Декемврийски дни на българската средновековна археология
•Проф. д-р Станчо Ваклинов•

ПРИНОСИ
КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

I

Дар от проф. И. Пейчев

Българска академия на науките
Археологически институт - Секция за средновековна археология
Национален археологически музей
София, 1992

902(495.2)
П88

Инв. № 389/99

12502

ФИЛИАЛНА БИБЛИОТЕКА
Шу 1960

Сл№ 248

© Национален археологически музей, София, ул. „Съборна" № 2
© Издателска къща „Аргес"
© Художник Момчил Станчев

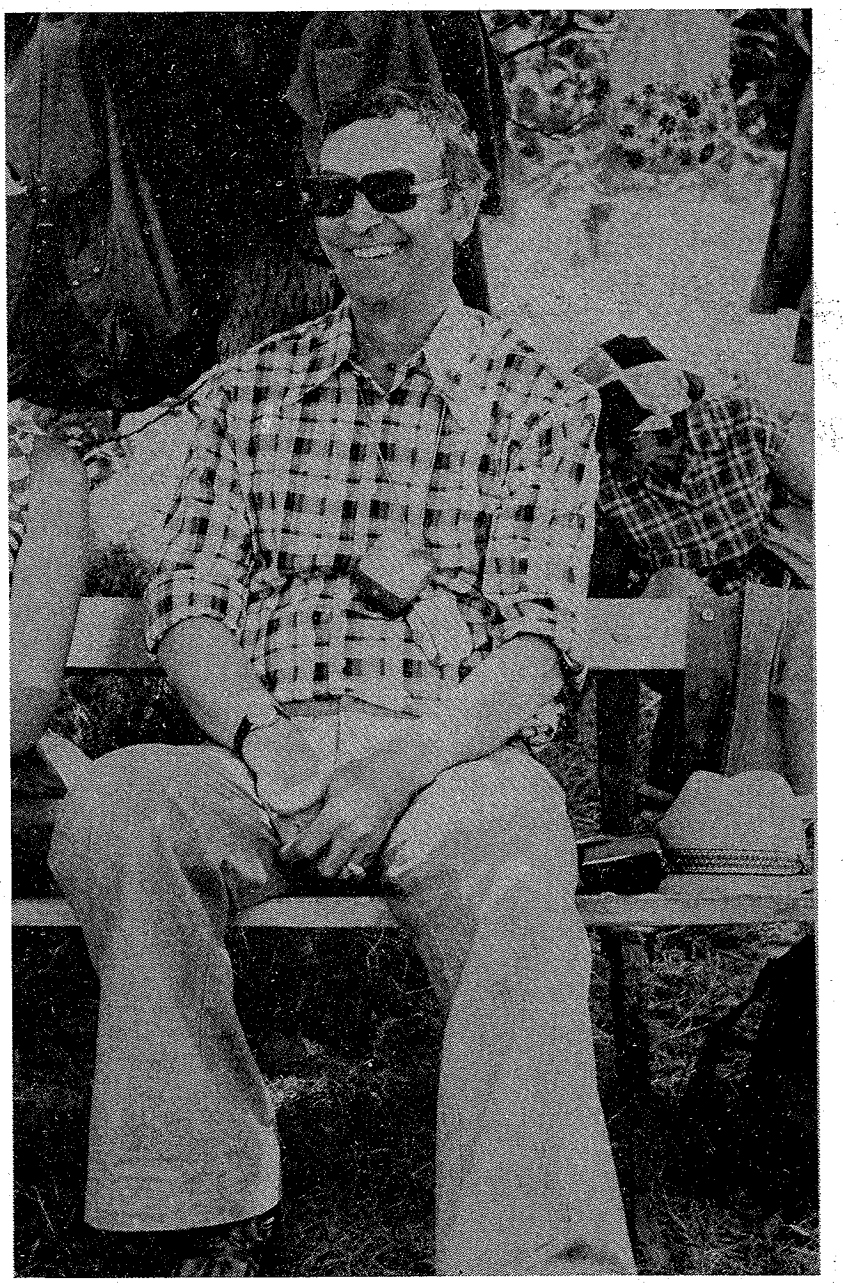

Проф. Ст. Ваклинов
на разкопки в Плиска - VIII. 1978 г.

Посвещава се

на 70-годишнината от рождението на

проф. д-р Станчо Ваклинов (1921 – 1991)

Научен редактор:
ДИМИТЪР ОВЧАРОВ
Отговорен редактор:
ИРИНА ЩЕРЕВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Ана Радунчева. За някои видове укрепителни съоръжения през неолита и енеолита 7

Петко Георгиев. Изображения на Зевс в бронзовата пластика на Долна Мизия 14

Васил П. Василев. Бронзови камбани от VI в 22

Нели Танчева-Василева. Късноантичен квартал в античния град Кабиле 26

Стефан Бояджиев. Архитектурният облик на Еленската църква край Пирдоп 31

Дафина Василева. Маяцкото градище – конструкция и техника на градеж 35

Димитър Овчаров. Към въпроса за укрепителната система на Велики Преслав 43

Живко Аладжов, Стойчо Бонев, Стоян Витлянов, Тонка Михайлова. Нови проучвания на една от крепостните стени във Вътрешния град на Преслав 48

Живко Аладжов. Предстоличен Преслав 53

Янко Димитров. Нови данни за археологическата карта на Плиска 58

Тодор Балабанов. Проучване на старобългарския комплекс "Кирика" край с. Калугерица 68

Виолета Димова. Ранно средновековна крепост при с. Цар Асен 74

Георги Атанасов. Кападокийски културни влияния в скалната обител при Мурфатлар 79

Борис Цветков. Ключката отбранителна линия на цар Самуил от 1014 г. – научни постижения, проблеми и нови данни 87

Ирина Щерева. Средновековният Сливен 92

Рашо Рашев. За хронологията и произхода на знака "ипсилон с две хасти" 96

Павлина Петрова. Към въпроса за седмолъчната розета в Плиска 103

Павел Георгиев. Дешифриране на загадъчния надпис от Плиска 107

Казимир Попконстантинов. За два паметника от IX-X в. с псалтирни текстове 113

Иван Йорданов. Печат на Филотей, синкел и митрополит на Евхаита, ръководител на дипломатически мисии в България 120

Виолета Нешева. Изображения на владетели от Първото българско царство 125

Йордан Алексиев. Проф. д-р Станчо Ваклинов и проучването на столицата Търнов 131

Атанас Писарев. Градоустройството при Главния вход на хълма Царевец 134

Лидия Квинто. Църквите на Трапезица в 1991 г. – състояние и наблюдения 138

Хитко Вачев. Опит за тълкуване на изображенията върху един капител от Царевец 146

Весела Писарова. Култът към Богородица в сакралната защита на средновековния град 152

Георги Стоянов. Напречна стена източно от църква "Св. Никола" – етап в крепостното строителство на Мелник 158

Цветана Комитова. Теренни обхождания на Станчо Ваклинов по долината на средна Струма 164

Вело Вълов. Принос към изследването на фасадната декорация

Стефка Ангелова, Румяна Колева. За някои особености на раннославянската керамика в Северозападна България ... 173
Маргарита Ваклинова. Средновековен керамичен център в Никопол на Места ... 180
Борис Д. Борисов. Към въпроса за производството на керамика със златиста ангоба ... 188
Снежана Горянова. По повод на един вид керамични светилници от Преслав ... 194
Йордан Алексиев. Средновековни дестилационни съдове ... 199
Радка Анчева. Рисунки-графити върху керамиката от Царевец ... 204
Людмила Дончева-Петкова. Два модела за коланни апликации ... 210
Тонка Михайлова. Нови данни за производството на накити в Преслав ... 214
Ваня Илинкина. Развитието на цветната металургия в Кюстендил от античността до средновековието ... 220
Димитър Янков. Средновековни модели – матрици от Стара Загора ... 227
Йосиф Мороз. По въпроса за генезиса и предназначението на т.нар. "уроди" ... 231
Константин Тотев. Костен гребен с релефни изображения от Силистра ... 236
Димитър Топтанов. Оловна ампула от крепостта "Красен" край Панагюрище ... 240
Иван Джамбов. Два паметника на изкуството в средновековния Копсис ... 243
Тодор Овчаров. Средновековни женски накити от Търновград ... 247
Росица Морева-Арабова. Два златни наушника от Археологическия музей – Пловдив ... 252
Емилия Евтимова. За обичая "Харонов обол" (наблюдения от Преслав) ... 258
Николай Овчаров. Монограми на цар Михаил Шишман или знаци в погребалния обряд ... 261
Кина Койчева. Средновековният некропол в Габрово ... 265
Бони Петрунова. Късносредновековен некропол в Калугерица ... 271
Никола Дамянов. Археологически свидетелства за скрито християнство в Родопите ... 280
Андрей Меламед. Средновековна църква № 1 от подградието на крепостта "Красен" край Панагюрище ... 284

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НЯКОИ ВИДОВЕ УКРЕПИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ ОТ НЕОЛИТА И ЕНЕОЛИТА

Ана Радунчева

Най-характерен вид праисторически паметници, в източната част на страната ни, са укрепените многослойни селища или както още ги наричаме – селищните могили. При този вид обекти, застрояването на обитаемата площ е следвало предварително уточнен план и е предвиждало изграждането на укрепления около нея. За наличието на оградни съоръжения се съобщава при публикуването на резултатите от много археологически проучвания. По вид те могат да бъдат систематизирани, най-общо, в четири групи: палисади, валово-ровови, каменни и различни по структура и материал разделителни пояси. Предпочитанието към даден вид укрепителна система се е определяло от необходимостта за съобразяване с околния терен, характера на обектите и степента им на важност за ежедневния бит, стопанската и ритуална дейност на хората.

Наблюденията показват, че укрепленията от палисаден тип най-често се изграждат около местата за продължително обитаване – селищата, отнасящи се към новокаменната и каменно-медна епоха[1]. За съжаление, цялостни фортификационни съоръжения от споменатия вид, които могат да бъдат отнесени към новокаменната епоха са твърде малко, но принципното им устройство, по всяка вероятност, не се е различавало съществено от това на съществувалите през каменно-медната. Най-простата и ефективна конструкция се е състояла от два успоредни палисадни реда. Пространството между тях се е запълвало с добре трамбован емплектон от речен чакъл и глина. За първи път у нас такова съоръжение беше открито при разкопките на селищната могила до с. Виница, Шуменско[2]. По-усложнена е конструкцията на оградните стени на селищата при с. Голямо Делчево, Варненско[3], Овчарово, Търговишко[4], могилата Поляница при гр. Търговище[5] и др. При някои от тях се предполага, че фортификацията се е осъществявала с помощта на три палисадни реда, някои от които са били частично обмазани с глина[6] по средните редове. Някои автори предполагат, че като укрепващи елементи към палисадните стени, са били изграждани глинени "фортове", частично облицовани с греди и дънери[7]. Това твърдение буди сериозни съмнения за техническите възможности на изпълнението, тъй като никъде не се споменава за наличие на спомагателни конструкции в корпусите на бастионите, а без тях изграждането им във височина би било невъзможно. Само чистата и при това неизпечена глина не би могла да играе ролята на укрепващ фортификационната система, елемент. По-скоро такъв "форт" би се отделил от укреплението и би нанесъл повече вреда. Не издържа на математическо обосноваване идеята за подсилване на стени и "бастиони" чрез облицовки от дърво и "незаострени

дънери". Последните могат да бъдат поставяни само в предварително изкопани легла, допълнително засипвани с пръст, която впоследствие е била трамбована. Такива подсилващи конструкции са били нестабилни и лесно биха си променяли положението при най-малка промяна на посоката на напора. Последното обстоятелство, което ни кара да се съмняваме в съществуването на "фортовете", като съставна част на укрепителна система е факта, че изградени по описания начин към външните стени на оградата те само биха могли да облекчат достъпа до върха ѝ. Считаме, че използването на пространството, между два успоредни палисадни реда, за прибиране и опазване на добитъка[8] е абсолютно невъзможно. Подобно използване би довело до реална опасност от нежелателно сгрупване на сложни и много трудни за направа съоръжения.

По време на археологическите разкопки на селищната могила до гр. Русе[9], по продължение на цялата периферия на селищата, са открити купчини или по-дълги струпвания,образувани от камъни. Предполагаме, че те са били съставна част от уникално, за сега, укрепление от палисаден тип. Между двата оградни реда е бил направен емплектон от редуващи се сектори от чиста добре трамбована пръст и такива, запълнени от речни камъни. По този начин каменните сектори са играли ролята на ритмично повтарящи се носещи колони по цялото трасе на стената и са увеличавали нейната стабилност. В чисто призумативен план трябва да предположим, че е било възможно изграждането на палисадни укрепления с по-лека конструкция, но подобна на току-що описаната. Тя би могла да се състои от редуващи се сектори с камъни, трамбована пръст и плътно наредени, хоризонтално разположени, гърбени греди. Подобна конструкция би спестила на строителите си необходимостта от полагане на огромен труд за снабдяване с пръст.

Когато говорим за този вид фортификационни системи е от значение да определим и оптималната им височина. По наше мнение тя не би трябвало да надвишава 2,50 м. Ако допуснем за възможно мнението, че укрепленията са достигали височина около 5,00 м[10], следва да приемем, че за създаването им са използвани колове с дължина поне 6,50 м. Подбирането на гървета с тази дължина, подготвянето и пренасянето им и най-вече забиването поне на 1,50 м дълбочина би затруднило работата много. При това увеличаването на височината на палисадите не би довело до по-голяма стабилност и надеждност при отбрана на селищата.

От казаното дотук става ясно, че палисадният тип укрепления са били практикувани в много и при това достатъчно надеждни варианти. Строителят от новокаменната и каменномедната епоха е имал възможността за избор и многообразие при съчетаването на различните техники на изграждане, като ги е съобразявал с особеностите на околния релеф и местоположението на селищата.При това най-масивни са били оградните стени, изградени в най-уязвимите части на селищата. Това добре се вижда от конструкцията на оградната стена на селището до с. Винйца, Шуменско. За подобни факти съобщават и други автори.

При обнародването на различни обекти често се споменава за наличието на укрепителни валове и ровове[11]. За съжаление до сега не е представена нито една убедителна фотография на такова съоръжение, отнасящо се към новокаменната и каменномедна епоха. Като говорим за този вид фортификация и широкото ѝ приложение, като защитна система,трябва да отговорим на няколко въпроса: какво е количеството пръст,което трябва да бъде използвано за направата на вал с размери вис. 2,00 м., шир. в основата 5,00 м., шир. на най-високата част 2,00м. при диаметър на селището 80 м.? Какво количество хора трябва да бъдат заети в тази дейност и колко време би им отнело това строителство? Каква е производителността на труда на предполагаемите земекопни оръдия на труда?

Не е трудно да бъде изчислено, че за изграждане на оградно съоръжение с посочените параметри е необходимо да бъде изкопана, пренесена и трамбована пръст надхвърляща обем от 3,100 м^3. Ако предположим, че един човек е бил в състояние да изкопава на ден по 0,5 м^3, то 30 работника са били в състояние да изкопаят необходимото количество пръст за около 206 дни. Показателите за производителност на труда,получени по експериментален път ни дават сериозно основание да се съмняваме в такава възможност. Само за разкопаване на площ от 25 м^2 на дълбочина 2-5 см. с помощта на рогови мотики, каменни брадви или земеразравящи колове са били необходими по няколко работни часа[12], като за близки до нашите почвени условия, е доказано че най-производителното оръдие на труда е земеразравящия кол[13]. Не бива да се забравя, че колкото се е слизало в дълбочина, работите по изкопаване и пренасяне на пръстта са се затруднявали. За пренасянето и трамбоването на пръстта е трябвало да работят поне още два пъти по 30 човека, а това е почти цялото работоспособно население на селище от среден тип. Ако приемем за вярно твърдението, че валовете са били покривани отвътре и вън с каменни облицовки[14], работата се усложнява още повече. Само отломяването и оформянето на облицовъчните плочи (и то при положение, че лесно ломящ се камък се намира в непосредствена близост до обекта) би отнело още няколко месеца труд на същото количество работници. Приведените до тук аргументи се отнасят до създаването на сравнително ниско укрепление. Ако приемем възможността то да е било с предполагаемата в някои изследвания[15] височина, то следва всички тези показатели силно да се завишат. Получава се доста обезкуражителна картина, при която в продължение на много повече от година цялото работоспособно население е трябвало да се занимава единствено със строителството на укрепителната система. За всички останали битови, стопански и ритуални дейности не е имало кой и кога да се погрижи. С казаното до тук нямаме за цел да отричаме изобщо използването на пръст в строителните работи. Не е изключено в отделни малки сектори на оградните съоръжения да се е прибягвало, особено в районите с леки за разкопаване льосови почви. Целта ни е да покажем, че изграждането на цялостна защитна валово-ровова система е почти немислима, още повече, че както отбелязахме и по-горе до сега не е обнародвана нито една фотография безспорно доказваща наличието на подобни съоръжения, които да се датират към неолита и енеолита. В същият порядък на мисли е необходимо да отбележим, че около селищните могили не личат места, образувани от големи изземвания на пръст. Не бива да се правят аналогии за високи защитни показатели с рововите укрепления през епохата на средновековието. Структурата на обществото и техническите възможности на късната епоха са съвършено различни. Дори един праисторически ров да е дълбок 2,00 м. и широк около 3,00 м., той не би бил сериозна преграда. Достатъчно е евентуалните нападатели да успеят да засипят тесни пространства в няколко сектора, за да бъде унищожена защитната му функция.

Уникална по своята конструкция, поне за сега в нашите земи, е укрепителната система,проучена при археологическите разкопки на енеолитния производствен център до с. Седларе, Кърджалийско[16]. Състояло се е от стена висока около 2,00 м. Направена е била от трамбована глина, примесена с камъни и речен чакъл. Облицована е била отвътре и вън с ломени каменни плочи. Трябва веднага да кажем, че в непосредствена близост до обекта се намират цели планински масиви от лесно ломливи скали. И днес не представлява проблем отломяването на плочи с дебелина до пет сантиметра само при удар с камък в хоризонтална посока.В основата си оградната стена е била широка около 1,20 м., а във височина се е стеснявала. Облицовъчните плочи са били закрепяни в още влажния емплектон. Това фортификационно съоръжение е било тежко и трудно за изпълнение. Ето защо енеолитния строител е прибягнал до издигането на девет плътни кули, градени от камък и кал, по трасето на стената. Те също са били облицовани с каменни плочи. Играли са ролята на носещи колони, облекчаващи тежестта на оградното съоръжение. Диаметърът им е варирал между 1,00 м. и 1,20 м., така че те са влизали изцяло в трасето на стената. Най-уязвимата част на това сложно укрепление е бил северния вход. Поради тази причина той е бил подсилен чрез фланкиране с две плътни кули. Идеята за изграждане на каменни укрепителни стени, някои от които включват в трасетата си кули и укрепени входове не е нова за праисторическия строител[17]. Нашето укрепление се различава, от досега известните, със съчетаването на две строителни техники – зидария от камък и кал, използвана при изграждането на плътните кули и емплектонни стени. При това и двата елемента са били обединени от обща облицовка. За издигането и задържането на плътните кули във височина са били използвани укрепващи конструкции. По всяка вероятност това са били дървени скари или радиално разположение колове. Поставяли са се на различни височини. В противен случай меката зидария би се срутила. До това заключение стигнахме при изграждането на възстановката на част от укрепителната система и работилница към нея, за нуждите на експозицията на музея в гр. Кърджали[18]. По такъв начин беше извършен един експеримент, при който бяха използвани естествени материали. Добре е да припомним, че дървени пиластри са използвани при изграждането на храмовете в Чатал Хююк. Имали са освен декоративна и конструктивна функция[19]. Каменни колони са били използвани още в предкерамичния В период в Йерихон[20], а каменни капители с човешки лица са известни от енеолитното селище Чаюню в източен Диарбекир[21].

Необходимо е да се опитаме да обясним издигането на такова тежко и сложно за изпълнение фортификационно съоръжение за опазване на обект, който не е бил постоянно обиталище на дадена група хора. Той е бил посещаван периодически от групи занаятчии с цел производство на каменни, костени и рогови сечива[22]. Очевидно този производствен център е имал изключително голямо значение за обитателите на обширен ареал. Предметите от яспис и ахат, произведени тук, се откриват сред материалите от някои родопски селища и такива разположени в природопската област на север и изток от планината[23]. На юг и югоизток пътят им се проследява до селището Сескло в Гърция и Чатал Хююк в Анатолия[24]. В случая с производствения център до с. Седларе е била осъществена мощна защита на място, имащо възлово значение за обитателите на обширен регион. Търговската реализация на произведените тук предмети им е давала възможност да се снабдяват с продукти и суровини, липсващи в близката околност.

Освен укрепените селища и производствените центрове,през последните години станаха известни някои културни комплекси и светилища, отнасящи се към времето на новокаменната и каменномедната епоха. При този вид обекти въпроса за фортификацията стои по съвършено различен начин. За сега е известно едно културно място, отнасящо се към времето на късния неолит (период Караново III) в Тракийската низина.Това е Кукова могила до с. Дуванлий, Пловдивско[25]. Тук ролята на оградно съоръжение са играли 150 ями, изкопани в здравия терен и опасващи цялата площ, върху която са се извършвали религиозни обряди. Те са имали смисъл, по-скоро, на разделителен пояс между свещената територия и околността.

През по-късната каменномедна епоха може да се проследи съществуването на същата традиция. Енеолитния културен център, разкриван до с. Долнослав, Пловдивско[26], не е разполагал с мощно укрепително съоръжение. Територията на теменоса е била опасана от четири, различни по състав и цвят, пояса. Отвътре навън те са се редували, както следва: светлокафяв пояс, включващ някои схематични изображения, широка лента, примесена с черен оцветител, пояс от изключително дребен чакъл, примесен с пясък и най-отвън непрекъснат ред от камъни. Входовете и изходите не са били монументално оформени във височина, а са маркирани, най-често с рисунки с разноцветни глини и релефи около тях. В някои случаи те са били отбелязвани с каменни настилки или обмазани с глина стълби. Достъпът в и изходите от комплекса е бил възможен единствено през определените за целта места. По всяка вероятност четириделното композиране на разделителния пояс е имало смислов, семантичен характер за праисторическия човек. Във всеки случай разделителните пояси и на двата културни обекта, макар и коренно различни по конструкция, са били толкова надеждна защита на комплексите, колкото и високите каменни стени на производствения център до с. Седларе, защото в епохата на неолита и енеолита религията няма алтернатива.

С току-що казаното трябва да бъдат свързани и още два вида обекти, които може би дори не са се нуждаели от укрепления в буквалния смисъл на думата. През последните години бяха открити известен брой високопланински скални светилища, основани и функционирали през каменномедната епоха[27]. Пълната липса на цялостно проучени обекти от този вид не ни позволява категорично да твърдим, че изобщо не са изграждани укрепителни системи около тях. Предполагаме обаче, че основното им предназначение ги е правило табу за всякакъв вид забранена от ритуала дейност. Кръговата разделителна система, известна ни от Кукова могила и Долнослав може да се проследи и при светилищата, разположени високо в източните Родопи. Тя по-скоро съществува в идейната представа на хората. Планинските вериги, около всяко скално светилище от енеолита образуват кръг, в чийто център се е намирало то. Не е изключено кръга от планински хребети да е ограничавал и района, в който са се извършвали ритуални действия, свързани с определено свещено място.

Понякога за очертаване на границите на светилищата са били използвани и изключителни по природната си даденост образования. Такъв е случаят със светилището Беланташ над с. Долнослав[28]. За негова северна граница е било използвано очертание на легнала човешка фигура, образувана от някол-

ко планински хълма, а хората са били привлечени от необичайната гледка. Този силует е показвал и най-лесния достъп откъм Тракийската низина, а ритуални действия са били извършвани едва след преминаване на споменатото място. За сега не са открити следи от извършване на ритуални практики извън тези очертания.

По подобен начин трябва да се разглежда и въпроса за съхраняването и достигането до нас на огромните, за времето си, съкровища на "златния" варненски некропол. След толкова години на археологически разкопки, никъде не се споменава за съществуване на предпазни оградни съоръжения, а логично погледнатото точно това е било място, подлежащо на най-сериозна охрана. И тя, по всичко личи, е съществувала, но не като резултат от материалната човешка дейност. Изгинатата е била в съзнанието и духовната практика на нашите далечни предшественици.

И така, от всичко казано дотук можем да направим извода, че през новокаменната и каменномедна епоха обитателите на нашите земи, защитавайки сигурността си са прибягвали до изграждане на разнообразни по конструкция и вид укрепителни системи. Съобразявайки се, от една страна с природни дадености на местността, а от друга отчитайки характера и степента на важност на обектите, те са избирали най-подходящата система за фортификация. И все пак сме принудени да признаем, че въпреки крехкостта си, най-високите и сигурни укрепления са били изгинати не от човешката ръка, а в съзнанието на хората. Продиктувани са от духовните нужди на обществото и тайно формирани и спазвани от строгите закони на обичайното право.

1 Ще се спрем само на тези обекти, за които има по-пълни и изчерпателни данни.

2 *Радунчева, А. Виница.* Енеолитно селище и некропол. РП.VI.1976. С.С.7, I; II, 4.

3 *Тодорова, Х. и колектив.* Селищната могила при Голямо Делчево. РП. V.1975.С.С.15-53.

4 *Тодорова, Х. и колектив.* Овчарово. РП.IX.1983.С.26-48.

5 *Todorova, H.* Kupferzeitliche Sidlungen in Nordostbulgarien. München. с.144-165.

6 *Тодорова, Х.* Каменномедната епоха в България.С.1986.с.168.

7 *Тодорова, Х.* Цит. съч.с.169-170.

8 *Тодорова, Х.* Голямо Делчево ...

9 *Георгиев, Г.Ил. и Ангелов, Н.* Разкопки на селищната могила до гр. Русе през 1948-1949 г. ИАИ.XVIII.1952.с.121, 88; Разкопки на селищната могила до гр. Русе през 1950-1953 г. ИАИ.XXI.1957.с.41, 15.

10 *Тодорова, Х.* Каменномедната епоха...

11 *Миков, В.* Селищната могила при с. Балбунар.ИАИ.IV.1926-1927. с.254. От същия са получени устни сведения за подобна укрепителна система на Карановската селищна могила; *Георгиев, Г.Ил.* Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. ИАИ.XXVI.1963.с.160; *Тодорова, Х.* Голямо Делчево... с.32 и сл.; Каменномедната епоха...

12 *Семенов, С.А.* Произхождения земледелия.Л.1974.; *Радунчева, А.* Праисторическата епоха. В:-Развитие на земеделието по българските земи.С.1981.с.7-29.

13 *Семенов, С.А.* цит.съч.; *Радунчева, А.* цит.съч.

14 *Тодорова, Х.* Голямо Делчево...

15 *Тодорова, Х.* Каменномедната епоха...

16 *Радунчева, А.* Енеолитен производствен център до с. Седларе, Кърджалийско. ИМЮИБ.1991 (под печат).

17 *Mellaart, У.* Earliest civilizations of the near east.1965. London.с.35, 15-17. *Theocharis, D.* Neolithic Greece.1973. abb.178; 187.

18 Възстановката беше извършена от ст.н.с. А. Радунчева и арх. н.с. Кр. Вачева.

19 *Mellaart, J.* Catal Huuk. London.1967.

21 *Cambel, H., Braidwood, R.* Prechistoric research project in Poutheastern Anatolia. 1963-1972. В:-Prehistoric research in Southeast Anatolia.Istambul.1980.с.41,2.

22 *Радунчева, А.* Енеолитен производствен център...

23 *Николов, В. и Масларов, К.* Древни селища до Елешница.С.1987. обр.31.; *Пейков, Ат.* Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 г.В:-Ахрида.I.Кърджали.1978.с.7-44.; Разполагаме с необнародвани материали от селището Орлова чука и Чавдарова чешма, Хасковско, Барутин, Смолянско, Долнослав, Пловдивско и др.

24 *Theocharis, D.* цит. съч.обр.120, обр.269; *Mellaart, J.* Çatal Huuk...

25 *Филов, Б.* Надгробни могили при Дуванлий, Пловдивско.С.1934.с.16. *Радунчева, А.* Отново за Кукова могила. Сб.В. Миков.

26 Необнародвани резултати от разкопките на енеолитния култов център до с.Долнослав,Пловдивско.

27 *Радунчева, А.* Скални светилища от каменномедната епоха в източните Родопи.В:-I-ви симпозиум по археоастрономия (под печат).

28 Скалното светилище се намира в предела на видимост от енеолитния култов център до с. Долнослав, Пловдивско.

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ЗЕВС В БРОНЗОВАТА ПЛАСТИКА НА ДОЛНА МИЗИЯ

Петко Георгиев

Бронзовите изображения на Зевс, открити в Долна Мизия са сравнително малко и отстъпват по брой на паметниците, посветени на други божества. Същото се забелязва, впрочем, и в каменната пластика на провинцията[1].

Повечето паметници са самостоятелни статуетки, един е украсявал върха на някакъв предмет, а един представлява матрица. Изображенията спадат към четири иконографски типа[2].

I.1. С МЪЛНИЯ И СКИПТЪР

Този тип е представен с най-много паметници и е най-широко разпространен. Статуетките показват връзки с образци на предримската скулптура. Очевидно е влиянието на творби от кръга на Фидий[3] върху работата на майстора, създал статуетката от Бистренци (№ 7). То се проявява както от чисто формална гледна точка – Зевс е представен без венец, така и в типологическо отношение – при третирането на главата и прическата, в позата и общата структура на тялото. Меконото моделиране на формите издава влиянието и на други творци (Праксител), а начинът на представяне на наметката е характерен за елинистическата скулптура[4]. Все пак, може да се приеме, че преобладава влиянието на пластиката на 5 в.пр.н.е[5].

Влиянието на школата на Лизип се долавя в пропорциите и моделирането на статуетките от Виница (№ 1), Плевенско (№ 13), Радингард (№ 3), Кардам (№ 5) и Нове (№ 10). Отправеният леко нагоре поглед, напрегнатото и драматичното изражение на лицето на статуетката от Виница (№ 1) показват влиянието и на друг гръцки скулптор – Скопас[6]. Характеристиките на творбите на Праксител и школата му се откриват в същата статуетка, както и в тази от Бистренци. Образци, създадени от Поликлет, са ръководели майсторите, моделирали статуетките от Абритус (№ 2) и Нове (№ 9), а паметниците от Радинград (№ 3) и Кардам (№ 5) са очевидно повлияни от работи на Леохарес.

Влиянието на предримските майстори в повечето случаи се съчетават с типичните за провинциалната римска бронзова пластика черти – еклектичен маниер на работа, масивни за размерите на тялото глави и наративност на изображението, изразяваща се в подробно представяне на брадата, косата и венеца (Сексагинта Приста (№6), Бистренци (№ 7), Нове (№ 11). Това влияние се проявява понякога само в следване на иконографията, докато фигурата остава небрежно моделирана (Плевенско, (№ 13). В други случаи (Виница, № 1, Абритус, № 2, Радинград, № 13), за разлика от голямото множество бронзови паметници на Зевс от западните провинции, е постигнато не само иконографска близост с оригиналите, но личи и осмислено разбиране на вътреш-

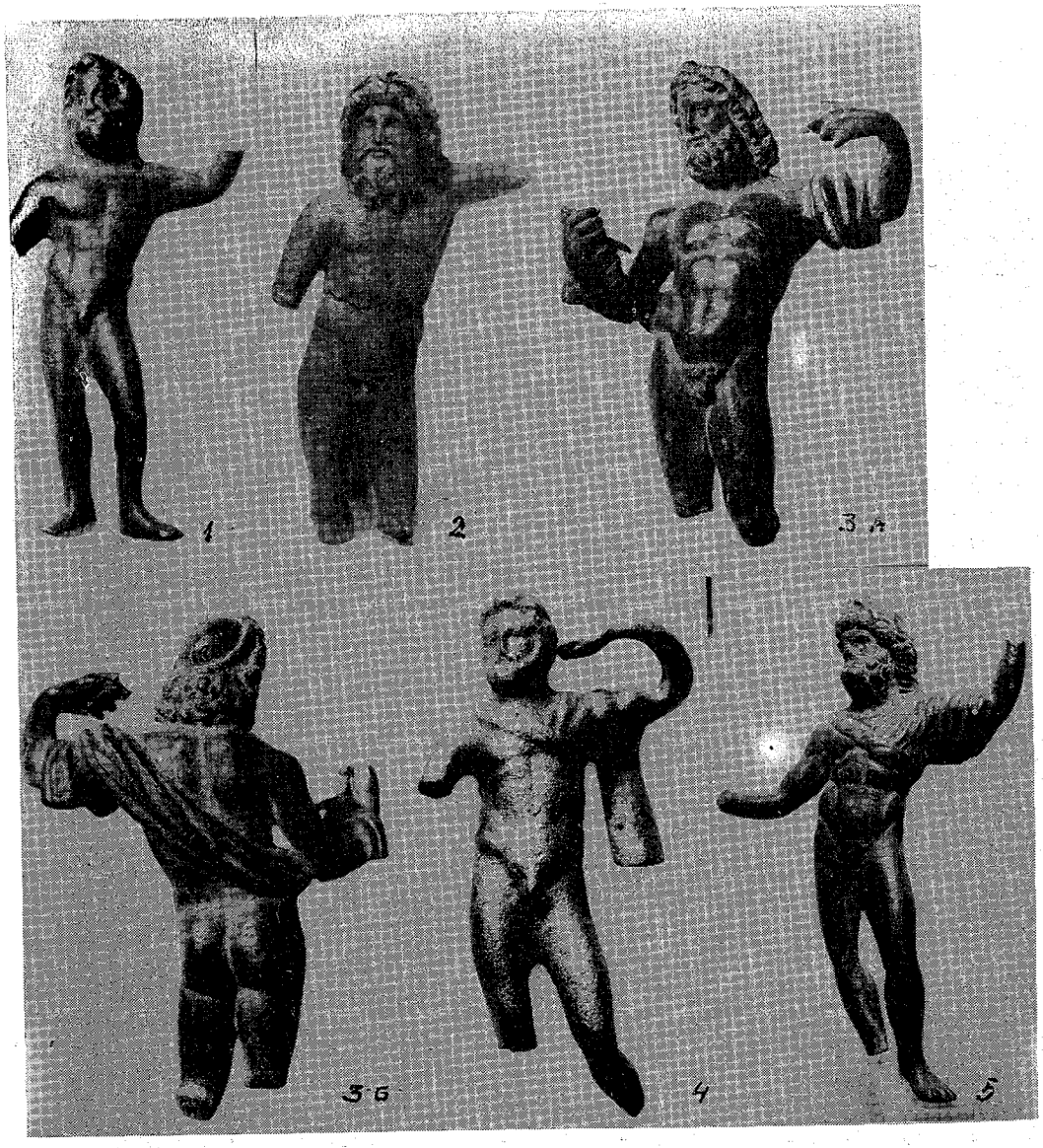

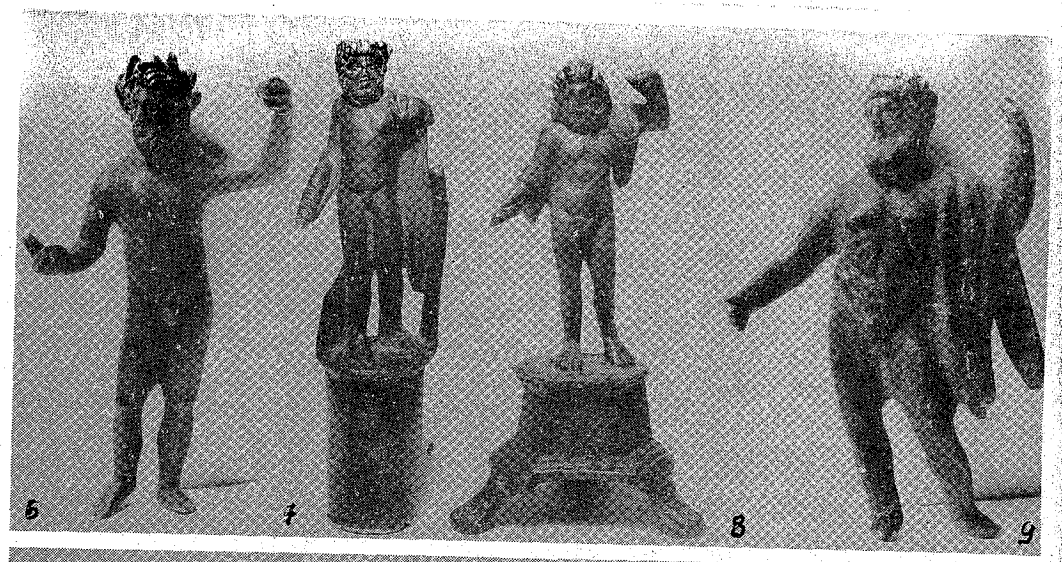

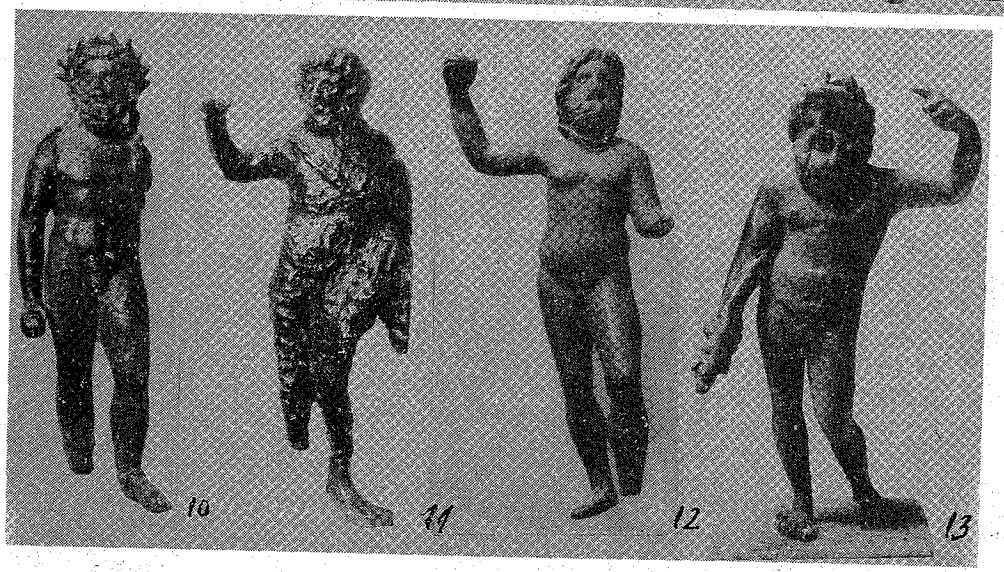

ния смисъл, вложен в предримските шедьоври. Тези статуетки са създадени под силното влияние на предримските творби. При останалите това влияние се проявява чрез заложени в римското изкуство гръко-елинистически методи на изобразяване[7].

Статуетките открити в централната част на провинцията[8] (заедно с № 1 – от Черноморието) имат най-високи художествени качества. Представените изображения са главно от центровете в западна Долна Мизия. Типът е най-популярен в районите на Сексагинта Приста, Абритус, Нове и Попово. Той не е разпространен в крайните западни части на провинцията.

I.2. С МЪЛНИЯ И ОРЕЛ

Типът е представен от два паметника. Първият (Преслав, № 14) представя балансирано спокойният и несмутим в своето величие бог. Подчертаната тържественост на позата, спокойното положение на тялото, почти незабележимото движение, изразяват извисеността на върховния бог над света на смъртните и разкрива функцията му на безпристрастен съдник на делата им. Тази тържественост и начинът на представяне на дрехата напомнят за произведенията на Фидий. В същото време, положението на краката, което издава едно по-скоро усещащо се, отколкото забелязващо се движение напред, доближава изображението до някои паметници на бога, приписвани на Мирон[9].

Отнасянето на статуетката от Опака към този тип (само поради положението на ръцете му) е несигурно. Моделирането и е посредствено, липсва връзката между иконографския тип и вътрешното съдържание на изображението. Така, докато първата статуетка е тясно свързана с предримски творби, втората представя шаблонизирано повторение на черти на прототипите.

Типът се среща в източна и централна Долна Мизия.

I.3. ЗАПРАЩАЩ МЪЛНИЯ

Типът, познат още в 6 в.пр.н.е.[10], е свързан формално (чрез атрибутите) с тип I.2. Вътрешният смисъл на изображението, обаче е различен. Зевс е представен не като абстрактната всевиждаща сила, а като върховната, наказваща власт. Макар и рядко, типът се среща и в римската пластика.

Четирите статуетки, открити в провинцията, показват в различна степен влиянието на предримски творби. Три от тях (Хлебарово (№ 15), Опака (№ 16) и Джурово (№ 17), следват архаизиращата линия в развитието на римската скулптура. Предримското влияние върху техните майстори трябва да се разглежда не като пряко, а като възприемане на тенденциите в развитието на римското изкуство. Четвъртата статуетка (Ескус, № 18), изоставя прототипа от 6 в.пр.н.е. и следва други оригинали, създадени един-два века покъсно. Сравнена с подобни паметници от други провинции[11], статуетката от Ескус показва по-добро познаване и разбиране на първообразите.

Оценката на художествените качества на трите първи статуетки се затруднява от факта, че те следват модели и маниер на работа от едно отдавна минало време. Макар и доста "твърдо" моделирани, две от статуетките (№№ 15, 16) имат като цяло по-високи качества от третата (№ 17). Очевидно е, че не неумението да се моделират пластично формите е причина за тези особености на фигурките, които биха могли да бъдат наречени "недостатъци". Те са породени от стремежа към вярно пресъздаване на първообраза и към представянето на неподвижната скованост на тялото при иначе изпълнената с динамизъм поза.

Статуетката от Ескус (№ 18) е моделирана отлично.

Типът се среща в централната (№№ 15, 16) и западната част на провинцията (№№ 17, 18), като паметниците от западна Долна Мизия издават една по-подчертана еклектичност, говореща за по-силно влияние на римската скулптура.

За малката популярност на този и разглеждания преди тип свидетелствува ограниченият брой паметници, спадащи към тях.

I.4. С ПАТЕРА И СКИПТЪР

Паметниците, представящи този тип изображение са напълно конвенционални и сравними с подобните им, срещани често в други части на империята. Независимо от възможността изображението да е било носител на един друг вътрешен смисъл[12] многократното му повторение в римската бронзова пластика е предизвикало подчертано унифициране. Това се илюстрира добре от разглежданите тук паметници. Макар някои от тях да следват по-отблизо предримски образци (патетично повдигнатият поглед на статуетките от Поповско (№ 21) и от Опака (№ 22), обръщането на главата в $^3/_4$ профил на статуетката от Опака, те не могат да се приемат за пряко повлияни

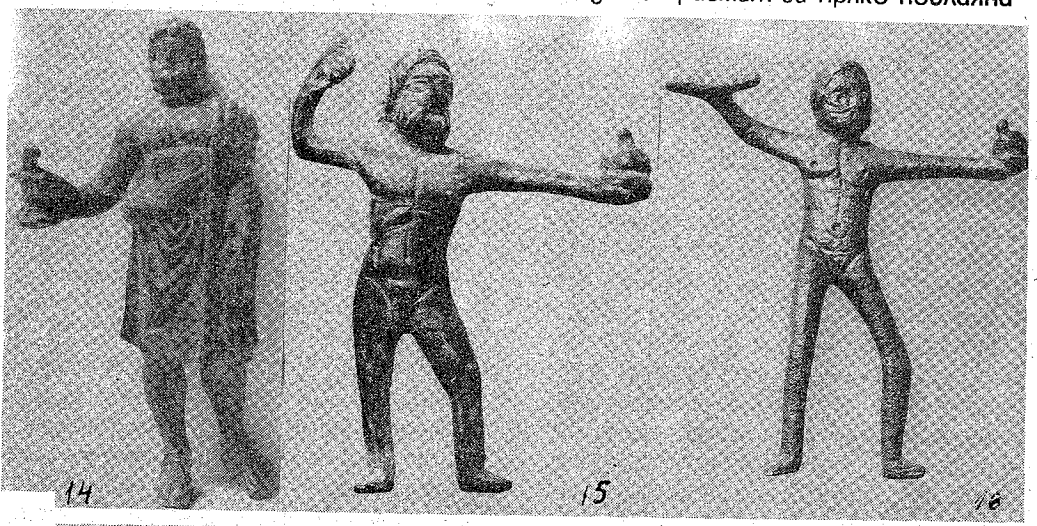

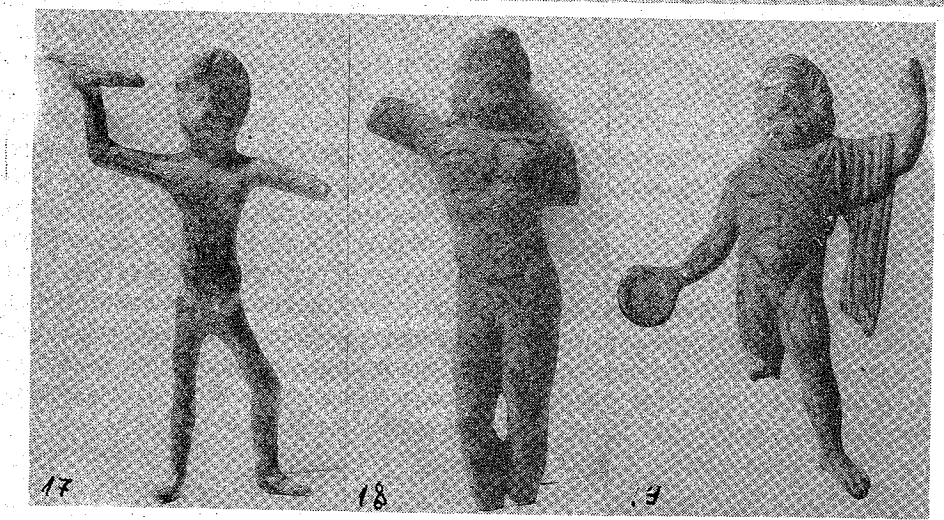

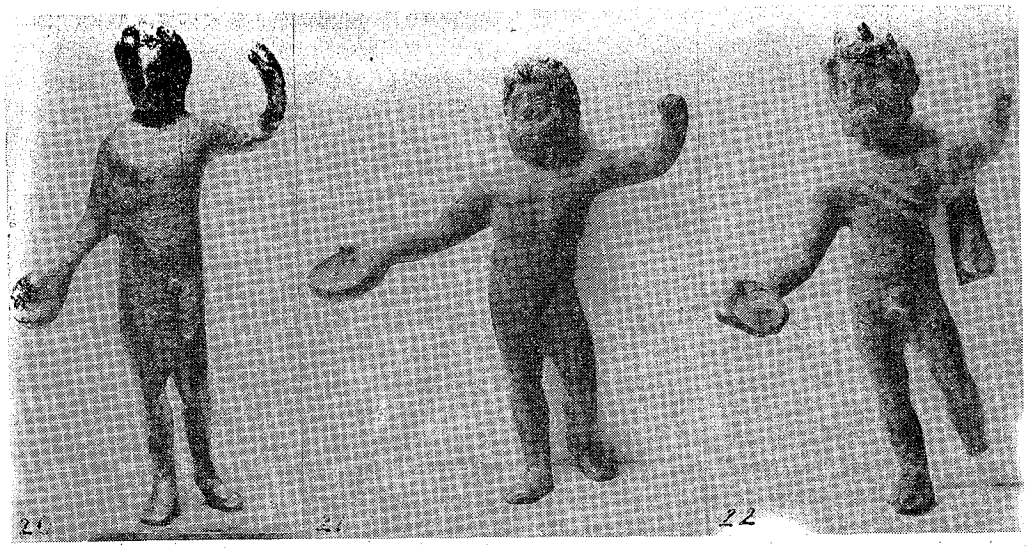

от гръкоелинистическата скулптура. Доколкото нейното влияние съществува, то идва по-скоро от запад, чрез римското изкуство.

Що се отнася до матрицата от Абритус, интерес представлява не толкова конвенционалното изображение върху нея, колкото фактът на намирането ѝ. Многобройните и стойностни публикации на паметника[13], правят излишно да се каже тук нещо повече от това, че матрицата е едно от малкото преки доказателства за местното производство на художествен бронз.

Художествените качества на статуетките са различни. Докато част от намерените в Поповско (№ 21) са моделирани много добре, други (№№ 20, 22) са по-несъвършени. Това очевидно издава работата на различни майстори[14].

Паметниците са открити в централната част на провинцията. С изключение на два (№ 19 – Сваленик, Русенско и този от Абритус), те са от района на Попово.

Репертоарът на изображенията на Зевс, разгледани тук е сходен с този в другите провинции на империята. Прави впечатление преобладаващият брой на изображенията от тип I.1. Част от тях са силно повлияни от предримската скулптура и с това се различават от голямото множество паметници от западните провинции. Дори когато майсторите са работили в характерния за епохата еклектичен маниер, личи ясно, че те следват доста отблизо гръцките и елинистически творби. Пример в това отношение е статуетката от Черноморието (№ 1).

В източната част на провинцията е открита още една статуетка (№ 14), спадаща към тип I.2. Макар да се свързва също с предримски образци, тя е моделирана в типичен за непретенциозните провинциални паметници еклектичен маниер.

В централната част на провинцията, главно в Абритус, Поповско и Нове, са открити най-много бронзови паметници на Зевс. Преобладават изображенията от тип I.1. и I.4., типът I.2. липсва. Повечето паметници от Абритус и Поповско са моделирани грижливо. Художествените качества на статуетките от Нове не са така високи. Общите им стилови характеристики потвърждават съществуването на ателие в този град[15]

Популярността на изображенията на Зевс в посочените центрове може да се свърже с факта, че Абритус и Нове, като седалища на военни части и Поповско – район, в който е имало императорски домен, са местата, в които е естествено да се очаква, култът към върховното божество да е бил на особена почит.

Паметникът от Никополис ад Иструм е типичен представител на провинциалното, неособено добро приложно изкуство.

С изключение на Ескус (№ 18) в западна Долна Мизия са открити само три паметника на Зевс (№№ 12,13,17). Влиянието на предримските оригинали е слабо, художествените качества на паметниците не са особено високи. Напротив, статуетката от Ескус потвърждава констатираната и при изображенията на други божества, откривани в този град, доста тясна връзка с творби от предримския период[16]

В заключение могат да се кажат още няколко думи за паметника от Радинград (№ 3) и проблемите, свързани с присъствието му в провинцията. В едно изследване на подобни изображения, С. Буше отбелязва неиталийския им произход, връзката им с творби от 4 в.пр.н.е. и зоните на разпространение на известните и статуетки – Северна Италия, Галия, поречието на Рейн и централноевропейските провинции[17]. Тя посочва и липсата на пряка връзка между тези зони и предполагаемото място на възникването на типа. Екземплярът от Радинград разширява значително на изток ареала на неговото разпространение, а Долна Мизия е естественото му продължение в източна посока. Като се има пред вид това, както и заключението, че типът не е италийски, може да се приеме, че той идва в централните и западни части на империята от изток, казано най-общо – от гръко-елинистическите центрове. В подкрепа на това мнение може да се добави, че в стилово отношение, статуетката от Радинград стои по-близо до творбите от 4 в.пр.н.е., отколкото много от приведените от Буше примери. Ето защо тя се приема тук като по-достоверно възпроизвеждаща оригинала т.е. – като връзка между изкуството на източните и западни провинции. В този смисъл, тя може да илюстрира преминаването през Долна Мизия на творчески идеи от източното Средиземноморие на запад. Това от своя страна подчертава ролята на провинцията в интеграционните процеси на създаването и развитието на общоимперското изкуство.

1 При липсата на изследване на всички паметници на Зевс от провинцията, това твърдение се базира на направеното от автора сравнение на броя на публикуваните паметници на божествата на Долна Мизия.

2 Типологията е съставена от автора в "Римски художествен бронз от България. I. Долна Мизия" (приета за печат).

3 *Comstock, M., S. Vermeule.* Greek, Etruskan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Art, Boston. Meriden, Conn., 1971, № 121.

4 Вж. у: *Rendić-Miločević, A.* Dvije brončane statuete Jupitera iz Siska. – Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu. 3 serija, XV, 1982, s. 29-39.

5 *Comstock, M., C. Vermeule.* loc. cit.6.

6 Fleischer, R. Antike Bronzestatuetten aus Carnuntum. Graz-Koln, 1966, № 3.

7 *Панофски, Е.* Смисъл и значение в изобразителното изкуство. София, 1986, с. 110.

8 В тази работа, територията на провинцията се разделя на три части, съобразно спецификата на културните им традиции и развитие: източна – от Черно Море до линията Дуросторум – Матризен – Горна Мизия.

9 Срв. *Berger, E.* Zum samischen Zeus des Myron in Rom. -RM 76, 1969, S. 66, Taf. 24.

10 *Menzel, H.* Romische Bronzen. Eine Auswahl. (= Kunst und Altertum am Rhein 20). Düsseldorf, 1969, S. 16, № 5.

11 Вж. напр. *Comstock, M., S. Vermeule.* op. cit., № 123, *Fleischer, R.*, op. cit., № 3.

12 *Flescher, R.* Die römischen Bronzen aus Österreich. Mainz, 1967, S 29, № 9 и пос. там лит.

13 *Kazarow, G.* Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. – AA 37, 1922, col. 190, № 7; *Vasilev, V.* Matrices en bronze dans la toreutique provinciale des IIe – IIIe siecles. – Annales de l'Universite Jean Moulin (= Actes du VIe Colloque International sur les bronzes antiques, 1976). Lyon, 1977, p.189 ff; Bronzene Matrizen aus Moesien und Thrakien. – ИАИ 37, 1987, с. 177 сл.

14 Въпреки това, статуетките от Поповско (не само на Зевс) притежават редица общи характеристики, които позволяват да се приеме съществуването в района на ателие. Мнение за това – у: *Georgiev, P.* Eine Gruppe von niedermoesischen Bronzestatuetten: Beweise zur Existenz eines bisher nicht bekanntes Ateliers. – Akten des X. Kolloquiums fur antike Bronzen, 1988. Freiburg i.Br. (под печат)

15 *Милчева, А.* Художествен бронз от Нове (под печат)

16 Мнението се застъпва от автора в работата посочена тук в бел. 2.

17 *Boucher, S.* Les aventures d'un type de Jupiter. – Latomus XXXV, 1976, 2, p. 340-355

БРОНЗОВИ КАМБАНИ ОТ VI ВЕК

Васил П. Василев

През 1908 г. в Стара Загора при изкопни работи бил открит грамаден долиум, пълен с бронзови и медни предмети. Намерени били самовари, триножници, кани, похлупаци от съдове, свещници, лампа, камбани, верига за кандила, кръстове и различни части от други предмети. Цялата находка е постъпила в Народния музей в София [1]. Пръв за нея е дал сведения Б. Филов, но той се спира по-подробно само на самоварите[2]. По-късно Д. П. Димитров прави изследване на хубавата лампа от находката[3]. Камбаните са включени в статията на Л. Мънзова за бронзовите звънци[4]. Там са направени редица ценни наблюдения, но камбаните са разгледани само като музикални инструменти. При обработката на всички предмети от тази находка можахме да открием някои нови данни по камбаните, които представяме тук.

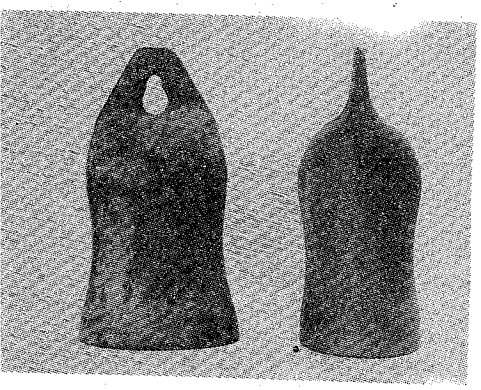

Обр. 1. Бронзови камбани от VI в. (инв. № 4834, 4835).

Две камбани (инв. №№ 4834 и 4835) са високи 31,6 и 32 см. (обр. 1). Те са с рядко срещана форма – две разширения при върха и основата, която е с елипсовидна форма. Ушите за окачване са отляти заедно с цялото тяло. В тях има кръгъл отвор, стеснен в горната част. Това ясно показва, че те са били нанизвани на една сравнително тънка пръчка, но не е невъзможно и окачването им на друга халка. Във вътрешността на основата на ушите ясно се виждат остатъци от железни телове, на които е висяло чукчето. А при отвора на едната камбана (№ 4835) пак на вътрешната стена има голямо петно от железни окиси – следа от лежалото там желязно чукче. Малките разлики в размерите и преди всичко тези във формата не са от решаващо значение. Явно е, че тези камбани са били изработени в една работилница и по един и същ модел. Други четири камбани от находката (№№ 4836, 4837, 4838, 4839) са с форма на пресечен конус. Направо към основното тяло е свързано ухото за окачване – всъщност това е продължение на самата стена. Отворите са с неправилна правоъгълна форма, на две от камбаните тя е дори трапецовидна. Височината им е от 15,2 до 16 см, долен диаметър 16,5 – 17 см, горен – 11 – 12,5 см. И по двете повърхности могат да се открият незначителни следи от допълнителна обработка на отливките. Но формата и незначителните разлики в размерите на четирите камбани явно показват,

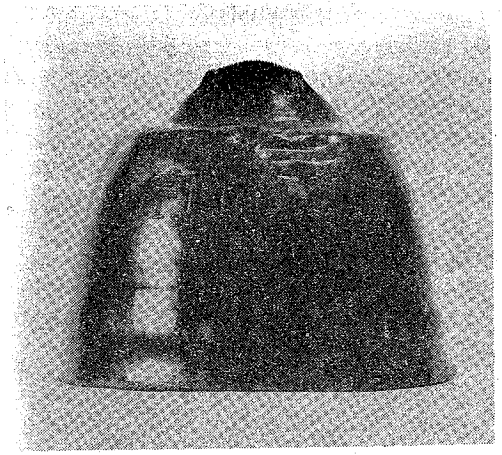

Обр. 2. Бронзова камбана с надпис.

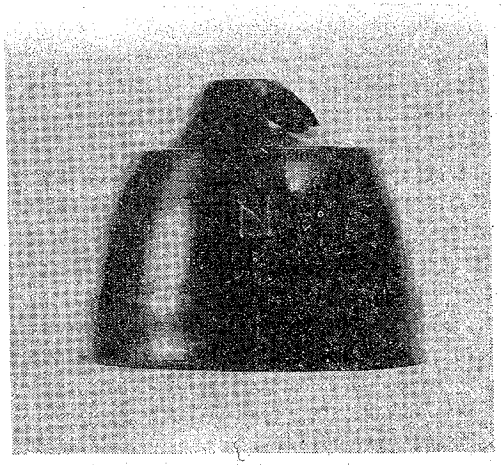

Обр. 3. Бронзова камбана с монограм.

че те са изработвани по един стандартен модел. Напълно допустимо е за този модел да е имало постоянна негативна форма, в която са полагани восъчни плочки за оформянето на всеки отделен екземпляр. Тези камбани нямат език. Формата на ушите им безспорно показват, че те са били нанизвани на правоъгълен прът. Звукът в тях бил извличан чрез удряне по стената с метално или дървено чукче.

На една от камбаните (№ 4839) на височина 7 см от основата в метала е изгравиран надпис (обр. 2). Буквите са високи 2 см, издълбани са плитко със специално длето. Те са подредени много правилно в редица. Може да се допусне, че най-напред върху стената на камбаната е бил разчертан разграничителен пояс, в който са разположени буквите. Прави впечатление, че първите букви С и Е са с правоъгълни очертания, докато следващите вече са заоблени. Двата кръста преди и след името са с различни големини на рамената. Това ясно показва, че майсторът-гравьор се е придържал само в линията, но не е имал предварително нанесени разчертавания на отделните букви.

На една от камбаните на височина 5,5 см от основата в стената е инкрустиран монограм (обр. 3). В издълбаните с резец легла са втъкнати сребърни ивици. Така върху първоначалната златиста повърхност, а сега и върху патинираната на бронза този монограм ясно се открояват. Това е монограмът на император Юстин II (565 – 578). Така че имаме всички основания да приемем изработването на тези четири камбани в периода на неговото царстване. На рамото на същата камбана има голяма пукнатина в метала, причинена от удар. Наоколо по повърхността се откриха следи от

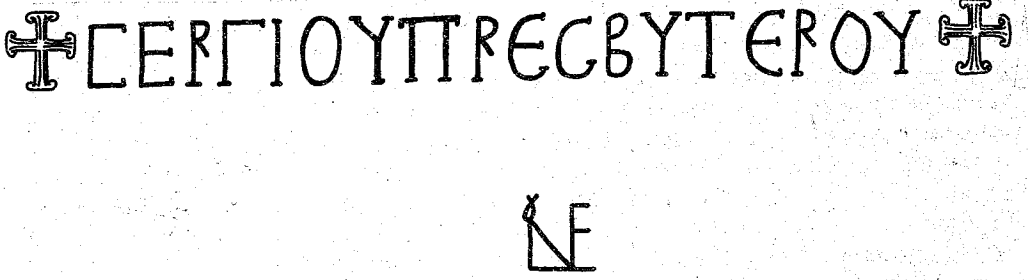

Обр. 4. Надпис и монограм върху бронзови камбани.

калаен припой. Това показва, че върху мястото на повредата е била приопена бронзова пластинка. Така и след повредата камбаната е можела да се използува заедно с другите.

В нашата научна литература е прието мнението, че цялата находка е била собственост на майстор-бронзолеяр, който от тези стари предмети е отливал църковни камбани и кръстове[5]. Надписът се приемаше за посвещение, защото името е в родителен падеж. Но откриването на монограма и някои други подробности ни дават възможност за едно ново разглеждане на проблема за произхода на камбаните.

Императорските монограми през този период най често се срещат върху сребърни слитъци, произвеждани от императорските работилници със строго определени тегла и чистота на среброто. По този начин се подчертавали държавния монопол и се гарантирали качествата на продукцията. По същите причини императорските монограми се поставят и на реверсите на монетите заедно с монетарницата, в която са пуснати различните монетни емисии. Други предмети с императорски монограм на са ни известни. Ето защо тук можем да изкажем предположението, че тези камбани като комплект са били изработени в императорските работилници в Константинопол.

Надписът върху другата камбана ни дава името в родителен падеж. Това може да се приеме като посвещение на, дарение на определено лице, в случая Сергий пресвитер. Двата кръста преди и след името пък дават възможност да се предполага, че това е било духовно лице. Но същият начин за написване може да се срещне и върху печати по тухли, намерени при разкопките на Големия дворец в Константинопол и на крепостните стени на Месемврия[6]. А по почти всички печати, поставяни от контрольорите върху сребърните слитъци от този период. имената също са в родителен падеж. Това без съмнение показва, че тук става дума за притежание на печата. А в нашия случай това би могло да означава първомайсторът, ръководил отливането на камбаните. Че в тези случаи пресвитер не е само духовно звание, но има значението и на първи майстор, ръководител, ни убеждава и срещането на това звание по печатите и на тухли.

За историята на камбаните и на цялата находка особено значение има поправката на пукнатината върху рамото на камбаната с императорския монограм. Изключено е в този си вид тя да е излязла от работилницата. Повредата е станала по-късно, когато целият комплект вече е бил в или около Берее. Тук трябва съвсем накратко да се припомни, че при последната четвърт на 6. в. в Тракия непрестанно са нахлували авари и славяни. През 587 г. те обсаждали много градове, също и Берее, но не могли да ги превземат[7]. Ако камбаните, заедно с кръстовете, веригите за кандила – също доста поправяни, са били в някоя извънградска църква, то найнапред повредата, а след това и пълното разрушаване е лесно обяснимо. Така накрая тези църковни предмети са попаднали заедно с всички други в работилницата на майстор – медникар в града.

Ясно е, че събирането и скриването на това имущество е станало непосредствено преди разрушаването на града. Тази находка може да се свърже с няколко други подобни. В Дръстър (Силистра) са открити бронзови свещници, медни съдове и др. Във Войвода пак в долиум били скрити всички метални предмети от една къща. А и в самата Стара Загора неотдавна пак се откриха събрани медни съдове и железни инструменти. Всички находки са в напълно разрушени и опожарени сгради. Този факт ни дава основание да смятаме, че скриването е станало при големите аварски и славянски нашествия в първите години на 7.в., когато почти всички градове били превзети, опожарени и разрушени.

[1] Заедно с предметите са постъпили и железни пръти, парчета шлака и др., но те не са заведени под отделни инвентарни номера и сега не могат да се открият.

[2] *Филов, Б.* Античните самовари в Народния музей. – Българска сбирка, 17, 1911, 654-657.

[3] *Димитров, Д. П.* Старохристиянска бронзова лампа от Стара Загора. – ГПНБМ, 1937/1938.

[4] *Мънзова, Л.* Бронзови звънци от България. – МПК, 1973, 2.

[5] *Велков, В.* Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, 145.

[6] *Mango, C. A.* Byzantine Brick Stamps. – AJA, 54, 1953, 23 ff.; *Rice. Talbot D.* The Great Palace of the Byzantine Emperors. Edinbourg, 1958, 108, Nr.7; *Ognenova-Marinova, L.* Les briques a estampilles de Nessebre. In: Nessebre, vol.1, Sofia, 1969, 114, fig. 108.

[7] *Велков, В.* Цит. съч., 52-55.

КЪСНОАНТИЧЕН УКРЕПЕН КВАРТАЛ В АНТИЧНИЯ ГРАД КАБИЛЕ

Нели Танчева-Василева

В нач. на IV в. на н.е. положението на Балканския полуостров и по цялата територия на Римската империя се променя. В цялата провинция Тракия е запазена ясно изразена тракийска култура, която при новосъздадените политически условия, получава всички възможности за едно силно изразено възраждане на старите градски центрове и животът в тях[1]. С разделянето на империята отслабва централната власт на Рим, а с това и силното западно влияние. Диоцезът Тракия, в който влиза провинцията, става изключително важен район в новосъздадената Източна римска империя[2]. И докато упадъкът на икономиката и кризисните явления в робовладелския строй интензивно намаляват стопанската дейност, създадената обстановка активизира инициаторите на местното население. То вече става част от най-близкия хинтерланд на Византия и се включва активно в изграждането на новата византийска култура, която му е много близка и в много отношения продължава традициите на местната култура[3]. От друга страна заплахата от непрекъснати варварски нападения от север води до голямо засилване на крепостната дейност в градовете[4]. Населението търси по-сигурна защита в естествено укрепени места. Такъв е случаят с град Кабиле. Територията на стария тракийски град е изоставена, вероятно след варварските нашествия в края на III в., когато е опожарен и военния лагер. Укрепеният градски квартал се разполага върху развалините на военния кастел в най-високата част на платото. На няколко етапа се преизграждат завареният отбранителни съоръжения. Строят се масивни каменни стени, ориентирани по главните посоки с принадлежащите им кули, порти и стълбищни площадки. Организацията на отбранителните съоръжения е съобразена с природните дадености на терена[5]. Пред югозападния вход е построена протейхизма – втора крепостна стена, съобразена с конкретните дадености на терена[6]. Модификацията на отбранителната система на града цели най-ефикасните възможности за отбрана. В общи линии е запазена планировката на стария кастел. Жилищните сгради са ориентирани спрямо оста на главната улица (обр. 1). Тя е широка 4 м и минава над трасето на улицата, водеща към центъра на военния лагер от югозападната му порта. Нивото е с 0,60 м по-високо в сравнение с нивото на улицата на лагера. Затова съдим по запазените осови камъни при протейхизмата. В ляво от улицата е бил разположен жилищен квартал като част от сградите му са долепени до западната крепостна стена на военния лагер. Ако съдим по входовете към жилищата, разположени в източната им стена, то там ще да е минавала помалка улица, още повече, че там е минавала улица via sagularis на военния лагер[7]. Улицата, както се вижда от последните проучвания, следва трасето на римската, като е изместена на изток, очевидно във връзка с планировката на квартала. Сградите са верижно разположени в две редици от по пет помещения с размери: 1) 5,90 × 4,50 м; 2) 4,09 × 6,00 м; 3) 4,50 × 5,50 м; 4) 3,50 × 5,00 м; 5) 3,50 × 5,00 м; 6) 6 × 2,50 м; 7) 14 × 2,20 м – (помещението не е затворено откъм изток); 8) 2,60 м – (запазена е само едната стена). Помещения 9 и 10 бяха разположени над термите като от тях бяха запазени само западната и северната стени. До тях в североизточна посока, са долепени други четири помещения: 1) 5,40 × 4,50 м с вход към помещение, от което е запазена само една стена и чешма и втори вход към следващото помещение 2) 5,50 × 4,00 м, (към помещението има вход и от улицата); помещения 3 и 4 имат еднакви размери 7,20 × 4,00 м. До помещенията достигат водопроводни тръби. Жилищата са канализирани. Канализацията, иззидана от тухли, покрита с хоризонтално поставени тухли, минава в края на уличното платно и достига до колекторна шахта, тухлена зидария, в която се събират водите от жилищните сгради от двете страни на улицата и атмосферните води по самата улична настилка (обр. 2). Добрата организация на водопроводите и канализационните съоръжения се дължи на заварените съоръжения на военния лагер. В дясно от улицата са разположени други сгради, също с верижни помещения: 1) 7,20 × 4,00 м; 2) 3,50 × 4,00 м, свързано с помещение 1 с вътрешен вход, 3) 5,00 × 4,00 м с вход откъм улицата, 4) 3,50 × 3,00 м с вход откъм улицата, 5) 2,00 × 3,00 м, залепено за южната стена на помещение 4. Канализацията за тази сграда върви покрай северната стена на помещение 1[8]. Иззидана е от тухли и покрита със същите плочи. Улицата, идваща от протейхизмата, води до базилика № 2 и комплекса около нея. В действител-

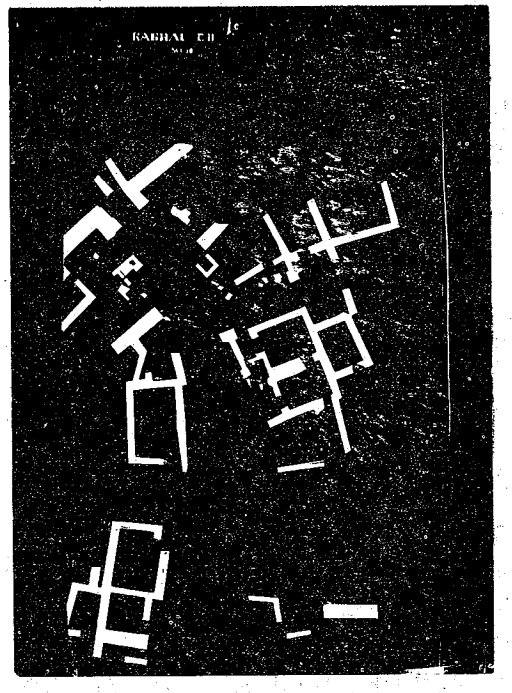

Обр. 1. Късноантичен укрепен квартал в Кабиле.

Обр. 2. Чешмата в сграда 1.

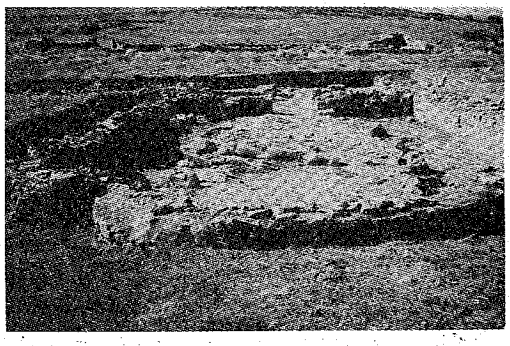

Обр. 3. Базилика № 2.

ност базиликата заема централно място в очертанията на укрепения жилищен квартал. Разкритата базилика е едноапсидна, трикорабна с притвор и открит двор (обр. 3). Съотношението между централния и страничните кораби е 1:3 в полза на централния кораб.При изграждането ѝ вътрешното пространство е решено в съотношение 1:2, между вътрешната ширина и дължината на базикалния наос. Неговата конструктивна схема се образува от сравнително тесни стени, от два реда колони и от дървена покривна конструкция над тях. Колоните, като сочат разкритите по време на разкопки, бази,лежат върху зидан, непрекъснат стилобат. Базите им са положени върху изравнителна тухлена зидария на стилобата. Притворът на базиликата е еднопространствен и неразчленен. Подът в трите кораба на базиликата, както и в притвора е застлан с тухли местно производство, ако съдим по маркировката от диагонални линии, прави и извити, вписан кръст в кръг и други[9]. В югоизточната част на двора бе открит квадратен по план баптистерий (страна 6,10 м). Помещението е иззидано до източната стена на вътрешния двор, като влизането в него е ставало от северната му страна. Помещението е застлано с тухли, идентични с тези от притвора и наоса на базиликата. В югоизточния му край е иззидана писцина с кръстовидна форма (обр. 4).

Обр. 4. Писцината в баптистерия.

Равнораменният кръст (0,56 × 0,95 м) е иззидан от тухли на хоросанова спойка. В средата е оформен цилиндричен басейн с диаметър и дълбочина 0,50 м. Пълненето с вода е ставало по водопровод, идващ от изток, а изтичането чрез иззидана канализация. На дъното на басейна бе открит отвор за оттичане на ползваната вода в канализацията. Писцината е добре обмазана с хидрофобен хоросан отвътре и отвън. Ако съдим по откритите керемиди, цели и фрагментирани, зад четирите стени на баптистерия, то той ще да е имал самостоятелно покритие.

Известно е, че кръщелните изпълняват специални култови функции за извършване на обряда "кръщене". Досега у нас са обнародвани 27 кръщелни раннохристиянски и 5 средновековни[10]. От всичките 32 кръщелни, 24 са изградени към църкви-базилики, което би могло да се обясни не само с обстоятелството, че базиликата е най-разпространения църковен тип по нашите земи през IV-VI в. и е жива архитектурна форма, но и с предназначението на този тип църкви да събират в една обща зала членовете на равноправната християнска община, които при относително еднакви условия да участват в богослужението. Баптистерии с квадратна форма, какъвто е нашия случай, са характерни за средиземноморския изток за Балканския полуостров[11]. Раннохристиянският култ не е създал за кръщелните нови оригинални планове и форми, а е заимствал наготово като образци различните типове антични мавзолеи. Според досегашните проучвания още в III в. към храмовете започва да се отделя едно помещение за кръщаване, намиращо се обикновено в северозападния ъгъл на християнските домове или в двора, за да е близо до двора, притвора и залата за религиозни събрания[12].

Основите на базиликата са фундирани от 1,30 до 1,60 м дълбочина, и както показват сондажите при южния зид на наоса и западния зид на притвора. Основите на базиликата са положени върху разрушенията на военния лагер. От суперструкцията на сградата са запазени стени от 0,40-0,70 м. На височината на която са запазени, стените на сградата са неразчленени. Широкият среден кораб на базиликата, относително тесните ѝ стени подсказват покритие с гредоредна конструкция[13]. Косвените данни, извлечени от плана на базиликата, дебелината и градежа на стените, характера на вътрешните подпори (мраморни колони с диаметър 0,30 м), разстоянията между тях, като цяло насочват към дървена конструкция, към която всеки кораб, както и баптистерия, са имали самостоятелно покритие[14]. Съществен елемент от вътрешнопространственото оформление на базиликата е богатата архитектурна украса. Разкрити са множество архитектурни части – бази на колони, фрагменти от самите колони, корнизи, олтарни плочи, рамки и други. Откритите късове от плоски стъкла от двете страни на северния и южния фасадни зидове, както и около баптистерия, говорят в полза на прозорци през които е влизала обилна светлина в сградата. По своя план и датировка, базилика 2 в Кабиле е близка до откритите у нас базилики в Перник, Добри дял Варненско, Барутин, Смолянско, Базиликата при Кричим, базиликата при Хисар и други[15], както и до базиликите в Македония, Сърбия и Гърция[16]. Аналогии с откритите базилики на Балканите, както и открития монетен материал (монети на Константин, Констанций, Валенс) открит на пода на базиликата, ни дават основание да датираме строителството ѝ в ср. на IV в., когато всъщност е строен и целия квартал върху развалините на военния лагер. Южно от базиликата бяха разкрити три сгради, разположени около малък площад. Тъй като площадът е разположен на нива с около 0,30 м по-високо от нивото на улицата, водеща от проейхизмата до базиликата и подовото ниво на самата базилика,считаме че сградите,чието строителство е съобразено с базиликата,са строени към края на V и нач. на VI в. Битовият материал, открит в тях може да се датира IV-V в. и е твърде оскъден – състои се главно от тежести за рибарска мрежа, тежести за стан, прешлени за вретено, фрагменти домашна керамика. Очевидно тези сгради са пряко свързани с живота на базиликата и целия квартал.

Местоположението на базиликата, както и добре планираните жилищни сгради от двете страни на улицата, дават представа за предварително планиране, съобразено със съществуващите улици, водопровод, канализация и сгради. Вероятно помещенията от жилищната мрежа са били доста разрушени и не е било възможно да бъдат преизползувани и затова върху тях, особено около западната крепостна стена, са изградени нови.

Разнообразния археологически материал, открит при разкопки, хвърля светлина и върху стопанския облик на квартала и града. Откритите земеделски сечива, занаятчийски инструменти, мерки за тегло и монети, са указание за развитие на земеделието, занаятите и търговията[17]. Двете златни съкровища от времето на Тиберий II Константин и Маврикий Тиберий говорят за оживен търговски живот в града[18]. Водопроводите и канализацията, колекторната шахта при главната улица, както и чешмата в жилището в ляво от улицата, показват лика на града, съобразен със санитарно-хигиенните изисквания. Извън укрепената част на града действуват занаятчийски работилници –

керамични, скулптурни, железария, ковашки и други.

Писмените сведения посочват, че в 343 г. епископ Северус от Кабиле участвувал в Сердикийския събор[19], което недвусмислено показва, че в ср. на IV в. Кабиле е епископско седалище и базиликата е функционирала. Датировката на протейхизмата и жилищните сгради съвпада с това време – т.е. този укрепен квартал от ср. на IV в. води оживен стопански и културен живот[20]. Градът е пострадал от разрушенията на вестготите в 377-378 г., след което е възстановен[21]. Окончателното прекъсване на живота в него става след 578 г. след аварското нашествие[22], когато е опожарен и повече не срещаме името му в извори.

1 *Тъпкова-Заимова, В.* Нашествия и етнически промени на Балканския полуостров. С., 1966

2 *J.B. Bary.* History of the later Roman Empire of the Death of Theodosius I to the Death of Justian (395-565), I 18 if i Enselin; The Reformes of Diocletian, Cambr., Ancient hist., XII, 1959

3 *Станчева, М.* Културните процеси и явления в Тракия през IV-VI в. В: Сб. 1300 години България, т.I. С.1981, с. 106-113.

4 *Велков, В.* Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С. 1958, с. 42-43.

5 *Иванов, Т.* За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V-VI в.), – Археология, 973, кн. 4, с. 26.

6 *Овчаров, Д.* Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. – Археология, 1973, кн. 4, с. 11-23; *Иванов, Т.* Цит. съч., с. 24-34.

7 *Танчева-Василева, Н.* Военният лагер Кабиле. В: Сб. Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1986, с. 120.

8 Археологически проучвания 1987/88. Дневник на археологическите проучвания, 1987, ф. № 91'92, ИМ – Ямбол.

9 *N. Tantcheva.* Offen für baukeramik. Terra antiqua Balkanica V. Tirnovo, 1975

10 *Чанева-Дечевска, Н.* По въпроса за кръщелните в България, -ИСТИГА т. XXIV, 1972, с. 223-238.

11 *A. Khatchatrian.* Des baptisteres paleochretiens, Ecole pratique des nautes studes, Paris, 1962, p. 3-5

12 Пак там, с 223, сл.

13 *Чанева-Дечевска, Н.* Характерни черти на църквите в България от късноантичната епоха. – ИБИД, т. XXIX, 1974, с. 256; Старохристиянската базилика. – ИСТИГА, т. XXI, 1968, с. 205; т. XXII, 1969, с. 291; XXIV, 1972, с. 201.

14 *Чанева-Дечевска, Н.* Основни композиционни елементи на базиликата от IV-VI в. в България. – ИСТИГА, т. XXII,, 1969, с. 291

15 *Милчева, А.* Разкопки на базилика 1 в Кабиле. В: Кабиле, I С. 1982, с. 115 сл.; *Чангова, Й.* Градоустройство и архитектура. В: Перник, II. С. 1984 с. 64 сл.: *Василева, Д.* Реконструкция на църквите. В: Перник, II, 1984, с. 99; *Покровски, С.* Християнска базилика при устието на р. Камчия. – ИАИ, XIV, 1940/1942, с 252; *Дамянов, Н.* Ранновизантийска базилика при с. Барутин, Смоленско. В: АОР през 1086 г. Разград, 1987, с. 237; *Иванова, В.* Две старохристиянски базилики. – ГНМ, VI, 1932/34, с. 300-310.

16 *Мано-Зиси, В.* Ископаване на Царичином Граду (1949-1952). – Старинар, III-IV, 1952-1953, с. 127-157

17 *Велков, В.* Цит. съч. с. 43

18 *Танчева-Василева, Н.* Две златни съкровища от Кабиле. В: Кабиле II, 1991, с. 83 сл.

19 Hilarius, Fragm., hist. IV

20 Разкопки на Зл. Гочева, Л. Гетов, Н. Танчева. Вж. Дневник на археологическите проучвания в Кабиле 1974/75, ф. № 79.80. ИМ – Ямбол.

21 Amm. Marcel., XXXI, II, I

22 *Тъпкова-Заимова, В.* Цит. Съч., с. 59 сл.; *V. Velkov.* Zum Militärwesen der römischen Provinz Thrakien Chiron, 8, 197, p. 439.

АРХИТЕКТУРНИЯТ ОБРАЗ НА ЕЛЕНСКАТА ЦЪРКВА КРАЙ ПИРДОП

Стефан Бояджиев

Останките на внушителна църква край Пирдоп и опитите за тяхното историко-архитектурно тълкуване са отдавна известни в науката. Още през 1915 г. П. Мутафчиев, авторът на разкопките, обнародва точен план на заварените градежи и дава възстановка на първичния вид на сградата[1]. Според него църквата принадлежи на т.нар. куполен тип базилики,при които средният кораб е покрит с главен купол, издигащ се високо над покривите на двуетажните странични кораби. Мутафчиев предлага много ясна документация,от която се вижда, че куполната сграда преизползува частично разрушената по-рано базилика от елинистически тип.

Само три години след това Й. Щриговски включва пирдопския паметник към примерите на куполните църкви, които той разглежда в монументалния си труд върху строителното изкуство на арменците и Европа. Той внася обаче една поправка към тълкуването на Мутафчиев, като премахва високия западен купол и го заменя с ниско балдахиново покритие. Това тълкуване той прави само писмено, без графичен израз[2].

През 1932 г. Н. Окунев[3] приема предложените от Мутафчиев два купола, но, без да обясни защо, сравнява пирдопската църква със "Св.Ирина" в Цариград, която "изненадващо" ѝ приличала. В задълбочения си труд "Филипи и Източна Македония" П. Льомерл привлича Еленската църква като паралел на "Базилика Б" във Филипи и я определя като куполна базилика. Както личи от чертежите му, обнародвани от други автори, западната част на наоса той покрива с балдахинов купол[4]. Към това становище се присъединява и Д. Василев[5],но вместо балдахинов свод той поставя полуцилиндричен. Графичната му възстановка обаче е неточна дори и в съществуващите части на сградата, а липсващите той възстановява съвсем произволно, като например поставянето на дървени покриви върху масивните сводове и купола – нещо, което византийското строителство не прави.

Кр. Миятев[6] повтаря разбирането на Василев за полуцилиндрично покритие над западната половина на наоса, но не прилага графична възстановка.

Успоредно с Миятев излиза и трудът на Р. Краутхаймер[7]. Единствен досега този автор създава пълно сходство с цариградската църква "Св.Ирина" (след преустройството ѝ от 564 г.), при която северно и южно от източния (главния) купол се простират до външните надлъжни стени два полуцилиндрични свода. Една година по-късно А. Грабар[8] излага, но по-неопределено, своето виждане за образа на пирдопската църква, като смята, че в VI в. е била съборена олтарната част на по-старата елинистическа базилика, за да се издигне масивния тухлен купол на новата, при което, допълва той, дървената конструкция на за-

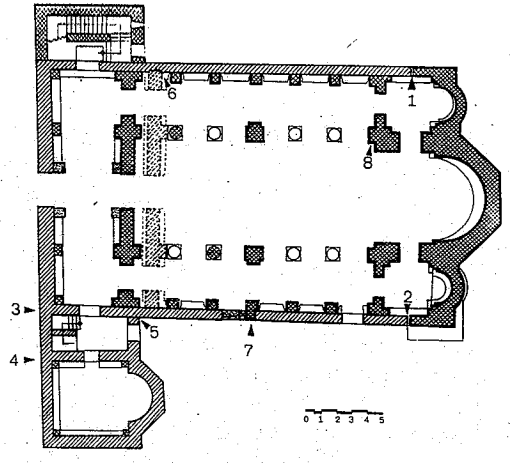

Обр. 1. Еленската църква край Пирдоп. Исторически план.

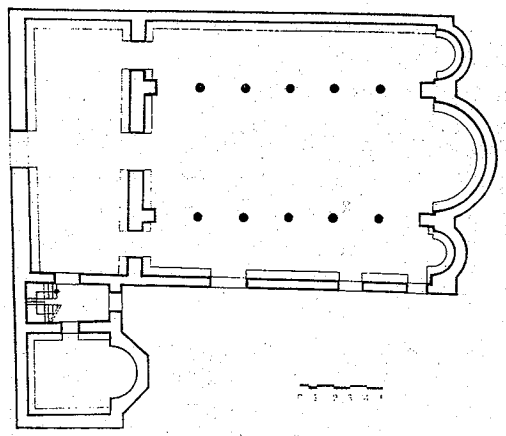

Обр. 2. Възобновен план на първата (двускатна) базилика.

падната част на елинистическата базилика е била непокътната.

Представените дотук тълкувания на т.нар. Еленска църква край Пирдоп, посветена на Св. Илия се обединяват около становището, че: 1) сградата е издигната върху рушевините на по-стара базилика и 2) че новата сграда, както Мутафчиев твърди, е от типа куполна базилика – без странични на купола високи напречни засводени рамена. Възможността за наличието на такива рамена допуска по логичен път само Краутхаймер.

През 1973 г. излезе от печат един нов, коренно различен опит за тълку-

Обр. 3. Дупка в северната стена на първата (двускатна) базилика от изкъртването на стената между притвора и наоса.

вание, предложен от Д. Василева[9]. Според нея сградата има само един строителен период. Тя е от типа на базиликите, покрити с балдахинови сводове. Авторката не се съобразява с явните налични данни, вследствие на което предложената графична възстановка не отразява действителния вид на преустроената сграда.

При многократните си наблюдения на паметника можах да открия редица подробности, останали незабелязани, които допълват и дават преки доказателства за първичния вид на преустроената сграда. Към посочените от Мутафчиев безспорни данни за съществуването на по-ранна базилика[10], която приемат всички сериозни учени,прибавям и мястото на неизвестна до момента стена, разделяща притвора от наоса (обр. 1, т. 6 и обр. 3). Събарянето на тази стена и изграждането на нова по на запад, долепена на фуги към надлъжните стени на първичната базилика, се е наложило от необходимостта да се вместят два равни по размер куполни квадрата. Именно поради тази необходимост долепеният впоследствие пиластър към външната южна стена на първичната базилика запушва отчасти намиращата се там врата

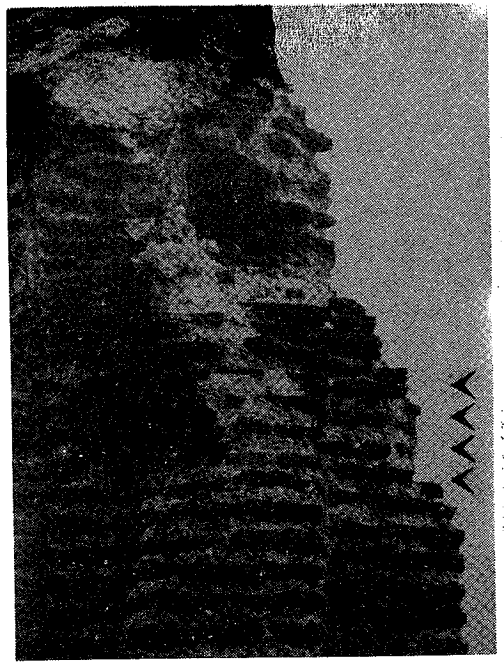

Обр. 4. Кръстокуполна базилика. Горната част на северния приолтарен стълб (т. 8).

(обр. 1, т. 7). Предложеното от Василева обяснение за изправяне на грешка на строителя при очертаване на плана е лишена от основание[11].

Съществената подробност, която въобще решава въпроса за вида на преустроената сграда, се намира в горната част на оцелелия северен приолтарен стълб (обр. 1, т. 8 и обр. 4). При условие, че сградата е била безкуполна базилика, т.е. с галериен

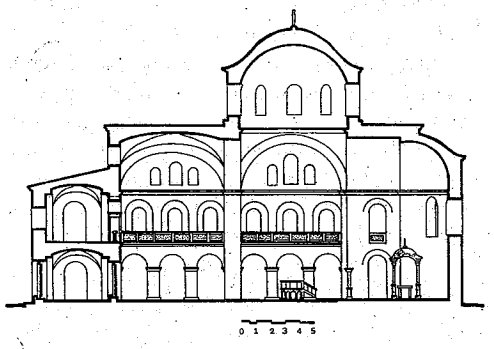

Обр. 6. Кръстовидна куполна базилика. Надлъжен разрез.

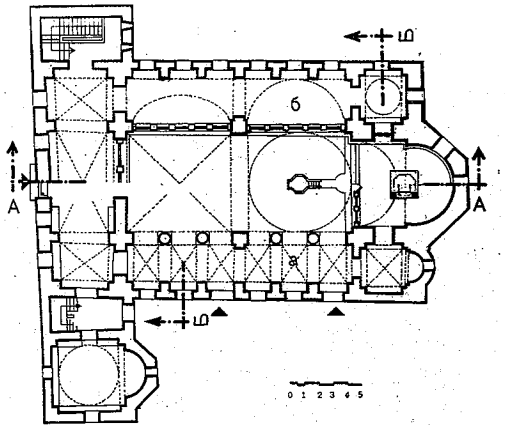

Обр. 5. Кръстовидна куполна базилика. Възстановен план: а) план на приземието; б) разрез при източния купол.

етаж, подчинена на високо издигащи се куполи над средния кораб (по мнението на Мутафчиев), то на това място би трябвало да са разположени петите на аркадата, носеща покритието над северната галерия (съответно и над южната), но на посоченото място тухлите, макар и частично обрушени, лежат във водоравно положение, което изключва възможността за наличие на аркада, а оттук и на възможността не само за непрекъснато двускатно покритие на средния кораб, но и на непрекъснато едноскатно покритие над страничните кораби. Липсата на пети на въп-

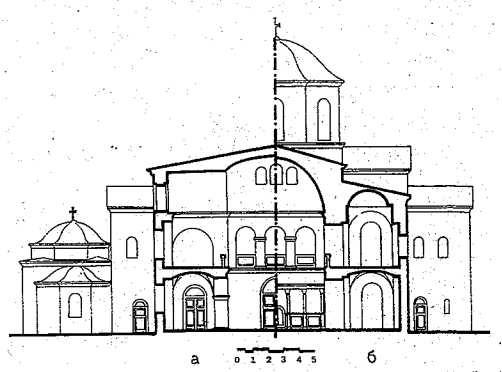

Обр. 7. Кръстовидна куполна базилика. Напречен разрез: а) разрез при западния купол; б) разрез при източния купол.

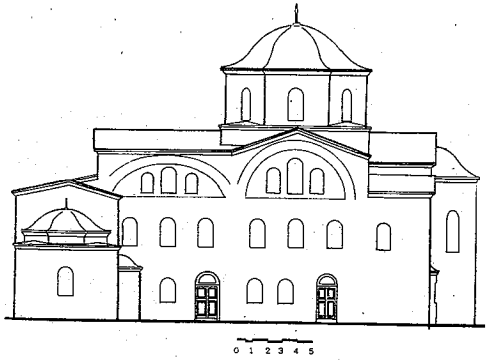

Обр. 8. Кръстовидна куполна базилика. Лице към юг.

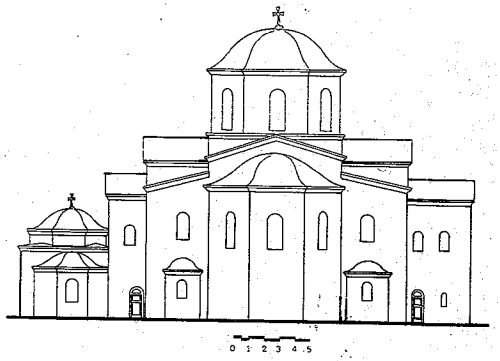

Обр. 9. Кръстовидна куполна базилика. Лице към изток.

росното място е явен показател, че малко по-високо, над съхранената част на северния приолтарен стълб е лежала петата на напречен полуцилиндричен свод, който е покривал северната галерия в обсега на източния по-висок купол над средния кораб (обр. 5[6], 6).

Както западната половина на средния кораб (обр. 7[a]), така и съответните части на страничните галерии били покрити със силно снижени балдахинови сводове. По този начин пирговската църква напълно възпроизвеждала образа на първичната "Св. Ирина" от 562 г. Както и при нея покритието в източния край на страничните галерии е лежало значително по-ниско от издигащото се предапсидно пространство на средния кораб[12]. С това този тип "кръстовидни куполни базилики" загатват появата на същинските кръстокуполни църкви с по-ниското си покритие над междурамията (обр. 8).

1 *П. Мутафчиев*, Еленската църква при Пиргон. – ИБАД, V, 1915, с. 20-84.

2 *J. Strzygowski*. Die Baukunst der Armenier und Europa; B II, 1918, S. 843.

3 *N. Okunev*, Sudslawische Baukunst in Wasmutns Lexikon der Baukunst, T. IV, Berlin, 1932, S. 488.

4 *P. Lemerle*. Philippes et la Macédoine orientale, Paris, 1945, p. 415.

5 *Д. Василев*. История на архитектурата. С., 1949, с. 64.

6 *К. Миятев*. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, с. 18: Становището за куполна базилика приема и *Н. Чанева-Дечевска*. Еленската базилика край Пиргон. – В: Архитектурното наследство на България, С., 1988, с. 74.

7 *R. Krautheimer*. Early christian and byzantine architecture. Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, 1865, p. 181.

8 *A. Grabar*. L'âge d'or de Justinien, Paris, 1966. p. 98.

9 *D. Vassileva*. La basilique du Cerf, Byzantinobulgarica, IV, p. 253-273.

10 Дали към тази базилика (вж. обр. 2) първоначално са принадлежали южното стълбище и кръщелната е въпрос, който може да се реши само след разкопаване. При т. 3, 4, 5 (обр. 1) не личат конструктивни долепвания

11 *D. Vassileva*. Op. cit. p. 259 sq.

12 *R. Krautheimer*. Op. cit., Pl. 92.

МАЯЦКОТО ГРАДИЩЕ – КОНСТРУКЦИЯ И ТЕХНИКА НА ГРАДЕЖ

Дафина Василева

През 1981 г. имахме щастието да участвуваме в разкопките на известното Маяцко градище със задача да проучим и документираме техниката на градеж и конструкцията на крепостта[1].

Предоставената ни възможност за изследване градежа на някои участъци от крепостните стени даде интересни резултати неизвестни дотогава от публикуваните материали върху подобни укрепления, принадлежащи на Салтово-Маяцката строителна култура[2]. Тук ще представим кратко изложение на резултатите от наблюденията ни не само върху конструкцията на укреплението, но и ще направим опит за нейната реконструкция.

Руините на укреплението на места са запазени във височина до над 2 м. Лицевите страни на укреплението са градени от обработени варовикови блокове, поставяни в правилни надлъжни редове.Те съдържат от два до три блока в дълбочина, редени по системата "биндерлойфер" ("тычком – ложком"). Зидарията е без основи и стъпва направо върху терена.Изградена двустранно, тя образува два каменни щита – външен и вътрешен, с дебелина средно 0,80-0,85 м. Тази значителна дебелина на зидовете, градени без основи, както и относително тънките им каменни щитове без спойка между блоковете,чието съотношение към пълнежа е 1:6, се различава от други крепостни стени, построени по подобен начин[3]. Това ни дава основание да поставим преди всичко въпроса относно стабилитета на така видимата най-общо конструкция. Този въпрос именно ни насочи към по-детайлно проучване на градежа, за което бе необходимо да се направят напречни и надлъжни разрези през стените и един от ъглите на крепостта. Те бяха направени в определените характерни места, запазени в максимална височина – два върху южния ъгъл на укреплението[4] и един по дължината на югозападната стена. Разсичането на тези части от руината и най-вече профилът на южния ѝ ъгъл разкриха почти напълно в рамките на запазената височина конструкцията на стените. Нов, неизвестен досега момент бе откриването на дървена конструкция в насипната маса (ядрото) на стените. И при трите профила се откриха части от хоризонтални и вертикални греди, чиито останки бяха напълно овъглени, но отлично "консервирани" през вековете в плътната и чиста насипна варовикова маса. Профилите им бяха запазени до степен, че при тези от надлъжните греди се виждаха отчетливо годишните им кръгове, а при напречните линиите на външните им повърхности. Това обстоятелство даде възможност да установим с относително най-голяма точност размерите на гредовите профили, както и разстоянията помежду им, а с това да направим опит за реконструкция на тази укрепителна дървена конст-

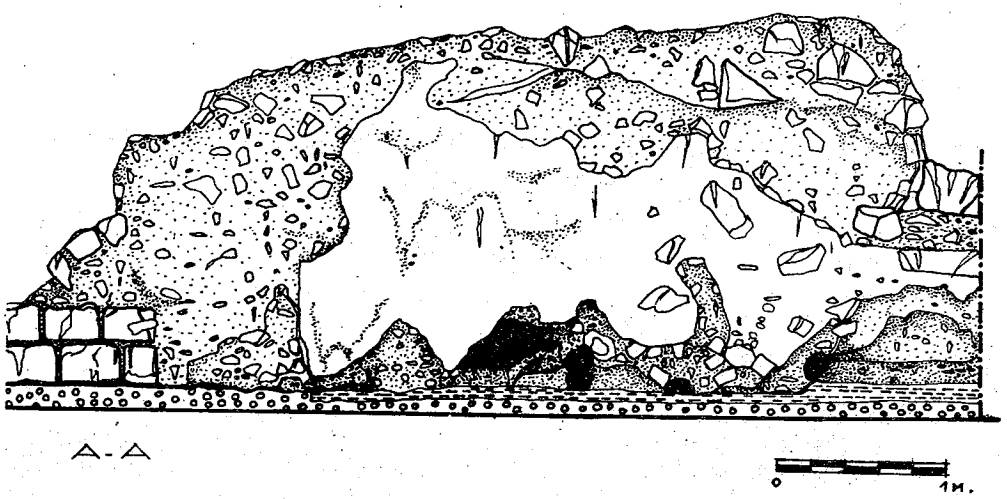

Обр. 1. Южният ъгъл (разрез А – А).

рукция на стените, начинът на изграждането им, както и технико-конструктивните знания на строителите на Маяцкото градище.

ОПИСАНИЕ НА ВЕРТИКАЛНИТЕ РАЗРЕЗИ[5]

1. Южен ъгъл, поглед от юг, разрез 1-А-А (обр. 1). Запазена височина 2,18 м и ширина 4,70 м до каменния щит. Върху естествения терен на хълма се вижда положен изравнителен пласт от глина с дебелина до 0,15 м, над който се откриха останки от обли овъглени греди с диам. 0,12-0,15 м. Гредите са разположени на разстояние 0,60-0,65 м (мерено от центровете му) една от друга. На същото разстояние се виждат една върху друга напречни греди в изглед с дебелина 0,14-0,16 м. Двете страни от централната част от разреза завършват с останките от хоризонтални надлъжни греди с кръгли сечения (0,12-0,15 м). Разстоянието между двете крайни греди на конструкцията е 4 м. Овъглени останки от греди се проследяват във височина до 0,45 м от нивото на изравнителния глинест пласт. Между и над гредите следва насип от дребни варовикови отломки, които са се превърнали в плътна гладка маса наподобяваща варов разтвор. Разрезът на ъгъла завършва от външната страна с пълнеж от едри варовикови отломъци широк 0,40-0,45 м. В този пласт опира градежът на каменния щит, запазен тук във височина от два реда блокове. Под пълнежа и под блоковете се забелязва тънък (0,04-0,05 м) овъглен слой от останки от талпи (дъски), поставени върху терена,които са имали предназначението да хоризонтират първия ред на каменните блокове на щита.

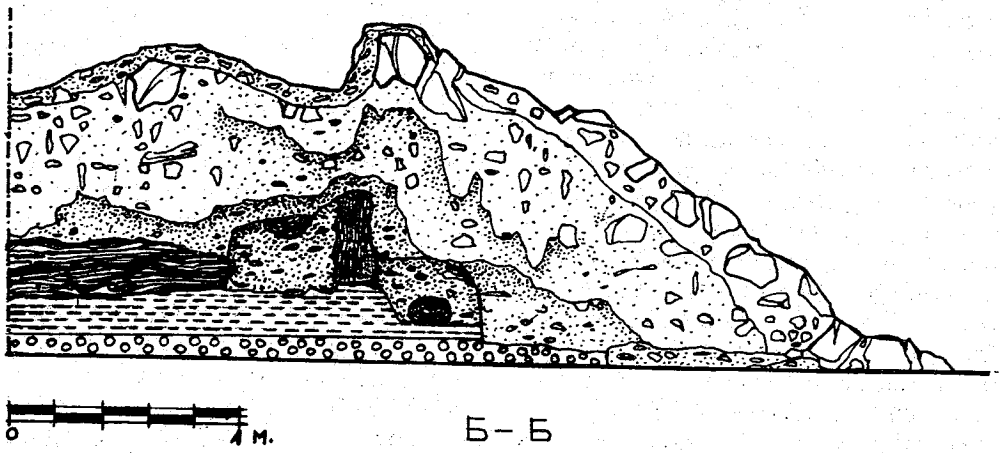

Обр. 2. Южният ъгъл (разрез Б – Б).

2. Западно лице на разреза от ъгъла (обр. 2, Б-Б). От ъгловата линия навътре се открива отново една върху друга останките от овъглени напречни греди със запазена дължина до 0,90 м, положени върху изравнителния пласт от глина. Откриха се също две кръгли сечения на надлъжни греди (диам. 0,12-0,15 м) на разстояние 0,60 м една от друга. Между тях се намери част от вертикална греда със сечение 0,18 м, запазена във височина 0,47 м. Структурата на пълнежа между гредите е идентична с тази от южното лице на ъгъла.

С разсичането на южния ъгъл на крепостта и прецизното разчистване на терена между двата ъглови профила се откриха приблизително най-точните и достатъчно ясни следи от основата на дървена скара конструирана в насипното ядро на стените. Фактически тук на ниво терен беше разкрит част от хоризонталния план на разположението на гредите от дървената конструкция на крепостното ядро (обр. 3). На основата на "консервираните" останки на терена от този план стана възможно да се реконструира видът и обема на дървената конструкция (скара) – обр. 4.

3. *Напречен разрез на югозападната крепостна стена (обр. 5).*

Обр. 3. Южният ъгъл – хоризонтален план на гредите.

Разрезът включва пълната дебелина на стената, която тук е 6, 47 м с максимална запазена височина 1, 94 м. В центъра на ядрото се виждаха овъглените останки от напречни греди, положени една върху друга и кръглите сечения на надлъжните греди, запазени на височина 0,86 м от основата на скарата. Разстоянията между гредите (напречни и надлъжни) са както при ъгловия профил, а сеченията им

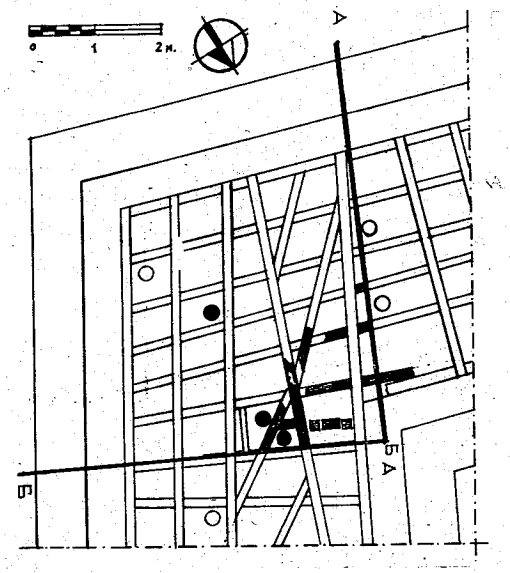

Обр. 4. Реконструкцията на основата от дървената скара.

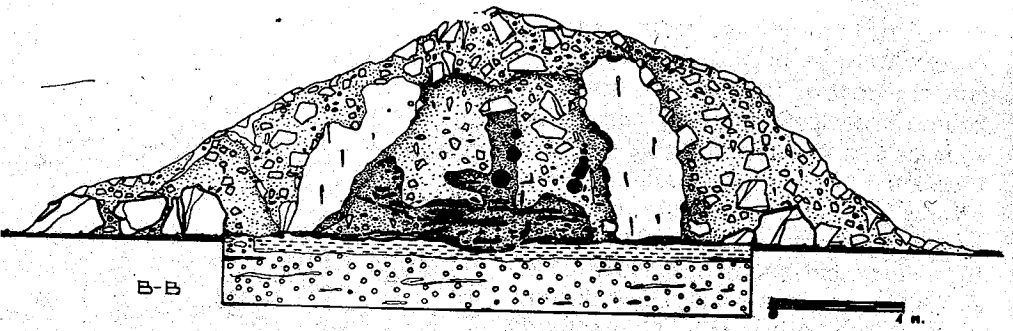

Обр. 5. Напречен разрез В – В на югозападната крепостна стена.

съответно 0,12-0,14 м и 0,18-0,20 м. И тук основата на скарата е положена върху изравнителен пласт от глина. При този профил се установи, че скарата е широка 4 м. Насипната маса между гредите е същата както гореописаната при ъгъла. И тук от двете страни на скарата следва плътно по насипване от по-едри варовици с широчина 0,45-0,50 м. Непосредствено до него започва блоковия градеж. До тук конструкцията на стените се изясни напълно. Тя е съставена от следните елементи: двустранна зидария от каменни блокове със средна дебелина 0,80 м, следва пълнеж от едри варовикови отломъци с дебелина 0,46-0,50 м и ядро от дървена скара, изпълнена от напречни и надлъжни греди, които образуват помежду си клетки с размери 0,60-0,65 м (от ос до ос на гредите). В първия основен ред от скарата са поставяни по две напречни греди една върху друга. На места между гредови хоризонтални клетки са били изправяни и вертикални обли греди със сечение 0,18-0,20 м.

ТЕХНИКА НА ГРАДЕЖ

След трасирането на плана на укрепването с определените мерки на стените му и местата на техните елементи (порта, кули) строителите са изравнили доколкото е било възможно хумусния пласт по трасето, достигайки до скалната маса на хълма. На изравненото и почистено трасе съобразно наклона на терена, от двете надлъжни страни (външна и вътрешна) е била маркирана определената широчина на щитовете посредством тънко цепени от греди дъски наредени една до друга напречно по трасето, необходими за нивелиране на първия ред от блоковата зидария. Върху тях е бил насипан тънък пласт от ситни варовикови отломки, над който са нареждани с прецизно обработени външни ръбове каменните блокове, плътно прилепнали един към друг на суха фуга (без разтвор). Между двете полета определени за каменните щитове е бил положен изравнителен пласт от глина. Върху него са нареждани дървените греди, оформящи основата на скарата. Двата щита са били иззидани едновременно по дължината на стените до известна височина от 2-3 блокови реда, за да образуват рамката, в която ще се конструира дървената скара. На определени интервали във височина блоковите редове са били последователно хоризонтирани посредством талпите. Установи се, че блоковата зидария не опира до самата скара. Между скарата и блоковете, както показаха профилите, е оставено разстояние от 0,40-0,50 м, запълнено с насипна маса от едри варовикови отломъци. Тази маса също е била хоризонтирана с дъски, поставяни едновременно и върху каменните щитове. С този почти масивен пълнеж строителят е постигнал едно увеличаване на дебелината и устойчивостта на каменноблоковата зидария. Присъствието на хоризонталните дъски и при този пълнеж показва, че той е принадлежал към каменния щит на стените.

Дървената скара е била изпълнена от необработени греди с обли сечения и различни размери. Напречните греди са били поставяни върху надлъжните без зарязване. На известни места гредите са били вероятно привързани една към друга, но това не бе възможно да се установи при профилите.

В образуваните клетки на места са били поставяни вертикални греди, които свързват хоризонталните редове на скарата. Това е било необходимо за цялостната връзка между редуващите се една над друга хоризонтални скари. По този начин се е предотвратявало плъзгането на скарите вляво или вдясно. Останките от образуваните по горния начин дървени клетки, лежащи непосредствено една върху друга, се проследиха на височина до 1,15 м. Не бе възможно да се установи при сегашната запазеност на стените докъде е стигала тази конструкция, поради опасност от свличане на насипната маса от горните ѝ части. Приемаме обаче, че в този си вид тя не е била конструирана на известни разстояния в горните части на стените. На строителите е било известно, че при така замислената дебелина на стената от около 7 м при широчина на щитовете от 0,80-0,85 м, изградени от сравнително мек варовик, както и пълнежа между тях, широк 4,80-5,00 м, съставен от варовикови отломъци със същата структура, е било необходимо допълнително стабилизиране на ядрото, за да се предотврати налягането от насипната маса върху щитовете, която би предизвикала двустранното им срутване. Поради това е била замислена и изпълнена за насипното ядро укрепителната дървена конструкция. Както се установи напречните греди на скарата са били нареждани една върху

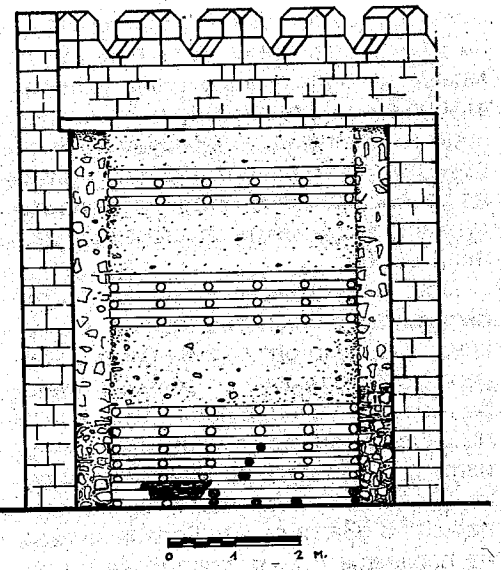

Обр. 6. Реконструкция на крепостната стена.

друга в долните части на стените. Това подсилване е имало и допълнително предназначение – да затрудни при опит за проникване на неприятеля в крепостта чрез пробив на стените отвън.

Обр. 6 представя реконструкцията на стената в разрез. Приели сме разстояние между дървените скари от около 1,10-1,20 м. То е достатъчно за да бъде задържана насипната маса от свличане и намален натискът върху каменните щитове. Реконструкцията в горната част на парапета е така, както е публикувана от Г. Афанасиев[6]. В тази част тя е напълно възможна и е в съответствие с намерените каменни блокове, между които авторът е избрал необходимите му размери[7]. Възможна е обаче и друга реконструкция на парапета. Зарязаните блокове, върху които са поставяни т.нар. "зубцы" да са били полагани по широчината на страната. По този начин ще се получи друго решение на стрелковите отвори. Те ще бъдат широки само откъм бойната пътека и вертикални, по-тесни от външната страна. При това решение на парапета стрел-

ците ще са по-добре защитени. В този случай стреховидните блокове не могат да бъдат монтирани с триъгълните си фронтони към външното лице на стената, а наредени един до друг по дължината ѝ. По този начин на реконструиране отговаря и на рисунките върху някои от стреховидните блокове[8].

При раннобългарските крепости парапетът е бил изграждан по два начина: или само от редова блокова зидария с вертикални стрелкови отвори (без оформени зъбери), или на равни разстояния по дължината на стената с т.нар. зъбери, изграждани самостоятелно с форма на паралелепипеди. И в двата случая върхната част на парапета е била покривана с прецизно обработени каменни триъгълни капаци, които нямат блоков характер, а както ги нарича К. Шкорпил "вид плиты"[9]. Долната им част е с призматична форма, а горната стрехообразна с отсечен гребен. Някои от тях имат по двете си тесни страни т.нар. сълзници за оттичане на атмосферните води, с прецизно обработени, почти класически профили. Размерите на тези покривни елементи са различни съобразени с дебелината на парапета или зъберите към него. По плоскостта на триъгълните им чела се срещат изсечени четириъгълни дупки (по една или две), които показват, че те са били съединявани помежду си посредством сглобки, съобразно формите на парапета. При парапет конструиран от т.нар. зъбери възможно е да са били съединявани по два капака с триъгълните си лица към стената, а при плътен парапет в редица един до друг, образувайки двускатна стреха по дължината на стената. Оттук следва да отбележим и разликата между парапета на Маяцката крепост и този при крепостите в Плиска и Преслав. При Маяцката стена парапета завършва с т.нар. "зъби", които са всъщност стреховидно обработени блокове и са част от конструкцията му. При българските крепости парапета е завършвал с каменни стреховидни капаци, които имат функцията само на покривни елементи.

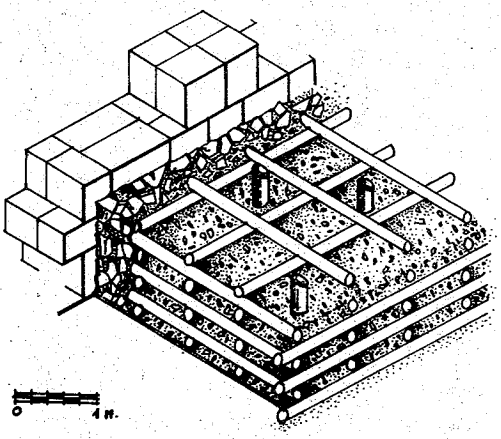

Обр. 7. Реконструкция на конструкцията на крепостната стена (аксиометрия).

Така замислена и изпълнена конструкцията на Маяцкото градище ни предлага един пример в развитието на строителната техника при изграждането на укрепленията от този тип в тези области и от това време (IX-X в.). Решението на конструкцията е оригинално. То повишава стабилността на крепостния пояс и до голяма степен гарантира сигурност при отбраната му (обр. 7). Строителят е намерил и едно рационално решение за изграждането на крепостта. Използването на подръчни материали, които е черпил непосредствено от местостроежа, е спомагало за възможното най-бързо и икономично реализиране на строежа. Умелото съчетание на строителните материали (дърво и мекия варовик) за градеж на фортификационно съоръжение е било постигнато на основата на опита,практиката и високите технико-строителни познания на неговия строител. Той добре е знаел свойствата на почти чисто кредовата маса на варовиковата скала, която е основният строителен материал, а именно бързото му превръщане в устойчива връзка с дървото. Варовикът не само е пазил дървото от загниване, но впоследствие законите на дифузията (вътрешна и външна) с течение на времето се е превръщал в здрава спойка между отделните елементи от конструкцията на стените – каменните блокове, насипната маса и дървените скари. Мекият варовик има определено влагосъдържание. По законите на вътрешната дифузия в насипната маса се е извършил процес на преминаване на влага от места с повисоко към места с по-ниско влагосъдържание до установяване на равновесие в общата маса. По този начин дребните отломъци от мек варовик са се превърнали в компактна, еднородна маса с качества на чист варов разтвор.

Руините на Маяцката крепост показват, че нейният създател е познавал монументалната архитектоника на отбранителните съоръжения, чиито форми и обеми той е претворил по своему. Тук, върху изнесеното трихълмие над р. Тихая Сосна, средновековният майстор на белокаменната цитадела е отразил, както изискванията и мощта на неизвестният ѝ владетел, така и духа на времето, в което племената населявали Салтовската земя, са създали една своя строителна култура с характерен почерк. В нейното съдържание естествено се открива присъствието на белези от многовековните строителни традиции на модели и начини на обемно реализиране от редица отбранителни съоръжения, както от земите на Изтока, така и на тези от Запада. Но подчертано до сега във всички известни паметници от тази епоха се откриват и местните творчески архитектурно-конструктивни решения на техните създатели. Това ни разкрива особено ярко примера на архитектониката и конструкцията на Маяцката крепост.

Що се отнася до паралелите, които се правят между Маяцката крепост и българските каменни укрепления на столиците ни от Първото българско царство Плиска и Преслав нашите проучвания доказаха, че плановите им решения и особено технико-конструктивното им изпълнение са реминисценция на ранновизантийското крепостно строителство[10]. До сега конструкции подобни на тази от Маяцкото градище не са открити по българските земи.

[1] При участието ми в проучванията в Плиска като член на колектива на българо-съветската археологическа експедиция през 1978-1979 г. с ръководител проф. д-р С.А. Плетньова, ми беше предложено участие с тази задача в разкопките на Маяцкото градище. Изказвам своята най-дълбока благодарност на проф. Плетньова и нейния колектив за оказаната ми помощ и съдействие при изпълнението на задачата.

[2] *Плетнева, С.А.* От кочевий к городам. М. 1967, цит. лит.

[3] Например съотношението между щита и пълнежа при т.нар. Деснобрежното цимлянско градище е 1:4; при Хумаринското градище е 1:3

[4] *Афанасиев, Г.Е.* Исследования южного угла Маяцкой крепости. В: Сб. Маяцкое городище. М. 1984.

[5] Пак там, с. 37, рис. 13, 14, 15; с. 43, рис. 23. Това са архитектурно-археологическите ми заснемания на профилите на разрезите. Поради това, че тези наши заснемания са на базата, върху която изграждаме реконструкцията на дървената конструкция от ядрото на крепостта, си позволяваме да ги приложим с правата си на автор в настоящата статия.

[6] Пак там, с. 48, рис. 27

[7] Пак там, с. 49, рис. 28

9 *Шкорпил, К.* Абоба-Плиска. – ИРАИК, X, 1905, с. 85; *Милчев, Ат.* Разкопки южноот гроба на К. Шкорпил във Вътрешния град на Плиска през 1968 г. В: Сб. Преслав, III, 1983, с. 220, обр. 5

10 *Василева, Д.* Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. В: Сб.Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1983, с. 283-300; По въпроса за произхода на монументалната архитектура в Първата българска държава. Доклади на I международен конгрес по българистика. С. 1981., 305-313; Големият дворец в Плиска, архитектура и реконструкция. В: Сб. в памет на проф. Ст.Ваклинов. С. 1984, 153-159; Дворцовият комплекс на Велики Преслав, архитектурно-строителни проучвания и реконструкция. – БИД, т. XXXVIII, 1985, 5-26.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Димитър Овчаров

С откриването през 70-те години на значителни останки от неизвестна крепостна стена в очертанията на Вътрешния град на Велики Преслав възникна въпроса за нейната датировка и съотношение с известните до тогава крепостни съоръжения. Тези останки се състояха само от субструкцията на зида и това затрудняваше твърде много изясняването на цялостния вид и особености на градеж. Становището на откривателката Иванка Жандова беше, че това е най-ранната крепостна стена, ограждаща военната крепост-аул, съществувала на мястото на Симеоновата столица. Обаче редица податки сочеха по-късен произход на този строеж по отношение на познатата вече стена на Вътрешния град на Преслав,за която бе прието да се отнася към предстоличния период. За съжаление разгърналата се дискусия оставаше в рамките на устни разговори, тъй като находката остана непубликувана от разкопвачите. Това не ми даваше право да изразя в печата мнението си и да приведа аргументи за относително по-късната поява на тази стена. С обнародването на съобщения, посветени на този въпрос[1] тази възможност е вече осъществима и е тема на тази статия. Предварително трябва да поясня, че ще стане въпрос за откритата най-рано югоизточна ъглова кула на това укрепление, а наблюденията ми върху останалите части на крепостната куртина, кули, порти ще бъдат изложени, когато му дойде време.

Кръглата ъглова кула е с с. диам. 5 м и от нея излизат източната и южната стени на укреплението. Те са дебели в субструкция 2-2,40 м и образуват тъп ъгъл. Това обстоятелство е твърде любопитно, защото теренът на това място е много подходящ за градеж, изпълнен под прав ъгъл, което би било напълно нормално и естествено. Загадката се решава лесно като се вземе под внимание, че тази стена, отстояща на 3 м от стената на Вътрешния град, е напълно успоредна с нея. Напълно ясно е, че двата градежа са съществували известно време едновременно и възможностите за последователността на тяхното изграждане са две (обр. 6). Ако се приеме твърдението, че новооткритата е по-ранна, то тя вече не е съществувала, защото опреният в другия зид верижни помещения трябва да "лежат" върху нейните останки. В такъв случай съобразяването с нейното трасе не е необходимо, докато разсъжденията в обратен ред поставят нещата на мястото си – до съществуващата (изцяло или частично) крепостна стена на Вътрешния град е построена другата, която разрушава и застъпва отчасти пристроените до нея сгради (казармени помещения?). Между двата крепостни зида е оставено достатъчно широко пространство за маневриране на защитниците. Аналогичен е случаят и с южната сте-

Обр. 1. Поглед от север.

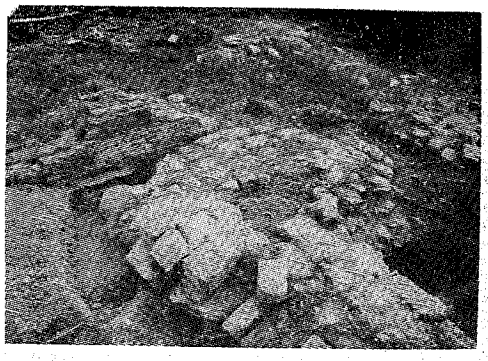

Обр. 2. Сондаж югоизточно от кулата.

на, но с тази разлика, че между нея и южната стена на Вътрешния град остава значително по-широко пространство.

Първото впечатление следователно е, че в определен исторически период във вътрешността на Преславската цитадела се появява нова укрепена площ, предназначението на която сега няма да търсим. По-важното е да се уверим в истинността на това, към което ни водят тези първоначални наблюдения. За тази цел най-подходящ обект за изследване се явява самата югоизточна кула. Не се задоволихме само с анализ на останките, открити при първоначалните разкопки, макар че те водеха към няколко важни извода. Ето защо,през 1980 г. предприехме извършването на няколко сондажа, което стана в присъствието на голяма комисия, назначена от директора на АИМ (не особено коректно се сочи, че в тази комисия участвуват "предимно лица... незапознати до тогава с проблема"[2]. Едва ли "незапознати" могат да се смятат М. Ваклинова, Т. Тотев, И. Щерева, Ст. Бояджиев, Ж. Аладжов, представители на НИПК и много други!)

Преди да пристъпя към излагане на резултатите от тези сондажи, необходимо е да се хвърли поглед към състоянието на откритите останки, запазени до момента на проверката. Снимката, направена от север (обр. 1) обхваща част от крепостната куртина, кръглата кула и останките от верижните постройки в дълбочина. Добре личи, че вътрешния ръб на стената от запад е напълно равен, очертан от редица добре обработени варовикови блокове, докато източния край е оформен от различни по големина и състав (пясъчник, варовик) камъни, поставени без видим порядък и незавършващи с ясно очертано лице. Съвсем слаби податки подсещат, че западната част от този зид е по-ранна, образувана е от друг по-тънък зид, който има лице и от изток, но това не се очертаваше съвсем ясно на повърхността преди почистването. На снимката личи също така добре зид от редове варовикови квадри, който привидно опира на запад до новооткритата стена и съвсем ясно се долепва до крепостната стена на Вътрешния град в източна посока.

Първият сондаж беше заложен югоизточно от кръглата кула и имаше за цел да изясни характера на нейния фундамент и съотношението ѝ с напречния зид на едно от помещенията на верижната сграда (обр. 2 и 5). Установи се, че основата на кулата се състои от едри необработени камъни от пясъчник и много рядко от фрагменти от варовикови блокове. Образуваната дъга е с неравно лице, което е обяснимо за тази част от градежа,която остава под земята. В горната си част тази каменна маса, споена с кал и глина, завършва с равна площадка, образувана от плочести пясъчникови камъни. Те покриват цялата повърхност и само в средата липсват. Много интересни от гледна точка на конструкцията на фундамента са запазените няколко големи квадри от варовик в източната част на периферията на кулата. Те имат неправилна форма – по-тесни в единия край, което е ясно доказателство, че представляват сегменти от някакъв градеж с кръгъл план. Това обаче не е кулата, с която се занимаваме, защото, съпоставени един с друг тези сегменти очертават значително по-голям диаметър. Налице са безспорни сполии, които следват очертанията на кулата с лек отстъп, подредени са един до друг, но не образуват гладко лице. Това е несъмнено свидетелство, че не принадлежат към суперструкцията на градежа. Трябва да се съжалява, че по-късно по непонятен начин те изчезнаха, но присъствието им при откриването е добре документирано.

Изяснявайки тези обстоятелства, стигаме до въпроса за съотношението на кулата и стената на верижната сграда. Както се вижда много добре от напречния разрез А-А (обр. 5) запазеното ниво на субструкцията на кулата се издига значително над добре очертаното лице на стената на помещението от юг. В никакъв случай не може да се допусне, че строителите на верижната сграда ще я построят така, че гладката външна стена да остане по-ниско и вкопана от нивото на субструкцията на вече разрушена и затрупана крепостна стена. Напротив – при по-късно построяване на крепостната стена, строителите не са се съобразили с по-рано изградената верижна сграда, нейните дълбоки основи са разрушили частично зидовете ѝ, покрити вече с дебел насип от рушевини и пръст.

Много важен беше вторият сондаж, който трябваше да изясни съотношението на крепостната стена с другия напречен зид на помещението от север (обр. 3). Установи се, че стената на сградата има плитък фундамент, а също така, че тя не се допира до източния край на основата на крепостната стена. Тя е прерязана и частично застъпена от нея.

Обр. 3. Сондаж между крепостната стена и напречното помещение от север.

За да се получи по-голяма увереност в това важно наблюдение бе заложен сондаж № 4 (обр. 5). резултатите от него са особено показателни. Очерта се преди всичко предполагаемото лице на зид, който се оказа западната надлъжна стена на верижната сграда. Това лице е оформено по същия начин както западното – сравнително добре обработени и огладени квадри в напълно права линия. Най-интересното в случая е, че камъните от основата на крепостната стена в

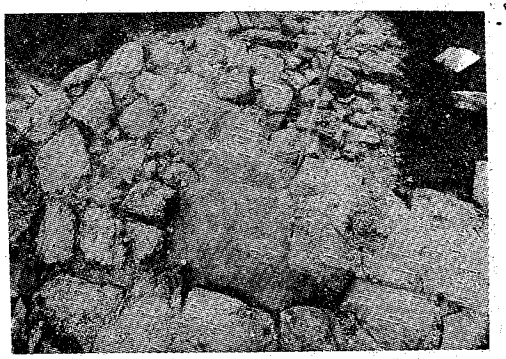

Обр. 4. Продължението на надлъжния зид на верижната сграда.

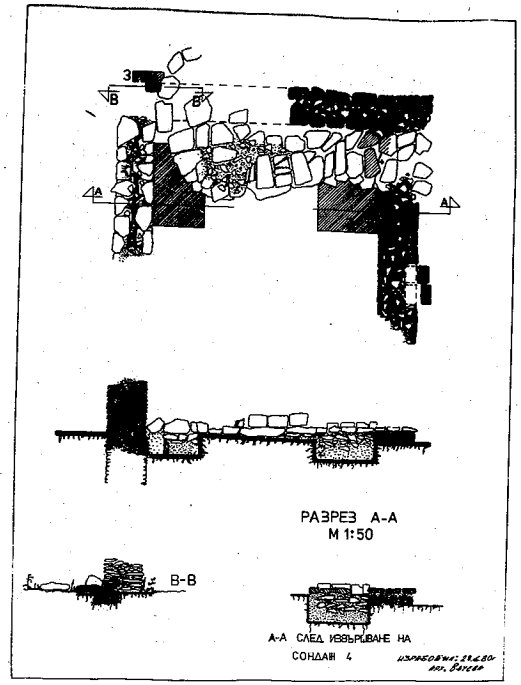

Обр. 5. План и разрези на югоизточната кула след извършване на сондажите (чертеж на арх. Кр. Вачева).

източната ѝ част се долепват плътно до това лице и заедно с този зид на сградата образуват общата дебелина на фундамента (2-2,4 м). На север основата продължава, застъпвайки споменатия по-горе зид на сградата. Важното в тази връзка е, че ъгълът на този зид с надлъжния се очертава добре от един Г-образен изсечен варовиков блок.

Безусловно сондаж № 4 предложи най-категорични данни за хронологията на градежите. Напълно нелогично е да се мисли, че стената на сградата е издигната по-късно и се врязва в останките от разрушен преди това крепостен зид. Ако това е така напълно необяснимо е защо добавените камъни от основата са съобразени с лицето на зидовете на верижната сграда, а не обратно, и защо останките от нейния напречен зид не се откриват върху тази добавка, а са застъпени от нея.

Надлъжната стена на сградата продължава в южна посока и това добре се вижда при разчистването на централната част на кулата. Там камъните са изваден при първоначалното разкопаване или по-късно. Така се е създала илюзия, че кулата е имала централно кръгло в план помещение, широчината на което се определя на 1,6 м. Внимателното вглеждане в характера на поставените в основата камъни убеждава в противното. За това говори ясно и продължението на надлъжния зид на верижната сграда (обр. 4). Че ъгловите кули на това укрепление са били плътни неоспорим аргумент представлява напълно аналогичната югозападна кула (още необнародвана).

Неголемият по размери сондаж № 3 предложи допълнителни аргументи в това отношение (обр. 5). В него бе открита малка част от продължението на западния надлъжен зид на верижната сграда в южна посока. Това, което впечатлява е застъпването му от едрите камъни на външната дъга

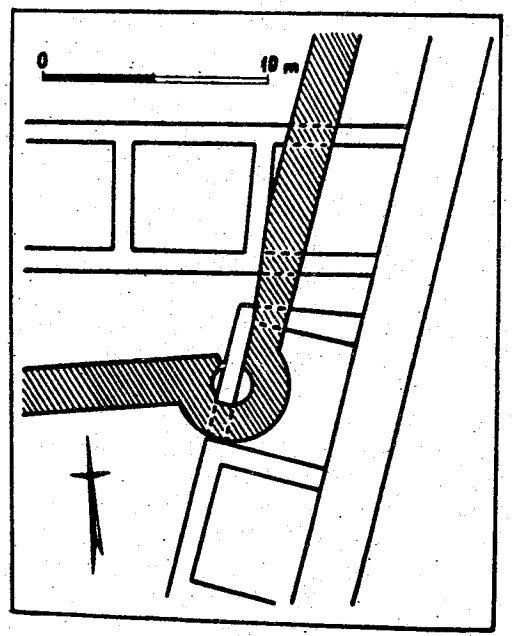

Обр. 6. План на двете крепостни стени (план на Ст. Бонев).

на основата на кръглата кула – още едно доказателство за по-ранния му произход.

И така, извършените сондажи и направените при тях наблюдения водят до очертаването на относителната хронологична последователност на градежите в тази част на Вътрешния град на Преслав. Повече от очевидно е, че верижната сграда е по-ранна от изградената на това място кръгла бойна кула и тези части от крепостната куртина, които ѝ принадлежат непосредствено. При залагането на техните основи строителите са разрушили значителна част от тази и други постройки, намиращи се северно и са ги включили частично във фундамента. Може съвсем предпазливо да се изкаже мнението, че положените сегментни блокове в горната част на основата на кулата са взети от ъгловата кула на крепостната стена на Вътрешния град, след някакво нейно разрушаване или преустройство, тъй като отговарят напълно на нейния диаметър.

Очертаната по-горе последователност е добре отразена в представената схема в посочената публикация[3], където зидовете на помещенията на местата на пресичане с крепостния зид и кула са показани в пунктир, т.е. застъпени са от тях (обр. 6). Тъй като тези сгради съвсем очевидно и безспорно са съобразени с известната от по-рано крепостна стена на Преславската цитадела, заключението, че новооткритата крепостна стена е по-късна е трудно оспоримо. А на въпросите за абсолютната датировка и предназначението на тази крепостна стена ще се спрем на друго място.

[1] *Бонев, Ст.* Нови наблюдения на южната стена на Преславския аул. В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. С. 1991, с. 259 сл., цит. лит.

[2] Пак там, с. 72

[3] Пак там, обр. 2

НОВИ ПРОУЧВАНИЯ НА ЕДНА ОТ КРЕПОСТНИТЕ СТЕНИ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПРЕСЛАВ

Живко Аладжов, Стойчо Бонев, Стоян Витлянов, Тонка Михайлова

Проблемите свързани с крепостното строителство във Вътрешния град на Преслав стоят на вниманието на изследователите вече няколко десетилетия. В резултат на системни и целенасочени разкопки бяха разкрити три от портите на Дворцовия център, както и значителни сектори от крепостните му стени[1]. Картината на отбранителните съоръжения тук се обогати след като през 70-те години под ръководството на Ив. Жандова и Д. Василева беше разкрита още една, неизвестна дотогава, крепостна стена, която попада изцяло в южната половина на града[2]. Южното ѝ трасе с дължина 116,50 м пресича територията на последния с посока запад-изток на 35-40 м северно от известната южна вътрешна крепостна стена. В краищата завършва с кръгли кули, след които взема посока към север. Откривателите на стената изказаха съображения, че са попаднали на най-ранната крепост на Преслав и я означиха под № 1. Разкриването на тази стена предизвика интерес и породи спорове предимно с нейната хронология.Някои автори се изказаха в подкрепа на ранния ѝ характер. Сред тях по-специално внимание заслужава изказаното от Ст. Ваклинов мнение, че новоразкритата стена е част от предстоличното преславско укрепление, възникнало на това място през първата половина на IX в.[3]. Други автори се противопоставиха категорично на идеята за ранния произход на стената. В тяхната концепция за възникването и развитието на отбранителната система на Преслав, на тази крепост не е отделено място[4]. Проведените напоследък проучвания в най-източния, останал неизследван в миналото сектор на същата стена, заемащ близо една трета от дължината ѝ, предоставиха данни, които хвърлят допълнителна светлина върху нейната хронология и устройство. Според автора провел тези проучвания, стената е част от защитната система на преславския аул, като най-вероятно е издигната след едно негово разширение към юг[5].

При първите разкопки на Ив. Жандова и Д. Василева са останали редица неизяснени пунктове от устройството на стената. Тъй като и след по-новите проучвания неизяснените въпроси по относителната хронология, а и по устройството на това отбранително съоръжение продължиха да пораждат дискусии, през 1989 г. се проведоха частични разчиствания по неговото трасе западно от разкритата наскоро църква до югозападната кръгла ъглова кула, както и сондажни проверки в отделни участъци (обр. 1)[6]. Изкопът беше обрасъл с растителност и полузасипан от свличането на бреговете. Това наложи повторното разчистване на трасето на стената в посочения участък, след което усилията се насочиха към недостатъчно проучената югозападна кръгла кула и към една редица от камъни с посока север-юг, останала недопроучена в миналото, приблизително в средата на крепостния зид.

Югозападната кула е разкрита, както посочихме, още при първите разкопки на Ив. Жандова и Д. Василева. Установен е бил нейният план, направени са заключения за надземния ѝ градеж, състоящ се от варовикови квадри. Тогава е било обърнато внимание и на една интересна подробност в нейното устройство, личаща добре при най-горния ред на основата, а именно че полукръглата извивка на кулата е долепена на фуга към югозападния прав ъгъл на крепостния зид и заедно оформят цялостния ѝ план.

Новите изследвания се насочиха в дълбочина за наблюдения на основите на стената и кулата и тяхното съотношение. Основата на стената е вкопана на дълб. 0,90-1 м от нивото на тогавашния терен, където опира в материковата скала. Основата на кулата е вкопана с 0,20-0,30 м по-плитко, като фугата видима отгоре се запазва и под нивото на терена. В нейната конструкция са употребени пилоти, които преминават през целия пълнеж и достигат скалата. Основите и на куртината и на кулата не се различават по своя характер и са еднакви със субструкцията на цялото южно трасе на стената. Съставени са от тесни и дълги до 0,40-0,50 м ломени варовикови камъни, положени в редове и споени със зелено-кафява глина. В самия ъгъл между външното полукръгло източно лице на кулата и стената е правено допълнително укрепване, което не се отличава от тях, но е по-плитко вкопано. В профила на изкопа към юг и изток ивица от хоросан и строителен трошляк с дебелина 0,06-0,08 м отбелязва строителното ниво на отбранителното съоръжение. В основата на кулата откъм юг опира зид с посока север-юг, който преминава и над помещенията от верижната сграда при южната крепостна стена на столицата. Този зид е вкопан плитко и субструкцията му седи много по-високо от тази на кулата. Съществуват данни, че северният му край е стъпвал върху основата на кулата. Наблюденията свързани с датировката му, насочват за покъсната му поява по отношение на останалите градежи в този сектор. На сегашния етап на проучванията остана неизяснен въпросът за вътрешността на кулата, т.е. дали основата ѝ, а и във височина тя е била плътна или куха.

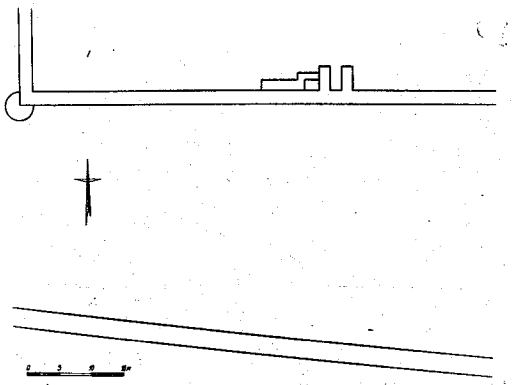

Обр. 1. Стената с портата и югозападната кула в сектора, проучен през 1989 г. Ситуация спрямо южната стена на Вътрешния град.

Най-същественият резултат от изследването на тази част от крепостната стена във Вътрешния град се получи при разчистванията в средата на нейното трасе, където при ранните разкопки на дълб. 1,50 м е била достигната редица от варовикови квадри, разположена перпендикулярно на куртината. Нашите проучвания тук доведоха до неподозирани резултати. На дълб. 1,80 м се попадна на неизвестна досега крепостна порта (обр. 2).

Портата отстои на 68,20 м от югоизточната кръгла кула. В план тя се състои от две успоредни, плътни в основата си крила, които не се изя-

Обр. 2. Новоразкритата порта. Поглед от север.

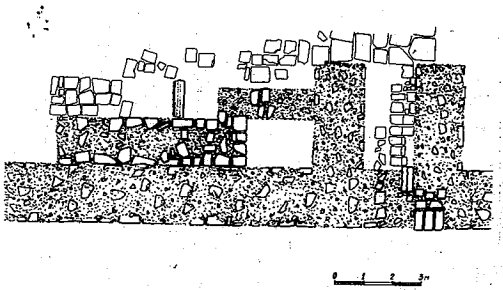

Обр. 4. Основата на стълбищната площадка с плочника от север.

вяват отвън по лицето на стената, а са издадени само към вътрешността на укреплението (обр. 3). Дължината им е 3,60 м (без ширината на стената), а са широки по 1,80 м. Двете крила оформят проход с ширина 1,70 м застлан с варовикови квадри, еднакви с тези от първия ред на стената и на самите крила. Върху някои от квадрите, по надлъжната ос на прохода е изсечен плитък улей за отичане на дъждовните води. Този квадров ред е покрит от плочеста настилка, запазена днес само на отделни места. Факт, който заслужава специално внимание е, че трасето на крепостната основа продължава без прекъсване и в прохода на портата, като запазва характера и дълбочината си. Двете крила са долепени на фуга към основата на стената. При найдолните редове на техните основи личи малък триъгълен сектор от чиста глина, останал незасегнат при из-

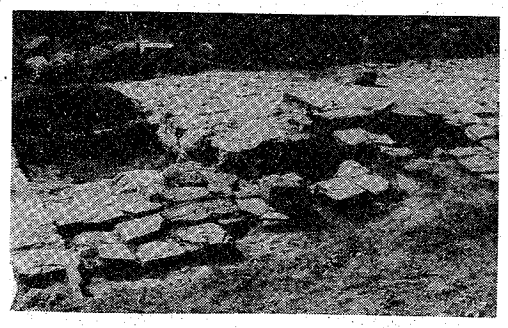

Обр. 3. План на портата.

копаването на двете траншеи. Различия в основите не се забелязва. Тази особеност в устройството на портата е лесно обяснима като се има предвид непрекъснатото трасе на крепостната основа и не може да бъде достатъчно основание да се предполага разновременното полагане в терена на отделните ѝ части. Още повече, че основите на портата и стената са залегнати равномерно от хоросановия слой, предназначен за полагане на началния цокълен ред на суперструкцията, който от своя страна е лягал върху цялата порта. Хоросановите отпечатъци от квадрите върху стената показват, че първият ред на надземния ѝ градеж е бил от напречно поставени спрямо нейното лице блокове. Квадрите по крилата на портата са били поставени по същия начин, т.е. напречно на лицата на самите крила. В този си вид портата е била с ширина 5,30 м и е имала форма близка до квадрат.

По своя план и размери новоразкритата порта в Преслав бележи сходство с източната порта на аула на хан Омуртаг при с. Хан Крум, Шуменско[7]. Със същия план е и южната порта на тухлената оградна стена на Дворцовия център в Плиска[8]. Този тип порти би могъл да се приеме като сигурен хронологически показател за ранните етапи на старобългарското защитно строителство.

От запад на портата се попадна на основите на еднораменна стълба, водеща към платформата на крепостта (обр. 4). От нея до нас е достигнала само площадката с два реда квадри. начинът на фундирането ѝ е еднакъв с този на стената и портата. Състои се от ломени камъни споени с глина и залати отгоре с бял хоросан, върху който е положен началния квадров ред. Надземният градеж на стълбата е бил на хоросанова спойка. Площадката е с дължина 6,50 м и ширина 1,60 м. Разположена е покрай северното лице на стената, долепена до него на фуга. Основата на стълбата отстои от западното крило на портата на 2,20 м, при което между тях се образува помещение с размери 2,20х1,60 м. От север то е затворено със зид свързан конструктивно с основата на стълбищната площадка при северното ѝ лице, а началото му е на 1 м западно от нейното чело. Като цяло основата на стълбата има Г-образен вид, продиктуван от разположеното в този ъгъл помещение. Последното без съмнение е било свързано с обслужването и функциите на портата.Неговото разполагане на това място е било наложено от плътните крила, които най-вероятно са били такива и във височина. Същата роля при портите със свободно вътрешно пространство са изпълнявали помещенията в приземието им.

Състоянието, в което се разкриха останките на стълбата предлага интересни възможности за реконструкцията ѝ. Като се имат предвид размерите на стълбищната основа може да се допусне, че до пода на платформата на крепостта се е стигало посредством 22-23 стъпала. В горния си край стълбата е завършвала с неголяма площадка,която е служела и за покрив на обслужващото помещение. Размерите на стълбата позволяват също така да се направят предположения ѝ за височината на самата стена, която изглежда е достигала близо 7 м. Трябва да се допусне, че портата се е извисявала по-високо от крепостната стена и височината ѝ е била около 9 м. В този централен сектор на крепостта изходът до нейната платформа се е осъществявал единствено посредством новоразкритата стълба.

Срещу прохода на портата от север се разчисти настилка от масивни, дебели до 0,20 м варовикови плочи. Тя е свързана с изграждането и функциите на портата, с която очевидно е съобразена. Тази настилка е по-широка от прохода и в сегашното си състояние обхваща и част от крилата. На запад тя продължава до края на стълбищната площадка, но с помалки и по-тънки плочи.

Проведените проучвания предоставиха важни и неизвестни досега данни за устройството и хронологията на многократно дискутираната стена във Вътрешния град на Преслав.С разкриването на нейната южна порта отпадна и последната въпросителна около устройството ѝ. В бъдеще ще се изясняват въпросите свързани предимно с нейната хронология. На този етап на проучване участниците в колектива се въздържат да дадат единно становище по този подлаган неведнъж на обсъждане в науката проблем. Сходство в мненията съществува единствено в това, че стената трябва да се отнесе към ранносредновековния период от историята на Преслав. Изказаните на място съображения за по-детайлната ѝ хронологическа характеристика, отнасящи този паметник в предстоличното минало на града или в неговия столичен период ще бъдат развити от авторите в самостоятелни разработки. В настоящата работа са представени резултатите от проучванията такива, каквито те бяха видяни и констатирани на терена.

1 *В. Иванова.* Южната порта на Вътрешния град на Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. – ИАИ, XXII, 1959, с. 133-169; *Ст. Лисицов.* Проучване фортификационните съоръжения от Вътрешния град на Велики Преслав. – ГНПМ, 6, 1976, с. 44-75; *Д. Овчаров.* Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град на Преслав (1970-1976 г.). – Плиска-Преслав, 4, С., 1985, с. 132-165; *Ж. Аладжов.* Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. – Плиска-Преслав, 4, С., 1985, с. 161-176; *Ст. Витлянов.* Южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав. – Плиска-Преслав, 4, С., 1985, с. 177-187; *П. Гатев.* Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките (1973-1977 г.). – Плиска-Преслав, 4, С., 1985, с. 189-200.

2 *Ив. Жандова, Д. Василева.* Новооткрита крепостна стена във Вътрешния град на Преслав. – АОР, С., 1977, с. 100-101.

3 *Ст. Ваклинов.* За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. – Археология, 1972, кн. 1, с. 12; Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 124-126.

4 *Д. Овчаров.* Нови данни за укрепителната система на Преслав. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 102-118; Възникване и оформяне на Преслав като средновековен град (IX-X в.). – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 107-109; Старобългарското крепостно строителство. – В: Български средновековни градове и крепости, т. I, С., 1981, с. 80-87; Византийски и български крепости (V-X в.). С., 1982, с. 92, 101-103.

5 *Ст. Бонев* Нови наблюдения за южната стена на преславския аул. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, С., 1991, с. 259-272; Бележки за хронологията на преславското крепостно строителство. – Векове (под печат).

6 По въпроса за устройството и хронологията на тази стена и във връзка с проведените от Ст. Бонев проучвания на югоизточната кръгла кула и на част от трасето ѝ беше съставена комисия от представители на АИМ, която през м. май 1989 г. проведе работно съвещание при самия паметник. Без да стигне до единно становище комисията възложи на колектив в състав Ж. Аладжов, Ст. Бонев, Ст. Витлянов и Т. Михайлова да проведе допълнителни изследвания в някои от недоизяснените при първите разкопки участъци от стената.

7 *В. Антонова, Цв. Дремсизова.* Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.). – Археология, 1960, кн. 2, с. 30, обр. 3, 4; *Цв. Дремсизова.* Проучване на аула на Омуртаг през 1959 г. – В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 111-129, фиг. 1.

8 *Ст. Станчев.* За периодизацията на плисковския дворцов център. – В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 101-109 и представения там план.

ПРЕДСТОЛИЧЕН ПРЕСЛАВ

Живко Аладжов

Раждането на втората българска столица е обвито в мрака на времето, а то не е споменато и по страниците на писаната история. Множество косвени данни подсказват обаче, че началото ѝ е сложено още в езическо прабългарско време. Всъщност подобна възможност са допускали и застъпват редица изследователи на българската древност. Така към днешна дата са се натрупали вече доста неоспорими археологически свидетелства в полза на тезата, че Велики Преслав е възникнал като крепост и град далеч преди покръстването, вероятно още в началото на IX в. Най-категорично сред тях, според мен, е наличието на двете прабългарски езически капища, разположени съответно недалеч от Кръглата църква и край Румска река[1]. Те са от най-известния тип от два или три концентрични правоъгълника и представляват малки, доста интимни постройки[2].

Първоначално като езически храм-капище изглежда е функционирала и голямата и по-представителна сграда във Вътрешния град, известна още и като административната сграда с печатите, разположена на югоизток от Дворцовите палати. На второ място следва да се посочат трите старобългарски надписа на камък, произхождащи от Преслав. Те са от една и съща група – военни заповеди, които постановяват за какви и за колко оръжия е длъжен да се грижи съответния военноначалник. Единият от тях е дори на прабългарски език с гръцки букви[3].

Множеството дребни метални амулети, оловният печат със знак инсилон, гробищата с трупоизгаряне, дори чашата на жупан Сивин говорят все в полза на твърдението, че тук е съществувал град преди покръстването. Двата латински надписа от времето на покръстването пък свидетелствуват, че градът е функционирал и след кръщението, но преди преместването на столицата от Плиска[4].

Къде обаче може да се локализира това най-ранно укрепление? Д. Овчаров предположи, че това е южната, трапецовидна част на Вътрешния град на Велики Преслав и то с пълно основание[5]. Разкопаването на 3/4 от нейните крепостни стени потвърди ха тезата напълно. Тази първа част на крепостта е изградена от квадри, а подложката на стената е от глина и речни волутъци. През последните години обаче, в средата на тази южна част на Вътрешния град се откри още едно укрепление, градено по същия начин – подложка от речни волутъци, а върху нея квадров градеж с бял хоросан. Сега са открити трасето на южната му стена и част от източната с ЮИ ъгъл. Еднаквият начин на градеж и на фундиране на тези две стени, който е различен от другите и от външната крепостна стена, от северната добавка на Вътрешния град, от т.нар. Трета крепостна стена, показва несъмнено, или са близки по дата на изпълнението им. Тези две стени се различават само по дебелината си: южната част на Вътрешния град има

ВЪТРЕШНИЯТ ГРАД НА ПРЕСЛАВ

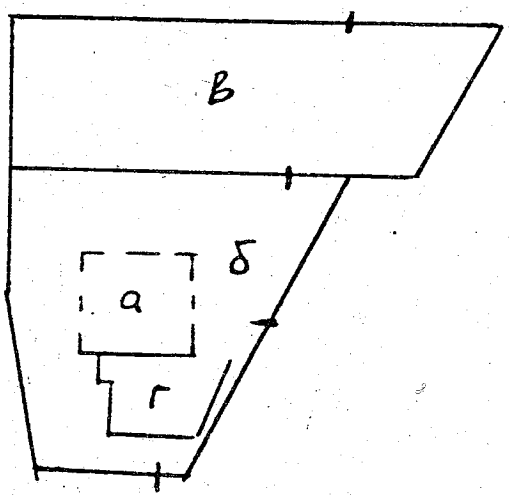

Обр. 1. Вътрешният град на Преслав: а) централно ранно укрепление; б) ранен аул; в) добавка към ранния аул; г) разширение на централната част в началото на X в.

дебелина при основата и цокълния ред – 3-3,20 м, а същинската куртина е дебела 2,70-2,80 м. Новооткритата стена в центъра е с дебелина на основата около 2,00 м, а куртината и е 1,70-1,80 м. На 59 м от ЮИ ъгъл на това централно укрепление основата на южната стена стъпаловидно е разширена почти до 4 м, според мен оформена за входното съоръжение, като дължината на това разширение е около 16 м[6]. Ако предположим, че входът е в средата на южната стена, то цялата ѝ дължина би достигнала 134 м. Големината на това укрепление в северна посока не е ясна, но може да се предполага, че тя е близка до размерите на южната стена. Това добре може да се подкрепи с други две сходни четириъгълни укрепления -каменната крепост на аула на Омуртаг на Тича (114 × 92 м) и тухленото укрепление в центъра на Плиска (125 × 80 м), които са близки по форма, размери, ориентация и конфигурация. Аулът на Омуртаг е още по-близък паралел, не само че е в непосредствена близост, но начинът на фундиране на стената, изпълнението ѝ и дори дебелината ѝ са напълно идентични на централното укрепление в Преслав.

От друга страна самият принцип на концентрично укрепяване, наблюдаван в Плиска и в аула на Омуртаг, се запазва и в Преслав[7], само че тук за пръв път е изоставено напълно външното землено укрепяване, изглежда поради по-късния ѝ строеж спрямо Плиска и аула на Омуртаг. Като втора причина за липсата на землено укрепяване може да се изтъкнат характерните особености на местността. Тук, за разлика от Плиска и аула на Омуртаг, местността е пресечена, а източният зид на крепостта върви точно по ръба на терасата, която се издига стръмно над равнинното "Селище". Насоченият на юг крепостен зид е с наполовина намален фронт спрямо другите крепостни стени, а поречията на Камчия и Румска река опасват в полукръг терасата с крепостта, която от запад се обляга на "Забуите".

Посочените факти и направените разсъждения позволяват, според мен, да се твърди, че Преслав възниква като крепост в началото на IX в., вероятно след 823 г. (датата на Чаталарския надпис). Първоначалната крепост има трапецовидна външна форма с приблизителни размери 400 × 400 × 175 м, в чиято среда концентрично се разполага четириъгълна цитадела с южна стена около 135 м. Тези размери в общи линии повтарят габаритите на Чаталар (външно землено укрепление 515 × 405 м, вътрешна крепост – 113,6 × 92,5 м).

Най-вероятно двете укрепления в Преслав са замислени и изпълнени едновременно, тъй като повтарят концентричната система на укрепяване на Плиска и на аула на Омуртаг. Самото им разположение на терасата подсказва, че самостоятелното им съществуване (особено на вътрешното укрепление) наистина не е възможно и издържано във фортификационно отношение. За тяхната едновременност говорят и редица други факти, изброени по-горе. Тъй като Преславската крепост очевидно е заложена по-късно спрямо аула на Омуртаг и Плиска, при нея отсъствува землено укрепление, а тя е изградена само от камък. Като най-вероятно време може да се посочи втората четвърт на IX в. или още по-точно – края на управлението на Омуртаг или властуването на Маламир, които са известни и с голямата си строителна дейност. Елементите на крепостното строителство – кръгли ъглови кули, порти със сложен план от Вътрешния град на Плиска и на Преслав са идентични, както и неразчлененатa стена на вътрешното укрепление от Плиска, аула на Омуртаг и в Преслав без кули и с прости по план входове.Това също говори за тяхната едновременност.

Трите инвентарни военни надписа от Преслав отдавна са дали основание да се предположи, че градът е бил седалище на ичергу бойлата[8]. Сравнението с другите центрове на прабългарската войска показва, че тук е най-голямата концентрация на тежко въоръжени войни дори два пъти по-голямо от аула на Омуртаг край Тича[9]. Надписът на чъргобиля Мостич показва, че тук е седалището на ичергу бойлата дори и стотина години по-късно[10]. Според мен тези разсъждения и твърдения следва да се развият и допълнят още. Прабългарските надписи и фактическото положение на нещата показват, че ичергу бойлата командува дясното (западното) крило на армията[11]. Като негово първо седалище вероятно може да се посочи земленото укрепление край Кабиюк, което фланкира от запад Плиска и съставлява дясното крило на войската[12]. Аулът на Омуртаг на Тича вероятно е също седалище на дясното крило, въпреки че в Чаталарския надпис е посочено като резиденция на хана. За мощната преславска крепост, според мен, няма съмнение, че е седалище на ичергу бойлата, а следователно и на дясното крило на прабългарската армия.

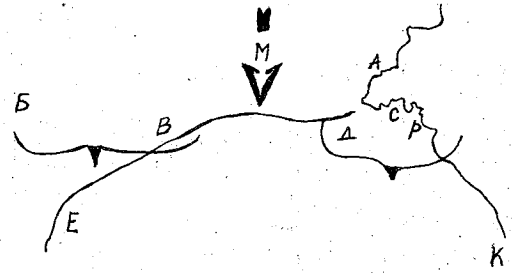

Обр. 2. Разположение на войската на юг от Балкана при хан Крум: А) Анхиало; Б) Берое; В) Дултриони; Д) Дебелт; Р) Ранули; С) Созопол; Е) Еркесията; М) Маркели; К) Константинопол.

Лявото крило (източното), което се командва от кавхана, също е документирано от надписи и археологически паметници. Първото негово средище вероятно е Новопазарското землено укрепление, аналогично на Кабиюкското, а по-късните засега не са известни. Концентрацията на надписи от триъгълника Мадара-Провадия-Радко Димитриево показва неговия регион, а военния надпис от Мадара като че ли изяснява и неговото седалище, на този втори по ранг висш прабългарски сановник.

Хамбарлийският надпис свидетелствува, че разпределението на войската на център и две крила се запазва и при настъпателни действия, дори и на юг от Балкана[13].

"...направих моя брат, а стратегът Лъв да бъде нему подчинен. От Бероя... Дултроини е пръв Тук ичиргу боилът

за дясната страна, а стратезите Варда и Яни нему подчинени. За лявата страна на моята войска: за Анхиало, Дебелт, Созопол, Ранули, е главатар Иратаис боила капханът, а Кордил и Григора нему подчинени стратези." Както се вижда от текста, посочен е центърът с неговия главнокомандващ – ханския брат, но не е ясно седалището му. Дясната страна (западната) под командването на ичергу бойлата е посочена точно – Берое и Дултроини[14]. Лявата (източната) под командването на кавхана е също добре очертана – Анхиало, Дебелт, Созопол, Ранули[15]. С голяма степен на вероятност може да се посочи централното ядро на войската – земленият лагер край Маркели, който заедно с мощния вал Еркесия представлява повторение на устройството на първия прабългарски укрепен район на Балканите – Онгъла, а след това и на устройството на централното държавно ядро на Дунавска България в днешните СИ земи[16]. За дата на строежа на Еркесията вече е посочвано времето на Крум, а находките от крепостта Маркели също потвърждават една такава датировка[17], което много добре се свързва с надписа от Хамбарлии.

В центъра на така оформеното преславско укрепление най-вероятно се е намирало празно пространство и изтеглен на запад палат за висшия военноначалник[18], така както са устроени центровете в аула на Омуртаг и в Плиска. Покрай крепостните стени са наредени помещения за войските, за конете и обслугата, а също и складове, работилници и пр. Единствената по-монументална сграда, освен палата, изглежда е тази на главното капище, известно от по-късно време като административна сграда. Функциониращите извън крепостта още две капища, са обслужвали околното население. Ситуацията след покръстването и особено след пристигането на латинската мисия (866 г.)[19] се променя значително. В свободното пространство на централното укрепление се строи голям базиликален храм и палат за църковниците, строят се нови жилища, бани, други сгради. В следващите 23 години (по разбираеми причини изключвам времето на Расате-Владимир) строителството и благоустройството в Преслав е било дотолкова напреднало, че в 893 г. градът е вече готов да приеме двора и църковната власт, да стане столицата на християнската държава. И обратно, актът на преместването стимулира извънредно много строителството и благоустройството за да се превърне Велики Преслав в блестящия център на Златния век – недостижим връх за много векове напред в българската история.

1 За двете капища вж.: *Ст. Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 173; *Т. Тотев Ст. Бонев*. Новооткрито прабългарско капище. – ПМП, 15, с. 6; Новооткрито прабългарско капище в Преслав. – Плиска-Преслав, 5, (под печат).

2 За символа в основата на тези сгради: *Ж. Аладжов*, Символ на света в някои прабългарски паметници. – Археология, XXII, 1980, 1, с. 41-47. За характера на сградите от Преслав: *Ст. Бонев*. За архитектурния облик на прабългарските езически храмове. – Проблеми на прабългарските история и култура. С., 1989, с. 328-337.

3 *В. Бешевлиев*. Първобългарски надписи. С., 1979, надписи No 49, 51, 53.

4 *И. Дуйчев*. Проблеми из средновековната история на Преслав. – Преслав, I, С., 1968, с. 34 и цит. литература.

5 *Д. Овчаров*. Нови данни за укрепителната система на Преслав. – Архитектурата

6 За резултатите от последните години вж.: Ежегодните сб. АОР.

7 Тази мисъл за пръв път бе изказана на V конгрес на МУСА: *Ж. Аладжов*. За появата и развитието на градоустройствената схема на старобългарските градски центрове. – Труды V конгресса МУСА, М., 1987, I, 2а, с. 13-18.

8 *И. Венедиков*. Преслав, преди да стане столица на България. – Преслав, I, С., 1968, с. 39-48.

9 Пак там.

10 Сб. Надписът на чъргобиля Мостич. С., 1955, с. 3-42.

11 *В. Бешевлиев*. Първобългарските надписи... С. 173, No 47.

12 *С. Ваклинов*. Цит. съч., с. 85.

13 *В. Бешевлиев*. Цит. Съч., с. 173 и сл.

14 Крепостта Дултроини се локализира при с. Войника: *Д. Ангелов, Б. Чолпанов*. Българска военна история. С., 1989 г., с. 163.

15 Ранули се локализира в устието на р. Ропотамо: *Д. Ангелов. Б. Чолпанов*. Цит. съч.,с. 178.

16 По този въпрос вж. *Ж. Аладжов. Д. Момчилов*. Землено укрепление около крепостта Маркели. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, С., 1991, с. 138-144.

17 Пак там. По въпроса за Еркесията и Хамбарлийския надпис ср.: *Р. Рашев*, Старобългарски Укрепления, Варна, 1982, с. 65.

18 *С. Станчев*. Преславският дворец. – Преслав, I, С., 1968, с. 49-68: Формирането..., с. 125-126.

19 *И. Дуйчев*, Цит. съч. *Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров*. Преславската архиепископия (патриаршия), 1991 г., с. 116-129.

НОВИ ДАННИ ЗА АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА ПЛИСКА

Янко Димитров

През последните години в археологическата литература бяха обнародвани някои материали, отнасящи се до въпроса за историческата топография на Плиска[1]. С цялостно изследване на проблема на съвременния етап от проучванията ние не разполагаме, но това е обяснимо, като се има предвид необходимостта от продължителен период време за натрупване на достатъчно количество материал за обобщение. При огромната територия на Плиска и ограничените мащаби на археологическите разкопки, възможностите за ускорено събиране на факти, които са в състояние да коригират съществено представите ни за общата топография на града, не са толкова много. В това отношение, много ефективни резултати дадоха използуваните напоследък методи на аеронаблюдения и теренни обождания[2]. Получените от тях сведения за нови архитектурни паметници и обитаеми сектори във Външния град в значителна степен разширяват базата за проучване на проблема.

В настоящата работа ние прибавяме нов сбор от данни за археологически паметници, открити на територията на Външния град в Плиска. Данните са получени в резултат на наблюдения на изкопите за напоителна система, извършени от автора през 1989-1990 г[3]. Трасетата на прокопите общо 44 км канали пресичат приблизително 2/3 от територията на Външния град и на практика ни дадоха рядката възможност за сондажно археологическо проучване на пространството между линията на земления вал и каменната крепост – източно, северно и западно от нея (Обр. 1). От известните досега комплекси и съоръжения бяха засегнати частично обекти 9 и 46 и крепостната стена северно от Вътрешния град[4]. Освен това, бяха фиксирани нови 26 каменни постройки, 5 водопровода, 221 жилища полуземлянки и 53 гробни ями. Всяко от тези съоръжения бе точно ситуирано и може лесно да бъде открито на терена, тъй като проучените трасета след засипването са обозначени с циментови репери. Събраният в голямо количество подемен материал, главно фрагменти от глинени съдове, ни позволи да определим относителната датировка на новооткритите паметници. Настоящото съобщение има предварителен характер и цели най-вече да приведе в известност всички по-важни данни за тях.

I. Каменни постройки.

На много места изкопите прорязват каменни градежи, но върху плана сме фиксирали само точките, където имаме сигурни данни за частично засегнати постройки.

A_1. По протежение на 8 м в профила на среза се наблюдава част от зид, граден от местни ломени камъни (мергели) и кал. Запазена височина 0,30-0,35 м, дълбочина 0,90 м. Сред изхвърлената от багера пръст на това място се откриха фрагменти от гли-

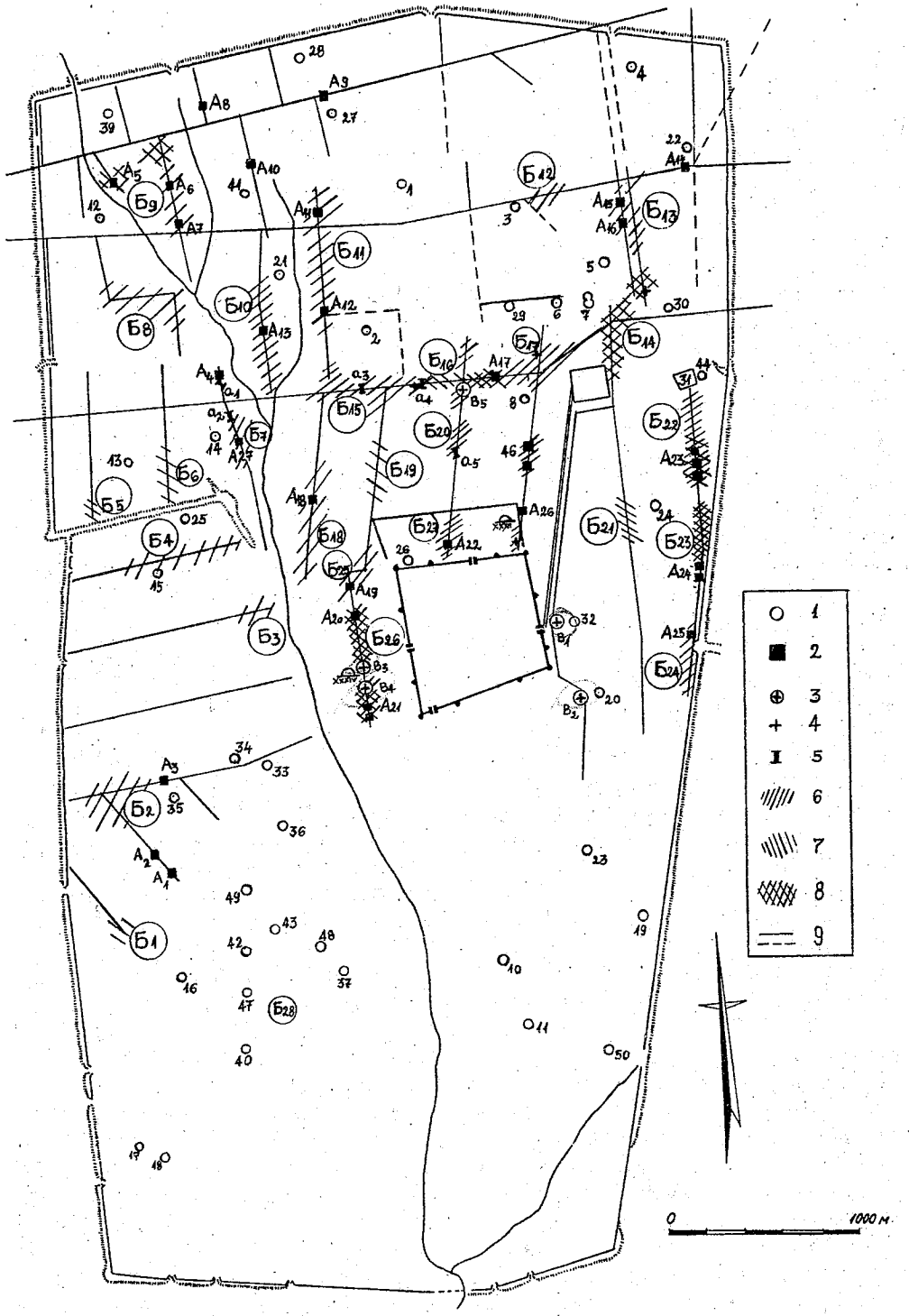

Обр. 1. План на Плиска с новооткритите паметници.
Легенда: 1 – обекти, локализирани преди сегашните проучвания; 2–9 – новооткрити обекти; 2 – каменни постройки; 3 – некрополи; 4 – единични гробове; 5 – водопроводи; 6 – сектори с жилища полуземлянки от края на IX–X в.; 7 – сектори с полуземлянки от

нени съдове, няколко железни предмета и кръстче, изработено от тънък лист медна ламарина. На нивото на съвременната повърхност ясно личи голямо петно (приблизително 15/20 м) с по-тъмен цвят на пръстта и разпръснати едри камъни.

А2. По протежение на 10 м е пресечен слой от дребни плочести мергели с дебелина 0,20 м, който явно произхожда от разрушен зид. Дълб. 0,50 м.Лежи върху културен пласт, достигащ на дълбочина до 0,80 м, в който се срещат фрагменти от съдове и животински кости.

А3. Напречно пресечени два зида, на разстояние 4,3 м един от друг. Градеж от едри необработени мергели, споени с бял хоросан, дълб. на фундиране 0,80 м, запазена височина 0,40-0,50 м. Поради силно обрушаване, ширината не може да се определи.

А4. Напречно пресечени два зида, отдалечени на 12 м един от друг. Градежът е от едри необработени мергели, споени с глина. Дълбочина 0,60 м, ширина 0,60; м, запазена височина 0,40 м. На нивото на съвременната повърхност пръстта в радиус от 15-20 м е със сиво-пепеляв цвят и има множество разпръснати едри камъни.

А5. Напречно пресечени два зида, на разстояние 4,5 м един от друг. Градежът е от местен ломен камък и кал. Дълбочина 0,60 м, запазена височина 0,30 м, ширината неустановена. В пласта между тях – животински кости.

А6. Пресечени напречно два зида, на разстояние 12 м един от друг. Градеж от сравнително едри необработени камъни и кал. Дълбочина на северният – 0,60 м, на южният – 0,80 м. Ширината и на двата е 0,60 м.

А7. Напречно пресечени два леки зида, разстоянието между които е 5 м. Градежът е от дребни плочести мергели, дълбочина 0,80 м, запазена височина 0,30 м, ширина 0,60 м.

А8. На това място има данни за масивен градеж. Точно описание на съоръжението не може да бъде направено, тъй като багерът е пропуснал участъка от трасето, поради невъзможност да разбие съоръжението. Изхвърлените няколко големи камъка (мергели и пясъчници, някои от тях с размери до 0,60 м), бучки бял хоросан, животински кости и фрагменти от глинени съдове, показват, че е много вероятно да се касае за сграда.

А9. Напречно пресечени четири зида. Градежът е от едри мергели, гладко одялани от едната страна. Зидовете са фундирани на дълбочина 0,70-0,80 м, запазена височина 0,50 м, ширина 0,60 м.Очевидно, тук са прорязани останки от триделна сграда с обща дължина 14 м. Според разстоянията между разделителните зидове, отделните ù помещения, от запад на изток, имат ширини съответно: 5, 4 и 3 м. В профила между зидовете се проследява слой от строителни отпадъци -каменен трошляк, парчета тухли и керемиди, животински кости и няколко фрагмента битова керамика.

А10. Два зида, пресечени напречно. Разстоянието между тях е 3,5 м. Градеж от дребни плочести мергели, дълбочина 0,60 м, запазена височина 0,30м, ширина 0,40 м.

А11. Напречно пресечени два зида, на разстояние 8 м един от друг. Градени от дребни плочести мергели и кал. Дълбочина 0,50 м, ширина 0,40 м, височина 0,30 м.

А12. Пресечена сграда(?). В среза личи сегмент от градеж – няколко реда средни по големина мергели с ширина 2,20 м и дълбочина 0,80 м, запазен във височина 0,30 м.:Южно от него, по протежение на 4,5 м се проследява пласт от дребни камъни с дебелина 0,20 м, сигурно произхождащи от разрушен зид.

А13. Пресечени напречно два зида, на разстояние 4,8 м един от друг. Гра-

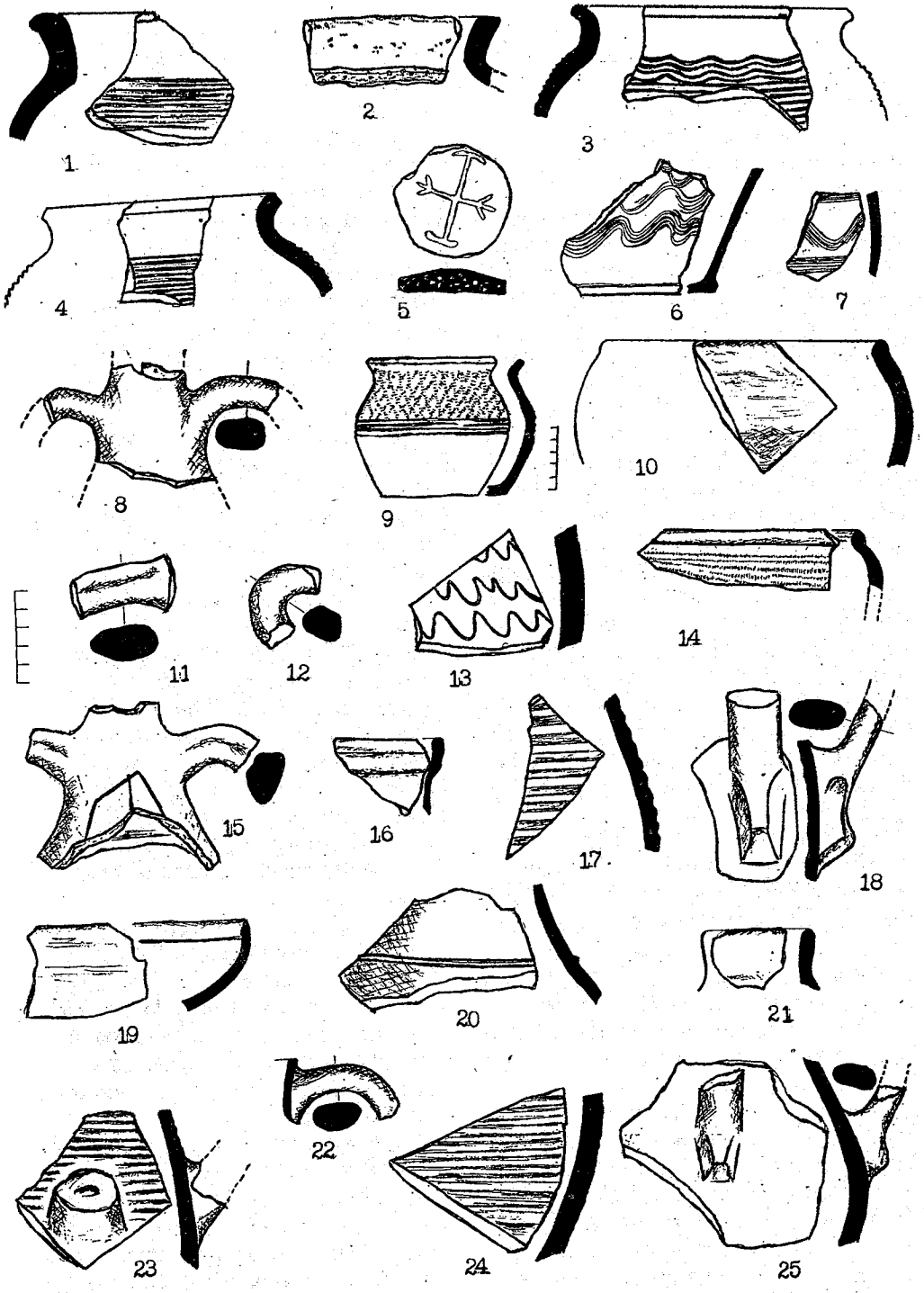

Обр. 2. Керамика от секторите с жилища от VIII – ср. на IX в.
1–7 – кухненска, врязана украса; 8–14 – сиво-лъскава; 15–20 – с плътно покритие от червена ангоба; 21–24 – керемиденочервени амфоровидни стомни.

деж от плочести мергели с размери до 0,30 м, дълбочина 0,60 м, запазена височина 0,30 м, ширина не може да се установи с точност.

А14. Пресечен плътен слой от строителни материали – плочести мергели, парчета тухли и керемиди,явно произхождащи от разрушена постройка. Дълбочина 0,70 м, дебелина 0,20 м, дължина 5 м. На нивото на съвременната повърхност личи петно със същите материали.

А15. Пресечен слой от строителни материали – необработени камъни, някои от които са обгорели и вероятно произхождат от разрушен зид. Дълбочина 0,60-0,70 м, дебелина 0,15-0,20 м, дължина 8 м. На нивото на съвременната повърхност личи разлята могилка и се срещат едри камъни.

А16. Напречно пресечени три зида. Разстоянието между тях е 4 и 8 м. Градежът е един и същ -необработени плочести мергели. Ширината на най-северния зид е 0,50 м, дълбочината му – 0,80 м. Вторият зид е широк 0,60 м, фундиран е на същата дълбочина. Ширината на третия зид не може да бъде установена.

А17. Напречно пресечени два зида. По протежение на 8 м между тях е пресечен плътен слой от бял хоросанов трошляк с дебелина 0,08 м. Дълбочина 0,60 м. Зидовете са фундирани на 0,70 м и са широки по 0,60 м. Градежът е от сравнително дребни и плочести мергели. На 20 м западно е пресечен подобен слой от хоросанови буци, проследен по протежение на 6 м на дълб. 0,50 м

А18. Има данни за наличието на постройка – по протежение на 6 м сред изхвърлените от изкопа пръст и върху повърхността наоколо, се откриват пръснати едри плочести мергели. На това място грейдерът на земекопната машина явно е опряло на стабилен градеж и е пропуснало участъка.

А19. Пресечен е югоизточния ъгъл на постройката. Градеж от едри мергели. Дълбочина 1,00 м, запазена височина 0,45 м. На повърхността има пръснати едри камъни.

А20. Има данни за наличието на масивна постройка. На дълбочина 0,60 м машината е прорязала по протежение на 4 м плътен слой рушевини, който съдържа варовиков трошляк, едри буци розов хоросан, сред които се откриват и цели фуги с ширина 0,03 м и парчета от тухли. Този слой има дебелина 0,15-0,20 м. Достигайки самия зид на постройката, грейдерът на машината се е счупило и багерът е прескочил 8 м от трасето на изкопа. На нивото на съвременната повърхност в радиус от около 20 м са разпръснати същите материали.

А21. Напречно пресечени две малки постройки, отстоящи на 6 м една от друга. Ширината им е по 5 м, градени са от едри плочести мергели. Ширина на зидовете 0,50 м. Дълбочина 1,00 м, запазена височина 0,40 м. Пластът над камъните е наситен с въглени, кости и фрагменти от глинени съдове.

А22. Засегнат северозападния ъгъл на постройка. Градеж от едри мергели (някои от тях с размери до 0,40 м), дълбочина 1,00 м, запазена височина 0,40 м. Пластът над камъните е наситен с животински кости и фрагменти керамика.

А23. На три места са засегнати постройки, които принадлежат на големия архитектурен комплекс, обозначен в плана на Плиска като обект 9[5]. Градежът и на трите е от местен необработен камък и кал, само при най-северната за спойка е употребен розов хоросан.

А24. На разстояние от 8 м са пресечени два зида от плочести мергели и между тях – слой от горели строителни материали.

А25. Диагонално пресечени два зида, отстоящи на 12 м един от друг. Градени са от дребни плочести мергели. Дълбочина 0,60 м, ширина 0,50 м, запазена височина 0,50 м.

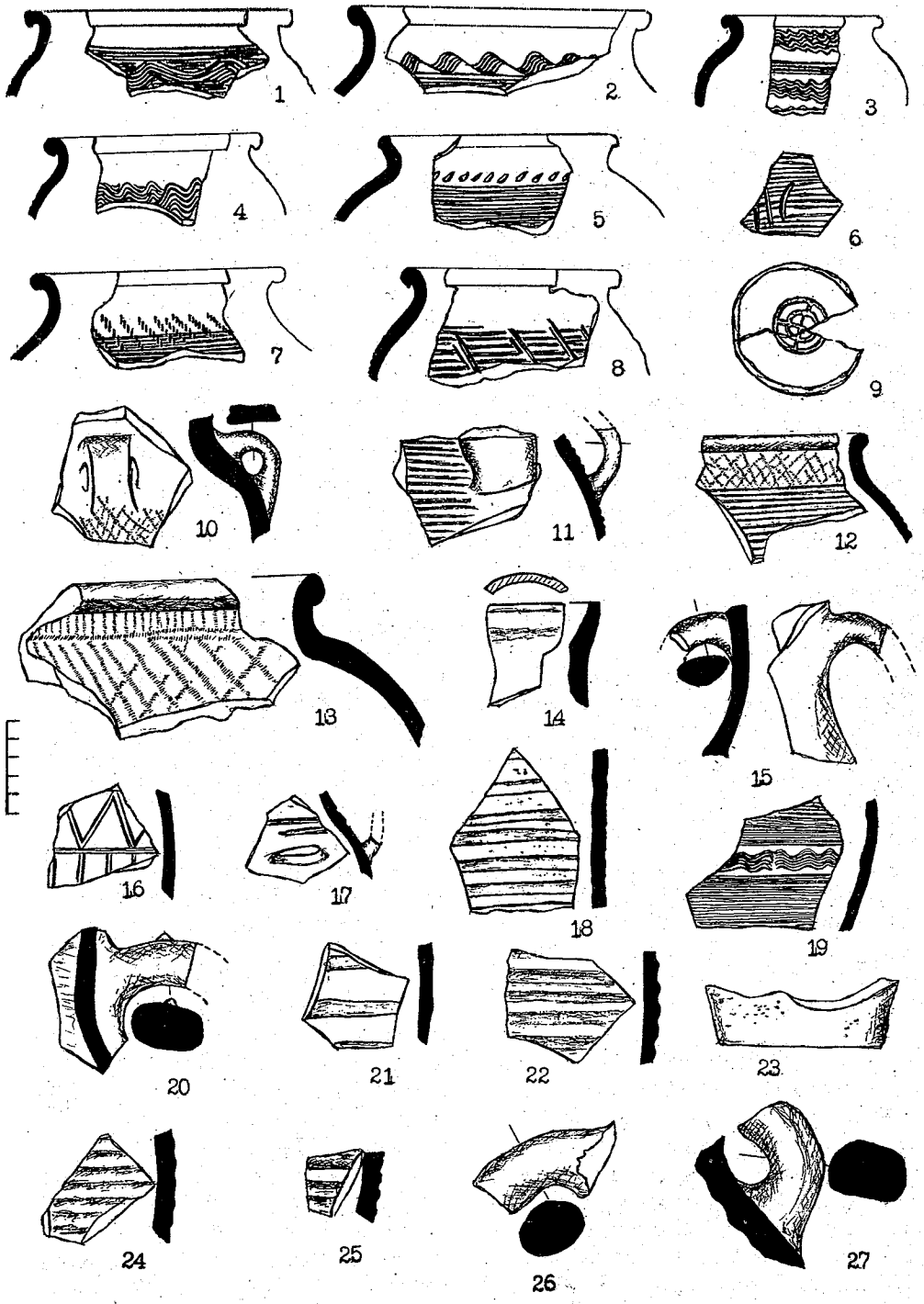

Обр. 3. Керамика от секторите с жилища от края на IX–X в.
1–9 – кухненска, с врязана украса; 10–13 – сиво-лъскава; 14–23 – глазирана; 24–27 – амфори.

А26. Пресечен е северозападният ъгъл на постройка, градена от местен ломен камък. Дълбочина на зидовете 0,70 м, ширина 0,50 м, запазена височина 0,50-0,55 м.

Обект 46. По протежение на 60 м един от изкопите прорязва големия архитектурен комплекс, чийто очертания са документирани посредством аеронаблюдения[6]. На три места в границите му са пресечени постройки, всички – градени от необработени мергели. Повсеместно се наблюдава слой от рушевини, състоящ се от каменен трошляк, буци бял хоросан, фрагменти от тухли и керемиди.

Както вече споменахме, изкопите засегнаха на три места късната крепостна стена, проучена чрез сондажи на север от Вътрешния град. Там, където тя е пресечена напречно, бе установено, че градежът и дълбочината на фундиране не се различават от досега известните данни[7]. Различия в това отношение установихме при северозападния ъгъл, където се оказа, че дълбочината на фундиране достига до повече от 1,40 м. Интересна ситуация се разкри в сектора, където един от изкопите сече косо източната линия на стената. На 3 м южно от крепостния зид са пресечени други два зида. Очевидно, тук е пресечено съоръжение, което допира до вътрешното лице на стената. Получените данни не ни позволяват да съдим за неговия план и предназначение.

II. Водопроводи.

а1. Посока СЗ-ЮИ. Тръбите са керамични, положени на дълбочина 0,70 м. Диаметър в широката им част 0,14 м. Дължината им не можа да бъде установена. а2. Водопровод от керамични тръби, с посока С-Ю с отклонение на СЗ-ЮИ. Проследен по протежение на 120 м. Дълбочина 0,60 м. Тръбите са изработени от много добре пречистена глина, добила след изпичането оранжев цвят и звънливост при чукане.Дължина с втулката 0,355 м, диаметър 0,15 м. Цилиндрична форма, с конкавно извити навътре стени. Обвити са плътно в "кожух" от бял хоросан и фланкирани с плочести мергели, поставени "на ребро". а3. Водопровод с посока С-Ю. Тръбите са керамични, положени върху хоросанова подложка с дебелина 0,08 м и ширина 0,50 м. Дълбочина 0,80 м. Диаметър на тръбите в средната им част 0,16 м. Други размери не са установени. а4. Керамичен водопровод с посока С-Ю с отклонение на СЗ-ЮИ. Водопроводът е с две подложки хоросан, върху които са били положени тръбите. Тръбите на източното трасе, които са запазени на място, са плътно обмазани с бледорозов хоросан, с двускатно покритие от плочести камъни (Обр. 4Б-1). Цяла тръба не се откри, но от възстановените размери е ясно, че те са били много големи, с диаметър около 0,18 м и бъчвовидна форма. а5. Керамичен водопровод с посока С-Ю, с отклонение на СЗ-ЮИ. Дълбочина 0,80 м. Тръбите са положени върху хоросанова подложка с ширина 0,20 м и дебелина 0,10-0,12 м. Фланкирани са от доста едри плочести камъни, положени на тесните си страни. Диаметър на тръбите в средната част 0,16 м, другите им размери не са установени.

III. Сектори с жилища полуземлянки.

При прокопаването на каналите бяха пресечени общо 221 жилища полуземлянки, картографирането на които бележи секторите, които със сигурност са били част от територията на селища (върху нашият план те са отбелязани с щрих). Тук не е възможно да приведем всички резултати от наблюденията ни върху устройството на землянките, но ще отбележим броят им в отделните сектори, тъй като това дава известна представа за интензивността на обитаване в различни райони на Външния град.

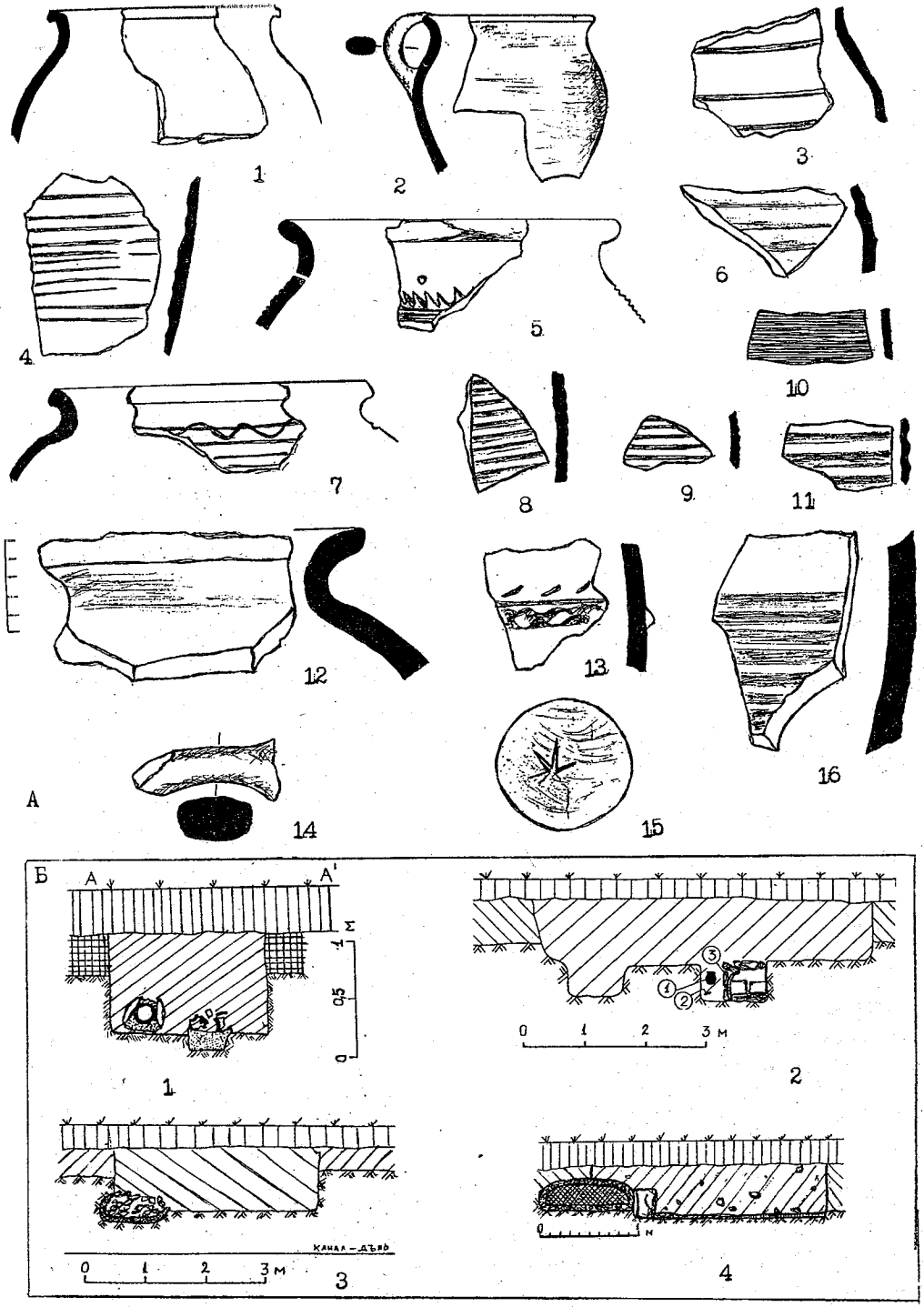

Обр. 4. А. Керамика от изкопите (края на X–XI в.).
1–11 – кухненска, тънкостенна; 12–14, 16 – амбалажна (амфори, долиуми).
Б. Разрези на съоръжения, открити в изкопите.
1 – водопровод а4; 2–4 – полуземлянки в сектор Б16.

Б1. Пресечени 2 полуземлянки. Б2. Пресечени 13 полуземлянки. Б3. Пресечени 3 полуземлянки. Б4. По протежение на 500 м е пресечен пласт, в който на дълбочина до 0,60 м се срещат животински кости и керамика. Със сигурност е фиксирана само 1 полуземлянка. Б5. Пресечени 2 полуземлянки. Б6. Пресечени 4 полуземлянки. Б7. Пресечени 4 полуземлянки. Б8. Пресечени 26 полуземлянки. Б9. Пресечени 7 полуземлянки. Б10. Пресечени 10 полуземлянки. Б11. Пресечени 12 полуземлянки. Б12. Пресечени 4 полуземлянки. Б13. Пресечени 4 полуземлянки. Б14. Пресечени 14 полуземлянки. Б15. Пресечени 20 полуземлянки. Б16. Пресечени 16 полуземлянки. Б17. Пресечени 27 полуземлянки. Б18. Пресечени 4 полуземлянки. Б19. Пресечени 2 полуземлянки. Б20. Пресечени 5 полуземлянки. Б21. Пресечени 8 полуземлянки. Б22. Пресечени 16 полуземлянки. Б23. Пресечени 5 полуземлянки. Б24. Пресечени 6 полуземлянки. Б25. Пресечени 2 полуземлянки. Б26. Пресечени 10 полуземлянки. Б27. Пресечени 4 полуземлянки. Б28. При изкопаване на септична яма в стопанския двор на Плиска е частично разрушена 1 полуземлянка.

IV. Гробове.

Откритите общо 53 гроба носят белезите на християнския погребален обряд.На пет места са локализирани некрополи (Обр. 1-В1-5), които според откритите в гробните ями монети и накити се датират в края на X – първата половина на XI в.[8].

Поради липса на датиращи находки, единствен източник за определяне относителната хронология на новооткритите сгради и селища, се явяват фрагментите от глинени съдове. През последните години благодарение проучването на няколко сигурно датирани съоръжения и комплекси, бяха натрупани значително количество данни за хронологическа характеристика на масовия керамичен материал от Плиска[9]. Според нас, те представляват достатъчно сигурен ориентир за датировка на откритите сгради и селища, поне що се касае до отнасянето им към един от трите основни периода от развитието на Плиска – VIII – средата на IX в., края на IX-X в. края на X-първата половина на XI в. Известна информация в това отношение съдържат и данните за начина на градеж на каменните постройки и устройството на вкопаните жилища[10]

Имайки предвид това,ние отнасяме всички постройки към следстоличния период, с изключение на А20, за която има известни основания да допускаме, че е с монументален градеж и може да се датира в IX в., заедно с другите градежи с подобна зидария в Дворцовия център. Повечето от фиксираните части от селища се отнасят към края на IX-X в. В жилищата се открива типичната за този период керамика (Обр. 3)[11]. Керамика, характерна за ранните слоеве на Плиска[12], се откри в няколко сектора (обр. 1 – Б1,5,6,9,14,16,19,21-23,26,28, обр.2). Особено внимание заслужава факта, че сред събраните голямо количество фрагменти почти не се срещат керамични типове, характерни за края на X-XI в., откривани повсеместно в най-горните пластове на Вътрешния град[13]. Незначителен брой фрагменти от такива съдове бяха открити при някои постройки (Обр. 1-А1,2,9, Обр. 4А) и в отделни жилища в секторите Б11,15,26,27.

Изложените факти попълват някои от съществуващите празноти в археологическата карта на Плиска и, едновременно с това, се явяват един значително по-разширен и сигурен източник за нов поглед върху проблемите за поселищната структура и градоустройствения облик на Плиска през основните периоди от развитието ѝ.

1 *Р. Рашев.* Към топографията на Плиска и Преслав. – Векове, 1990, 5, с. 69 и посоч. литература; *П. Петрова.* Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода. – Плиска-Преслав. V. (под печат); *Р. Василев.* Ранносредновековни селища VIII-X в. в района на Плиска. – Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 6. Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, с. 400-406 и посоч. литература.

2 *Р. Рашев.* Цит. съч., с. 69-71; *П. Петрова.* Цит. съч.

3 Мелиоративното строителство бе извършвано от СП "Водно стопанство" – Шумен. Изкопите от 1989-1990 г. са вторият етап от изграждането на напоителната система. В южната част на Външния град тя е била съоръжена през 1984-85 г., когато наблюдения по трасетата са били направени от Рашо Рашев.

4 Обект 9 е нанесен върху плана на Плиска от К. Шкорпил. – ИРАИК, X, 1905, с. 150, Албом, табл. I. За обект 46 срв. *П. Петрова.* Цит.съч. За крепостната стена северно от Вътрешния град вж.: *Ст.Михайлов.* Разкопки в Плиска през 1959-61 г. – ИАИ, XXVI, 1963, с.44; *Ат.Милчев.* Проучвания на раннославянската култура и на Плиска през последните 20 години. – Археология, 1963, 3, с. 31.

5 *К. Шкорпил.* Цит. съч., с. 150, Албом, табл. I9; П. Петрова. Цит. съч.

6 *П. Петрова.* Цит. съч.

7 *Ст.Михайлов.* цит. съч.; Ат. Милчев. Цит. съч., с. 31.

8 *Я. Димитров.* Накити от два новооткрити некропола в Плиска. – Първа национална конференция на младите археолози. Резюмета на докладите. С., 1990, с. 25; Некропол пред Източната порта на Вътрешния град в Плиска. – АОР 1990 Ловеч, 1991, с. 136-137.

9 *П. Георгиев.* Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. В: Плиска-Преслав. II. С., 1981, с. 193 и сл., Обр. II4,5, Обр. III; *Р. Рашев.* Най-старият строителен период в центъра на Плиска. – В: Юбилеен сборник на СУБ-клон Шумен (под печат) и посоч. литература. Непубликувани материали от разкопки на Р. Рашев, П. Георгиев и Т. Михайлова в Дворцовия център на Плиска. Кратки предварителни резултати в сборниците АОР за 1978-1990 г.

10 *Д. Димитров.* Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI-XI в. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1978, с. 219-227; Т. Балабанов. Жилища покрай северната и източната крепостни стени в Плиска. – Плиска-Преслав. V. (под печат).

11 Обзорен преглед на керамиката от края на IX-X в. в Плиска вж. у *Т. Балабанов.* Занаятчийски производства в Плиска (VIII-XI в.). Кандидатска дисертация. С.,1983, с. 76-80, цит. лит.

12 За характеристиката на керамиката от ранните слоеве на Плиска (VIII-средата на IX в.) срв. *Р. Рашев.* Цит. съч.; *Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов.* Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, с. 127-132, цит. лит.

13 *Л. Дончева-Петкова.* Западната крепостна стена в Плиска. (Проучване на южния сектор през 1973 и 1974 г.) – Плиска-Преслав. 1. С., 1979, с. 91 и сл.; *Т. Балабанов.* Жилища покрай... ; *Я. Димитров.* Към стратиграфията на Вътрешния град в Плиска. – В: Юбилеен сборник на СУБ-клон Шумен (под печат). Непубликувани материали от разкопки на Р. Рашев, П. Георгиев и Т. Михайлова в Дворцовия център на Плиска и района около него.

ПРОУЧВАНЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ КОМПЛЕКС "КИРИКА" КРАЙ С. КАЛУГЕРИЦА
(предварително съобщение)

Тодор Балабанов

В началото на нашия век неуморимият изследовател на раннобългарското минало Карел Шкорпил обнародва (без коментар) няколко средновековни паметника от околностите на с. Калугерица – Шуменско[1]. Най-голям интерес сред тях предизвикват врязаните в скалата старобългарски надписи, една изсечена в скалата гробница и няколко надгробни камъка с антропоморфни изображения, произхождащи от голям некропол, разположен в непосредствена близост до селото.

През 1926 г. Кр. Миятев прави копие на надписите и ги издава с подробен коментар[2]. Няколко години по-късно с надписа се занимава и В. Мавродинова[3]. Междувременно около надписите, скалната гробница и двата пътя, за които споменава К. Шкорпил, са открити врязани върху скалата прабългарски знаци, а през 1930 г. в нивата на един селянин и следи от монументална прабългарска постройка. Между каменните блокове от постройката (някои от които с врязани знаци), е открита част от колона с надпис от времето на хан Омуртаг[4].

Важността на паметниците около с. Калугерица за изучаване на старобългарската култура е оценена правилно от специалистите. Колективът от археолози, които извършват разкопки на старините в Мадара (от 1924 до 1936 г.), взема решение проучванията да бъдат разширени с включването на паметниците от с. Калугерица и нейните околности, които отстоят само на 2-3 км североизточно от старините в Мадара. Първата стъпка в осъществяването на този план са проведените през 1935 г. системни археологически разкопки в близост до скалната гробница "Кирика". Резултатите от тях са повече от насърчителни. Разкрити са останки от голям архитектурен ансамбъл, включващ една монументална постройка, градена в стила на плисковските и преславски дворци и няколко помещения от сгради с верижен план. Старобългарските знаци върху строителния материал, украсата върху някои архитектурни детайли от монументалната постройка и скалната гробница, дават основание на ръководителя на разкопките Геза Фехер, да изкаже мнение, че монументалната постройка е официална парадна зала на владетелското семейство, а верижните помещения около нея са част от християнски манастир, възникнал след покръстването на българите. В този манастир, според Г. Фехер, княз Борис се оттегля през последните години от живота си, а скалната гробница е била изсечена за същия владетел и неговото семейство. Многобройните гробове открити в рамките на комплекса, датирани XII-XIII в., и наличието на старобългарски надписи върху скалите от същата епоха Г. Фехер приема за основание, че манастирът е съществувал и през Второто българско царство[5].

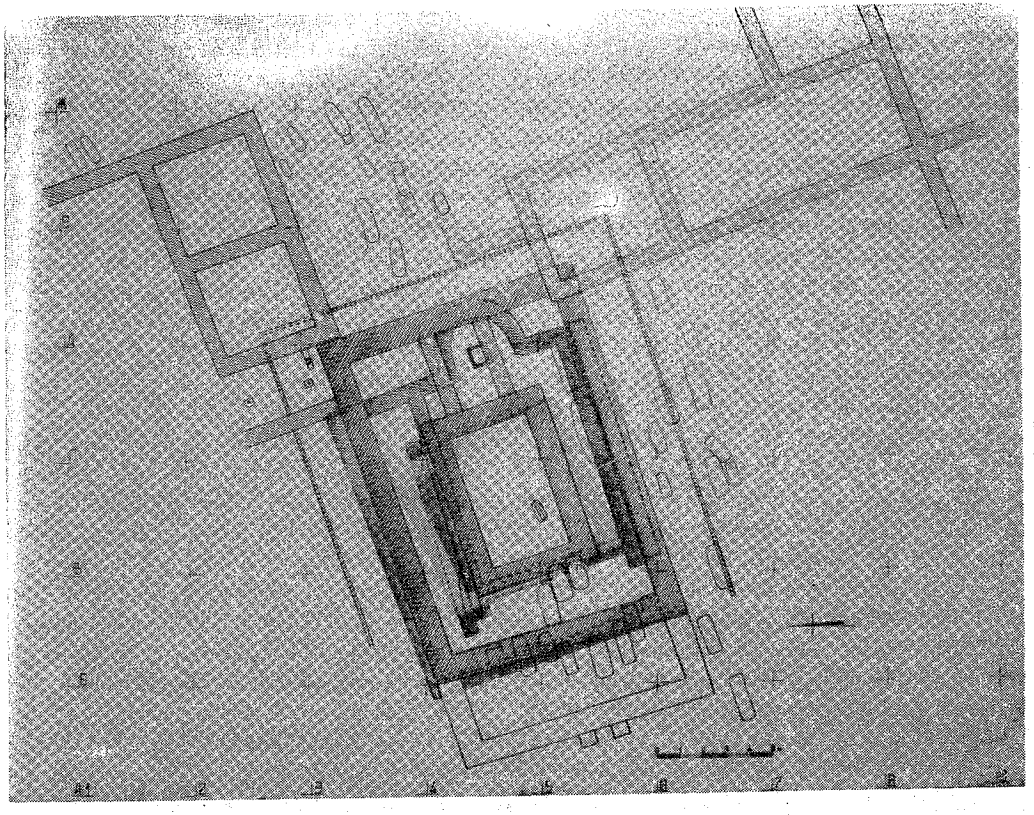

Обр. 1. Общ план на комплекса след разкопките през 1989 – 1990 г.

Независимо от значителните резултати и големия интерес към първите редовни разкопки в Калугерица, след 1935 г. те са преустановени. Остават непроучени голяма част от верижните сгради и културните пластове, върху които е построен старобългарския комплекс. Ето защо много от проблемите възникнали след разкопките не са решени задоволително, а изводите направени от Г. Фехер са слабо аргументирани. Тази е причината през следващите няколко десетилетия да се появят различни мнения относно датировката и характера на старобългарския комплекс и скалната гробница до с. Калугерица. Така в края на 50-те години Н. Мавродинов пише, че "монументалната сграда е по-скоро дворец на един от големите боляри – кавхана, хана боила коловъра, или дворец на един от разбунтувалите се боляри, който след покръстването на българите бил обърнат в манастир. Безспорно скалната гробница е била подготвена за тленните останки на високопоставено лице."[6] През 60-те и 70-те години основите на комплекса са заличени от повърхността на терена. Поради тази причина Ст. Ваклинов се въздържа да каже нещо повече за датировката му от това, което е казал Г. Фехер. Но той за пръв път подхвърля идеята, че монументалната старобългарска постройка може да е била езическа култова сграда, около която по-късно е бил създаден манастир. Този проблем, според него, може да бъде решен единствено с нови разчиствания и разкопки на комплекса[7].

Прекъсването на разкопките и липсата на консервация след 1936 г. са причина за няколко десетилетия местните жители да извлекат годния за употреба строителен материал и заличат останките от монументалната старобългарска постройка. Състоянието на обекта бе влошено и от обстоятелството, че старите изкопи бяха обрасли с гъста растителност (дървета и храсти) и превърнати в сметище на намиращия се наблизо пионерски лагер. Всъщност, да възобновим проучванията тук бе причина изграждането на нов пионерски лагер[8]. При строителните работи бяха засегнати гробове и зидове, разположени на 15 до 80 м източно от проучения през 1935 г. терен. В пръстта изхвърлена от строителните изкопи открихме фрагменти от белоглинена византийска керамика и късове от керемиди с прабългарски знаци. В близост до скалната гробница и в рамките на старобългарския комплекс се появиха нови иманярски изкопи.

Липсата на средства забави проучванията и едва през лятото на 1989 г. те бяха възобновени[9]. Изчерпването на културните пластове до здрав терен позволи да бъдат направени значителни корекции, както в плана на комплекса, така и прецизни стратиграфски наблюдения, необходими за изясняване на етапите в строителството и живота на това място. В това предварително съобщение е невъзможно да се спираме подробно на всички резултати и наблюдения[10]. Тук ще изложим само най-важните от тях необходими за аргументиране на крайните ни изводи.

Най-долният, разположен върху скалата (или здрав терен) пласт, съдържа груба тракийска керамика с шнуровиден орнамент, фрагменти от пофина, покрита с червена ангоба керамика, дръжки и дъна от римски амфори[11]. Следи от каменно строителство, отнасящо се към този културен слой, в проучените сектори не се откриха. Не изключваме възможността на терасата да е съществувало някакво тракийско култово съоръжение. Основание за това са намерената при разкопките на Г. Фехер част от оброчна плочка на Тракийски конни[12], множеството скални отломъци с изсечени върху тях фигури и улеи, определени още от К. Шкорпил като тракийски култови паметници[13] и не на последно място големите селища от халщатската, елинистическа и антична епохи, разположени в близката околност. Последните са свидетелство за интензивен живот в подножието на скалния венец, през съответните епохи.

Вторият, ясно разграничаващ се културен пласт под основите на монументалната старобългарска сграда се отнася към епохата на късната античност (или ранна Византия). През V-VI в. тук е възникнала и съществувала двукорабна (?) базилика с една апсида срещу централния кораб[14]. Основите на базиликата са зидани с грубо обработени каменни блокчета, споени с глина, а суперструкцията – с добре обработени каменни блокчета, свързани с бял хоросан. Подът на базиликата е застлан с грубо обработени каменни плочи. Освен строителната керамика – керемиди и по-малко тухли, в рушевините на базиликата бяха открити наоколо фрагмента от мраморни архитектурни детайли, фрагменти от стъклени съдове, прозоречно стъкло и 13 късноантични бронзови монети[15].

Върху рушевините на ранновизантийската базилика, преди построяването на монументалната прабългарска сграда, определена от Г. Фехер като тронна зала, е съществувала за кратък период квадратна по план каменна постройка, чийто характер и предназначение е трудно да определим със сигурност на този етап[16].

Третият културен пласт определено може да се свърже със строителството на монументалната старобългарска сграда. Планът и размерите дадени в публикацията на Г. Фехер са неточни. Действително Г. Фехер говори за два строителни периода, за стара – тронна зала и нова, която свързва с манастирския комплекс, който според него възниква след оттеглянето на княз Борис от престола и продължава да съществува през Второто българско царство. Не е ясно обаче коя част от старата сграда е била преизползвана, как и за какво е преустроена. Опита му да открие следи от апсида на изток от източния зид на "тронната" зала остава без резултат[17]. В действителност монументалната сграда не е била само една правоъгълна зала с предверие, а представлява два вписани правоъгълника, ориентирани изток-запад, подобно на езическите прабългарски капища в Плиска, Мадара и Преслав. Това ни дава основание да смятаме, че първоначално тя е имала култов, а не светски, характер. Ще отбележим и няколко важни наблюдения свързани със стратиграфската картина на обекта.

Подът на вътрешната част (вътрешния правоъгълник) е бил повдигнат при строежа на капището чрез изкуствен насип на 0,70 м по-високо от нивото на тротоарната настилка, опасваща основите на външния правоъгълник. В изкуствения насип, върху рушевините на ранновизантийската базилика и под каменните плочи от подовата настилка на вътрешното помещение, се откриват материали отнасящи се към тракийския и римски културен пласт. Този факт обяснява причината за намирането на антични материали от Г. Фехер в рамките на монументалната сграда, без да е достигнал до пода на ранновизантийската базилика.

Допълнителните разкопки във Верижните помещения позволиха да се уточни кога възниква и кога е разрушен манастирския комплекс, и каква е съдбата на старата езическа сграда. Факта, че основите на Верижните помещения застъпват не само тротоарната настилка, а и част от югоизточния ъгъл на външния зид показва, че монументалната езическа сграда е престанала да съществува в първоначалния си вид при застрояването на манастирските сгради. След покръстването външните зидове на езическия храм са били разрушени, а вътрешното помещение е било преустроено в малка еднокорабна църква или параклис. За целта към източния зид на вътрешното помещение са били долепени два успоредни зида оформящи правоъгълна отвън апсида. Резултатите от новите разкопки във Верижните помещения и останалите части на комплекса опровергават твърдението на Г. Фехер, че манастирският комплекс е продължил да функционира и през Второто българско царство. Находките в разкритите от нас помещения (главно битовата керамика) не могат да бъдат датирани по-късно от средата на XI в.[18]. Освен това аргумента на Г. Фехер, че некрополът от XI-XIII в. е доказателство за съществуването на манастира през този период е несъстоятелно. Много от гробовете разрушават не само тротоарната настилка (както твърди Г. Фехер), а са вкопани и разрушават плочниците и зидовете, както на външната част на старата езическа сграда, така и на вътрешната част, преустроена през X и XI в. в църква. Засегнати от по-късните гробове са и някои от зидовете на Верижните манастирски постройки. В това отношение фактите категорично сочат, че манастирът в м. "Кирика" споделя съдбата на Плиска, Мадара и стотиците ранносредновековни селища и крепости в Североизточна България, които най-късно до края на XI в. загиват под ударите на печенежките нашествия.

Все пак в спомените на оцелялото местно население рушевините на манастира продължавали да се считат за свещени, култови и са били предпочитани при избора на място за некропол на едно поселение просъществувало в близката околност през следващите векове.

Завършвайки предварителните бележки за разкопките на обект "Кирика" през 1989-1990 г. е необходимо да отбележим, че на сегашния етап от проучване остават неизяснени още редица въпроси. На първо място е въпросът за датировката и характера на скалната гробница. В светлината на новите резултати ни се струва неубедително твърдението, че в нея са били положени тленните останки на княз Борис. По правдоподобно изглежда скалната гробница да бъде свързана с духовно лице проповядвало християнството по тези места през ранновизантийската епоха, от когато е и базиликата, открита под основите на прабългарския езически храм. Впрочем връзката на скалната гробница с базиликата се потвърждава от пълното сходство на орнаменталните мотиви в украсата им. Г. Фехер не е допускал съществуването на ранновизантийска базилика под основите на прабългарската монументална сграда и затова всички открити в д о л н и я (подч. а.) пласт фрагменти от мраморни архитектурни детайли свързва с последната. Трябва да подчертаем, че мраморните късове с релефна украса и фрагментите от разноцветно прозоречно стъкло са били открити в разбърканата от иманярски изкопи източна част на прабългарската сграда. Там при сегашните разкопки попаднахме на апсидата на ранновизантийската базилика и нови късове от мраморни архитектурни детайли, стъклени съдове и разноцветни прозоречни стъкла. Без съмнение те са били използвувани при оформянето на най-богато украсената част на базиликата – олтара и олтарната преграда.

Анализирайки стила на релефните кръстове вписани в растителен мотив с палмета (еднакво изпълнени в скалната гробница и върху мраморните плочи), Г. Фехер правилно ги сравнява с кръстовете от V в., открити в Хисарската базилика и намира значителна разлика с подобен орнамент от находки в Преслав и Плиска. Листата на орнамента в Калугарица не са геометризирани и говорят за антични образци[19]. Въпреки тези констатации крайните изводи на Г. Фехер за характера и датата на скалната гробница и архитектурния комплекс под нея остават подчинени на модната по това време идея, значимите археологически открития да се свързват с делото или смъртта на княз Борис.

В тази връзка, до сега не е направен опит да бъде обяснен един от най-важните факти, че в споменте на местното население за манастира (вероятно за гробницата) се запазва името Св. Кирик[20]. Каква е ролята на този светец в разпространението на християнската религия по тези места през късната античност и средновековието, ще покажат бъдещите археологически проучвания в подножието на скалната гробница, носеща неговото име.

1 К.Шкорпил. Памятники в окростностях Абобской равнины. ИРАИК, X, 1905, с. 397 сл.; Абоба-Плиска, албум към ИРАИК, X, табл.XCVII, 7, 10, 11; LXXIX; LXXX.

2 Кр. Миятев. Старобългарски надпис при с. Калугерица. – В: Дякович, С., 1927, с. 319-325.

3 *В. Иванова*. Кирилският надпис над с. Калугерица. – Byzantinoslavica, IV/2, 1932, с. 230-235.

4 *Г. Фехер*. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. – Мадара, I, 1934, с. 388 сл. обр. 259.

5 *Г. Фехер*. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. – Мадара, II, 1936, с. 107-154.

6 *Н. Мавродинов*. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 60 сл.

7 *Ст. Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура (VI-XI в.). С., 1977, с. 120 сл.

8 На поляната източно от старобългарския комплекс съществуваше лагер, състоящ се от леки дървени бараки. При строителството на новия лагер през 1981-1982 г. са правени плитки изкопи за основи на бараките и столовата.

9 Основните средства за разкопки през 1989 и 1990 г. бяха отпуснати от община Каспичан на чиято територия се намира обекта след обявяването на с. Калугерица за квартал на гр. Каспичан.

10 Окончателните резултати за разкопките през 1989-1990 г. с подробни планове, разрези и находките ще бъдат издадени допълнително.

11 Дръжки от антични амфори и монети е открил и Г. Фехер Цит. съч. с. 148, обр. 202.

12 *Г. Фехер*. Цит. съч. с. 141, обр. 188.

13 Пак там, с. 111, бел. 1

14 Въпреки старанието ни не открихме следи от южен кораб.

15 Късноантични материали е открил при разкопките и Г. Фехер, но той смята, че те са попаднали тук случайно.

16 Основите на сградата, доколкото са запазени, са от средно големи каменни блокове споени с глина. Трудно е да се провери дали е имало апсида от източната страна, без да се разрушат по-късните зидове на вътрешната част на монументалната сграда.

17 *Г. Фехер*. Цит. съч. с. 130.

18 Културните пластове в някои от веригните помещения не бяха проучени от Г. Фехер.

19 *Г. Фехер*. Цит. съч., с. 131.

20 *К. Шкорпил*. Byzantinoslavica, IV, 1932, с. 113.

РАННОСРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ ПРИ С. ЦАР АСЕН

Виолета Димова

Крепостта при с. Цар Асен, известна с името "Асаркале", е разположена недалеч от Дръстър (Силистра) на главния път, който е свързвал тази важна крайдунавска крепост с българските столици Плиска и Велики Преслав.

В писмените извори няма сведения за нея. Пръв К. Шкорпил е обърнал внимание на тези развалини. Той е направил план на крепостта и е описал накратко нейната форма и размери[1].

Археологически разкопки на крепостта са правени през 1954-1957 г.[2].

Крепостта е изградена върху естествено защитена тераса, където от юг и запад се спускат стръмни склонове, а от изток е ограничена от нисък бряг.Достъп към терасата има от изток. Крепостта заема най-недостъпната част от цялото плато. Това място е част от едно голямо ранносредновековно селище, разположено на две съседни тераси по левия бряг на суходолието "Канагол".

Направените стратиграфски наблюдения във вътрешността на крепостта установяват два основни културни пласта, принадлежащи на две различни епохи. В долния пласт са намерени фрагменти от глинени съдове, преди всичко урни със сивочер цвят, с езичести дръжки и шнуровиден орнамент. Те свидетелствуват, че тук през VI-V в. пр.н.е. е имало тракийско селище. Във втория, горен културен пласт са разграничени три жилищни хоризонта – полуземлянки и надземни жилища от времето между VIII и IX в.

Селището е било обградено със стена и ров. Крепостта има форма на неправилен четириъгълник със заоблени ъгли. Крепостната стена, която е запазена на височина до 1,20 м, е дебела 2,30 м и затваря площ от 40 дка. Градена е в редова зидария от полуоформени квадри с различни размери, споени с кал. Пълнежът между двете лица е от ломени камъни. Фугите между камъните на лицевите страни на стената са запълнени и замазани с хоросан със слаб примес от ситно начукани тухли. Крепостната стена е завършвала с бойна платформа и парапет със зъбери, покрити с двускатни каменни капаци, както крепостните стени на Плиска и Преслав. На северната и източната страна, от където крепостта е най-достъпна, тя е подсилена с 4 четириъгълни кули с почти еднакви размери,плътни в долната си част. Те са изградени заедно със стената, но без да са конструктивно свързани с нея. Това безспорно е наложено от строителни съображения. Доказателство за едновременното изграждане на стената и кулите е еднаквия градеж и използването на един и същ строителен материал.

Дълбок до 4 м ров ограждa крепостта от три страни, а от юг е използвана естествената защита на стръмния бряг на "Канагьол". Дъното на рова е по-близко до вътрешния му бряг и това създава по-голяма недостъпност на стената. Двете защитни съоръжения – крепостната стена и ровът са замислени и изпълнени като единна укрепителна система.

В крепостта се е влизало през две порти, разположени на източната и южната страна. Главна порта е източната. За успешната ѝ отбрана тя е изградена в чупка.Широка е 2,90 м и се е затваряла с двукрила дървена врата, от която са запазени блоковете с гнездата за закрепване на осовите греди на крилата ѝ. В дебелия до 0,70 м пласт от пепел и въглени около портата от нейната обковка са намерени голям брой къси гвоздеи с широки глави. Южната порта, по-тясна от главната (2,20 м), е на 46 м източно от югоизточния ъгъл на крепостта.

Укрепяването на селището е извършено, по всяка вероятност, при нашествията на маджарите в края на IX или най-късно в началото на X в., което показват и археологическите изследвания.

Крепостта на два пъти е разрушавана и опожарявана. Първото ѝ голямо разрушаване може да се свърже с две исторически събития -нашествията на киевския княз Светослав през 969г., който превзема значителен брой крепости в Североизточна България, но е твърде възможно да е станало и при военните действия на византийския император Йоан Цимисхий след превземането на Преслав през 971 г. на път за Дръстър, недалеч от който се водят сражения между ромеите и русите. За възстановяването на крепостната стена са извършени значителни поправки. Участъкът от стената между източната порта и най-близко стоящата от нея кула бил укрепен със зид, изграден стъпаловидно. Поправена била и източната порта. В градежа ѝ като строителен материал бил вложен паметник със старобългарски надпис, датиран в края на IX или началото на X в.[3]. За засилване на отбранителната способност на крепостта било издигнато малко укрепление в югозападния ѝ ъгъл. То е затворено с нови стени само от север и изток, а от запад и юг от крепостната стена. Това укрепление е почти с квадратна форма (55,80 × 55,50 м) и заема площ 3008 кв. м. То има три входа – в северната, източната и южната страна. Южният вход, широк 2,05 м е извеждал извън крепостта, тъй като при поправката на стената е била зазидана съборената южна порта. Източната порта на укреплението била фланкирана с две четириъгълни кули, плътни в долната част. Стените на укреплението, запазени на височина до 1 м са градени от ломени камъни и кал. Само от двете страни на източната и северната порта и в североизточния ъгъл зидарията на външната половина от дебелината на зидовете е направена с бял хоросан. Със същия хоросан, както при крепостната стена, фугите между камъните са замазани навсякъде.

Крепостта за втори път е била разрушена и отново опожарена изглежда към средата на XI в. при набезите на печенезите. Тя е споделила съдбата на редица крепости в североизточните земи на България.

Стопанският подем, настъпил в селището след укрепяването му, се отразява благоприятно на неговото развитие. Заградената площ била плътно застроена с жилищни постройки. В централната част на селището били построени църкви. Изградена била улична мрежа. От източната порта започва главната улица, която завива на запад към центъра на селището. Пространството пред портата и улицата е застлано с дребни камъни. По тях са запазени следи от коловози. От източната порта,покрай стената върху широка тераса тръгва път, отвеждащ до южната порта. Следи от калдъръмена настилка личат и тук,на втората по значение улица в селището. Част от улица, настлана с дребни камъни е от-

крита и пред постройките до стената,южно от източната порта.

В средата на селището, където мястото е по-високо са разкрити основите на три църкви[4]. По план те са еднокорабни с една полукръгла апсида и без притвор. Църквите се различават една от друга само по строителна техника и градивния материал, което дава възможност да се проследи хронологически тяхното застрояване.Първата построена църква (№ 3) е в центъра на селището и е била най-голямата и представителна сграда (19,50 × 7 м). Стените на църквата, дебели 0,90 м и запазени на височина до 0,40 м, са от добре обработени големи квадри, споени с хоросан, примесен с едро счукана тухла, подобен на хоросана, използван за фугировка на зидарията на крепостната стена. Църквата била обградена с дебел каменен зид, затварящ голям двор. На 11 м от църквата в дворното ѝ място е имало жилищна постройка – полуземлянка,вероятно на духовно лице. Втората църква (№ 1), въздигната след църква № 3, била по-малка по обем (10,20 × 5,80 м). Стените ѝ, дебели 0,90 м са от по-грубо обработени камъни и бял хоросан. Подът бил застлан с квадратни римски тухли. Двете църкви били покрити с керемиди. От външната им украса са открити профилирани корнизи, които свидетелствуват за богата декорация. Стените на църквата отвътре били живописни.

При разрушаването на крепостта в края на X в. била съборена църква № 3 и жилищната сграда към нея. Църквата била възстановена, но с по-малки размери (9,60 × 6,30 м), със стени от камък и кал. В културния насип са намерени два големи и красиви железни кръста, две бронзови монети на Йоан Цимисхий и др. Сега била построена и трета църква (№ 2), с размери 9,50 × 5,20 м, източно от църква № 3 и най-близко до главната порта. Стените ѝ, дебели 0,90 м и запазени на височина до 0,50 м са градени небрежно от груб одялани камъни и кал.

В проучените части на селището са открити 48 жилищни постройки, въ основа на които се проследява развитието на жилищната архитектура н селището. Те са разположени твърд нагъсто едно до друго и едно над дру го. По своето устройство те принад лежат към два основни типа жилищ – полуземлянки и надземни. Полузем лянките са вкопани в глинестия терен и се откриват на дълбочина от 0,60 д 2,20 м от повърхността. Те са с пра воъгълен план с едно помещение, с раз мери средно 4 × 3 м. Засечената част на стените им е добре загладена и най-често измазана. Надземната част е от плет, дебело измазан с глина и слама закрепен при някои от тях на забит извън очертанията на жилищата коле ве, които са поддържали покрива. Жи лищата са били покрити със слама, за тискана с камъни. Вътрешното им ус тройство е твърде просто. Те с различават само по градежа на пещ те в тях.

В най-ранния период от живота н селището са строени жилища – полу землянки с пещи, изрязани в здрав терен извън очертанията им. Пещт се намира в един от ъглите на поме щението или в средата на някоя от стените. Те са с кръгла или овална фор ма, измазани в горната част, с полус феричен свод и димоотводен отвор Пред тях е оформена добре измазан площадка. Жилища с такива пещи с открити в редица ранносредновеков ни селища в Североизточна България[5]. Намерените в тях части от съдове са твърде груби, но са изработени на грънчарско колело и най-вече с украс само от врязани хоризонтални линии което ги датира най-общо в VIII в. Те зи жилища били заменени от по-плит ко вкопани в терена полуземлянки, ня кои от които се намират над тях. Пе щите в новите жилища са направени от дребни и средни камъни и глина върху висока до 0,30 м основа, изградена от същите камъни. По форма са предимно правоъгълни, с полусферичен свод, измазан с глина. Пред тях е оформена малка площадка, често оградена с висок заоблен бордюр от глина. Този тип жилища се среща в почти всички ранносредновековни селища. В жилищата са намерени части от съдове с по-добре изработка, украсени с врязани хоризонтални и вълнообразни линии и с релефни знаци по дъната и от съдове с излъскани стени, които се датират към IX или началото на X в. Жилищата били опожарени при разрушаването на крепостта през втората половина на X в. Върху техните развалини били построени жилища, които по план и размери не се различават от строените дотогава полуземлянки, но са с друг вид пещи, които са правоъгълни по форма и плосък покрив, направени от плочести камъни. Освен този тип жилища се строят най-вече надземни постройки. По своята конструкция те не се отличават от полуземлянките, но са имали само правоъгълно огнище в един от ъглите. Огнището понякога е с основа от дребни камъни и в повечето случаи оградено с глинен бордюр, подобно на подниците.

При градските порти към крепостната стена са разположени верижно постройки с малки помещения. Основите на зидовете им са от ломени камъни на кал. Помещенията най-близки до крепостните порти сигурно са били за стражата.

В полуземлянките и надземните жилища са намерени фрагменти от глинени съдове, предимно стомни и амфори с маслено-зелена и маслено-кафява глазура и тънкостенна керамика с врязани дъна. От особено значение за датиране на жилищата са откритите в тях монети на Йоан Цимисхий Василий II и Константин VIII. Археологическите материали позволяват да отнесем жилищата към втората половина на X и първата половина на XI в.

Интерес представляват две сгради, отличаващи се с по-големите си размери и по градежа си. Едната от тях е споменатото жилище в двора на църква № 3. То представлява полуземлянка със стени, изградени от пода с ломени камъни, споени с кал. На източната страна на помещението се намира пещ, изградена в стената, с площадка пред отвора ѝ. Под пода на жилището е открит подът на по-старата постройка, съборена едновременно с църква № 3. Жилища, изградени по този начин са открити в Брестак[6] и Разделна[7].

Втората сграда е в близост до малкото укрепление. Тя е с едно помещение (7,80 × 6,60 м), вкопано на дълбочина 0,80 м. Стените на надземната част, дебели до 1,10 м са от камък и кал. В помещението не са открити следи от пещ или огнище. Голямата дебелина на стените, значителните размери и местоположението говорят, че тази сграда е била представителна, може би на два етажа, вероятно жилище на владетеля на крепостта или е имала някакво обществено предназначени. Върху пода ѝ е намерена златна монета на Василий II и Константин VIII (976-1025).

Проследявайки жилищното строителство в селището е установено, че в повечето случаи новоизградените жилища са построени върху останките на по-старите, което показва, че не са настъпили съществени промени в планировката и градоустройствения облик на селището.

Според откритите археологически материали в селището са практикувани различни занаяти, земеделие и скотовъдство.

Крепостта при с. Цар Асен, по устройството на отбранителните съоръжения и по местоположението е би-

ла един от значителните военностратегически пунктове, които играят съществена роля в историята на тази част от България по времето на Първото българско царство. Тя е била и средище на развита материална и духовна култура.

След разрушаването на крепостт
през средата на XI в. селището запад
Животът в него продължил за изве
тно време, след което напълн
прекъсва..

1 *К. Шкорпил.* – ИРАИК, X, 1905, табл. 112, 1 и 3.

2 Разкопките са извършени от сътрудници на музеите във Варна, Русе, Шумен и Силистра под ръководството на М. Мирчев.

3 *Н. Ангелов.* Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, XXII, 1980, кн. 2, с. 35-38; *К. Попконстантинов.* За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, XXIV, 1982, кн. 3, с. 48.

4 *В. Антонова, Цв. Дремсизова.* Църкви и каменни постройки в старобългарското градище при с. Цар Асен, Русенско. – ГМСБ, X, 1984, с. 59-69.

5 *Ж. Въжарова.* Славянобългарски селища в българските земи от края на VI-XI век. С., 1965, с. 86-88; *В. Антонова.* Средновековно селище в чашката на язовир "Винца", Шуменско – ИНМШ, IV, 1967, с. 25.

6 *Д. Ил. Димитров.* Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско. – ИНМВ. V (XX), 1969, с. 117-119, обр. 6.

7 *Д. Ил. Димитров.* Погребалният обряд пр раннобългарските некрополи във Варнен ско. – ИАИ, XXXIV, 1974, с. 54, обр. 2.

КАПАДОКИЙСКИ КУЛТУРНИ ВЛИЯНИЯ В СКАЛНАТА ОБИТЕЛ ПРИ МУРФАТЛАР

Георги Атанасов

Скалната монашеска обител край Мурфатлар, недалеч от Констанца, е сред най-дискутираните археологически обекти[1]. В мнозинството от публикациите, обаче, се засягат проблемите и градят изводи основно върху графичното богатство (надписи, рисунки и знаци) и керамика, докато архитектурата е оставена съвсем на заден план[2]. В настоящата работа разсъжденията градят основно върху непълните описания И. Барня и на непосредствените ми впечатления от паметника.

Досега са предложени три тези за датировката и етническата принадлежност на Мурфатлар. Първата е формулирана от И. Барня и е наложена като основна в румънската историопис. Според нея обителта е оформена към края на X-началото на XI в. при установяването на византийското господство в Добруджа. В тази връзка се откриват палеохристиански, византийски, проторумънски, варяжки, печенежки и на последно място български културни влияния.

Втората теза се застъпва от П. Дякону и П. Настюрел[3]. Те смятат, че обителта е оформена през втората половина на X в. и също виждат разноетнично присъствие. Интересна е идеята за готско присъствие, което се свързва с някои графити (надписи и рисунки) и съобщението на латинския писател Уолфрид Страбо за това, че в началото на IX в., край Томи (Констанца) живеели готи-ариани.

Третата теза се застъпва от българските изследователи, а донякъде от румънската археоложка М. Комша и полския лингвист Е. Триарски[4]. Въз основа на многобройни успоредници на графитите и керамиката с находки от старобългарските центрове се заключава, че скалният "манастир" (?) е паметник на българската култура от IX-X в.

В североизточните български земи са открити десетки скални църкви и манастири, датирани от ранновизантийския период (V-VII в.) епохата на Първото (XI-XII в.) и Второто (XII-XIV в.)[5]. Още повече са проучени зиданите църкви и манастири от ранното и зрялото Средновековие (IV-XIV в.). Въпреки, че са в една и съща, отликите са твърде съществени и многопосочни. Помещенията и особено църквите в Мурфатлар са замислени и изпълнение по предварителен план, който не е бил съобразен с формите на естествени пещери, както при повечето от скалните манастири в Добруджа. В тебеширения масив до Мурфатлар от една страна няма естествени пещери, а от друга кредата позволява бързото и леко моделиране на помещения. Съобразявайки се с това И. Барня допусна възможността за търсене на успоредици на скалната обител със зиданите паметници на "високата" архитектура[6]. Предположенията му за малоазийски паралели са интересни, но недостатъчно обвързани с конкретни

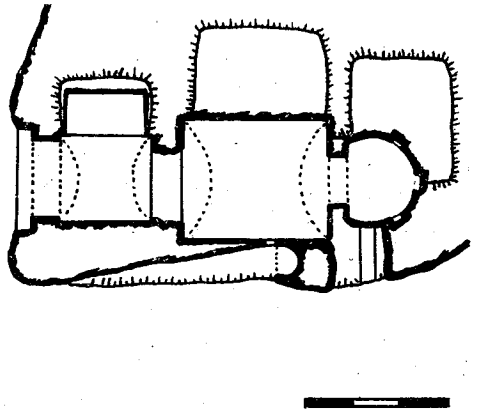

Обр. 1. Параклис на Никита Стълпник в Гюлдере.

обекти и слабо конкретизирани. Ранохристиянското културово строителство, към което ни препраща трудно се синхронизира по време и проблеми с Мурфатлар, който сам Барня определя към началото на XI в. При очевидните липси на паралели на мурфатларските църкви в зиданите и скални храмове в Добруджа, Балканите, Италия, Гърция, Крим и Северна Африка, успоредиците в Кападокия се очертават релефно и заслужават специален коментар.

От пръв поглед прави впечатление, че всички мурфатларски църквици са с обширни притвори, което донякъде е обяснимо с изискванията на някои монашески литургии и тайнства[7]. Анализирайки плановете на кападокийските църкви М. Рестле забелязва, че за разлика от зиданите храмове от IX-XI в., където притворите са допълнително градени към XII в., при скалните храмове от VI-XI в. притворите винаги са изсечени заедно с църквите[8]. И в повечето случаи, за разлика от византийския (и българския) зидан храм от IX-XI в., те са много по-дълги, отколкото широки. Почти всички градени и скални църкви у нас от IX-XI в. също имат къс, напречно разположен спрямо наоса притвор, докато този в църква В-1 в Мурфатлар е необичайно дълъг (обр. 2). Притворът обаче е само един от елементите, които я свързват с цяла група кападокийски еднокорабни едноапсидни и сводести скални параклиси с голям притвор[9]. Поразителна е приликата на църквата В-1 с параклиса на Никита стълпник в Гюл дере (обр. 1)[10]. И двете църкви са със сводести тавани големи полукръгли апсиди и апсидни олтари. Пропорциите в размерите се разграничават много малко. Наскоро Л. Родлей след анализ на архитектурата и стенописите в Гюл дере датира параклиса към средата на IX в. Н. Тиери на базата на стенописите настоява долната граница да се премести към VI-VII в.[11]. Въпреки някои резерви по аргументите на Тиери все пак в заключението си Родлей признава, че еднокорабните едноапсидни сводести църкви с притвор са стара кападокийска практика още от V-VI в.[12].

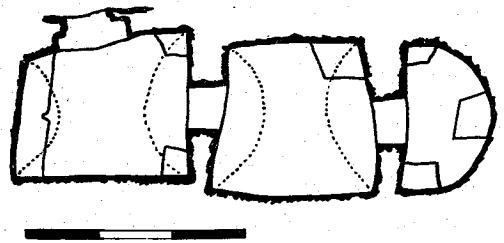

Обр. 2. Църква В – 1 в Мурфатлар.

Една от мурфатларските църкви (В-2, обаче, е с напречен наос[13] – явление, което не се практикува при планирането на еднокорабните и едноолтарни базиликални църкви в България. Най-близките успоредици отново ни насочват към Кападокия. До новата църква в Токали клисе е пристроен оригинален еднокорабен едноапсиден параклис от средата на IX в. Още Жерфанион отбелязва, че тази църква с напречен цилиндричен свод има своите най-близки паралели в Тур Абдин в Месопотамия[14]. Наистина църквите със зидан напречен сводест наос отсъстват в Кападокия, но са особено разпространени в Междуречието. Въз основа на още примери от долината на Гьорме, Родлей разви идеята на Жерфанион, че през VIII-IX в. тази месопотамска архитектура намира прием в Кападокия[15].

Една от важните архитектурни и литургични, особености на мурфатларските църкви, без успоредици в България и Балканите, са апсидите. За разлика от малките наоси те са сравнително обширни с добре подчертана кръгла, подковообразна или полукръгла форма. Причината за това е една единствена – за да може олтарната маса и тайнствата да се съсредоточат само в апсидата. Това е необичайно за църковната архитектура на България и Византия, където олтарната маса е почти винаги пред сравнително неголяма апсида. Тези пропорции и необходимото пространство за хода на литургията са наложили в каноничния зидан храм олтарната преграда да се изнесе повече или по-малко пред апсидата[16], докато в Мурфатлар олтарната преграда е винаги на границата между наоса и апсидата. Паралел на тази практика намираме отново в кападокийските скални църкви. Олтарната преграда на църквата В-4 в Мурфатлар има конструкцията на тази от Токали клисе[17].

Появата и разпространението на кръглите и подковообразни апсиди се отнася към IV-VI в. и се свързва с Мала Азия, Сирия, Северна Африка, Испания и Армения[18]. На Балканите и в Източна Европа не намират широк прием и почти отсъстват в българската църковна архитектура, но в IX-XII в. приложението им процъфтява именно в кападокийските скални църкви[19]. Там обаче не е регистрирано изсичането на контраапсида, каквато има в атриума на Е-3 в Мурфатлар[20]. Иначе контраапсидата е масово архитектурно явление в Мала Азия, Северна Африка и Испания през V-VIII в.[21]. В Сирия и Килия има дори църкви с атриумни контраапсиди, но датирани в VI в.[22]. По този повод контраапсидата на Е-3 може да се разглежда като раннохристиянска реплика. В същото време трябва да отбележим, че в испански скални църкви и западноевропейски храмове от IX в. има много случаи на контраапсиди, свързани предимно с материални нужди[23].

И. Барня споменава за раннохристиянски традиции по повод вдълбаването в апсидата пред олтара на В-3 вани за ритуално измиване[24]. Основателно се търсят паралелите им в малоазийската архитектура и литургика през IV-VIв., но това е само част от истината за разпространението им[25]. Подобни вани се срещат често в някои кападокийски скални църкви през IX-XI в. (Старата Токали клисе, параклис № 1 в Гюл дере и др.)[26]. Тази традиция отсъствува в архитектурата и литургиката на средновековните църкви в България.

За разлика от храмовете в България и на Балканите, но аналогично на кападокийските скални църкви, олтарите в Мурфатлар са поставени в самата апсида (обр. 1, 2). Приликата, обаче, не свършва до тук. Като в Кападокия, така и в Мурфатлар те са монолитно изсечени паралелепипедни каменни блокове, като в повечето от случаите са плътно прилепнали до източната стена[27]. По този повод трябва да спомена комбинацията олтар-синтрон в кападокийската църква Селиме клисе и параклис В-4 в Мурфатлар[28]. В Мурфатлар има свободно стоящ в апсидата олтар (В-3)[29], както е в кападокийските църкви Св. Симеон в Зилве, Кемерли клисе, църква № 1 в Гюл дере[30]. Преобладават обаче прилепените към апсидата олтари, които се смятат за продължение на една раннохристиянска традиция, свързана с малоазийската и сирийската литургия, чиито традиции се оказват най-устой-

Обр. 3. Стенопис в църква В–4 в Мурфатлар.

чиви в скалната каппадокийска архитектура[31]. Тук се докосваме за проблема за броя на апсидите и пастофориите. Проучвателите на каппадокийските църкви са забелязали, че от V-VII до X-XI в. те са едноапсидни. Едва към XI в. започва добавянето на пастофории[32]. Има и триапсидни оригинални храмове, но почти навсякъде те имат скъсен (често напречен) наос и определено се смятат за чужда традиция, привнесена по-късно в тамошните скални манастири[33]. Затова не е изненадващо, че всички мурфатларски църкви са едноапсидни и без пастофории, та дори и църквите В-2 и Е-5, чийто наос е сравнително широк. Същевременно в България и Византия през IX-XIV в. триапсидната църква бележи масово разпространение. Пак през същия период сводестите тавани на зиданите храмове в България са голяма рядкост, докато в скалните параклиси на Каппадокия и Мурфатлар почти без изключение са такива.

Да хвърлим поглед и върху изобразителния материал по стените на мурфатларската обител. Приликата на повечето графити с тези от старобългарските центрове от IX-XI в. трудно може да бъде отхвърлена с на учни аргументи[34]. Принадлежността на кирилските надписи към епохата, културата на Първото българско цар ство е неопровержима[35]. И все пак им една група рисунки, които са твърд специфични и не намират успоредн сред хилядите графити от раннобъл гарските центрове. Това са изображе нията на светци-оранти, чиято специ фична иконография няма аналози нит из Добруджа,нито на Балканите[36]. Щ се отнася до кръстовете, то е необ ходима известна диференциация. Па ралелите на повечето са действител но в раннобългарските центрове, но н бива да забравяме, че кръстовете триъгълни и разклонени краища са в ре пертоара на изобразителното изкуст во на целия християнски свят пре средновековието. Но в Мурфатлар с откриват често релефни, рисувани врязани гръцки и малтийски кръстове чието разпространение в каппадокийс ките църкви е преобладаващо. Ако то ва е случайност, то едва ли е случайна едноцветната архитектонична сте нопис в В-4 (обр. 3). Нанесените вър ху варовата мазилка ленти с червена охра следват плътно извивките на ар кадата и колонките на олтарната преграда. Този маниер напомня стила на зографисване в цяла група каппадо кийски църкви, познат в науката като едноцветна червенофигурна живо пис[37]. Изхождайки от Буде и Геркен някои автори свързаха този стил с иконоборческия период[38]. Но така е из писана и новата Токали клисе (Гьорме 7), която се датира след началото на X в.[39]. Този и много други примери на лагат мнението, че корените на това явление са в V-VI в., но истинският му разцвет в Каппадокия е през IX-XIa в.[40]. Докато в Мурфатлар червенофигурна та стенопис се ограничава до архитек турни детайли и кръстове, то в Токали клисе и други църкви от X-XII в., те зи мотиви само допълват житийните регистри. В каппадокийската църква Азик сарай от VIII-IX в., обаче, едноцветната стенопис, подобно на В-4 в Мурфатлар, се свежда предимно до ли неарни арки и малтийски кръстове[41]. Тази датировка загатва от една стра на, че мурфатларските стенописи са продължение на една по-стара традиция, а от друга, че дори и да не са иконоборчески, в тях живеят реплики от иконоборческото изкуство. Разгръжването на интериора предимно с рисувани и релефни кръстове, аркади и други архитектурни детайли се среща и в каппадокийските църкви от X-XI в., което, според мен, свидетелства за една устойчива традиция[42].

Няколко думи и за монашеската организация в Мурфатлар. Не случайно избягвам термина "манастир", защото планът на скалната обител ни най-мал ко не се припокрива с плановете на средновековните манастири. Освен това в земите на средиземноморския басейн са проучени стотици скални манастири от V-VI до XII-XIV в., благодарение на което знаем достатъчно за формите на монашеска организация. В Мурфатлар, обаче, отсъстват основните помещения за един киновиален манастирски ансамбъл – трапезария, магерница, общомонашески спални, групирани килии, игуменарница и пр. Прави впечатление, че броят на килиите почти съответствува на броя на църквите. Предполагам, че Мурфатлар е обитаван от малка група отшелници, като всеки сам с помощта на останалите или с ктиторска намеса е оформил килия с молитвен параклис. Тази практика е известна още от раннохристиянската епоха и се свързва с имената на великите анахорети Антоний и Паисий, около чиито скални килии са се групирали последователи[43]. Големият им авторитет прави тази организация популярна през цялото средновековие и особено в Атон до средата на X в.[44]. Как на практика се реализира съдим по проучването на каппадокийските скални обители Гюл дере и Карабас клисе[45]. В Гюл дере е и най-близката по план и размери до В-1 каппадокийска църква, която всъщност е параклис на отшелника Евтимий (обр. 1) разположен под килията му[46]. Първоначално Евтимий е изсякъл съвсем малка църквица, но в последствие местния военачалник Евстатий е спонсорирал оформянето и зографисването на по-голяма църква. Така около средата на IX в. отшелника Евтимий се оказва с два параклиса.Не е изключено с ктиторска намеса да са построени и по-големите мурфатларски църкви В-1 и В-4. Именно в В-4 е разчетен кирилски надпис на висш държавен администратор в Първото българско царство, който според Й. Барня е жупан Георги, а според К. Попконстантинов е анонимен тоупан (старобългарска титла от тюркски произход) от Плиска[47]. По този повод ще обърна внимание, че абсолютната откъснатост на отшелниците от средновековното общество е мит. Още Д. Хуссей е Ив. Соколов, въз основа на богат документален материал за византийското монашество акцентуват, че отшелниците са изпълнявали важни обществени "поръчки"[48]. Освен това анахоретите били и най-предпочитаните изповедници на светски и духовни лица. Византийската и българската средновековна история са изпъстрени със случаи, когато аристократи, военачалници, царе и императори търсят съвет и благословия от почитан пустинник. В мурфатларската църква В-4 има няколко старобългарски надписа, в които се четат имената на поклонници – отец Симо, поп Ян (Йоан, Дамян?) и някой си Дамян[49].

Хипотетично предполагам, че отшелниците в Мурфатлар в известен етап са достигнали до идеограмна организация, която е разпространена в Мала Азия през X в.[50]. Тя позволява са-

мостоятелност на монасите в личния живот и молитвата, но изисква общи празнични литургии и избор от отшелническото събрание на почитен наставник (авва, старец). Знаем, че един от горещите застъпници на идеограмите, Павел Латрийски, е бил в лична кореспонденция с българския цар Петър и не е изключено косвено да е влиял за разпространението им в България към средата на X в.[51]. Най-сетне разположението, размерите и синтрона в мурфатларската църква В-4 предполагат функциите на общ идеограмен молитвен дом, в който за празнични литургии са идвали и лица от висшия клир. По повод един кирилски надпис в тази църква някои твърдят, че сред тях е бил и самия български патриарх Дамян[52].

Близостта между мурфатларските и кападокийските скални църкви откриваме в още един, нагледен незначителен, но твърде показателен признак – начинът на строителство. Това са изкуствени помещения, работени както и при кападокийските манастири чрез сводести галерии[53].

Приведените аналогии дават достатъчни основания да видим разнопосочни кападокийски влияния в Мурфатлар. Справедливостта изисква да допълним още, че в мурфатлар се долавят не само кападокийски влияния. Хетерогеността на монашеските общности през средновековието е всеизвестна, а масовото навлизане на старобългарската култура, респективно на старобългарски монаси, в Мурфатлар е очевидна. Отбелязвали сме и друг път близостта в плановете и детайлите между мурфатларските и испанските монашески обители[54]. Някои от скалните църкви и манастири в провинциите Алава и Тревиньо се свързват с визиготите от VII-IX в.[55]. За визиготска християнска община в района на Констанца в началото на IX в. съобщава Уолфрид Страбо[56]. Според мен близостта между обителите в Мурфатлар и Алава се дължи на общ първоизточник на влияние. С пряк контакт исторически връзки през V-VIII в. между Кападокия и Алава се обяснява близостта в скалните им обители[57]. Най-сетне християнизацията на визиготите също се свързва с Кападокия, откъдето е и първият им арианск епископ[58].

За пътищата, по които кападокийските влияния достигат до Мурфатлар засега могат да се правят само догадки при липсата на конкретни писмени извори.

В заключение ще се спрем на датировката на скалната обител в Мурфатлар. Не приемам, че е възникнал след падането на Добруджа под византийска власт през 971 г.[59] или чак след 1000 г.[60] Мурфатларските параклиси имат паралели с кападокийските еднокорабни църкви,които се датират в VIII-X в. За по-ранна дата говорят и някои типове керамика (сивочерни грънчета с излъскана украса), които се датират не по-късно от края на IX-началото на X в. Връзката на добруджанския каменен вал и обителта многократно е подчертавана[61], а датировката му е прецизирана към началото на X в. Допускам, че някои църквици и килии в Мурфатлар са по-ранни от вала, но в определен момент те функционират синхронно[62].

По-трудно се прецизира горната хронологическа граница на обитаване на Мурфатлар, защото разчетените "дати" в някои надписи се оказаха неточни[63]. Показателна е липсата на керамика, датирана между средата и началото на XI в., носеща определени характеристики[64] и каквато има в находища от Добруджа като тези при Цар Асен, Одърци, Капидава и др. Теоритически може да се допусне, че животът в Мурфатлар прекъсва с нашествието на печенезите[65].

По-пълна библиографска справка вж: *I. Barnea, Şt. Ştefănescu*. Din istorla Dobrogei, III. Bucureşti, 1971, p. 180; Christian art in Romania, 2. Bucarest, 1981, p. 17-19.
За керамиката вж: *I. Barnea*. Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea). – SCIV, XIII, 2, 1962, p. 349-371; За графитите и малко за архитектурата вж: *I. Barnea*. Les monuments rupestre de Basarabi en Dobrudja. – Cahiers Archéologiques, XIII, 1962, p. 187-207; Din istoria..., p. 190-191.

P. Diaconu, N. Petre. Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi). – Dacia, XIII, 1969, p. 443-456.

V. Beševliev. Beobochtungen uber die prtobulgarischen Inschriften bei Basarabi-Murfatlar. – ИНМВ, XIII (XXVIII), 1977, с. 50-57; *Ив. Гълъбов*. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. -Археология, XVII, 4, 1975, с. 15-25; *Д Овчаров*. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Басараби. – Археология, XVII, 4, 1975, с. 15-25; *К. Попконстантинов*. За надписите с "дата" от скалния манастир при Мурфатлар. – В: Преслав, 3, 1983, с. 135-149; Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: Dobrudža. Etudees ethnoculturelles. Sofia, 1987, p. 115-144; *E. Tryjarski*. Etat actuel des recherches sur l'alphabet de Murfatlar et de Pliska. – In: Journal Asiatique, 1981, p. 361-371; *М. Комша*. К вопросу истолкования некоторых граффити из Басараби. Dacia, VIII, 1964, с. 365.

Г. Атанасов. Скални монашески обители в Добруджа (IV-XIV в.) (Автореферат на кандидатска дисертация). С.,1990, с. 2-20.

I. Barnea. Les monumentes..., p. 195; Din istoria..., p. 190-191.

Ив. Гошев. Старобългарската литургия според български и византийски извори от IX-XI в. – ГСУ БФ, IX, 1932, с. 14.

M. Restle. Kappadokien. – In: Reallexikon zur byzantinische Kunst, I-23. Stuttgart, 1978, Col. 1044.

L. Bodley. Cave monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985, p. 225-226; *M. Restle*. Op. cit., Col.995-1001.

L. Rodley. Op. cit., p. 186-188, pl. I68,70.

N. Thierry. L'égliese reinte de Nicétas Stylite et d'Eustrate Cliurarque en Cappadoce.- In: Communications, 14e Congrès international des études byzantines, Bucharest, 1971. Bucureşti, 1976, p. 453.

L. Rodley. Op. cit., p. 226.

I. Barnea. Christian art..., p. 50.

G. de Jerphanion. Les églises rupestres de Cappadoce, I. Paris, 1925, p. 59.

L. Rodley. Op. cit., p. 226.

Kl. Wessel. Altar. – In: Reallexikon zur byzantinische Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 118.

M. Restle. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. Recklinghausen, 1967, S. 116, 126, 142, 144. Pl, I, II, VIII, X, XXVI, XXVII, XXXVI, LVI, LVII, LXVIII, LXI, LXII; Kappadokien..., Col. 982.

Ch. Delvoye. Apsis. – In: Reallexikon zur byzantinische Kunst, I, Stutgart, 1966, Col. 248, Abb. 3, 4, 7; *А. Л. Якобсон*. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Л., 1983, с. 58.

G. de Jerphanion. Op. cit., pl. 22, 27, 28, 43, 61, 95.

I. Barnea. Christian..., p. 78-82.

Ch. Delvoye. Études d'architecture paléochretienne et loyrentine. II. L'Abside. – Byzantion, 32, I. 1962, p. 291-310, 489-507.

Ch. Delvoye. Atrium. – In: Reallexikon zur byzantinische Kunst. I. Stuttgart, 1966, Col. 432, Abb. 5, 7, 10; *А. Л. Якобсон*. Цит. съч., с. 66.

A. Grabar.Martyrium, I. Paris, 1946, p. 533-537; *Latxaga*. Iglesias rupestres visigoticas en Allava. La Capadocia del Pais Vasco y el complejo rupestre mas importante de Europa. Bilbao, 1976, p. 147-167, fig. p. 37 et 80. Авторът привежда исторически и археологически факти за кападокийски влияния в мези скални манастири.

I. Barnea. Christian art..., p. 80.

Α. Ορλανδος. Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλικη της Μεσογειακης Λεκάνης. ΙΙ, Αθηναι. 1954, σ. 469–471.

M. Restle. Kappadokien..., Col. 1057.

I. Barnea. Christian art..., p. 50, 58, 78, 84.

L. Rodley. Op. cit., p. 69-70, fig. 137; *I. Barnea*. Christian art..., p. 58.

I. Barnea. Christian art..., p. 52.

M. Restle. Die byzantinische..., S.

[32] *M. Restle.* Kappadokien..., Col. 1045.
[33] *Ibidem,* Col. 1046.
[34] *Д. Овчаров.* Цит. съч., с. 2-7.
[35] *K. Popkonstantinov.* Op. cit., p. 115-144.
[36] *N. et D. Ovčarov.* Les sujets chretiens dans les dessin graphites en Bulgarie. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, p. 324, fig. 8-11.
[37] *M. Restle.* Die byzantinische..., S. 15; Kappadokien..., Col. 1052, 1080.
[38] *M. Restle.* Kappadokien..., Col. 1079-1080.
[39] *M. Restle.* Die byzantinische..., S. 110-116; *L. Rodley.* Op. cit., p. 225.
[40] M. Restle. Kappadokien..., Col. 1079-1080.
[41] *P. Verzone.* Le monasteri de Acik serai in Cappadokia. – Cahiers Arceologiques, 13, 1962, p. 134, fig. 17-18.
[42] *L. Rodley.* Op. cit., p. 14, 27, 112, 170, pl. 7, 47, 110, 156, 157.
[43] *J. Hussey.* Byzantine Monasticism. – History, XXIV, 93, 1939, p. 59; *Жития на светиите.* С., 1974, с. 43-44, 297-298.
[44] *Ив. Соколов.* Состояние монашества. Византийской церкви с половинны IX до начало XIII в. (842-1204). Казань, 1894, с. 222.
[45] *L. Rodley. Op. cit., p. 239*-240.
[46] *Ibidem.* p. 185-188, 224-226.
[47] *I. Barnea, Şt. Ştefănescu.* Op. cit., p. 212, 221, fig. 63; *K. Popkonstantinov.* Op. cit.,p. 128-131.
[48] *J. Hussey.* Op. cit., p. 59-62; *Ив. Соколов.* Цит. съч., с. 77-87.
[49] *I. Barnea. Şt. Ştefănescu.* Op. cit., p. 203, 21
[50] *Ив. Соколов.* Цит. съч., с. 93-94.
[51] *Пак там,* с 93.
[52] *I. Barnea Şt. Ştefănescu.* Op cit., p. 203, 211
[53] *L. Rodley.* Op. cit,m p. 224-225.
[54] *Г. Атанасов.* Цит. съч., с. 15.
[55] lLatxaga. Op. cit., p. 54, 136, 167.
[56] *N. Iorga.* Istoria Românilr, II. Bucarest, 1936, p. 85, 234.
[57] *Latxaga.* Op. cit., p. 54, 147-167.
[58] *A. Schwarcz.* Die Anfänge des Christentum bei den Goten. – Misccellanea Bulgarica, 5, 1987, S. 107.
[59] *P. Diaconu.* Despre datarea valului de piatră din Dobrogea şi localizarea eveimentelor din nota Toparhului grec. – SRI, 5, 1962, p. 1216-1233; *P. Diaconu, P. Nasturel.* Op. cit., p. 443.
[60] *I. Barnea.* Christian art..., p. 16-17.
[61] *Р. Рашев.* Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VIII-XI в.). Варна, 1982, с. 152 сл.
[62] *Г. Атанасов.*Цит. съч., с. 14-16.
[63] *К. Попконстантинов.* Цит. съч., с. 135-145
[64] *I. Barnea.* Ceramica..., p. 349-371.
[65] *Г. Атанасов.* Етнодемографски промени в Добруджа (X-XVI в.) – ИПр, 2, 1991, с. 78-84.

КЛЮЧКАТА ОТБРАНИТЕЛНА ЛИНИЯ НА ЦАР САМУИЛ ОТ 1014 ГОДИНА – НАУЧНИ ПОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМИ И НОВИ ДАННИ

Борис Цветков

На 29 юли 1014 година в Ключката клисура – долината на р. Струмешница се води една от най-големите битки в историята на България. Според Йор. Иванов в нея са участвали "двама велики царе, един престолонаследник, бележити войводи, хиляди войници"[1].

В досегашните проучвания и публикации централно място се отделя на хода на сражението и последиците от него. В тях твърде задълбочено и детайлно са анализирани писмените данни. Като най-достоверен източник се приема хрониката на Скилица – Кедрин[2]. Два са въпросите по които няма единство на мненията. Първият е за мястото на сражението и втория – за действията и пътя на обходния византийски отряд. Още през 1845 година мястото на сражението сполучливо е локализирано от В. Григорович[3]. През 1916 година теренни обхождания и наблюдения в района по изясняването на тези два основни въпроса извършват В. Златарски[4], Б. Филов и Йор. Иванов[5]. И тримата определят района около хълма, който сега е известен като "Самуилова крепост" за мястото, където е била изградена преградната стена. Тези резултати са залегнали в основата на всички по-сетнешни публикации.

Нов момент в проучването на това фортификационно съоръжение представляват проведените през 1967-1975 година археологически разкопки на хълма "Самуилова крепост". Според разкопвача Д. Стоянова – Серафимова[6] той е най-важния военностратегически пункт от преградната стена. Паралелно се организират обхождания и фотозаснемания и на други участъци в Ограден и Беласица. Локализирани са и местностите в района, върху чието именуване траен отпечатък са дали последиците от Беласичката битка на цар Самуил.

Като продължение на тези проучвания и на българо-полската експедиция от 1980 година през 1990 и 1991 година предприех две теренни обхождания в участъка между р. Струмешница и Беласица. Добити бяха нови теренни данни, които по същество променят нашата представа за това фортификационно съоръжение. По-добре запазени градежи има югоизточно, източно и североизточно от днешното село Ключ. В едно пространство с размери: ширина – 4 км и дълбочина до 1 км от предната линия личат развалини от сгради, стени, кули и валове, а също така и участъци от незасипани ровове. Функционалната връзка между тях е очевидна, без да отричаме и съвременния произход на една незначителна част от тях. Общата дължина на преградната стена между Беласица и Ограден е била около 7 км. Главното ядро е представлявал изградения укрепен български лагер около с. Ключ. Запазените до днес следи и останки от

градежи свидетелствуват за едно грандиозно по размери и твърде сложно като замисъл фортификационно съоръжение, включващо следните елементи:

1. Максимално са използувани отбранителните възможности на природния релеф, като в някои сектори (м. "Чукалък") е включен като самостоятелен елемент.

2. Изоставени късноантични укрепления и съоръжения. Крепост от същото време е имало в местността "Гергевче", на 2,5 km югоизточно от с. Ключ.

3. Валове – един от основните и най-често срещащите се елементи. Останки от тях личат на хълма "Самуилова крепост" и местността "Чукалък". Вероятно отделни сектори от предната линия също са представлявали валове, с конструкция подобна на първия вътрешен вал на "Самуилова крепост"[7].

4. Ровове. Два концентрично разположени, съчетани с валове има на "Самуилова крепост". Най-големият, с посока юг-север, е минавал през централната част на военния лагер, в местностите "Бозалък" и "Лешките". От двата края е с каменна стена. Малки по дължина ровове е имало и в предния участък, с което значително са подобрявани отбранителните възможности на терена.

5. Широка до 4,5 метра крепостна стена.Запазени сектори има в местностите "Чукалък", "Бозалък" и "Лешките". Конструкцията ѝ е следната: лицевата страна откъм фронтовата линия е с дебелина около 2,50 метра, след това следва насип от земя и дребни камъни дебел около 1,00 ми втора вътрешна стена с дебелина – 1 м.

6. Наблюдателни кули. Според местоположението различават се два вида. Първият са с малки размери и са разположени по доминиращите височини: "Самуилова крепост", "Лешките", "Чукалък" и "Гергевче". Следи от тях се откриват и във вътрешността на военния лагер. Вторите са с по-големи размери, около 8/6 м и са построени около Ключката река,дерета и в равнинните сектори, където предната линия прави чупка. Може да се предположи, че чрез тях е било възможно и не забелязано излизане на военни отряди за обходни действия срещу византийците.

7. Укрепеният лагер на българските войски. Основното ядро е било в местностите "Бозалък" и "Лешките". На дължина се е простирал до 4 km, а в дълбочина – 1 km. В идейно-застроителен план могат да се посочат малко неща. Долината между селата Яворница и Ключ наподобява на грамаден естествен ров, с посока юг-север. По западната страна на хребета в местностите "Лешките" и "Бозалък" са били разположени част от казармените помещения. Между тях, на места, се проследяват коридори с ширина 15-18 метра, които са извеждали на предната линия. Посоката на последната изцяло е съобразена с конфигурацията на терена.В този участък тя лъкатуши по ниската част на долината и дава възможност за обстрел на неприятеля минимално от две страни.

Западната половина на лагера започва от посочения по-горе хребет. Може да се приеме, че това е бил един от най-укрепените участъци. Точно по гърбицата на хребета минава дълбок – 1,90 м и широк – 12,50 м ров, който в сравнително равната част на м. "Бозалък" преминава в двоен. В западна посока, на около 60 метра се проследяват участъци от широка до 4,50 м стена, подобна на предната линия. И тук има развалини от казармени помещения и наблюдателни кули.

8. Жилища. Освен посочените до тук казармени помещения на хълма "Самуилова крепост" са проучени 41 землянки. Според нас те са били предназначени за близкото обкръжение на цар Самуил. Логично е да приемем, че първо са били направени жилищата, а след това са изградени укрепителните съоръжения: Валовете и рововете.

Резултатите от археологическите разкопки, теренни охождания и наблюдения са в явно противоречие с някои мнения за мястото на изградената "дема" през 1014 година. Нейното локализиране в участъка между "Самуилова крепост" и отсрещните стръмни склонове на Ограден противоречи както на топографската характеристика на района, така също и на посоката и мястото на пътно-съобщителните артерии. Главният път през античността и средновековието е минавал през равнинната част между десния бряг на р. Струмешница и Беласица. По него е ставало и придвижването на византийската армия на запад. С този факт може да се обясни и изграждането на дълбоко ешалонирана отбрана достигаща до 1 km.

В унисон с тези разсъждения по-друго значение и място придобива хълма "Самуилова крепост". Като сектор от преградната стена това землено укрепление е било изградено от три вала и два рова, концентрично разположени по склоновете на възвишението. Само първия (вътрешен) вал има сложна конструкция, която се е състояла от надлъжни и напречни дървени греди. Планировката на жилищното застрояване, свързвано до сега със съществуването на укрепено раннобългарско селище през VIII-XI век[8] предизвиква сериозни размисли относно верността на подобна теза. Близостта на голямата землянка с кулата не е случайна и функционалната връзка между тях е очевидна.Кулата няма отношение към усилване отбраната на хълма, разположена е в най-безопасния сектор, с фронт към тила на българските войски. Голямата землянка е отделена от другите жилища и това подсказва по особеното ѝ място и предназначение.

Възвишението "Самуилова крепост" е разположено на десния бряг на р. Струмешница. То доминира над близката околност и има значителни тактико-оперативни предимства. В ляво е р. Струмешница, до която достигат дълбоко врязаните речни долини на Ограден планина, по чиито ридове е минавала отбранителната линия. В този сектор тя е леко изнесена напред и е давала възможност за обходни действия. Последното се отнася и за нейното трасе южно от хълма "Самуилова крепост", който е бил не само надеждно защитен, но и с много добра визуална връзка с целия фронт на отбраната. Тук според нас е бил разположен командният пункт на цар Самуил. Голямата землянка е била неговата полева резиденция, а от наблюдателната кула е имало възможност да се наблюдава развоя на военните действия. Военно-стратегическото му значение проличава при пробива на отбранителната линия, а бързата и ефикасна намеса на Гаврил Радомир за спасяването на цар Самуил е показателна за близостта на командния пункт до Оградженския сектор на отбранителната линия.

Последният въпрос на който ще се спрем е свързан с някои спорни или недостатъчно изяснени моменти около развоя на битката на 20 юли 1014 година, като акцента ще бъде върху действията на обходния византийски отряд. В научната литература няма единно мнение. Според Йор. Иванов[9] пътят на движението на отряда е от Долни Порой през Мътница за с.Ключ, Бойното поле се е простирало между Ключ и с. Макриево. Според едно предание от Струмишко битката е станала при последното село. Цар Самуил се е намирал сред войската и е бил спасен благодарение на юначния Гаврил Радомир. Според В. Златарски[10] изходна-

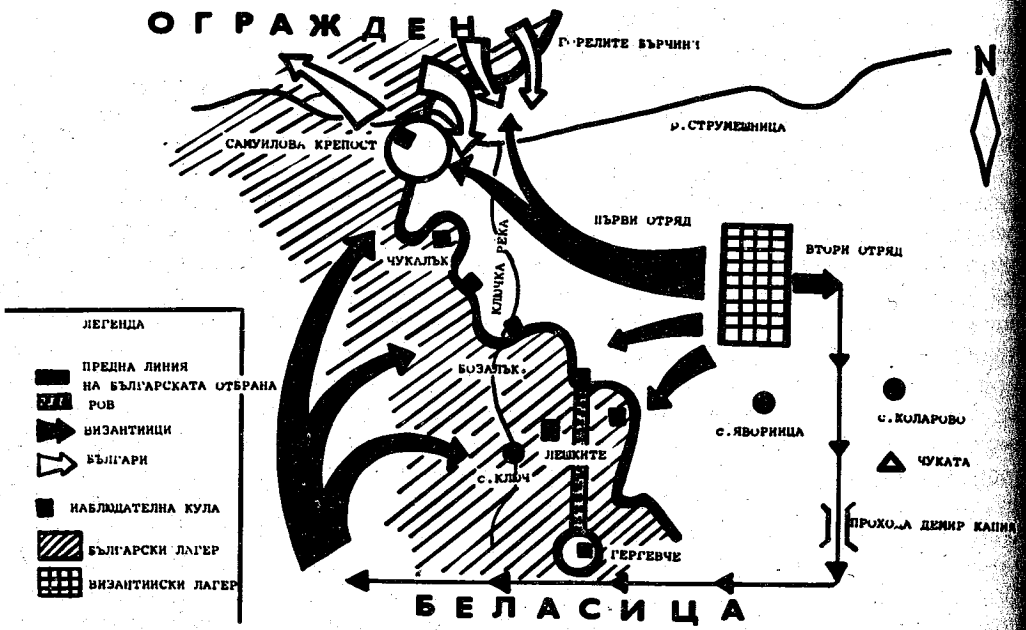

Обр. 1. Схема на Беласичката битка на Цар Самуил на 29 юли 1014 г.

та точка на обходния отряд е с. Коларово – нагоре през планината и през прохода Демир Капия се спуснал към Долни Порой и оттам по пътеката през с. Мътница и прохода при връх тумба се е явил в гръб на българските войски. Цар Самуил е бил в Срумица и след пробива излязъл от крепостта в открито сражение с императора Василий II. Като аргумент бележитите учени посочват и съществуващата пътека от Ключ през Беласица споменатата в грамотата на Стефан Душан от 1332 година.

Според така очертания път за движението на обходния византийски отряд, същият е трябвало два пъти да пресича Беласица и да излезе в тила на българите до с. Габрене т.е. доста на изток от Макриево, където според Йор. Иванов е станало главното сражение. Абсурдността на подобно предположение е очевидна, както и на тезата, че бойното поле се е простирало между Макриево и Ключ.

След посочените до тук археологически данни за Ключката отбранителна линия, за нейното устройство и отбранителни възможности в следващите редове ще маркираме основните моменти от действията на византийската армия довели до тази драматична и трагична развръзка.

Обходният византийски отряд предвождан от Ксифия се върнал назад и при с.Коларово се изкачил към прохода Демир Капия. Тази пътека е била действаща още през V-VI в., за което съдим по построената за нейна охрана крепост от същото време в местността "Чуката", югозападно от с. Коларово. Вместо към Долни Порой, отряда се е насочил на запад покрай билото на Беласица т.е. по трасето на споменатата в 1332 година пътека над с. Ключ. Тя е излизала по средата между двата прохода и е имала връзка с тях. Така за 3-4 дни византийците са извършили обходния маньовър и от височините са могли много точно да определят мястото и посоката на изненадващия удар (обр. 1). Логично е да приемем, че обходния отряд е разгърнал действията си по продълговатия равнинен участък западно от Ключка река с две главни посоки: към лагера на българите, където са били разположени основните сили и на север към хълми "Самуилова крепост", където е бил командния пункт.Последвала е контраатака от българските войски разположени в Огражденския участък начело с Гавриил Радомир и извеждането на цар Самуил от обкръжението.

Изградената под ръководството на цар Самуил през 1014 година Ключка укрепителна линия е имала военно-отбранителен характер. Тя носи характерните белези на крепостното строителство от периода на Първото българско царство. Склонни сме да приемем, че в основата на причините наложили нейното изграждане е необходимостта от преграждане на пътя на Василий II към долината на Средна Брегалница, чиято епископия по това време е с ранг на Патриаршия и най-важния оцелял център на българска просветност и книжовност. Вместо това на императора се отдало да сломи главната опора на българската държава – армията. Доволен от постигнатото Василий II се върнал обратно, но не забравил след четири години да заличи от списъците Брегалнишката епископия.

1 *Йор. Иванов.* Беласицката битка, 29 юли 1014 година. – ИИД, III, 1911, с. 2.
2 Пак там.
3 *В. Григорович.* Очерк путешествия по европейской Турции, 1877, Москва, с. 120.
4 *П. Петров.* Пътуването на проф. В.Н. Златарски из Македония. – ВИС, 1, 1991, с. 74-76.
5 *П. Петров.* Пътуването на Богдан Филов в Македония през 1916 година. – ВИС, 3, 1991, с. 78-90.
6 *Д. Стоянова – Серафимова.* Самуилова крепост при село Ключ, Благоевградско, 1981, София.
7 Пак там.
8 Пак там. Цит. съч... с.6.
9 *Йор. Иванов.* Цит съч... с. 6-9.
10 *В.Н. Златарски.* История на българската държава през средните векове. I, ч. 2, 1971, София, с. 692-697.

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ СЛИВЕН

Ирина Щерева

Писмените извори за средновековния Сливен са оскъдни, много лаконични и сравнително късни. За пръв път градът се споменава в известното съчинение на арабския географ Идриси, писано към средата на XII в. В него името на града е дадено с арабската му форма Истилифунус и Идриси го описва като голям град, който в миналото е бил по-голям, разположен в красива местност[1]. В по-късните извори от XIII-XIV в. Сливен се споменава като важна българска крепост и значителен духовен център. Съществува становище, че Сливен и земите около него са били феодално владение на великия епикерений на цар Иван Александър Срацимир. В манастира "Св. Богородица" и чийто ктитор е царският епикерний известно време е пребивавал Теодосий Търновски[2]. Липсват сведения за по-ранната история на Сливен и единствените извори, които могат да хвърлят известна светлина в това отношение са археологическите паметници, произхождащи от територията на съвременния град или близката му околност.

Още първите изследователи на българските старини К. Шкорпил, Х. Шкорпил и К. Иречек при опитите си да очертаят далечното минало на Сливен обръщат внимание на една стара крепост – най-значителния археологически паметник в близката околност на града. Развалините на укреплението се намират в мест. Хисарлъка върху хълм, разположен в североизточните покрайнини на съвременния Сливен в подножието на скалистия масив "Сините камъни". И братя Шкорпилови[3] и К. Иречек[4] свързват изграждането на крепостта със строителната дейност на Балканите в началните векове на нашата ера, но базирайки се на случайно откритите в района ѝ средновековни монети изказват становището, че тя се е използувала и през епохата на средновековието. Това тяхно предположение, направено в края на миналия век, бе потвърдено от резултатите на археологическите разкопки, проведени десетилетия по-късно в крепостта.

Първите теренни проучвания на укреплението в м. Хисарлъка са извършени от Е. Бацова[5]. Тя установява, че паметникът е многосленен и регистрира наличието на мощен средновековен пласт, датиран от нея най-общо в епохата на българското средновековие. Разкопките в крепостта бяха подновени в 1982 г. и продължиха без прекъсване до 1990 г. Резултатите от тях са значими и може да се каже, че надхвърлиха очакванията на научния колектив изследващ паметника.Изяснена бе стратиграфията му, хронологията и укрепителната система, разчистени бяха останките на няколко интересни архитектурни паметника, добит бе изключително разнообразен масов материал, съдържащ важна научна информация.

За жалост стратиграфията на паметника доста е нарушена от земеделски работи в ново и най-ново време. На места в изследваните терени горните пластове са напълно унищожени. Но все пак са съхранени пунктове, където стратиграфската картина е доста ясна. Общата дебелина на културните напластявания е 2,40-2,60 м. Найдолният с дебелина от 0,40 до 0,80 м съдържаше материали от късноантичната и ранновизантийската епоха. Най-ранните от тях принадлежат на IV в., към което време отнасяме и построяването на крепостта, която заграждa площ от около 40 дка, има четириъгълен план, две порти – кули на северната и южната страна и пет други – кръгли ъглови и една правоъгълна, разположена по средата на източната картина. Регулярен пласт от времето преди IV в. в изследваните пространства не е регистриран, но не изключваме наличието на такъв в други неразкопани сектори на крепостта. Свидетелство за това са откритите поранни находки, сред които заслужава да споменем двата надписа с името на античното селище, съществувало на територията на днешния Сливен, чийто некропол отчасти е проучен от поранни разкопки[6]. В единия от надписите името на селището е дадено под формата Туида[7], а в другия Суида[8]. Тези два надписа ни позволиха да идентифицираме изградената по-късно крепост с ранновизантийския град и епископски център Цоида[9], споменат в изворите на писаната история от ранните векове от съществуването на източноримската империя. Цоида е опожарена, както показва едно монетно съкровище, укрито в една кухина на източния крепостен зид в последните години на VI в. Върху останките ѝ постепенно се е образувал пласт, достигащ на места до 0,40 м, лишен от находки, свидетелствуващи за живот на хълма. Върху този хиатусен пласт, който се проследяваше на много места в проучените площи, е натрупан слой от 0,80-1,60 м с материали от българското средновековие. Най-ранните от тях принадлежат на времето не по-късно от края на VIII – началото на IX в. Възникналото върху развалините на ранновизантийския град старобългарско селище още тогава вероятно е носило славянското име Сливен. Откритите на места почти на нивото на здравия терен огнища и каменни печки с разпилян около тях старобългарски материал, предимно керамика, сочат, че жилищата на новите обитатели са били землянки, вкопани в строителния насип, образуван от разрушенията на Цоида.

Разположено на удобно от стратегическа гледна точка място, в непосредствена близост до важни проходи в източна Стара планина, старобългарското селище рано се включва в отбранителната система на Първото българско царство. Стените на старата крепост, които са стърчали на значителна височина се поправят и използуват. Следи от средновековни преправки личат на много места по крепостните зидове. Ясно изразено средновековно ниво е установено в северната крепостна порта. През средновековието се построява и водопровод при северната порта, изграден в строителните традиции на късноантичната епоха, но свързан стратиграфски с българското средновековие. За активна строителна дейност през Първото българско царство свидетелствуват и откритите от това време тухли, те се различават по състав на глината и формат от ранновизантийските и върху някои от тях има врязан преди изпичането им характерния за старобългарската култура знак – ипсилон с две хасти. Върху тях има полепнал розов хоросан, свидетелствуващ, че те са използувани в градежи на хоросан.

През втората половина на IX в. Сливен изглежда е вече значителен център, поддържащ връзки с владетелския двор в Плиска.Пряко указание за това е от-

критият моливдовул на княз Борис – Михаил, отпечатан някъде към 870 г.[10]

Един интересен паметник, съхраняван в Историческия музей в Сливен, произхождащ според нас от Хисарлъка[11] свидетелствува от една страна за връзките на старобългарската крепост със столицата Преслав, а от друга за извършване в крепостта на монументално строителство през IX-X в. Това е голям фрагмент от мраморна облицовъчна плоча с релефна растителна украса абсолютно еднаква с откриваните в Преслав при разкопки на представителните ѝ архитектурни паметници. Тази плоча е без съмнение продукт на преславско ателие. Интересно е едно сведение на Г. Гюлмезов, местен сливенски любител на старини, който е посетил Хисарлъка в 1886 г. Той е видял тогава в югоизточния район на крепостта останки от някаква правоъгълна постройка, чиито вътрешни стени са били облицовани с мраморни плочи. По описанието му се разбира, че тази сграда (той я нарича басейн) се е намирала на мястото, където по-късно при наши разкопки са открити основи на ранновизантийска голяма базилика. Не е изключено върху останките ѝ през ранното българско средновековие да е била изградена църква с архитектурна украса подобна на преславските монументални градежи. Сега от тази постройка няма и следа. Подобни плочи в последно време са открити при разкопки в прочутата крепост Маркели[12]. това показва, че преславските каменоделски ателиета са обслужвали не само строителството на столицата, но и други центрове на българската държава.

Откритите материали от IX-X в. в крепостта в м. Хисарлъка – отломъци от глинени съдове, оръдия на труда, накити, изделия от кост, оръжие и снаряжение са с белези, характерни за старобългарската култура и свидетелствуват за етническия състав на населението обитавало крепостта в периода на ранното средновековие.

Животът в крепостта продължил и след падането на България под византийска власт. Дори се наблюдава известно оживление в стопанския живот на жителите ѝ. За това свидетелствуват многобройните монети от края на X – първата половина на XI в.

Към средата на XI в. сливенската крепост е превзета от печенезите, които изглежда я владеят известно време. Материално доказателство за това е откритата в крепостта при последните разкопки керамика – характерните за печенезите глинени котли с вътрешни уши.

Печенежките нашествия не прекъсват живота в крепостта. За това свидетелствуват значителен брой находки – керамика, накити, оръдия на труда, монети и др. В този период се изгражда и малката еднокорабна църква в центъра на укреплението, около която възниква некропол. Крепостните стени се поправят, но набързо с подръчен материал от парчета тухли, керемиди и камъни, споени с кал. Водопроводът при северната порта е разрушен и не се използува. Сградите от това време са с по-тънки стени, градежът им е по-небрежен и не е съобразен с по-старите застроявания. Изобщо се наблюдава един упадък в бита на населението в сравнение с предхождащия период.И може би е справедливо сведението на Идриси, че Сливен преди XII в. (когато е писано съчинението му) е бил по-голям и цветущ.

Сливенската крепост в местността Хисарлъка споделя съдбата на много селища и градища в източнобалканските области, в които животът в резултат на сложната военно-политическа обстановка в края на XII – първите десетилетия на XIII в. прекъсва. Крепостта е изоставена (няма следи от опожаряване) и никога вече не е била използувана.

Късносредновековният Сливен, известен от историческите извори като значителен център на Второто българско царство измества укрепената си част на друго, вероятно по-защитено място.

1 *Недков, Б.* България и съседните ѝ земи през XII в. според "Географията" на Идриси. С. 1960, с. 87.

2 *Кузев, Ал.* Великият епикерний Срацимир – виден български сановник през XIV в. – Векове, 1975, кн. 4, с. 14-17.

3 *В. и К. Шкорпил.* Някои бележки върху историческите и археологическите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 49.

4 *Иречек, К.* Пътувания по България. С. 1974, с. 772 сл.

5 *Бацова, Ел.* Античният Сливен. – Векове, 1973, кн. 5, с. 65-68.

6 *Бацова, Ел.* Археологически находки от Сливенско. – Археология, 1960, кн. 2, с. 47-49 цит. лит.; Нови данни за римския некропол в Сливен. – Археология, 1970, кн. 3, с. 22-32, цит. лит.

7 *Велков, В.* ΕΜΠΟΡΙΑ ΤΟΥΔΑΖ – Новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, кн. 3-4, с. 40-42.

8 Надписът не е публикуван.

9 *Щерева, Ир.* Археологически проучвания в Сливен (1982-1986). – Изв. на муз. от Югоизт. България, Т. X, 1987, с. 27 сл.

10 *Радева, М.* Новооткрит моливдовул на княз Борис I (852-889). – Изв. на муз. от Югоизт. България, т. XIII, 1990, с. 53-56, фиг. 1, 2,.

11 В инвентарната книга на музея липсват данни за местонамирането на плочата, но по сведения на Г. Гюлмезов такива са намирани от територията на укреплението. Той ги описва в своя ръкопис, съхраняван в ИМ-Сливен.

12 Сведението дължа на ст.н.с. Ж. Аладжов, главен ръководител на разкопките в Маркели.

ЗА ХРОНОЛОГИЯТА И ПРОИЗХОДА НА ЗНАКА "ИПСИЛОН С ДВЕ ХАСТИ"

Рашо Рашев

Относителната датировка на най-широко разпространения в България през ранното средновековие знак е улеснена от обстоятелството, че в повечето случаи той е врязан върху материали, открити в сигурна археологическа среда. Проследяването на неговата хронология позволява да се потвърдят стари и да се направят нови изводи за неизяснената още загадка на неговия произход и значение.

Приема се, че най-ранните паметници с този знак са камъкът от Бяла и колоната от Варна. Те са открити в земленните валове, които защитават ниските, удобни за десант брегове в околностите на двете селища[1]. Редица археологически данни и исторически сведения сочат, че тези валове са свързани с пограничната отбрана на българската държава и се датират най-късно до средата на VIII в.[2]. В синхрон с тази датировка се поставят и двата паметника със знаци. Обстоятелствата на тяхното откриване и точното им местонахождение обаче не са ясни. Камъкът от Бяла е случайна находка, колоната от Варна е открита при изкопни работи върху вала. Неизвестно е какво е било и първоначалното им положение спрямо валовете. Ако за колоната може да се допусне, че е била побита върху вала и знакът върху нея е могъл да се схваща като магически или апотропеичен символ, за камъка от бяла това не е възможно. Ето защо в настоящия момент датировката им в края на VII – началото и средата на VIII в. трябва да се приема с резерви. Несигурна е и датировката на една случайно намерена в Силистра колона с ипсилон[3]. Други колони, където знакът е врязан няколко пъти или е съпроводен от други знаци, се датират в края на IX-X в.[4].

По-сигурни опорни точки за датиране предлага керамиката от езическите некрополи. Като се има предвид, че прабългарската принадлежност на знака не се поставя под съмнение, трябва да очакваме, че керамиката от прабългарски тип от VIII -средата на IX в. ще предложи най-много и най-ранни примери. Статистиката показва доста по-различна картина. Само върху един съд от този тип откриваме ипсилон с две хасти. Това е една стомна от гроб 250 от некропола при Истрия-Капул Виилор, където знакът е врязан с тънко острие след изпичането върху плещите на съда[5]. Втори пример за врязване на този знак предлага една колекция от 7 стомни, открити в насипа на опожарения таен подземен ходник, свързан с Крумовия дворец в Плиска[6]. Опожаряването на сградата и ходника ориентировъчно може да се постави в началото на IX в. И тук знаците са врязани след изпичането. Известно е, че върху глинените съдове от прабългарски тип врязаните знаци въобще се срещат сравнително рядко, а сред релефните ипсилонът с две хасти не е познат. Това поставя под съмнение възможността знакът да е получил разпространение чрез грънчарското производство, основано на прабългарската традиция. неговите източници – или по-точно средата на масовото му разпространение – трябва да се търси другаде.

Най-ранното масово разпространение на знака е засвидетелствувано в монументалното строителство в Плиска. Традиционно то се отнася към началото и първата половина на IX в. Знакът е врязан върху блокове от основата и стените на Тронната палата, езическия храм западно от нея, двете части на Малкия дворец, тухлената оградна стена, сграда 32[7] и крепостните стени[8]. Известен е и върху каменни блокове от Мадара[9] и върху един девташлар – паметници на езическия култ от VIII – средата на IX в.[10]. Открит стои въпроса за най-ранните образци на знака върху строителна керамика. В дворцовия център; в Плиска тухлите, употребени в конструкцията на Крумовия дворец, тронната палата, тухлената оградна стена и подземните ходници, са без изключение преупотребени и датират от късноантично време (V-VI в.). Такива са и тухлите, използувани в градежа на водохранилището и баните около него. Налага се извода, че строителната керамика със знаци местно производство се появява около средата на IX в., когато трябва да се поставят и най-ранните образци със знака ипсилон с две хасти. Изключение правят водопроводните тръби, които поради естествените технически трудности не са подходящи за повторна употреба. Липсата на хронологическа класификация на водопроводите в Плиска не позволява да се твърди какъв е съставът на тръбите в ранните водопроводи и кога се появяват първите знаци[11].

Друга група материали, върху които сравнително рано и масово е врязан знакът, са едноръчните и амфоровидни стомни, открити на различни места в Плиска. Те са изработени от пречистена или примесена с пясък или шамот глина и след изпичането са добили охровожълт или керемиденочервен цвят. Дръжките на някои съдове завършват в долния край с характерни четвъртити или пирамидални издатъци, залепени върху тръбуха на съда. Формувани са на бързовъртящ се грънчарски кръг. Повърхността им е гладка или набраздена от плитки широки жлебове и понякога е покрита с червена ангоба. Върху шийката на съдове от този тип преди изпичането е врязан знакът ипсилон с две хасти. Фрагменти от тях са открити в ямите за дървени стълбове на постройки от I строителен период[12], при проучването на двуделната сграда западно от Малкия дворец[13] и в най-долната част на културния пласт край крепостните стени[14]. Керамиката от ямите за дървени постройки се датира в VIII в., останалата – в първата половина на IX в. Към VIII – първата половина на IX в. е отнесена подобна керамика от селището в района на църква 11[15]. В Северозападна България сходен тип съдове, главно от случайни находища, може да се отнесе към втората половина на IX – началото на X в. Въз основа на аналогии с подобни съдове от християнски некрополи[16]. Към това време трябва да се отнесат амфоровидните съдове с ипсилон от Румъния – Челей, Търгшор и Султана, както и ипсилоните върху водопроводна тръба от Късчиоареле и върху каменен блок от Слон[17].

Към IX – началото на X в. се датират два пръстена, върху чиито плочки е гравиран знакът – от Престовац и Мировци[18]. Издължената елипсовидна плочка на пръстените е характерна за пластинковите пръстени с гравирана украса от VIII-IX в., известни от някои двуобрядни некрополи.

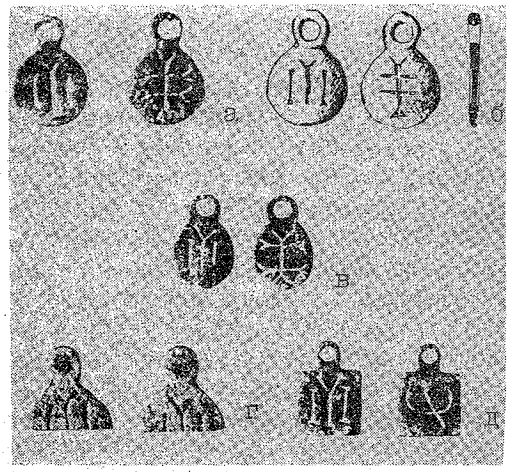

Обр. 1. Бронзови амулети със знака "Ипсилон с две хасти": а) Преслав; б) Силистра; в) Ряхово; г) Преслав; д) Красен.

Към края на IX в. и в целия X в. се поставя голямата серия от обнародвани и все още необнародвани знаци, произхождащи от сгради, съоръжения и некрополи с безспорна християнска принадлежност. Значителен брой знаци са врязани върху каменни блокове, тухли и керемиди от градежа на църкви и манастирски сгради в Плиска и особено в Преслав[19]. Врязаните върху амфоровидни и едноръчни стомни знаци от некрополите при Варна – кв. Трошево и Преслав издават продължение на традицията за врязване на този знак от по-ранния период. Междинно звено между съдовете от Плиска и тези от християнските некрополи могат да бъдат амфорките от сива глина, върху чиято шийка знакът е врязан преди изпичането[20]. През целия IX в. знакът се врязва само върху трапезни или амбалажни съдове. Едва през X в. той се появява и върху кухненски гърнета и тази практика е най-добре и най-пълно засвидетелствувана от находки в Преслав. Макар че липсва точна статистика за броя на знаците от езическия и от християнския период несъмнено е, знаците от втория период по количество значително надвишават тези от първия.

За популярността на знака след по
ръстването свидетелствува и факт
че от керамиката и строителните м
териали той преминава в медальон
те. Засега са известни 5 медальона с
бронз от Преслав, Ряхово, Силистра
Окорш[21], върху които е представе
ипсилон с две хасти върху еднат
страна и патриаршески кръст върх
другата (обр. 1а-г). Всички медальо
са случайни находки и поради то
точната им дата е проблематична. С
ществуват разногласия по определян
то на кръста. Едни автори го тълк
ват като християнски символ[22], дру
смятат, че фигурата може да има ез
ически смисъл и е съставена от комб
нирани ипсилони[23]. Известна ясно
по въпроса внася един наскоро обн
родван нов медальон. По сведения
неговия собственик той произхож
от с. Красен, Русенско. Върху еднат
му страна вместо кръст е представе
на фигура, която издателят на памет
ника определя като лагия или кораб
весло и правилно интерпретира кат
един от най-старите символи на хрис
тиянската църква[24] (обр. 1g). Всичк
автори схващат тези медальони кат
паметници на преходния период меж
езичество и християнство. Споре
тях тогава е било възможно върх
един и същи предмет да се представя
символите на две враждуващи религи
В случая ипсилонът с две хасти се смя
та за символ на върховното прабъл
гарско божество Тангра[25] – хипотеза
за която засега не са приведени конк
ретни доказателства.

Любопитна връзка между кръста
ипсилона (с хасти и без хасти) показ
ва една серия от съчетания на знаци
врязани преди и след изпичането вър
ху тухли и керемиди от Плиска, Мада
ра и Калугерица[26]. В пет случая кръст
с вилообразни краища е съчетан с дв
знака, които независимо от някои раз
личия в начертанията очевидно при
надлежат към един тип (обр. 2а-g).

подобно съчетание върху известния камък от Бяла кръстът е заменен от ипсилон с две хасти, а върху две тухли от Плиска и Калугерица – с обикновен ипсилон (обр. 2е-з). Ние не знаем какъв е смисълът на кръстния знак в посочените случаи, дали той е християнски или езически знак. Първата възможност не може безусловно да се изключва дори само като се вземе под внимание широкото разпространение на ипсилона в християнско време. Съществуват още някои косвени данни и аналогии, въз основа на които може да се допуска християнски смисъл на ипсилона, появил се още през езическо време. Освен в градежа на църкви и манастири през X в. той е известен и от два скални манастира[27], а през XIX в. во намираме върху обредни хлябове от Родопите[28] – група паметници, които по цялата българска етнографска територия носят предимно основния християнски символ – кръста. Нужни са обаче допълнителни данни за да се реши дали през X в. ипсилонът с две хасти е наследство от езическата религия и като такова се употребява за означаване на живия спомен за Тангра или за понятието бог, върховно божество или пък се превръща в регионален, провинциален за православното християнство символ на църквата,чийто първоначален смисъл вече не е бил ясен или е бил напълно забравен.

От приведените дотук наблюдения могат да се направят следните изводи:

1. Най-ранните относително добре датирани паметници със знака ипсилон с две хасти са монументалните градежи в Плиска и Мадара и съдовете от охровожълтата или червена глина от ранните съоръжения и пластове в Плиска.

2. Знакът е най-широко разпространен през християнския период, когато е почти единствения знак за маркиране на строителна керамика.

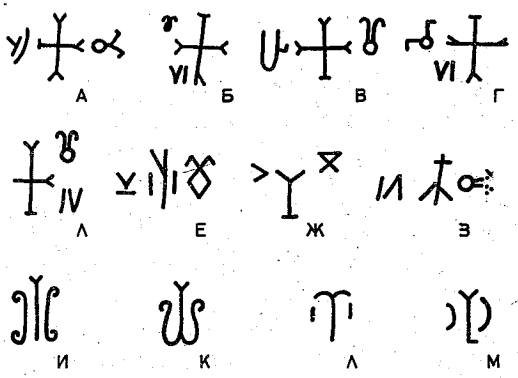

Обр. 2. а, б, г, д, ж) Плиска; е) Бяла; з) Калугерица; и) Херсонска област; к) Мартиновка; л, м) Саркел.

3. Знакът не е известен върху представителни паметници (владетелски печати, надписи от името на владетели и др.).

4. Точният смисъл на знака и през двата периода остава засега неясен. Опитите за определяне на съдържанието му са се извършвали на основата на емоционално-логически, отколкото на строго научни съображения. Неубедителни са и опитите за четенето му като гръцка или тюркска дума.

Към тези неясноти се прибавя и въпроса за неговия произход. Известно е колко относителна може да бъде в случая каквато и да е хипотеза като се знае съвпадението в начертанието на редица букви, магически знаци и тамги от различни райони на света, произхождащи от различни епохи. В подобни случаи известна стойност могат да имат само примерите от съседни географски райони и от сходна културно-историческа и етническа среда. Неедноkратно е посочвана връзката между нашите знаци и тези от Северното Причерноморие от VIII-X в., както и сходството им с някои буквени знаци от степното руническо писмо. В салтово-маяцката култура, и по-точно в Саркел, са известни два знака, които са най-близката по време аналогия на нашия знак. Изглежда там той

не е имал значението, което му е било отдавано на Долния Дунав (обр. 2л,м)[29]. Перспективна за изследване произхода на нашите знаци изобщо и на инсилона с две хасти в частност е северночерноморската група знаци. Обикновено тя се оставя на заден план като се акцентира на салтовските знаци и на тюркските руни и тяхното сходство с нашите знаци. Всъщност корените на трите основни зони със знаци – салтовската култура, Крим и Дунавска България трябва да се търсят именно в сарматските знаци, засвидетелствувани на същата територия. Този извод се подкрепя от буквалното сходство на цяла серия знаци, включени в свода на В. С. Драчук със знаци от сбирките на Л. Дончева-Петкова и Ж. Аладжов – У. Фидлер. Напоследък се обособява още един район на компактно разпространение на знаци през IX-X в. – територията на днешна и някогашна Македония[30] – един от културните центрове на Първото българско царство. Тук намираме няколко плътно запълнени със знаци плочи,които отблизо напомнят известната плоча със сарматски знаци от Керченския музей, сполучливо наречена "енциклопедия" на сарматските знаци[31].

След хунското нашествие сарматските знаци изчезват или по-точно не са известни паметници от траен материал с такива знаци. За запазването на традицията обаче свидетелствуват два важни паметника на металопластиката от VII в. -съкровищата от Перещепина и Мартиновка,където някои предмети са украсени с тамгообразен орнамент. Там намираме и непосредствения предходник на нашия инсилон, представен в декоративен стил[32] (обр. 2к), който от своя страна се доближава до единствения знак от този тип, известен сред знаците от сарматско време[33] (обр. 2и). Той е врязан върху глинен светилник, открит в едно градище в Херсонска област. Как и защо този изолиран за сарматската епоха знак се е превърнал на Долния Дунав през VIII-X в. в един от най-популярните знаци е въпрос, на който не може да се отговори еднозначно.

Връзката между сарматските знаци и знаците от България позволява от специфичен ъгъл да се погледне и към въпроса за произхода на прабългарите, с чието преселване на Долния Дунав се свързва появата на дунавската знакова зона. Още през 50-те години някои съветски[34], а след тях и български археолози, пръв след които бе проф. Станчо Ваклинов[35] посочиха, че към тюркската прабългарска група в Северното Причерноморие са се прибавили останки от старото местно иранско (сармато-аланско) население, преживяло хунското нашествие. Днес тази теза намира допълнително потвърждение чрез редица аналогии между сарматския погребален обряд и антропологически тип и погребалния обряд и антропологически тип, засвидетелствуван в двуобрядните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. Тези и редица други данни и наблюдения позволяват отново да се постави на дневен ред проблема за сармато-аланските корени на прабългарската култура и да се направи опит за разграничаване на две етно-културни, антропологически и езикови прабългарски групи на Дония Дунав – тюркска и сармато-аланска[36]. Проблемът за произхода на знаците също не бива да бъде пренебрегван като едно доказателство за запазване и възпроизвеждане в нова среда на една черта от старата сармато-аланска култура.

1 *К. и Х. Шкорпил.* Римският водопровод в гр. Варна. – ИВАД, II, 1990, с. 6; *Х. и К. Шкорпил.* Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. – ИВАД, IV, 1910, с. 81-82.

2 *Р. Рашев.* Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.), Варна, 1982, с. 39.

3 Сведението дължа на Г. Атанасов.

4 *М. Комша.* Знаки раннефеодальной эпохи врезанные на римовизантийской колонне. Dacia, VII, 1962, с. 81-82; *Т. Тотев.* Каменна колона със знаци от Преслав – МПК, 1969, 3, с. 20-22; *В. Йотов.* Колона със знаци от с. Абрит, Толбухински окръг. – ИНМВ, 25/40, 1989, с. 52-53.

5 *Ж. Аладжов.* Проучвания върху старобългарските знаци (в търсене на закономерности). – РП, XXII, 1989, таб. I, 11а-250с.

6 Разкопки на автора през 1980 г. Необнародвани материали.

7 Знаците от тези паметници са събрани от Я. Димитров, комуто изказвам благодарност за възможността да се запозная с колекцията.

8 Срв. статиите за проучванията на крепостните стени в сборник Плиска-Преслав, т. 4 (1985).

9 *Г. Фехер.* Писмени паметници на прабългарите в Мадара – Мадара. Т. I. С., 1934, табл. XIII, 14.

10 *Ж. Аладжов.* Цит. съч. таб. V, 3 (Янак ери).

11 Срв. за това статията на П. Георгиев в сб. Плиска-Преслав т. 5 (под печат).

12 Разкопки на автора през 1980-1990 г. Необнародвани материали.

13 *П. Георгиев.* Строителната история на Малкия дворец в Плиска. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 149, обр. 11.

14 *Л. Дончева-Петкова.* Разкопки на западната крепостна стена в Плиска. – Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 114 и бел. 28, 29.

15 *Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов.* Проучвания на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, с. 131-132.

16 *Е. Генова.* Ранносредновековна керамика от Плевенския музей. – ИНИМ, I, 1984, обр. 5, 8.

17 *M. Sâmpetru, D. Şerbânescu.* Ceramica de tip urban din aşezarea medievală timpurie de la Chirnogi (jud. Ilfov). – SCIV, 26, 1975, 2, p. 241 suiv.; *V. Mitrea.* La nécropol birituelle de Sultana. Rézultats et problèmes. – Dacia, XXII, 1988, pl. 10, t. 82.

18 Информацията за новооткрития пръстен от Мировци дължа на Т. Балабанов, комуто и тук изказвам благодарност.

19 За обнародваните до 1975 г. знаци срв. *Л. Дончева-Петкова.* Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X в. С., 1980, табл. XXI. Значително количество необнародвани знаци са открити през последните 20 години при проучването на редица църкви и манастири в Преслав (проучвания на Т. Тотев).

20 *Л. Дончева-Петкова.* Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, с. 180 (тип II, вариант Б).

21 *Т. Тотев.* Един бронзов медалион със знаци от Преслав. – Археология, 1967, 2, с. 36-39; За една група метални печатчета-амулети от Преслав – В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 371, обр. 2аб; *Ж. Аладжов.* Нов медальон със знаци. – Нумизматика, 1981, 3, с. 28-30; *Г. Атанасов.* Ранносредновековни амулети от Дръстър. – ИНМВ, 24 (39), 1988, с. 81-82, табл. I_8, II_8; Ранносредновековни оловни медальони от североизточните български земи. – Нумизматика, 1988, 2, с. 24, обр. 1.

22 *Т. Тотев.* Един..., с. 38-39; За една група..., с. 13; *Д. Овчаров.* За прабългарските амулети. – МПК, 1977, 1, с. 11-14; *Г. Атанасов.* Ранносредновековни амулети..., с. 81-82, Ранносредновековни оловни медальони..., с. 24.

23 *В. Бешевлиев.* Първобългарски амулети. – ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 53 сл; *Ж. Аладжов.* Нов медальон..., с. 29-30.

24 *Т. Тотев.* За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални хасти инсилон от Североизточна България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2.С., 1991, с 8-10, обр. 4а, б.

25 *В. Бешевлиев.* Значението на първобългарския знак IYI. – ИНМВ, XV (XXX), 1979, с. 17-24; Първобългарите. Бит и култура С., 1981, с. 71; Ibidem. Miscellanea protobuigarica. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 17-22; *Ж. Аладжов.* За култа към Тангра в

средновековна България. – Археология, 1983, 1-2 с. 82-83; *М Москов*. Прабългарски руничекси знак за теонима Тангра. – Старобългаристика, 1990, 2, с. 15-22, За тълкуването на знака като графичен израз на понятието "бог", "върховен бог" срв. *П. Петрова*. За произхода и значението на знака "ипсилон" и неговите дофонетични варианти. – Старобългаристика, 1990, 2, с. 43, 49.

26 Знаците са репродуцирани по: *Л. Дончева-Петкова*. Знаци..., табл. XXII, 15, 32, XXIII, 26, 18; *Ив. Захариев*. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът открит до нея (разкопки през 1971-1974 г.). – Плиска-Преслав, I, 1976, обр. 37. Поместеният тук на обр. 2г знак е врязан върху керемида след изпичането. Пази се в средновековния фонд на Историческия музей – Шумен, инв. № 2807. Произхожда от разкопки на западната крепостна стена в Плиска. Информацията дължа на П. Петрова.

27 *Г. Атанасов*. Ранносредновековни оловни медальони..., с. 24 и бел. 44, 45.

28 *V. Besevliev*. Op. cit., p. 18.

29 Знаците от Саркел, обнародвани от М. И. Артамонов, са репродуцирани по *В.С.Драчук*. Системы знаков Северного Причерноморья. Киев, 1975, табл. XXVIII, 33, 47.

30 *Б. Алексова*. Епископията на Брегалница, Прилеп, 1989, обр. 86-93, 100, 106-109, 117 и др.

31 *В. С. Драчук*. Цит. съч., табл. XXXII-XXXVI.

32 Пак там, табл. XIX, 19, 1.

33 Пак там, табл. VII, 488.

34 *А. П. Смирнов*. Волжские булгары. М., 1951, с. 10-12; *Н. Я. Мерперт*. О генезисе салтовской культуры. – КСИИМК, 36, 1951, с. 14 сл.; *М. И. Артамонов*. История хазар. Л., 1962, с. 82-83; Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. – Археология, 1969, 3, с. 8.

35 *Ст. Станчев, Ст. Иванов*. Некрополът при Нови Пазар. С., 1958, с. 93; *Ст. Станчев*. Реалиите върху мадарския конник. – В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. С., 1956, с. 198-199; *Ст. Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 98-99.

36 *Р. Рашев*. За произхода на прабългарите. Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев (под печат); Прабългари и прабългарска култура. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов (под печат).

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СЕДМОЛЪЧНАТА РОЗЕТА ОТ ПЛИСКА

Павлина Петрова

Розетата от Плиска е уникален паметник на старобългарската култура. За нея е писано твърде малко независимо от това, че проблема не е окончателно изяснен. Причината очевидно е в необичайната форма на предмета и твърде спорната същност на знаците. Единственият пълен анализ на находката е направен от проф. Ст. Ваклинов.[1] Той предполага, че розетата представлява емблема от войнско или конско снаряжение.Според него тя е носена пришита така, че текстът, съдържащ молитва, заклинание или боен вик, оставал невидим за околните. Покъсно проф. Ег. Триарски разглежда рунните като буквени знаци, а текстът, според него, е посвещение за Исус Христос.[2] Проф. В. Бешевлиев приема розетата за магически предмет, свързан с култа към главните свещени планети, без да поясни тезата си.[3]

Проф. Ст. Ваклинов отбелязва, че, когато розетата е във вертикално положение, знаците от страничните и долните лъчи остават в неподходяща за четене позиция. Освен това отверстието за "пришиване" е разположено косо на титулния знак IYI и би затруднило правилната му ориентация при закрепянето на предмета. Очевидно розетата не е пригодена за подобна функция и нейното естествено положение не е вертикалното. Знаците са разположени в два концентрични кръга (обр. 1). Те са в равностойна позиция единствено, ако предметът се намира в хоризонтално висящо положение, привързан за отверстието в центъра на лъчите. Така, свободно висяща, с възможност за въртеливо движение и насочване на лъчите в различни посоки, розетата е аналог на предмет за извършване на гадания. Впрочем този принцип е заложен и в съвременните спиритически сеанси. Розетата има седем лъча. Числото 7 е известно като магическо още от времето на късния палеолит. В периода на матриархата Великата богиня майка е изобразявана със седем различни украси на главата. По-късно се появява мъжко божество със седем лъча около главата, представяно в някои случаи от шамана.[4] Лъчите се тълкуват като връзка на божеството със седемте прародители-тотеми; със седемте космически сили; със седемте пътя към горния свят. Възможно е групата IYI, врязана в центъра на розетата, на обратната плоскост спрямо знаците върху лъчите да олицетворява подобен култ.[5]

Върху лъчите на розетата са врязани четиринадесет основни и един допълнителен знак. Между върха на лъч 2 и средния знак ⍱ е оставено разстояние от 4 мм, което при останалите лъчи е два пъти по-малко. В такъв случай петнадесетия знак ⌒ , врязан в това поле, не е вмъкнат вторично. Помалките му размери и вписването му без да нарушава реда на концентрично разположените четиринадесет знака,

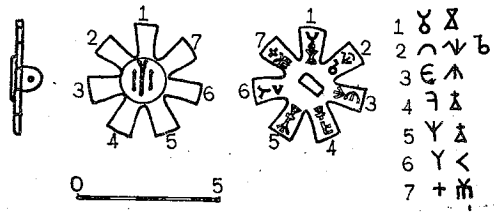

Обр. 1. Розетата от Плиска.

го представят като второстепенен по значение. Числото 7 е известно като магическо. В съчетание с числото 14 (броя на знаците) то се свързва с култа към Луната – седем дни представляват една лунна фаза, а четиринадесет дни образуват половин синодически месец.[6] Интересен е факта, че сред магическите символи липсва числото 29, което би представяло пълния синодически месец. Твърде възможно е 14 да обединява двете най-важни лунни фази – първата (новолуние) и третата (пълнолуние). Първата фаза, поставяща началото на лунния цикъл, е символ на зараждането. Това е времето за жизнено важни начинания и най-често през този период се извършват гадания, предсказания и магически действия.[7] Третата фаза е периода на най-високата жизнена активност и динамичност на процесите в природата, в това число и метеорологичните.[8]

На територията на Източна Европа и в Азия са известни няколко вида календари: слънчев и лунен; рабош и върху глинени съдове; целогодишен календар и циклични календари, предназначени за гадаене.[9] Знаците на тези календари са символични или представляват пиктограми, отнасящи се до природни обекти и явления, които са част от демонологията и теологията на езическите култури.[10] Съществуването на такава практика в близки географски и културни области, някои писмени паметници, отнасящи се до българската история през IX в. и характеристиката на розетата са основание да се допусне, че тя представлява свещен цикличен лунен календар. Той предназначен за гадателни и магическ действия с помощта на космическ (тотемни) сили, под чието влияни протича живота на хората. Вторич ният петнадесети знак, по аналоги със знаците от култовите глинени съ дове, следва да разглеждаме като част от ритуала за пренасяне на жертва н божество.[11]

Култът към Луната е много разп ространен. Хронологически той обхва ща цялата история на човешките об щества. Вероятната причина за попу лярността му са неговата универсал ност и консерватизъм. На Луната са подвластни душата, живота и смърт та, здравето и плодородието, природ ните явления: водни стихии; бури и на воднения, засушаване; приливи и отли ви.[12] Тази многостранност на култа към Луната е резултат на цикличност та в появата и вида на астрономичес кото тяло. Неговите фази винаги и навсякъде се сравняват с цикличност та на жизнените процеси на Земята.

Сред многобройните християнски празници съществува серия от обряди, които не са точно фиксирани в слън чевия календар, и са изпълнени с ритуали, отричани от църквата. Общо е мнението, че основната част от тях представляват реминисценции на най-разпространените езически култове от ранната история на човека.[13] Сред тези празници дните, свързани с най-много гадания, започват на Сирни Заговезни. Началото им е по новолуние и то седем лунни фази преди Великден (това е една седмица след християнските Заговезни).[14] В обряда е включено палене и прескачане на огньове, гадаене за любов и за брак. Следващите дни са посветени на тъмните сили, носещи болести и душевни разстройства. В този период са шествията на кукерите, в които се наблюдават рудименти на шаманските действия за гадаене и магии. Важен момент в цикъла на тържествата е символичното убийство. Обичаят да се принася в жертва старец в някои райони на Източна Европа продължава до XIX в.[15] Смята се, че у нас реминисценции на кръвна жертва в името на владетелката на водните стихии представляват също обичаите "пеперуда" и "Герман". Самите гадания се извършват при кладенци или селски водоеми. Старецът-жертва давят в селския водоем, а в по-късно време, когато жертвоприношението е символично, жертвата се облива с вода.[16] Навсякъде, където Луната е почитана като божество, важно място в посветените ѝ обряди заема водата и жертвоприношението. Церемонията е изпълнена с голямо напрежение, което в по-далечни времена изкристализира в два съпътстващи Луната демона – Страх и Ужас.[17]

В "Анонимния ватикански разказ", в пасажа, съобщаващ за военните действия на хан Крум пред портите на Цариград, се говори за жертвоприношения на хора и животни, за свещенодействия с вода на брега на морето. Реминисценции на такива обрядни действия по етнографски данни достигат до XX в. И накрая, розетата от Плиска е подвижен материал, но може би мястото ѝ в насипа над големия южен водоем в дворцовия център на Плиска не е случайно. То съответства на връзката между култа към Луната и обредите с вода.

Тълкуването на знаците със символично съдържание е с относителна точност. За руните от територията на ранносредновековната българска държава то може да стане единствено на базата на символическия паралелизъм, при което определяща роля за разграничаване на тамгите, култовите знаци и писмените белези има археологическата среда. Очевидно е, че знаците върху плисковската розета бележат космическите сили (демони или тотеми), включени в почти целия ареал на номадските езически култури. Следвайки тази линия на съпоставяне, трябва да търсим възможните значения и връзки на знаците от розетата в пантеона от божества и демони у пленената със сходни култури. Определящ и обединяващ в случая е не етническия признак, а култът към Луната. Неговата символика вероятно е била позната на тесен кръг от аристокрацията и това трябва да е причината някои от знаците върху розетата, познати в други области на Евразия, да отсъстват от графитите на територията на средновековна България. Някои от знаците върху лъчите може би бележат демони (тотеми) съпътстващи главните божества – представители на мъжкото и женското начало на света. По законите на лунния култ те трябва да са седем на брой. Като се съобразяваме с дуализма в светогледа на прабългарите, на всеки от лъчите трябва да е представена двойствената същност на определен персонаж. Най-подходящото измерение във времето за тяхното индивидуализиране е новолунието – времето на най-ниска жизнена активност, и пълнолунието – върхов период в биологичните и метеорологичните процеси.

В рамките на този анализ и последвалите го разсъждения седмолъчната розета от Плиска представлява свещен календар, включващ две лунни фази (първа и трета), който е използван за магически действия и гадаене.

С много сходна характеристика е т.нар. бронзов печат със знаци от Преслав.[18] Той има овална форма. От едната страна е врязан двоен патриаршески кръст с раздвоени краища, а от другата – в полето около халката "за носене" – са врязани петнадесет групи от резки (знаци). Вероятно това е примитивен аналог на плисковската розета. Тук също има разминаване в ориентацията на халката и титул-

ния знак, а символичните белези са петнадесет. Може да се предполага, че този вид гадаене на магически действия не е бил изолирано явление в средновековната българска култура. Вероятно подобни свещени предмети-календари са произвеждани и от нетраен материал.

[1] *St. Vaklinov.* Ein Denkmal runischen Schrifttums Pliskas. – Studia inn Honorem Veselini Besevliev. S., 1978, S. 245-254.

[2] *Ed. Tryjarski.* Alte und neue Probleme der runenartigen Inschriften Europas, ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Murfatlar und Pliska. – Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden, 1986, S. 67.

[3] Пак там, с. 72.;

[4] *Б. Фролов.* Персонаж с семью лучами в наскальном искусстве. – Археология Северной и Центральной Азии. Новосибирск, 1975, с. 59, 61.

[5] *П. Петрова.* За произхода и значението на знака "ипсилон" и неговите дофонетични варианти. – Старобългаристика, 1990, 2.

[6] *Б. Фролов.* Числа в графике палеолита. Новосибирск, 1974, с. 118, 122.

[7] *Б. Георгиева,* И.Николов, С. Димитрова. Българската селска къща от края на XIX и началото на XX в. С., 1987, с. 222.

[8] *Фролов Б.* Астральные мифы и рисунки. – Очерки истории естественно-научных знаний в древнови. М., 1987, с. 47.

[9] *Б. Рыбаков.* Язычество древней Руси. М., 1987, с. 167; *Т. Кашина.* Семантика геометрической орнаментации керамики культуры яншао. – Известия Сибирского отделения АН СССР, серия общественных наук, 6, вып. 2, 1971 с. 96.

[10] Пак там.

[11] *Б. Рыбаков.* Цит. съч., с. 182.

[12] *Kammenhuber A.* Orakelpraxis, Trame und Vorzeichenschau bei den Hethitern. Heidelberg, 1976, S. 48-49.

[13] *Ив. Венедиков.* Медното гумно на прабългарите. С, 1983, с. 125, 127 и сл.

[14] Пак там.

[15] *Н. Велецкая.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. М., 1978, с. 8, 66-77.

[17] Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии. М., 1977, с. 25, 29.

[18] *В. Бешевлиев.* Първобългарски амулети. – ИНМВ, IX, 1973, с. 58.

[19] Доц. К. Попконстантинов остава на мнение изложено от проф. Триарски. Според него знаците от розетата представляват букви, свързани в текст по подобие на изписаните върху предмети за баене.Моето възражение на тази идея е: 1. Гаданията и заклинанията се извършват чрез сакрални знаци, които позволяват вариантност и 2. Малко вероятно е броя на буквите от "надписа" да съвпада точно с класическото число 14, като едновременно с това да притежава и лигатура – 15-ят буквен знак от розетата.

ДЕШИФРИРАНЕ НА ЗАГАДЪЧНИЯ НАДПИС ОТ ПЛИСКА

Павел Георгиев

Сред писмените паметници от Плиска определението "загадъчен" заслужава преди всичко надписът върху мраморна плоча с релефен кръст, открит още при първите разкопки през 1899 г. "в близост до малката придворна църква" (обр. 1)[1]. С това наименование изследователите тогава са означавали известната днес Дворцова базилика, изградената над големия езически храм до Тронната палата[2]. Плочата е с ширина почти 0,25 м, а височината ѝ, ако се съди от големината на кръста върху лицевата ѝ повърхност, е достигала приблизително 0,50 м. От нея е запазен със сигурност само един къс от долната ѝ половина. Монтираният днес към плочата малък фрагмент, макар и да е също с релефно оформен кръст и с еднаква дебелина от 0,06 м изглежда е от друг паметник, тъй като надписът върху него е с различен характер[3]

С разчитането на текста пръв се заема известният руски византинист и ръководител на разкопките в Плиска академик Фьодор Успенски. Буквите върху големия къс от плочата той схваща като смесица от гръцка азбука и знаци "с неизвестен произход и значение". Изхождайки от това, че църквата, където е намерен надписът, предшества "дейността на Кирил и Методий и началото на славянската писменост", авторът е склонен да вижда в комбинацията на гръцки и негръцки букви паметник на протокирилското писмо. Във връзка с това той се консултира с академик В. Ягич, който обаче се задоволил да му посочи друг неразчетен текст. Това изглежда дава основание на Ф. Успенски да публикува надписа, като "неизвестно писмо". В отделна статия, по същото време, той отново разглежда надписа във връзка с издирванията на първите следи от славянската писменост[4]. В основата на идеята на автора, че надписът е с протокирилско писмо, е фактът, че повечето от буквите в него по графика са гръцки, но нямат гръцко звуково значение. Във връзка с това той обръща внимание, че там има знак, "напомнящ славянския малък юс", въпреки че сам, твърде проникновено отбелязва, че същият присъства и в писмени паметници от Сирия в значение на А или на числовия знак "сампи"=900. По отношение на буквения знак във форма на кръст отново сочи за пример ликийската азбука. По-нататък той търси прилики и в новооткритата по негово време критска линейна писменост или в разчетеното вече тюркско руническо писмо, но в крайна сметка оставя надписа "неразгадан"[5].

С дешифрирането му се заема, десетилетия по-късно, видният наш епиграф-елинист Веселин Бешевлиев. За разлика от Ф. Успенски той приема буквите със сигурност за гръцки, а самия надпис за "някакъв негръцки, малоазийски език"[6]. Буквата Λ той чете като А и сочи за паралели надписите върху монети от края на X или началото на XI в. във Византия. Придържай-

Обр. 1. Надпис-криптограма от Плиска.

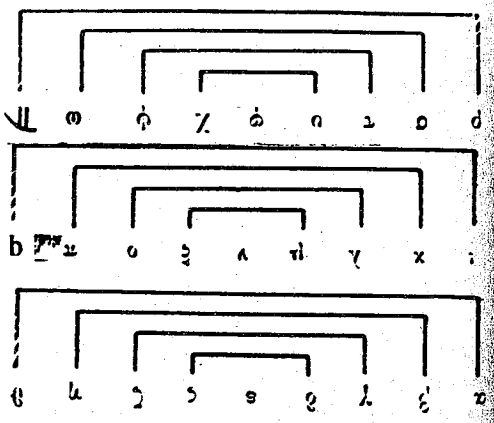

Обр. 2. Схема на замяната на буквитер по А. Ф. Вишнякова.

ки се към мнението на Ф. Успенски той също е склонен да вижда в нея не само буквата А,но и числовия знак "сампи". Що се отнася до В. Бешевлиев е склонен да го приеме за гръцката буква "пси". До цялостно четене обаче той не достига, задоволявайки се да отбележи, че надписът е съставен на "непознат език". Неразчетен, със същите изводи, той го включва в корпуса на първобългарските надписи[7].

Основавайки се на сходството на някои от буквите в надписа с отделни старобългарски знаци, през 1985 г., в непубликуван и досега доклад, се опитах да подкрепя с нови аргументи тезата на Ф. Успенски за наличието на протокирилица в първата българска столица[8]. Надписът обаче продължаваше да бъде неразчетен.

Доскоро никой у нас не знаеше, че с въпросния надпис от Плиска, макар и съвсем инцидентно, се е занимавала съветската изследователка А. Ф. Вишнякова.Още през 1939 г., във връзка с разчитането на монограм върху оловен печат от Херсонес, тя прави успешен опит да дешифрира текста[9]. Отбелязвайки изрично, че схващането на акад. Успенски за "кирилско" писмо е погрешно, тя изтъква, че става дума за "типично криптографско гръцко писмо", познато ѝ от по-късни литературни паметници, но с "някои любопитни криптографски особености". Идеята за "майнопис" не е чужда и за В. Бешевлиев, но той, по неизвестни причини, я изоставя, като "малко вероятна"[10].

Криптограмата в надписа, според А. Ф. Вишнякова е построена на замяната на едни гръцки с други също гръцки букви по следната схема (обр. 2). Както се вижда, в схемата са включени общо 27 букви, като към 24-те букви от гръцката азбука са добавени три, които имат единствено числова стойност: z = 7, "конпа"= 90 и "сампи"=900. Особените буквени начертания ⋀ и ✝ , съветската изследователска, подобно на Ф. Успенски и В. Бешевлиев, приема съответно за характерни за X в. начертания на "сампи" и "пси". В резултат на замяната на буквите, според предложената схема тя достига до следното четене:

✝ΧΣΗ [ΛΩΣθ]	τύμβ [ος Μι]
ΥΘΒΟΚ Ε [ΩΗΧ]	χαηλ πρε [σβυ]
✝ΕΛΛΧ ΘΣΘ	τέρου ἅμαρ
✝C ΟΛΧ	τωλοῦ

В превод: "Гроб на Михаил, презвитер грешни".

Разчитането на надписа от А. Ф. Вишнякова може да се оцени като изключително достижение в българската епиграфика. независимо от това то не може да бъде прието за окончателно. Причините за това са различни. Преди всичко авторката не е имала възможност да се запознае със самия паметник и използува собственоръчна прорисовка от фотографията в публикацията на Ф. Успенски, в резултат на което погрешно възприема първият знак, като ✝ , т.е. "пси". На второ място, предвид нужното ѝ за разчитането на един печат от Херсонес съотношение Σ = М, което познава в паметници на гръцката писменост от VII-VI в.пр.не.е, А. Ф. Вишнякова приема особеното начертание на третия запазен знак за "сигма" и само общият смисъл на дешифрираниия текст я предпазва от нова грешка. Най-сетне може да се каже, че използваната от нея криптографска схема, макар и вярна е не напълно точна и добре обоснована в кръга от подобни паметници. Изхождайки от това предлагам известни корекции в четенето на съветската изследователка.

Първата запазена буква е "омега" (В. Бешевлиев вижда "омикрон"). Пред нея, на същия ред има място за още една буква, но повърхността на плочата тук е отлющена.Третата запазена буква тук, както приема и В. Бешевлиев, е "кси", а не "сигма". Първият знак, вдясно от вертикалното рамо на кръста е "сампи" (А – по Бешевлиев), а общият брой на буквите тук е 5 или дори 6 и при всички случаи са повече от тези, които допуска А. Ф. Вишнякова. Последната запазена буква от втория ред е изглежда отново "омега', което се потвърждава при четенето на текста.

Криптограмата от Плиска е от типа на т.нар. сложна литорея (риторско писмо), за която се знае, че има гръцки произход[11]. При нея буквите се заменят една с друга не на базата на някакво групиране в азбуката, както при простата литорея, а посредством шифър. За такъв при сложната литорея се прилага числовата стойност на буквите, което обяснява и привличането на знаци с чисто числово значение в надписа от Плиска. Същността му се изразява в следното: сборът от числовата стойност на изписаната и на търсената с истинската си звукова стойност буква е постоянна величина и се равнява на 10, 100 или 1000 (обр. 3).

а + ѳ = 10	і + ч(ҫ) = 100	р + ц = 1000
в + н = 10	к + п = 100	с + ѡ = 1000
г + ҙ = 10	л + о = 100	т + ѣ = 1000
д + з = 10	м + ҙ = 100	оу + х = 1000
є + ѕ = 10	н + н = 100	ф + ѳ = 1000
ѕ + д = 10	ҙ + м = 100	х + оу = 1000
ҙ + г = 10	о + л = 100	ѣ + т = 1000
и + в = 10	п + к = 100	ѡ + с = 1000
ѳ + а = 10	ч(ҫ) + і = 100	ц + р = 1000

Обр. 3. Схема на сложната литорея, по Е. Ф. Карский.

Във връзка с всичко това надписът трябва да се чете:

-ΩΧΞΗ Λ– – – –	.συμβρ..[Μι]
ΥΘΒΟΚ ΛΕΩ– –	χαηλ πρεσ[βι]
✝ΕΛΛΧ ΘΞΘΛ	τέρου ἅμαρ
✝C ΟΛΧ	τωλοῦ

Преводът на така фиксирания и дешифриран текст от надписа се затруднява единствено при първата дума. Разчитането на τύμβος трябва да се изостави, тъй като първата и последната от запазените букви в нея, както видяхме, са съвсем различни. Съчетанието от букви: -ΣΥΜΒΡ-- не позволява убедително разчитане на една или две съседни думи. Това, както и фактът, че след него следва личното име Михаил, ми дава основание да изкажа съвсем предпазливо предположението, че е възможно да се касае за двойно

име. Стигналият до нас текст е едва от края на надписа и е твърде рисковано да се правят категорични изводи за неговото съдържание. Известна представа за това дава сходният по оформление и графика на буквите фрагмент от надгробен надпис на гръцки език, намерен до Малкия дворец в Плиска, където В. Бешевлиев чете: "Гроб на рабиня божия -АТИСАС, починала в месец..."[12]. В нашия случай обаче подобно допълване би било крайно рисковано, тъй като разчетеното там име Михаил е едва в края на текста върху плочата. Представата за надписа като надгробен обаче едва ли би могла да бъде разколебана. В полза на това говори преди всичко оформлението на самия паметник. Цитираният току-що текст е разположен също в междурамията на голям релефен кръст, върху плоча със сходни размери. Кръст с разширени триъгълни краища на раменета – врязан или релефен – е характерен и дори типичен знак при надгробни паметници от X в. в Плиска и Преслав[13]. Кръглата фигура в подножието на кръста в занимаващия ни паметник е характерно означение на хълма Голгота, чието наименование означава точно кръгла като череп височина[14]. Пресечените косо линии са изглежда изображение пък на костите на Адам, чийто гроб християнската доктрина провиденциалистки помества под кръста с разпятието на Христос. Кръстът върху плочата от Плиска, а вероятно и при другите надгробни паметници се явява персонификация на Христос.

Пред нас обаче застава със цялата си сериозност въпросът защо е било необходимо да се шифрова, като тайнопис надгробният надпис върху разглеждания паметник?

Според Е.Ф. Карский криптографията се използва главно да привлече вниманието на грамотния читател или пък да скрие името на създателя си, поради граничещата с анонимност скромност на книжовните люде през средновековието[15]. За литореята, според която е шифрован текстът от надписа от Плиска в сборник от 1640 г. се казва: "човече от бога създаден и мъдрий читателю, разумей (проумей) думите на тази проста литорея", като в числени знаци се скрива името на преписвача[16]. В нашия случай обаче шифрован изглежда е бил целият текст, като криптограмата се е развивала в междурамията на кръстовидно изображение.Това е особено често срещана форма на тайнопис, който обаче се свежда до шифроване на известни формули, отнасящи се до Христос или самия кръст[17]. Връзката на тайнописа с гробни съоръжения (паметници) специално се крие изглежда в двойственото значение на самата дума "криптография". Глаголът κρύπτω, освен в прякото си значение на "скривам, покривам, закопавам" означава и "погребвам"[18]. С производно от този глагол понятие се означават, както е известно, и християнските сводести погребални камери[19]. Специален интерес за нас в тази връзка представляват надписите от некропола Песача в Сърбия, датиран към края на X или началото на XI в.[20]. Те са врязани върху тухли заедно с кръст с разширени краища на раменета и правоъгълна "поставка" отдолу. Единият от надписите е със смесено кирило-глаголическо писмо и представлява същинска криптограма, която се чете едновременно като името Теодор и лаконичното "до тебе". Тухлите са намерени в гробовете, при погребаните, и авторката на публикацията с основание тълкува изображението на кръста като персонификация на Христос. Надписът-криптограма там е фактически обръщение на покойника към кръста или Христос.

Подобно значение трябва да е било вложено и в криптограмата от Плиска. Посочените от В. Бешевлиев палеографски данни за нейната датировка сочат същото време, както и при криптограмата от Песача. Тя се поддържа в общи линии и от наличните стратиграфски данни за местонамирането на сходния и вероятно съвременен на тайнописа от Плиска надгробен надпис на явен гръцки език, намерен върху настилката пред западната половина от Малкия дворец[21]. Краят на първото хилядолетие, откогато датират посочените криптограми, както е известно е свързано със засиленото очакване на Второто пришествие и Страшния съд на Христос над "живи и мъртви" и подготовката на християните за този ден е изключителна. С тези месиански очаквания несъмнено трябва да се свържат и криптограмите върху надгробните паметници от края на X в.[22]

В заключение трябва да се изтъкне, че макар откъслечно запазен и разчетен "загадъчният" досега в нашите представи надпис от Плиска се превръща в ценен източник за развитието на културния живот и религиозните представи в старата българска столица след включването ѝ в пределите на Византийската империя.Изводът на В. Бешевлиев за "гръцко население от малоазийски произход" получава своето потвърждение, но не и предположението му, че става дума за търговци. Трите фрагмента от мраморни надгробни плочи с релефни кръстове, открити в Дворцовия център на Плиска говорят по-скоро за присъствието на представители на светски и духовни лица и членове на техните семейства: "стратег" (?), жена с непознато, вероятно източно име и твърде начетен за времето си духовник: презвитер Михаил от разгледания наново надпис-криптограма.

1 *Ф. И. Успенский.* Неизвестное письмо. Древнешие знаки письма. – ИРАИК, X, 1905, с. 265 и сл., обр. 42.

2 В. Бешевлиев приема погрешно, че надписът е открит при малката дворцова, кръстокуполна църква, но тя не е известна по време на първите разкопки в Абоба-Плиска. Срв. *В. Бешевлиев.* Откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи. – ИАИ, XX, 1955, с. 285.

3 Свързването на двата фрагмента извършва пръв Ф. И. Успенский, макар че сам отбелязва различното им местонахождение. Срв. Цит. съч., с. 265 и 242.

4 *Ф. И. Успенский.* О древнейших знаках письма. – В: Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского. СПб., 1905, 321-335.

5 *Ф. И. Успенский.* Неизвестное письмо..., с. 268.

6 *В. Бешевлиев.* Цит. съч., 285-287, обр. 4, 18 и 18а.

7 *В. Бешевлиев.* Първобългарски надписи. С., 1979, с. 240.

8 *П. Георгиев.* Археологические свидетельства о докирилъской письменности в Болгарии в IX-ом веке. – В: Материали от международна конференция по случай 1100 годишнината от смъртта на Методий, Нитра, 1985.

9 *А. Ф. Вишнякова.* Свинцовые печати византийского Херсонеса. – ВДИ, 1939, 1, 132-133.

10 *В. Бешевлиев.* Откъслеци..., с. 287.

11 *Е. Ф. Карский.* Славянская кириллоская палеография. М., 1979, 253-254.

12 *В. Бешевлиев.* Цит. съч., с. 283, обр. 3, 13.

13 *П. Георгиев.* За един надгробен надпис от Плиска. – Старобългаристика, 1981, 1, 88-93; Eine Zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. – Palaeobulgarica, 1978, 3, 32-43.

14 Мифы народов мира, 1. М., 1980, с. 308.

15 *Е. Ф. Карский.* Цит. съч., с. 249.

16 Пак там, с. 253.

[17] *М. Йосифова.* Един паметник на средновековната криптография от Калиакра. – В: Българско средновековие. Сборник в чест на ИВ. Дуйчев. С., 1980, 168-171 и пос. примери; *Ст. Смядовски.* Епиграфско-текстологически добавки върху още два надписа (3). – Археология, 1987, 1, 38-40 и пос. литература.

[18] *Ал. Милев.* Старогръцко-български речник. С., 1943, с. 452.

[19] *A. Grabar.* Martyrium, I. P., 1945, 436-437.

[20] *Д. Минић.* Песча, античко утврђење и средњовековна некропола. – Старинар, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 171-175, сл. 2, 3.

[21] *Ст. Михайлов.* Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 1955, 76-77, обр. 25.

[22] Съживяване на интереса към тайнописа у нас се наблюдава отново след края на XIV в., вероятно във връзка с навлизането в седмото хилядолетие от "сътворението на света". Срв. бел. 17 тук.

ЗА ДВА ПАМЕТНИКА ОТ IX-X В. С ПСАЛТИРНИ ТЕКСТОВЕ ОТ РАВНА

Казимир Попконстантинов

Сред многобройните епиграфски паметници от IX-X в., открити в старобългарския манастир при с. Равна, Провадийско[1], значителен интерес представляват два от надписите с текстове от Псалтира.

Псалтирът (молитвеникът на Стария завет) е възприет от християнската религия като предвестник за идването на Месия и многократно е цитиран в евангелските текстове. Самият създател на повечето псалми, староеврейския цар Давид, се смята за предобраз на Спасителя и много от Давидовите деяния – за предвестници на Христовите. Този характер на псалтира го прави една от най-разпространената и най-рано въведена в богослужението книга. Псалмите са включени в състава на всяко утринно и вечерно богослужение – всекидневни и празнични служби през цялата година. Отделни псалми се пеят на определени празници, а също и избрани части от тях, свързани с празниците (стихири) или отделни стихове (алилуяри и прокимни)[2]. Интимното звучене на част от молитвите и техният широк диапазон са причина Псалтирът да бъде използуван и като личен молитвеник не само от духовниците, а и от миряните. За изключителното значение на Псалтира свидетелствуват деянията на VII Вселенски събор от 787 г. Съгласно неговите правила от кандидатите за епископски катедри се изисквало да знаят много добре Псалтира ("... да го знае до съвършенство"). Изключителната популярност на Псалтира е явление характерно за VIII-X в. Именно за това, както свидетелствува житието на Св. Методий (гл. 15): **ПЬСАЛТЫРЬ БѢ ТЪКМО Н ЄВАНГЛИЄ СЪ АПОСЛЪМЬ Н ИЗБЪРАНЪІНМН СЛОУЖБАМН ЦРКВЬНЫІНМН СЪ ФНЛОСОФЪМЬ ПРЪЛОЖНЛЪ ПЬРЬВЬЄ.** Псалтирът е и една от първите християнски книги, преведени от гръцки на старобългарски от Св. братя Кирил и Методий. До нас са достигнали в оригинал паметници от техните преводи, но изследвачите са единодушни, че в основата на текста на някои от тези паметници лежат следи от Кирило-Методиевия превод[3]. Времето не е пощадило в оригинал нито едно тяхно произведение, но за сметка на това от началния период на утвърждаване и разпространение на старобългарската писменост в България (края на IX-началото на X в.) земята ни е съхранила доста надписи. От тях добиваме реална представа за огромната просветителска и книжовна дейност и не на последно място за преводаческата дейност на Св. Братя и учениците им[4]. По-голямата част от епиграфските паметници са открити в неизвестния допреди десетина години старобългарски манастир при с. Равна, Провадийско[5], където бяха открити близо 300 надписа (с руническо писмо, на гръцки език, с кирилско и глаголическо писмо, двуе-

зични – на гръцки и старобългарски и със смесено писмо – на кирилица и руни). Разнообразието на надписите и близо 3200-та рисунки ни въвеждат в атмосферата на този манастир, в който е било събрано доста пъстро общество.

Забележителният епиграфски материал, сред който намираме текстове с различно съдържание (кратки бележки на отделни лица, християнски формули, имена на богомолци, светци, богослужебни текстове и др.) дава възможност да се осветли и въпроса за обучението, книжовната и преводаческа дейност, осъществявани в ранносредновековните училища не само в столичните центрове.

Сред тези паметници особен интерес представляват два от надписите с псалтирни текстове.

Единият от надписите е открит в насипа на централния кораб на храма. Надписното поле е с размери 0,30 × 0,11 м и е осеяно с надписи и рисунки. Първоначално са били врязани рисунките, а след това няколко надписа, чийто автор се е съобразил с рисунките. Това проличава при очертанията на рамката на двуезичния надпис, вместена в лявата половина на надписното поле[6]. Надписът се състои от пет реда. Гръцкият текст предхожда старобългарският. Буквите в целия надпис са правилно гравирани с остро шило и са четливи. Гръцкият текст заема три непълни реда. Височината на буквите варира между 0,8 – 1 см. Преди врязването на надписа писачът на надписа е изгладил лицето на камъка, като първият ред е започнат малко по-навътре. В него ясно се чете ΟΘΣ ΕΝ ΤΟ ΟΝΟΜΑΤΗ ΣΟΥ. Дифтонгът ΟΥ се опира на лявото крило на орела. Вторият ред също се чете ясно: ΣΟΣΝ ΜΕ ΚΕ ΕΝ ΤΗ ΔΗΝΑΜΗ ΣΟΥ. В началото на реда писачът е проявил колебание в първите думи и изписал малко нечетливо глагола σόσον като изпуснал О и местоимението ΜΕ. След като е установил грешката си, той е вмъкнал ΜΕ надредно. В третия ред буквите в думите ΚΡΗΝΗΣ ΜΕ са по-високи от другите. С направените попълвания гръцкият текст гласи: ὸ Θ(εὸ)ς ἐν τὸ ὀνόματή σου σόσ(ο)ν με κὲ ἐν τῇ δηνάμη σου κρηνήζ.με.

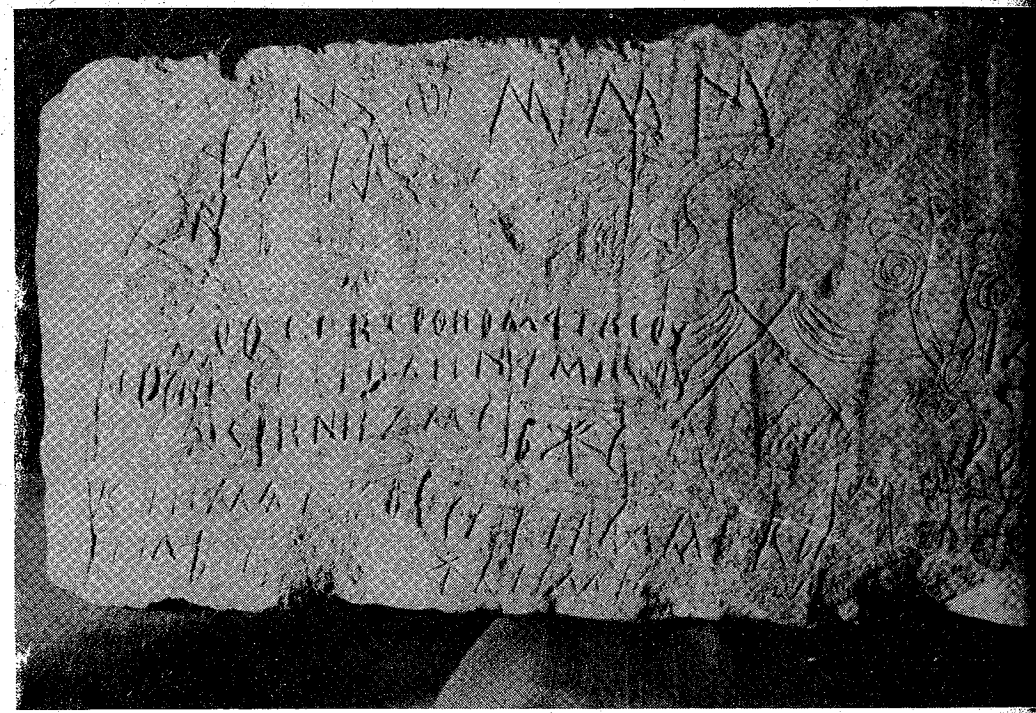

Обр. 1. Надпис № 1.

Обр. 2. Надпис № 1 с текст от 53 псалом (факсимиле по автора).

Сред като е написал гръцкият текст, писачът го е оградил с неправилна правоъгълна рамка, нарушена след ΜΕ. Тук той е оставил място за началото на старобългарския текст, който започва с **БЖЄ**. Вторият ред на старобългарски е ясен и четлив. Липсва само една буква В в притежателното местоимение **Т[В]ОЄ**. Чете се: **ВЪ НМА ТВОЄ СПАСИ ВЪ**. Третият ред започва със **СНЛЬ**. След Т от следващата дума камъкът е отчупен и липсват няколко букви, чието възстановяване не представлява трудност. В липсващата част е стояло местоимението **Т[ВОЄН]** следва буквата С от изписания глагол **СЖДН**. Краят на реда завършва с местоимението **МН**. След възстановяването на липсващата част старобългарският текст има следния вид: **БОЖЄ ВЪ НМА Т[В]ОЄ СПАСН МА ВЪ СНЛЬТ[ВОЄН] [С]ЖДНМИ**.

И тази част от надписа е оградена с по една вертикална линия от двете страни, образуваща рамка, като лявата е пресякла С от третия ред.

В превод двуезичният надпис гласи: "Боже, чрез твоето име спаси ме и с твоята сила ме съди".

Надписът има богослужебен характер. Той е един от вечерните прокимени, взет от 53 псалом.

Надписът е интересен от палеографска гледна точка. Както в повечето случаи, така и тук съдържанието не предлага преки указания за датировка. Затова ще се спрем само на някои палеографски и езикови особености на двата текста.

Известно разнообразие предлага начертанието на А – веднъж прилича на развято байраче; среща се и с по-ъгловата петлица, обхващаща горната половина на стълбеца. С това си начертание буквата намира близка аналогия с А в надписа от Теке Козлуджа (Избул), Шуменско.

Б се среща в **БЖЄ**. Вертикалната хаста е леко наклонена надясно, а горната хоризонтална черта завършва с

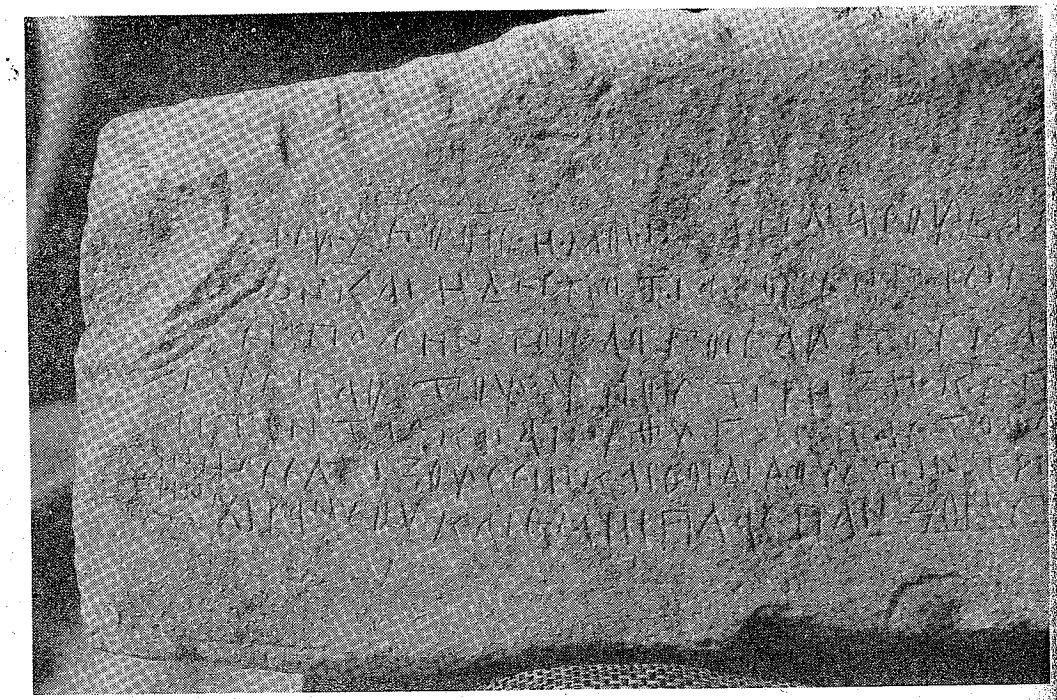

Обр. 3. Надпис № 2 (детайл).

малка кукичка, излиза извън очертанията на петлицата и като че ли покрива цялата долна част на буквата. Характерна особеност на този знак е оформлението на петлицата – малка, с дъговидна форма и недокосваща се петлица в долния край на стълбеца. Това я сближава твърде много с Ъ и Ь от следващите два реда, със знака Ь в другите надписи от същия манастир, с Ѣ в надписа от 931г. от Преслав[7].

В е представена в два варианта и има особено начертание. Едната буква е с еднакви размери и форма на петлиците, а при другата те са различни. Особена черта на графиката ѝ е хоризонталната чертица на долната петлица, която е удължена и завършва с малки клинчета. Този белег я свързва с редица прабългарски надписи, с оловния печат на Георги Синкел от Преслав, с редица надписи от Мурфатлар от църква B_4 и с повечето надписи от Равна – все паметници от края на IX-началото на X в. Ж е с равнораменен горен триъгълник, А с островърхо начертание – скриптурска особеност, характерна за епиграфските паметници от X в.[8].

Надписът представлява интерес и от езикова гледна точка. Гръцкият текст дава възможност да се види едно фонетично писмо, чийто правопис е съобразен с живата народна реч. Отклоненията от класическия гръцки език отбелязва и В. Бешевлиев за прабългарските надписи, като ги обяснява с историческия развой на този език[9]. Това може да се проследи и в нашия надпис. Буквата в VIII-X в. невероятно е имала звукова стойност на ӱ или їӱ (и на старобългарското Ю, както се вижда в един от гръцките абецедари) и в някои по-късни малоазийски надписи и египетски папируси, писани от чужденци, е била смесвана с і, οι или ο[10]. В надписа тя е заменена с Н в δυνάμη-δυνάμει. Старогръцките дифтонги αι, ει, οι през VII-IX в. са се превърнали вече в монофтонги: ε, ι, ӱ, старото ει – η е гласяло і, а дългото ο= ω се било изравнило с краткото ο=ο. Част от тези фонетични особености се наблюдават и тук: ει – αι, η – ει, ο – ω, η – ι, η – υ, а в χρινής вместо ς виждаме З, което е още едно потвърждение за фонетичния характер на писмото: το – τω, ὀνόματη – ὀνόματι, σόσον – σῶσον, κε – και, δηνάμη – δυνάμει, κρηνής – κρινεῖσ. Изписването на З вместо ς в χρηνήз красноречиво доказва, че авторът на гръцкия текст е българин. Подобни фонетични промени и замяна на гръцки буквени знаци със старобългарски се наблюдават както в прабългарските, така и в другите двуезични надписи от Плиска и Преслав.

Вторият надпис е открит в насипа на сграда разположена до южната оградна стена на манастира. Надписното поле е с размери 35 × 14 см. Надписът е седемредов, на гръцки. Буквите в целия надпис са с почти еднаква височина, вариращa между 4-8 мм, ясно очертани и четливи.

Текстът на надписа е от 144 псалом, 13-16 стих, но започва с ΙϹΥ-ΧΕ-Ο ΘΕ.Η.ΜΟΙ. Явно авторът на надписа използува традиционната формула, вмъквайки я в началото на ветхозаветния текст, който съдържа 64 думи и се явява един от най-добре запазените епиграфски паметници от този период:

ΙΧΥ.ΧΕ.Ο ΘΕ.Η.ΜΟΙ. Η ΒΑΣΙΛΙΑ ΣΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ ΠΑΝΤΟΝ ΤΟΝ ΕΟΝΟ//

ΟΝ ΚΑΙ Η ΔΕΣΠΟΤΙΑ ΣΟΥ ΕΝ ΠΑΣΙ ΓΕΝΕΑ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑ ΠΙΣΤΟΣ//

Σ ΕΝ ΠΑΣΗΝ ΤΟΙΣ ΛΟΓΟΙΣ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΟΣΙΟΣ ΕΝ ΠΑΣΙ ΤΥΣ ΕΡ//

ΓΥΣ ΤΑΥΤΟΥ ΥΠΟΣΤΙΡΗΖΗ.ΚΕ. ΠΑΝΤΑΣ ΤΟΣ ΚΑΤΑΠΙ//

ΠΤΟΝΤΑΣ ΚΑΙ ΑΝΟΡΘΥ ΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΚΑΤΗΡΑΜΕΝΟΥΣ Υ ΩΦΘΑΜΟΙ ΠΑΝ//

ΤΟΝ Η ΣΕ ΕΛΠΙΖΟΥΣΕΙΝ ΚΑΙ ΣΟΙ ΔΙΔΟΥΣ ΤΙΝ ΤΡΟΦΗ(Ν) ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΕΥΚΕΡΙΑ ΑΝΥΓΙΣ (Σ)ΟΥ// ΤΗΝ ΧΙΡΑΝ ΣΟΥ ΚΑΙ ΕΜΠΙΠΛΑΣ ΠΑΝ ΖΟΝ ΕΥΔΟΚΙΑΣ

Текстът в Септуагинта гласи:

13 ἡ βασιλεία σου βασιλεία πάντων τῶν αἰώνων//
καί ἡ δεσποτεία σου ἐν πάσῃ γενεᾷ
13α πιστός κύριος ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ/
καί ὅσιος ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ/
14 ὑποστηρίσει κύριος πάντας τοὺς καταπίπτοντας/
καὶ ἀνορθώσει πάντας τοὺς κατεραγμένους
15 οἱ ὀφθαλμοὶ πάντων εἰς σὲ ἐλπίζουσιν/
καὶ σὺ δίδως τὴν τροφὴν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ/
16 ἀνοίγεις σὺ τὴν χεῖρά σου/
καὶ ἐμπιπλᾷς πᾶν ζῷον εὐδοκίας/.

В превод на новобългарски гласи:

"Господи, Исусе Христе, Боже мой. 13. Твоето царство е царство на всички векове и Твоето владичество във всички родове. 13 а. Верен е Господ във всичките Си слова и свят във всички дела. 14. Господ поддържа всички падащи и изправя всички свалени. 15. Очите на всички се на Тебе уповават, и Ти им даваш тяхната храна своевременно, 16. отваряш ръката Си и насищаш всичко, що живее на благоволение.

В този надпис също наблюдаваме отклоненията от класическия гръцки език, който както вече отбелязахме откриваме и в предходния надпис: ει – ι, ω – ο, αι – ε, η – ι, οι – υ, ι – υ, ει – η, ου – ο, οι – υ, ε – η, ι – ει, υ – οι, ω – ου. Тези особености са характерни за гръцки език през византийската епоха.

В текста се откриват и някои незначителни различия по отношение на същия текст от Септуагинта, които навеждат на мисълта, че авторът на текста от надписа от Равна го е възпроизвел по памет, а не под диктовка или с готов образец пред себе си. Писането под диктовка или с текст пред очи е традиция практикувана в скрипториите през средновековието. Осно-

вите на скриптория в манастира при Равна са открити в северната част на манастирския двор, югозападно от храма. Тук вероятно, по традиция, е била и библиотеката, която заедно със скриптория са били едно цяло, неотделими и от архитектурна гледна точка. Както знаем от изворите са съществували не само манастирски, но и светски скриптории и библиотеки, както например императорската библиотека, свързани с Константинополския университет. Вероятно, както тези два надписа, така и някои от останалите епиграфски паметници от Равна са оставени от писачи, преписвачи или миниатюристи от Равненския скриптоpий принадлежащ на манастира посветен на Св. Богородица.

Надписите на гръцки език от манастира при Равна (а и не само от тук) поставят отново въпроса за съдбата на гръцкия език в Средновековна България. По този въпрос се изтъква в историческата литература, че на събора в 893 г. в Преслав е било решено гръцкият език да бъде премахнат от държавния живот и богослужението, като се замени със старобългарски[11]. Вероятно това е било осъществено по-бързо в държавния живот, макар че моливдовулите на княз Борис, княз Симеон, цар Петър са на гръцки[12], което подсказва, че процесите в обществено-културния живот на Първото българско царство са били по-сложни. В книжовните среди обаче изучаването на гръцки език е било необходимо за преводаческата дейност на книжовниците и затова продължава усилено, видно от безбройните алфавити, открити в Плиска, Преслав.

[1] *Попконстантинов, К.* Новооткрит двуезичен надпис от Равна. В: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С. 1984, с. 231; Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при Равна, Варненски окръг. – ИНМ-Варна, 1984, т. 20 (35), с. 65.

[2] *Карачорова, Ив.* Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на псалтира. – Кириометодиевски студии, 1989, 6, с. 130.

[3] *Минчева, А.* Към въпроса за Кирило-Методиевите традиции в дейността на преславските книжовници. – Език и литература, 1982, 37, с. 30; За преводаческите принципи на Константин-Кирил. – Изследвания по кирило-методиевистика. С. 1985, с. 118; *Попконстантинов, К.* За почитането на Климент, папа Римски в Средновековна България. – Старобългаристика, 1983, 4, с. 88.

[4] *Попконстантинов, К.* Разпространение на старобългарската писменост през IX-X в. (По епиграфски данни). – Старобългарска литература, 1985, 17, с. 88.

[5] *Попконстантинов, К.* Новооткрит двуезичен...; *Георгиев, П.* Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. – ИНМ-Варна, 1978, 21 (36).

[6] *Попконстантинов, К.* Новооткрит двуезичен..., с. 231.

[7] *Овчаров, Д.* Нови епиграфски паметници от Преслав. В: Плиска-Преслав, 1, С. 1979, с. 179.

[8] *Popkonstantinov K.* Traditionen von Kyrill und Methodius im altbulgarischen Literatur-und Ausbildungs-zentrum des 9. und 10 Uahrhunderts beim Dorf Ravna, Berzik Varna (nach epigrapchischen Angaben). – Symposium Methodianum. Hieronymus. Neuried, 1988, p. 495.

[9] *Бешевлиев, В.* Историческа граматика на гръцкия език. С. 1989, с. 45; *Dieterich K.* Untersuchungen zur Geschichte der griechischen sprache. – Hildesheim. New York, 1970.

[10] *Бешевлиев, В.* Цит. съч., с. 49; *Dieterich, K.* Op. cit., p. 81.

[11] *Гюзелев, В.* Княз Борис Първи. С. 1969, с. 472.

[12] *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С. 1978, с. 230; *Попконстантинов, К.* Нов печат на цар Петър. – Нумизматика, 1979, кн. 3, с. 22; *Юрукова, И., Вл. Пенчев.* Български средновековни печати и монети. С. 1990, с. 50.

ПЕЧАТ НА ФИЛОТЕЙ, СИНКЕЛ И МИТРОПОЛИТ НА ЕВХАИТА, РЪКОВОДИТЕЛ НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИ МИСИИ В БЪЛГАРИЯ

Иван Йорданов

В колекцията на Историческия музей на г. Силистра се съхранява оловен печат (моливдовул), намерен в рамките на града и чието изображение и най-вече текст биха могли да се свържат с важни събития от средновековната българска история.[1]

ЛИЦЕ: Бюст на св. Теодор, представен като мъченик във фас. Облечен е във военна хламида и държи пред гърдите си мъченическия кръст. От двете страни на светеца е изписано във вертикални редове: Θ/ – Θ/Ε/Ο/Δ = Ὁ ἅ(γιος) Θεόδ(ωρος)

Около изображението е била изписана инвокацията, от която са запазени само част от последните букви .....Δ Ο V Δ . = [+Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ] δούλ [ῳ]

ОПАКО:

+Φ I Δ.	+Φιλ[ο]–
Θ Є,M H T . .	θέ(ω) μητ[ρο]–
P O Λ Є I,Є V .	πολεί(τῃ) Εὐ[χ]–
Δ T O N S C .	α(ὐ)τον (καὶ) σ[υ(γ)]–
Κ Є Λ .	κέλ(λ)[ω]

+Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλω Φιλοθέῳ μητροπολίτῃ Εὐχαΐτων καὶ συγκέλλῳ

ИМ-Силистра, инв. No 9. Размери: 17-18(17)1.5 мм. Някога е бил добър и пълен отпечатък, но като че ли впоследствие е бил допълнително орязан по периферията, като стремежа е бил да не се засягат изображението и текста. Формата на орязания моливдовул е повече ромбовидна, отколкото кръгла.

Моливдовулът е непубликуван и няма познати паралели.

Печатът или по-точно неговият оловен отпечатък някога е скрепявал кореспонденцията на собственика си – митрополита на Евхаита, синкела Филотей – до неизвестен за нас негов адресат, намиращ се в средновековния Дръстър.

Кой е бил собственика на печата, какво знаем за него, кога и до кого в Дръстър е писал са въпросите на които ще се опитам да предложа някакъв отговор.

В колекцията на Thomas Whittemore формирана в Истанбул и завещана на Fogg Art Museum в 1950 г. и която се га се намира в Дъмбъртън Оукс се съхранява друг екземпляр, при който на лицевата страна има същото изображение на св. Теодор, като мъченик, но отпечатан чрез друга матрица, а на опаката следният текст:

+ΦΙΛΟ–.ЄWMHTP̄–.ΠΟΛ,ЄVX–..TWN = +Κ(ύρι) ε β(οή) [θει τῷ σῷ δούλῳ] Φιλο[θ]έῳ μητρ[ο]πολ(ίτῃ) Εὐχ[αΐ] των.

Очевидно е, че става дума за две групи печати на едно и също лице, като втората, тази от Силистра е по-къса. При нея е изписана титлата на собственика на печата – синкел, която при първата група вероятно не е присъствала.

Издателят на екземпляра от Fogg Art Museum е предположил, че собственикът на печата е Филотей, прелат на

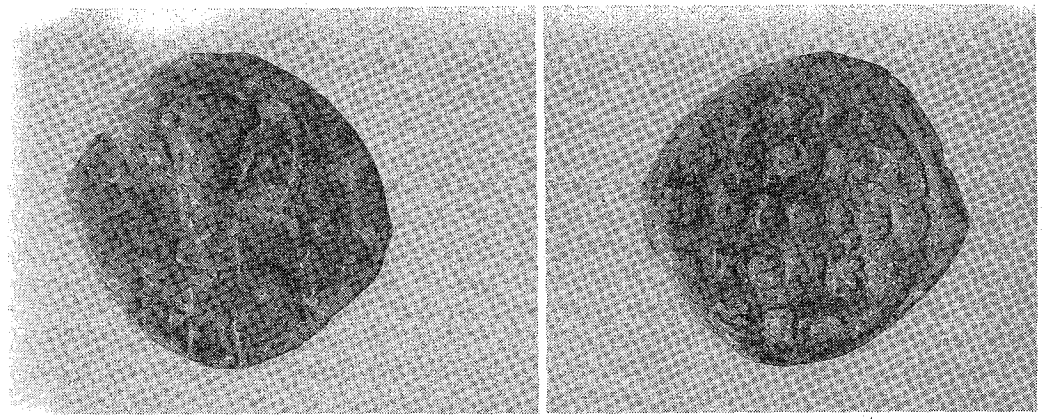

Обр. 1. а) Моливдовул на Филотей (лице); б) Моливдовул на Филотей (опако).

Евхаита в 60-70 г. на X в., чието име е замесено във важни за империята събития.[2]

Датировката на двете групи печати, като се има предвид тяхната иконография (представянето на св. Теодор като мъченик) и текст, е до края на X в. и направеното по-горе идентифициране е приемливо.

Името на архиерея на Евхаита е съобщено от хронистите във връзка със следните събития:

През лятото на 963 г. в Кесарея (Мала Азия) се разбунтувал византийския пълководец Никифор Фока. Преди да предприеме военен поход срещу столицата Константинопол той изпратил послание до патриарха Полиевкт, сената и народа в столицата. Негов пратеник според думите на хрониста Леон Дякон бил "епископа на Евхаита Филотей".[3] Когато Филотей пристигнал в столицата, вместо да бъде посрещнат като пратеник, бил заловен от паракимомена Йосиф Вринга, окован във вериги и хвърлен в тъмница. През август с.г. Никифор Фока влязъл в столицата, обявил се за император и навярно Филотей е бил освободен.

Каква е била съдбата на Филотей през шест годишното царуване на Никифор II не знаем – дали се е завърнал в Евхаита,или е останал в столицата, но в 968-969 г. името му е отново съобщено от Леон Дякон и то във връзка с българо-византийските отношения.

Малко преди тази дата Византия е заплатила на киевския княз Светослав за да нападне България. Но при по-нататъшното развитие на събитията византийската дипломация отчела своята грешка. Вместо един слаб и познат съсед тя изправила срещу себе си една неизвестност пълна с опасности, като се имат предвид прогресивно нарастващите апетити на Светослав и дружината му. На няколкото подкаляния да напусне България той отговорил със заплахи и действия. Тогава византийските управници подирили съюз с българския царски двор.

Според Леон Дякон, императорът (все още Никифор II) изпратил като пратеници при мизите патриция Никифор, по прякор Еротик и Филотей евхаитския проедър (καὶ Φιλόθεον, τὸν τῶν Εὐχαΐτων πρόεδρον). Чрез тях той поискал от българите девойки от царска кръв за да ги ожени за синовете на император Роман, та чрез това родство да се укрепи неразривно разбирателството и приятелство между ромеи и мизи. Мизите, продължава по-нататък Леон Дякон, с радост посрещнали пратениците, качили на коли де-

войки от царска кръв, изпратили ги при император Никифор и го умолявали да ги защити от секирата на таврите.[4]

Изводът, който може да се направи от изложеното е, че през лятото на 969 г. в България е пристигнало пратеничество начело с посочените по-горе посланици, състояли са се преговори, постигнато е било споразумение, което е било скрепено чрез брак между български принцеси и византийски принцове.

Името на Евхаитския архиерей се споменава и по-късно, и то във връзка със събития, които са естествено продължение на вече описаните. През 971 г. византийска армия начело с императора Йоан I Цимисхий (969-976) предприела поход в днешна Североизточна България за да изгони русите, а конкретната цел е била завоюването на България. Постепенно русите са били изтласкани от цялата територия на страната, а самият Светослав обсаден в Дръстър. Стигнало се до преговори и подписване на мирен договор, който според автора на "Повесть временных лет" бил съставен "при Святославе, велицемь князи рустемь, и при Свеналъде, писано при Фефле синкеле и к Ивану, нарицаемому Цемьскию, царю гречьскому, въ Дерестре, месяца июля, индикта 14, в лето 6479."[5]

Според този договор Византия се задължавала да пропусне Светослав и дружината му и да я снабди с провизии за далечния ѝ път до Киев. Продължението на действията по договора е съобщено от друг византийски хронист – Йоан Скилица. "По молба на Светослав, императорът проводил пратеници до печенегите да позволят на русите да минат свободно през земите им, за да се завърнат в страната си. С това пратеничество е бил натоварен Теофил евхаитския архиерей. Печенегите приели пратениците и сключили споразумение."[6]

Поради обстоятелствата, че се отнася до пратеничества и преговори относно взаимно свързани събития, до прелати на една и съща катедра и чиито имена са близки и звучат по един и същи начин за руския хронист, почти всички изследвачи са приели, че този евхаитски архиерей е съобщеният от Леон Дякон – Филотей.[7] Нямам реални основания да не се присъединя към тях.[8]

Да се върнем към поставения в началото проблем – намирането на моливдовула на Филотей, синкел и митрополит на Евхаита в Силистра. Необходимо е да се опитаме да го датираме по-точно. В 963 г. Леон Дякон нарича Филотей епископ на Евхаита. През 968-969 г. според същият хронист Филотей е проедър на Евхаита,което при други подобни случаи се подразбира в значение на митрополит. Дали е притежавал по това време титлата синкел, не може да сме категорични. Отрицателният отговор е повече вероятен. Навярно Филотей е бил удостоен с църковния ранг синкел[9] от новия император Йоан I Цимисхий след възцаряването му на 11 декември 969 г. При този коментар печатът на Филотей от колекцията на Fogg Art Museum отразява времето на пратеничеството на Филотей в България, докато моливдовулът от Силистра е придружавал кореспонденцията му до града след 969 г. и по вероятно в 971. Навярно тя е била във връзка с водените преговори и би могла да е адресирана както до обсаждащия Дръстър Йоан I, така и до обсадения в града Светослав за координиране на една или друга клауза от мирния договор. Кореспонденцията на Филотей би могла да е адресирана до Светослав и във връзка с мисията до печенегите. От успешния ѝ резултат (пропускането на Светослав през земите на печенегите) е зависело и тръгването на русите.

Намирането на моливдовула на Филотей, митрополит на Евхаита в Силистра е във връзка и с едни други сведения на хронистите. Но преди това няколко думи за митрополията в Евхаита. В града, намиращ се до дн. с. Авхат на 55 км източно от Амасея в Мала Азия (Турция), има митрополитска катедра от времето на патриарх Фотий (880-886) до средата на XIV в., когато е завладян от турците. Най-забележителното за него е, че тук се бил родил и тук се е бил оформил още през V в. култа към св. Теодор Тирон. В съседство с Евхаита (Ευχαιτα) се е намирала Евхания (Ευχαινα) също митрополитски център, където се е бил родил и където се пазели мощите на св. Теодор Стратилат, чийто култ възникнал около IX в.[10]

Според цитираните по-горе византийски хронисти (Леон Дякон и Йоан Скилица) победата на ромеите при Дръстър била подпомогната от чудотворната намеса на св. Теодор Стратилат. В знак на благодарност императорът според Леон Дякон "наречъл Доростол Теодоропол"[11], а според Скилица, издигнал в родното място на светеца голям и твърде красив храм, в който били положени мощите му, "а градът вместо Евхания, той преименувал на Теодоропол"[12].

Налице е разминаване, което още по-добре се илюстрира от допълнителната ни информация. Според достигналите до нас сфрагистични паметници Дръстър след завладяването му не е бил преименуван, а само е била възстановена по-старата му форма Доростол.Няма също така и факти подкрепящи съобщението на Скилица. И накрая, както стана ясно от изнесеното до тук, участник в събитията е архиерея на Евхаита, а не на Евхания. Навярно и в този случай объркването се дължи на близостта в наименованията, но факт е наличието на печати на катепаната Теодоропол[13], който би могъл да се локализира единствено в завладените от Византия български земи и който безспорно има връзка с изнесените събития.

---

1 Бе ми предоставен за публикуване от колегите Г. Атанасов и И. Бъчваров. Ползувам се от възможността да им благодаря.

2 *V. Laurent.* Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'Eglise, première partie, Paris, 1963, N. 766.

3 *Лев Диакон.* История, М., 1988, 27-28.

4 *Лъв Дякон.* История, превод в ГИБИ, V, С., 1964, с. 249.

5 Повесть временных лет, ч. I. Москва-Ленинград, 1950, с. 53.

6 *Йоан Скилица.* Кратка история, превод в ГИБИ, VI, С., 1965, с. 274.

7 *V. Laurent.* Corpus V, 1, p. 587. *Ив. Божилов.* Печатът на Леон Сарацинопул – стратег на Йоанопол и Доростол. – ИПр., 1970, 5, с. 108, б. 53; *А. Н. Сахаров.* Дипломатия Святослава, М., 1982, с. 192.

8 Объркването в момента е още повече възможно, като се има предвид технологията на тези "полеви преговори". Според руския летописец руският посланик се явил в лагера на византийците и устно произнесъл волята на княза си. Тогава Цимисхий извикал писец и заповядал това да бъде записано на хартия. Вж. *А. Н. Сахаров.* Дипломатия, 195 – 196.

9 До X в. е ефективна длъжност – съветник, секретар и твърде често приемник на патриарха, назначаван лично от императора, но от втората половина на X в. в писмените източници срещаме имената на повече от един синкел, някои от които и митрополити в провинцията, което ще рече, че тази ефективна длъжност подобно на много други е придобила чисто титулярно значение. Вж. *V. Laurent.* Corpus, V, I, 147-148.

10 *Oikonomides N.* Le déboublement de S.

Theodore et les villes d'Euchaita d'Euchaneia.- Analecta Bollandiana, 104, fasc. 3-4, 1986, 327-335.

[11] *ГИБИ*. V, с. 274.

[12] *ГИБИ*, VI, с. 273.

[13] *И. Йорданов*. Кой български град е бил наречен Теодоропол? Векове, 1983, 1, 58-60.

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ВЛАДЕТЕЛИ ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Виолета Нешева

Цел на настоящото изследване е да се покаже, доколкото е възможно, степента на истинност на изображенията на владетели – ханове, князе, царе на Първото българско царство. Както е известно, такива изображения има главно в илюстровани ръкописи, и то от по-късно време (някои – преписи от съвременни), а също и по творби от метал, и камък. Всички те са доста често схематични, но въпреки това някои от тях представят портретувани образи. Други, макар и свързани чрез повествование с имена на български владетели (в илюстрованите ръкописи предимно), не могат аргументирано да се свържат с действителния им образ. Ще разгледаме изображенията според хронологията на управление на владетелите.

Най-ранният образ на владетел е на хан Тервел, представен на оловния му печат непосредствено след 705 г.[1] На обратната страна е обозначен с титлата кесар. Образът е силно индивидуализиран. Ханът е във военно облекло на византийските императори – ризница, хламида, шлем, с копие и щит, но за разлика от ромеите е с дълги коси, спускащи се отпред на гърдите, и с брада, типични за прабългарите[2] (обр. 1).

Същият владетел е представен на известния Мадарски релеф[3]. Облеклото тук е друго – кафтан с дълги тесни ръкави, препасан в талията, с опънати по краката панталони и меки ботуши без ток. И тук косите на Тервел са дълги, но падат свободно назад. Струва ни се, доколкото може да се различи главно по снимки, че на главата му има лента, обхващаща челото, характерна за прабългарите. Има известни данни и за брада, и мустаци, макар че релефът е доста изтрит от обветряването. Забитото в лъва под конника копие с определен символичен смисъл навява асоциация за известното (по Свидас – II пол. на IX в.) сведение за забитото в Константинопол от Тервел копие и натрупаните до височината му копринени дрехи, получени от българския владетел като дар от византийците.

Хан Крум е изобразен в миниатюри в хрониката на Скилица.[4] Но трудно би могло да се каже, че образът е индивидуализиран. По-типични са други изображения, които могат да се свържат с този владетел. Ат. Божков изказа идея, че трите българи от композицията "Българи-езичници избиват християни" в Месецослова на Василий II във Ватикана дават обобщена представа за образа на хан Крум (обр. 2).[5] Наистина темата на композицията е свързана с превземането от този владетел на Одрин през 813 г., макар че ръкописът се датира в кр. на X – нач. на XI в. Без да коментираме достатъчно писаното за облеклото и изобщо фигурите на изобразените българи-езичници – ясно е, че са прабългарски, ще кажем само, че има едно сходство в

Обр. 1.. Хан Тервел на оловния му печат.

чертите на лицата, и особено в брадите и мустаците и на тримата, и идеята на Ат. Божков не е нелогична. При същите тези събития, известни от изворите, хан Крум, достигайки до Константинопол, извършил жертвоприношение извън Златната врата, като "пренесъл в жертва много човеци и добитък".[6] Възможна е връзка с едно изображение – явно на владетел, върху кана No 2 на съкровището от Надсент Миклош. Не е изключено триумфиращият конник в ризница, с островърха шапка, с подпряно на дясното рамо копие, с характерните за българите брада и мустаци, влачещ за коса пленник с военни доспехи, да е хан Крум. Чертите на лицето са доста индивидуализирани и в известна степен сходни с тези от миниатюрата на Месецослова. Още повече, че съкровището се датира в VIII-IX в.[7], т.е. включва посочените събития от 813 г. като хронология.

В три миниатюрни композиции в хрониката на Скилица: "Хан Омуртаг се бори срещу християнските проповеди на гръцките пленници", "Хан Омуртаг освобождава византийските пленници" и "Хан Омуртаг изпраща вестители при византийския император Михаил" този български владетел е представен 4 пъти (2 пъти в първата миниатюра). Облеклото му е почти едно и също, има разлика само в някои детайли – препасан кафтан с тесни панталони, ботуши, всичкото явно от вносни византийски материи. Два от образите са с различни островърхи шапки, два – без шапки. Косите са свободно пуснати до под ушите, на две от изображенията – с бретон. И четирите образа са с малка брада по овала на лицето и с мустаци. Чертите на лицето са сходни и индивидуализирани[8]. За разлика от представените в същия ръкопис други владетели – Борис, Симеон, за Омуртаг може да се каже, че е представен портретно. Облеклото му е доста сходно по вид с тези на езичниците от "Месецослова" и то е прабългарско, макар и с вероятно византийски материи.

Обр. 2. "Българи-езичници избиват християни" – Месецослов на Василий II.

В церемониално византийско дворцово облекло е представен хан Омуртаг на двата известни златни медальона.[9] Независимо от това обаче малката брадичка по овала на удълженото лице и мустаците придават портретност на образа и близост до този в миниатюрите на хрониката на Скилица.

Безспорни са като портрети изображенията на двамата най-велики владетели на Първото българско царство – Борис и Симеон, върху лицеви миниатюри на руски копия от XII в. на български ръкописи от по-ранно време.Редица учени са писали за тези изображения, но най-аргументирано и най-убедително ги идентифицира В. Иванова-Мавродинова.[10]

Княз Борис – в цял ръст, е изрисуван в церемониално византийско облекло в т.нар. "Учително евангелие", съставено към края на IX в. от Константин Преславски. Руското копие е много точно (обр. 3). От образа лъха царственост, владетелско самочувствие. Индивидуалността на портрета при традиционността на позата се определя най-много от лицето. Изпод шапката с ниска корона върху нея – стема, характерна за епохата, от двете страни на слабото и леко удължено лице до под ушите се спускат на вълни косите. Малка заострена брадичка и мустаци обрамчват устните. Изразът на лицето е волеви и властен.

Цар Симеон е изобразен в т.нар. Иполитов сборник или Чудовско евангелие. И тук има всички основания да се счита, че копието от оригинала е точно. Облеклото също е церемониално, но има елементи,отличаващи го от типично византийското (обр. 4). На първо място е орнаментът върху тъканта на далматиката, имащ аналогия с преславската керамика (подовата настилка на църквата в Тузлалъка). На второ място е покритието на главата. Мненията са различни и се дължат на сериозната повреда (изтритост) на образа. Някои учени виждат своеобразен калпак, от типа на клобука (старославянски). Други считат, че личащата периферия около облото ѝ дъно от златотъкан червен плат е от кожа. При работа с оригинала забелязахме по шапката напречна на периферията ивица над челото, с червен цвят, очертана с черен контур. С това допълнение шапката получава облик на стема или по-скоро наподобява такава корона. Неволно си задаваме въпроса не е ли показана тук "Великолепната корона на мизите", за която става дума в разказа на Лъв Дякон във връзка с превземането на Преслав от император Цимисхий в 972 г.[11] Според описанието на Г. Филимонов от миналия век, когато миниатюрата е била по-добре запазена, и реконструкцията по това описание на В. Лесючевски, фигурата е на младолик човек, голобрад, с къдрави светлоруси коси с червеникав оттенък, закриващи ушите с големи гъсти

Обр. 3. Омуртаг – златен медальон.

Обр. 4. Княз Борис – лицева миниатюра в Учителното евангелие.

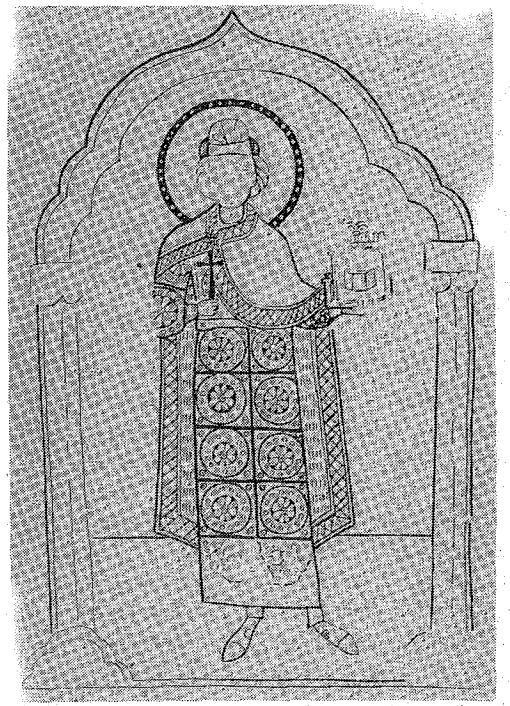

Обр. 5. Цар Симеон – лицева миниатюра в Иполитовия сборник.

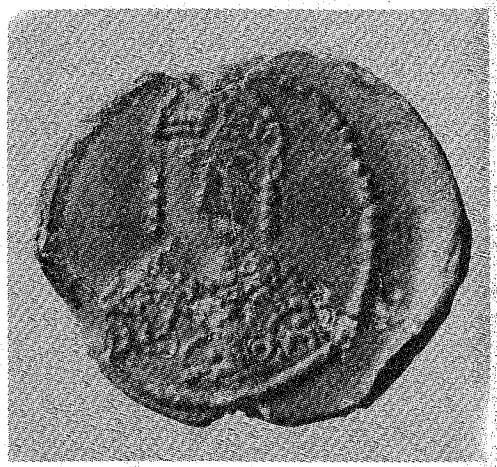

Обр. 6. Анонимен оловен печат с образ на владетел.

букли.[12] Т.е. липсват характерните за посочените дотук образи на български владетели брада и мустаци. Моделът на Златната църква, който държи в лявата си ръка Симеон, дава основание този портрет да се счита за първия български ктиторски портрет. В. Иванова-Мавродинова ни убеждава, че тази рисунка повтаря ктиторски портрет на българския цар от изгинатата от него Кръгла или Златна църква.[13]

Макар и много трудно, някои индивидуални черти могат да се забележат по печатите на този владетел и на неговия наследник цар Петър.[14] Те са изобразени в церемониален костюм, подобен на византийския от епохата. Но едва ли може да се говори за портретност, както напр. при образа на Тервел върху оловния му печат. В тази насока по-скоро индивидуализация показва образът на цар Симеон върху анонимен печат[15] (обр. 5). Изследвачът – Т. Герасимов, който първоначално идентифицира образа, по-късно се отказа от тази си идея.[16] Въпреки това обаче началната идентификация на образа с този на Симеон не е лишена от основания. Огърлицата от три реда бисери, носена от представеното лице, с прикачени към нея три големи и между тях три малки медальони (посредством бисерни низове), намира най-близка аналогия у нас в двустранната огърлица от Преславското съкровище, по време много близко до Симеон,[17] а също – в известните староруски "оплечия" с медальони с изображения (барми).[18] Това са всъщност царски регалии, правени във Византия и подарявани от императорите на "варварските" царе и князе.[19]

Във византийския псалтир код. No XVII в библиотеката "Сан Марко" във Венеция, изпълнен за император Василий II около 1014 г., има лицева миниатюра,представяща тържеството на този владетел над победените от него българи.[20] Василий е в триумфално военно облекло, със златна стема на главата, поддържана от архангел Гавраил. Архангел Михаил поддържа горния край на копието му в дясната му ръка. Долу, в краката му са представени в нисък поклон към него, с простени на земята ръце – символ за робска покорност, осем български велможи. Облечени са в дълги далматики от византийски тип от цветни византийски коприни, препасани със златни колани, а някои по ръкавите – с перибрахиони. Лицата са индивидуализирани. Сред изобразените фигури се откроява една, която е най-близо до императора, с глава, опряна до кръглото подножие, на което той е стъпил. Далматиката му е не само от плат като този на късата туника на Василий (пурпурна), но е и украсена с царски регалии – златен маниакион около шията, златни маншети около ръкавите и също златни перибрахиони. Лицето с открито голямо чело е със свободно пусната назад, до под ушите, права коса, със средно дълга брада, сливаща се с мустаците. Погледът на очите, насочен напред, е волеви, властен и за разлика от погледа на другите велможи, изразява сякаш чувство само за временно падение. И може би за да се демонстрира по-голяма сила и трайност на победата на императора, долната част на копието му опира в маниакиона на това лице. Считаме, че изображението е на цар Самуил, претърпял тежкото поражение със съдбоносни последствия от император Василий II Българоубиец през 1014 г., известно от историята. Едно сравнение с възстановения по антропологически данни от гроба на Самуил в Преспа негов образ,както и намереният в този гроб фрагмент от луксозна византийска тъкан от дреха, потвърждават това мнение.[21]

Както се вижда, науката днес разполага с индивидуализирани изображения – в по-голяма или в по-малка степен,

на повечето от владетелите на Първото българско царство, а това има много важно значение за разнопосочни научни изследвания.

1 *Й. Юрукова.* Оловен печат на Тервел. – Нумизматика, XII, 2/1979, с. 3-8, обр. на с. 3.

2 Вж. *В. Бешевлиев.* Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 100.

3 *Ст. Ваклинов.* Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 98 103, обр. на с. 101.

4 *A. Grabar, M. Manoussacas.* L'Illustration du Manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid. Venise, 1979, p. 25/3 – fol. 11 a etc.

5 *Ат. Божков.* Миниатюри на Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972, с. 162. Цветна репродукция на разглежданата миниатюра вж. у: Σ. Λαμπρος. Λευκώμα βυζαντινών αυτοκράτορων. Αθήναις, 1930, πίν. 46.

6 *В. Бешевлиев.* Цит. съч., с. 85.

7 *Ст. Ваклинов, М. Ваклинова.* Съкровището от Над сент Миклош. С., 1983, с. 10, прил. 5, 6.

8 *Ат. Божков.* Цит. съч., обр. 26, 27, 12.

9 *П. Славчев, Ив. йорданов.* Златни медальони на хан Омуртаг (814-831). – Археология, XXI, 1979, 2, с. 25-32.

10 *В. Иванова.* Ктиторският образ в Иполитовия сборник на Историческия музей в Москва. – Археология, I, 1959, 3-4,с. 13-23; *В. Иванова-Мавродинова.* За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – В: Преслав, I. С., 1968, с. 108-116, обр. 23-25.

11 *В. Тъпкова-Заимова.* Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през Първата българска държава. – ИИБИ, 1/2. 1951, с. 303.

12 *В. Лесючевский.* Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства. – СА. VIII, 1946, с. 325 сл.

13 *В. Иванова-Мавродинова.* Цит. съч., с. 112-116.

14 *Т. Герасимов.* Три старобългарски молитвословула. – ИБАИ, VIII, 1934, с. 350-356, обр. 194, 195; Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. – ИБАИ, XII, 1938, с. 354 сл., обр. 156.

15 *В. Герасимов.* Оловни печати..., с. 357-359, обр. 157.

16 *Т. Герасимов.* Преслав, II. С., 1976, с. 130-131.

17 *Т. Тотев.* Преславско златно съкровище. С., 1983, с. 13-20, обр. 6-14. На с. 14 авторът плахо свързва тази огърлица с описаната в "Шестоднева" на Й. Екзарх "цетава огърлица" на цар Симеон.

18 *П. П. Толочко.* Про принадлежность і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі. – Археологія, XV, 1963, с. 154-164.

19 *Н. П. Кондаков.* Русские клады, СПб, 1896, с. 166.

20 *Й. Иванов.* Облеклото у старите българи. – Родина, III, 1941,с. 7. Цветна репродукция – в цит. съч. на Ламброс.

21 Вж. – Ν. Μουτσοπουλος. Ἐρευνες στήν Καστορία καί τιον Αχιλλείω. Θεσσα–λονικη. 1965, β, σ.168–179, εικ.17$_{1-2}$.

ПРОФ. Д-Р СТАНЧО ВАКЛИНОВ И ПРОУЧВАНЕТО НА СТОЛИЦАТА ТЪРНОВ

Йордан Алексиев

Основните научни дирения на проф. Станчо Ваклинов са свързани с проблемите на столичните центрове на Първото българско царство и проучването на историята и културата на прабългарите. Важно място в неговото научно творчество заема и проблема за прехода от късна античност към средновековието. На тези проблеми са посветени и капиталните трудове на проф. Ваклинов.

Наред с тези проучвания, почти десет години от зрелия си период на учен проф. Ваклинов свързва с проучването на столичния Търнов. През 1966 г. бе създаден Общонародния комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град и една от основните му задачи бе активизирането на археологическите разкопки в старата столица. Същата година, след смъртта на акад. Кр. Миятев, за главен научен ръководител на разкопките е утвърден проф. Ст. Станчев-Ваклинов. На редовните годишни заседания на Комитета Ст. Ваклинов докладва резултатите от археологическите проучвания и задачите за следващата година. На тях проф. Ваклинов винаги е отстоявал позицията за "умерени темпове" на разкопките и "съкращаване на интервала между археологическите разкопки и консервацията". Тази позиция е била подкрепена и от акад. Димитров, тогава директор на АИМ при БАН, с неговата любима фраза "Бавно да бързаме" и настояването "разумно, обмислено да се действува". Отстояването на тази позиция се налагало както от кратките срокове "за цялостно проучване на Царевец", предлагани от ръководството на Общонародния комитет, така и от позицията и стремежа на НИПК да диктува темповете на разкопките. През 1971 г. проф. Ваклинов отново обръща внимание, че "плановете за консервация и реставрация не винаги се съгласуват с ръководството на разкопките", че "проектите трябва да се съгласуват с нас, защото ние носим научната отговорност" т.е. още тогава той поставя въпроса за съгласуваност на разкопките и консервационно-експозиционните работи – останал нерешен и до днес. Във връзка с програмата за 1971 г. той предлага "да се заделят средства за подготвителните работи на Трапезица". На същото заседание проф. Ваклинов поставя въпроса за създаване на Филиал на АИМ и "откъсване на групата, натоварена с проучването и проблемите на Царевец да се освободи от чисто музейни въпроси". При обсъждането на паметника на Асеневци значителна част от присъствуващите се обединяват около идеята паметника да се построи на Царевец. Проф. Ваклинов се противопоставя, тъй като "Царевец сам по себе си е един паметник". На АИМ при БАН е възложено: "1. до края на тази година (1972 г. – б.м. Й. Ал.) в общи линии да приключи с археологическите

разкопки на Царевец и 2. През 1972 АИ да започне проучвания и разкопки на хълма Трапезица. Да се приеме план за подготвителните работи през 1971 г".

На заседанието през 1972 г. (18.II) се отчита работата на Царевец и църквите "Св. Четиридесет мъченици" и "Св. Димитър". През тази година проф. Ваклинов предлага "тежестта да падне на обработката на разкритите материали". За подготвителните работи на Трапезица отбелязва, че "не са изпълнени". Предлага да се "ускори откриването на Филиал на Института във Велико Търново".

Най-ясно се очертават възгледите на проф. Ваклинов към експонирането и консервацията на търновските паметници на организираната от АИМ при БАН и НИПК дискусия на тема "Консервация и реставрация на паметниците на културата на Царевец-Велико Търново" през 1968 г. Основен документ, разгледан на дискусията е Становище на АИМ при БАН и НИПК, в което са разгледани трите възможни подхода (тези) за паметниците на Царевец. Ще ги припомня накратко:

I теза: разкриването и консервирането на археологическите останки, експониране и запазването им във вида, в който се откриват; мотиви: всяка материална вещ от миналото има научна стойност и тълкуването ѝ е право не само на нашето поколение; отхвърлят се прибавки и преустройства, за да се избегнат заблужденията; поддържници: сътрудници на АИМ при БАН, на НИПК и музейни работници във Велико Търново.

II теза: старателно консервиране на автентичните останки, запазена и достъп до тях; частично реставрирана на отделни части за които има данни: писмени източници, скици, миниатюри, аналогии и др. съгласно определението за реставрация; мотиви: реинтегрираните части ще целят разширяване на познавателното значение на откритите паметници и изтъкване на тяхното естетико-художествено въздействие; те ще бъдат сигнирани и ще са в съответствие с историческата истина; тя е наложителна за Царевец и въобще за паметниците във Велико Търново; поддръжници: членовете на СОПК при НИПК, НС на АИМ при БАН, П. Бербенлиев, Б. Кузупов, Ст. Ваклинов, Ст. Михайлов, С. Георгиева и др.

III теза: пълна реставрация на Царевец: стени, дворци, църкви и жилища; на основата на източници, аналогии и ново проектиране в духа на средновековната архитектура; мотиви: емоционално въздействие и патриотично възпитание; поддръжници: Е. Станев, Ив. Бурин, обществеици.

На дискусията се защитава схващането, че "единствено приемливи и научно обосновани са постановките на втората теза и те трябва да ръководят нашата практическа работа на Царевец". Отбелязано е, че най-подходящ обект за това са крепостните стени, но веднъж възстановени по необходимост е възможно и частичното им експониране в завършен вид.

Разбирането на проф. Ваклинов за съдбата на търновските паметници е изразено най-ярко в изказването му на дискусията. В него той отбелязва, че "състоянието на разрушените сгради е такова, че издигането на нови зидове върху автентичните основи, не само ще ги обезличи като старина, но ще ги унищожи. За съжаление трябва да отбележим, че дейността на ИПК досега е била насочена не към непосредствено консервиране на оригиналното, а към неговото частично надзиждане по принципа "реставрация с цел консервация" – оказа се, че в много случаи това довежда до обратни резултати". Въпросът за реставрирането на Царевец има и друга страна. Проф. Ваклинов отбелязва, че "интензивните разкопки на хълма вече трета година разкриват върху скалната тераса богат исторически живот, който започва от края на второто хилядолетие пр.н.е. На Царевец се откриват многобройни по-стари останки от сгради и съоръжения от тракийската, римската и ранновизантийската епоха. Ние имаме научен дълг към общочовешкото културно наследство и затова с еднакво внимание проучваме всички и всякакви останки на Царевец. При сегашното състояние на нашите знания за точния обем, височина и вид на запазените в основи сгради, едно обективно дадено състояние, което е резултат от превратната историческа съдба на нашата държава и народ, има ли право нашето поколение, което сега решава настоящето и бъдещето на народа и неговата култура да си позволи да реши именно по такъв начин (става дума за пълната реставрация – б.м. Й. Ал.) съдбата на това малко, което е дошло при нас от вековете... За поколенията, които ще дойдат след нас, е необходим на Царевец и на други места не декор, изкуствено създаден декор за спектакли, а автентичната правда, дори суровата истина. Историята е научила нашия народ да гледа истината в очите и руините на Царевец, оригиналните стени, свидетели на възход и падение, ще имат много по-силно въздействие от кулисите, дори когато те са каменни... Аз съм привърженик на една цялостна и разнообразна програма, която с различни дискретни средства ще оживи и направи разбираеми останките на Царевград Търнов както за нашия, така и за чуждия посетител. Смятам, че единственото, което можем да си позволим, е издигането на крепостната стена поради абсолютната необходимост да се създаде подпорен зид за останките на града, стъпил върху скалната тераса".

Позволих си този по-дълъг цитат от изказването на проф. Ваклинов, защото той разкрива позицията (главно неговата лична!, но и на колектива на който той беше главен научен ръководител) за консервационно-експозиционните работи на Царевец. За съжаление, картината сега е много по-различна (близка до онези кулиси, за който той предупреждаваше). Тази позиция разкрива както гражданското поведение, така и научната отговорност на проф. Ваклинов. Още в началото на мащабните археологически проучвания той предупреждаваше за неудачите в работата на НИПК, които с годините се задълбочаваха и доведоха паметниците в старите столици до сегашното тревожно състояние, а Търново да бъде сочен като пример с отрицателен знак. Проф. Ваклинов устояваше на натиска от страна на ръководството на Общонародния комитет за сроковете на работа, на увлеченията в максимализъм при експониране на най-значимите търновски паметници, проявявайки научна и гражданска доблест и добросъвестност.[1]

В неговото научно творчество Търново заема по-скромно място – главно прехода от късна античност към средновековие. Написаното от него за ранновизантийския град очертава една вярна картина, независимо, че проучването му беше още в самото начало. Това според мен, показва опита и интуицията на големия учен.

Наред с казаното по-горе проф. Ст. Ваклинов остави незаличима следа сред колектива проучватели, голяма част от които бяха дошли направо от университетската скамейка.

[1] За написването са използувани протоколите на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град и изказването на проф. Ст. Ваклинов на проведената през 1968 г. дискусия за съдбата на търновските паметници.

ГРАДОУСТРОЙСТВОТО ПРИ ГЛАВНИЯ ВХОД НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Атанас Писарев

Централното място, което заема хълма Царевец спрямо другите хълмове през XII-XIV в. изисквало и най-добра укрепителна система. Влизането във вътрешността на крепостта е ставало посредством три порти построени от западната, северозападната и източната част на Царевец. Официалният вход е бил от западната страна, където три последователни порти с бойни кули над тях, водели към вътрешността на града по тесен скален провлак, пресечен естествено и изкуствено уширен пред първата порта, от която се спускал подвижен мост.

Най-ранни проучвания в района на главния вход на крепостта са правени от Карел Шкорпил,[1] за които е оставил подробно и точно описание. От тези описания черпи сведения и архитект Ал. Рашенов, който предприема възстановителни работи в този участък и най-вече реставрацията на първата порта. При проучването на участъка от К. Шкорпил, третата порта и стените около нея до голяма степен съществували. През 1889 г. портата била разрушена и терена разчистен. Едновременно с възстановителните работи на първата порта са направени оградни зидове от двете страни на тесния скален провлак. Тук се намирала и втората порта, разрушена напълно през турското робство, чийто основи бяха разкрити през 1969 г., когато бе проучен цялостно участъка между първата и третата порта.

През 1963 г. поради опасност от събаряването на крепостната стена около третата порта се предприемат спасителни разкопки от Никола Ангелов.[2]

Портите са изградени за охраната на главния вход и хълма и строителя до голяма степен се е съобразил с тесния скален провлак и конфигурацията на терена. Така между първата и втора порта разстоянието е около 50 м, а между втората и третата – около 30 м. За допълнителна защита на главния вход, между първата и втората порта, са били изградени напречни крепостни стени, достигащи до брега на река Янтра.

Най-пълно и цялостно проучване на района между втората и третата порта и на самата трета порта бе извършено през 1969 г. от Вело Велов и Атанас Писарев.[3] Освен портата, от северната ѝ страна се разкриха казармените помещения на бойците охраняващи подстъпите в тази част на хълма. При изграждането на портата голяма част от ранновизантийското строителство от VI-VII в. било запазено и преустроено за новите нужди (обр. 1). Това показва, че средновековните архитекти умеели да запазят единството на ансамбъла без да имитират старото.

След успешното въстание на двамата братя боляри Петър и Асен през 1185 г. и избирането на Търново за столица на новоосвободената държава, градът е станал най-големият политически, културен и духовен център на страната. Укрепването на българската държава след освобождението довело до забележителни успехи и бързото развитие на обществено-икономическите отношения, а от там и на материалната и духовна култура. Изграждането на крепостните стени и ограничаването на стръмното пространство, обусловило до голяма степен планировката на средновековната столица. Построяването на сградите, улиците и площадите зависело изключително от терена, крепостните стени и входните артерии. Голяма роля за планировката на града служела главната улица, която минавала по цялата дължина на града.

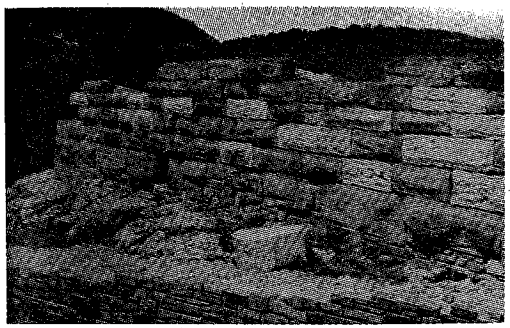

Обр. 1. Част от ранновизантийската порта (VI – VII в.).

Разкритият жилищен квартал непосредствено след третата порта бил представителен. Той е свързан с официалността на входа, казармените помещения, а така също и с площада. Построен е покрай вътрешното лице на южната крепостна стена и достигал на север до скалния венец на площада, а на запад започва от главния вход на третата порта.От квартала са разкрити основите на седем жилищни сгради, настилка на улица и стълбище. Застрояването е извършено планомерно, като сградите са ориентирани както към улицата така и към площада. И при този квартал се наблюдава общата закономерност в строителния план за целия хълм – гъстотата и планировката на застрояването. Същевременно, както при северозападната крепостна стена, някой от зидовете на сградите са долепени до вътрешното лице на крепостта. Всички сгради са с удължен правоъгълен план построени на два етажа и нито една не дублира плана на другата. Тези, които са свързани с улицата са ориентирани по дългата си страна към нея, докато другите, които са използували площада са ориентирани към него. Разстоянието между отделните сгради е от 0,70 до 1,60 м и почти се допират. Основите им са градени от полуобработени камъни на калова спойка. На височина 0,80 м от подовото ниво зидовете са подравнени с плочести камъни, върху които вероятно са лягали напречни и надлъжни гървени греди. Северните им зидове, запазени до височина 1,80 м са изградени изцяло от камък. Това е наложено от стъпаловидността на скалата, която тук се спуска отвесно и са допрени плътно до нея. Пет от жилищата, граничещи със скалния венец на площада са почти в права линия и от северната си страна са свързани със зидове една в друга, независимо от разстоянието им. Същевременно, за допълнителна защита, върху тях са били изправени и подредени едри плочести камъни.

Излизането на площада е ставало посредством стълбище, изградено от шест стъпала със шир. 2,50 м. От източната страна, стълбището е ограничено от зид, който в северната си страна под прав ъгъл чупи на изток и огражда пространството между площада и сградите. Съединяването на отделните сгради със зидове и допълнително изправените върху тях плочести камъни ги предпазвало от наводнения, които би причинила стичащата се вода от площада при обилни валежи. Поради тази причина е направен

наклон от изток на запад на пространството между сградите и площада. Много е вероятно и от западната страна на стълбището да е имало зид, разрушен и унищожен от по-късните строителства през турската епоха.

При проучването на сградите разделителни зидове не се откриха с изключение на сграда № 4. Удълженият им правоъгълен план ни показва, че на определено разстояние от подовото ниво върху зидовете е имало напречни дървени греди. Върху тези греди са били изградени паянтови стени, разделящи отделните помещения, разрушени заедно с разрушаването на сградите. Преминаването между отделните етажи ставало посредством дървени стълбища, изградени върху каменни основи и площадки.

Главна роля за част от сградите, намиращи се от западната страна е играла улицата. Тя започвала направо от главния вход и достигала до западното лице на сграда № 4. Проектирана е и строена едновременно със сградите. Улицата е широка, 2,69 м и е запазена дължина 18 м постлана от три пласта ломени камъни, добре трамбовани, с дебелина 0,25 м. От север и юг е ограничена от зидовете на сградите. Подовото ниво на жилищата е по-високо от нивото на улицата с 0,40-0,50 м и влизането в тях е ставало посредством едно или две стъпала, изградени от едри камъни, споени с хоросан. Това е направено с цел да се избегне наводняването на приземните етажи при дъждовни периоди. Със същата цел е и лекият наклон на улицата от изток на запад.

Приблизително по същия начин е изграден и кварталът при югоизточната порта. И тук се откриха сгради граничещи с улицата, която достига до определена дължина и е затворена от сграда. Това говори вече за един възприет и наложен маниер на строителство в близост до главните входни артерии и същевременно съобразен с архитектурно с отбранителните подстъпи на крепостта.[4]

Всички сгради са претърпели силно опожаряване след превземането на хълма от турците на 17 юли 1393 г. Дебелината на горелия пласт се движи от 0,80 до 1,20 м. При тяхното проучване в насипа и върху подовото ниво се откриха цели овъглени греди от дървената конструкция и дъски от подковаването на таваните и пода. Тяхното изгаряне не е станало пълно поради задушаването им от падналите строителни материали.

Разкритите сгради от жилищния квартал, поставят въпроса за неговото предназначение в тази част на хълма и кои са били неговите обитатели. Той се различава от разкритите досега многобройни квартали на хълма Царевец. Докато при другите е била обособена някаква дейност – занаятчийска или търговска, то при този квартал тия дейности не се откриха. Обикновено, като център на разкритите квартали досега на хълма е била кварталната църква, а тук тя отстои на около 150 м североизточно, разкрита при строителството на туристическия дом. При археологическото проучване на третата порта през 1969 г. се откриха казармените помещения на бойците охраняващи главния вход на крепостта.[5] Нашето предположение е, че разкритите сгради са били жилища на военните началници на гарнизона, охраняващи главната входна артерия и техните семейства. Преди превземането на средновековната столица Търново от турците, цар Иван Шишман със част от редовната войска напуска столицата и се настанява в Никополската крепост. По този начин е станало организирано опразване на жилищата и е взето всичко скъпо и необходимо за новото настаняване.

Определено място и роля в тази част на хълма е играл площадът, оформен северно от квартала и източно от главния вход на третата порта с казармените помещения. Той се явява като първи за Царевец и имал определено значение. Тук са се събирали повече хора, които са идвали от вън и влизали в крепостта през главния вход. От площада започвала главната улица, водеща за Малката порта, Лобната скала, царския дворец, патриаршията, а така също и до югоизточната порта с бойна кула (Балдуиновата кула) и жилищните квартали, построени по северозападния и южен склон на хълма. По този начин се явява като възлов площад, както за градския всекидневен живот, така също е бил пряко свързан и с отбраната на крепостта. Същевременно като първи площад е имал и своята парадност. От тук са преминавали и били посрещани гостите на столицата, а така също и чуждестранните посланничества от близки и далечни страни и народи.

Цялостното разкриване на главния вход с трите порти напречните крепостни стени на хълма Царевец, казармените помещения, жилищния квартал, главната улица[6] и площада, до голяма степен затвори празнината за главния входен път, отбранителните съоръжения, площада и жилищния квартал, изградени в тази част на Царевец.

1 *К. Шкорпил.* План на старата българска столица във Велико Търново, ИВАД, I, с. 133.

2 *Н. Ангелов.* Крепостни стени и порти на хълма Царевец в град Велико Търново, ИВТОМ, т.III, 1966, с. 11.

3 *В. Вълов.* Разкопки на третата порта, Непубликувани археологически проучвания.

4 *М. Долмова-Луковска.* Разкопки при югоизточната порта на хълма Царевец, Непубликувани археологически проучвания.

5 *В. Вълов.* Разкопки на третата порта, Непубликувани археологически проучвания.

6 *М. Долмова-Луковска, В. Илчева.* Археологически проучвания на обект Царевец – средновековна улица, ГМСБ, т. XII, 1986, с. 55.

ЦЪРКВИТЕ НА ТРАПЕЗИЦА В 1991 г. – СЪСТОЯНИЕ И НАБЛЮДЕНИЯ

Лидия Квинто

Славният град Трапезица – паметник на средновековната българска култура, едновременно е паметник както на умението да се опазват старините през първата половина на XX в., така и на отношението към националните ценности в последната четвърт на века, когато църквите на Трапезица бяха изоставени на произвола на съдбата.

През 1966 г. Трапезица беше все още поддържан музей в приятен парк и професор Ваклинов говореше, че трябва да остане такава, каквато е – за да има в бъдеще с какво да се сравнява предстоящата тогава реставрация на Царевец.

В. Димов с горчивина пише, че след разкопките на Трапезица през 1900 г. църквите били изоставени и се рушели[1]. Превръщането през 30- 40-те години на тези руини в малки храмове с покриви, с грижовно рамкирани стенописи и консервацията със сух зид и бетонни плочи, е заслуга най-вече на търновският учител Тодор Николов, дописен член на Българския археологически институт от 1922 г.[2]. Без консервация са останали само известната с мозайките си църква № V и градежите на глинена спойка: църква № IX и пристройките към църкви № III и XII. Годината на последния ремонт по защитните съоръжения е написана върху бетона на църква № II – 1955 г.

При покриването и консервацията църквите били разчиствани от разрушенията и се откривали детайли, отразени в плановете от 1900 г. на П. Абаджиев, но вече затрупани с разрушения и не забелязани през 1903 г. от В. Димов (№ XIII, XVI, XVIII)[3]. Липсващи в плановете и на двамата автори елементи от църковната архитектура са обнародвани от Н. Мавродинов (№ XIII, XVIII)[4].

Разчистването на църквите от Т. Николов обаче в повечето случаи показало какви са пораженията по тях. За църквите, надградени със сух зид и покрити или с покриви (№ VI, X, XIII, XIV и частично надградена № XVIII), или с бетонни плочи по зидовете (№№ II, III, VII, XII, XV, XVI, XVII), сухият зид е "запечатал" завареното разрушения. При неконсервираните църкви и покритите, но ненадградени (№№ IV, VIII и XI) времето на повредите не може да се установи.

Оказва се, че полукръглите ниши по източните зидове на наоса, каквито е имало в осем от църквите, са били разрушени още преди надграждането в три от тях (№ III – северната ниша, VII и XII), а в църкви № IV и XI – може би и по-късно. Нишите и пиластрите по външните лица на зидовете и апсидите на дванадесет църкви, са били напълно разрушени преди консервацията в три от тях (№ VII, XII и XVII), а в други три нишите липсват по отделни зидове или са силно повредени (№ IV, VI, X). В шест от църквите нишите са запазени (№ XI, XIII, XIV, XVI), но повредени (№ V и № VIII). Преди консервацията са били разрушени в църква № II тухленият градеж, успореден на южния зид на наоса; приапсидният северен зид; нямало е данни за северния и южен вход на наоса. В църква № III е липсвала южната приапсидна стена и не е имало данни за западния вход на притвора. В църква № VII е бил разрушен тухленият пояс върху северния зид, отбелязано в архива на Т. Николов[5]. В църква № XIII е нямало следи от олтарната преграда. В църква № XVI е липсвала северната половина на зида в наоса, успореден на западния. Разрушеният западен зид на притвора в църква № XVIII е бил изграден със сух зид.

Практикуваният на Трапезица метод за опазване на старините – покриване и надграждане със сух зид, освен че е маркирал завареното поражения, е прекратил разрушителния процес по църквите.

В 1937 г. Трапезица вече е била посещаван парк с алеи, водещи към защитените църкви, грижливо пазена, поддържана и популяризирана.

Пълното изоставяне през последната четвърт на века връща църквите до състоянието в началото на века – разрушение, занемаряване, пустош.

През 1991 г., след изгирването на църквите и разчистването им от буйната растителност, се оказа, че пораженията по църквите с консервация са поправими: на места са напукани и изпадали бетонните плочи заедно със сухия зид и рядко са паднали камъни от високо запазените оригинални градежи.

Иманярските разрушения са големи. В църква № III е разрушена и северната приапсидна стена; в църква № IV са повредени пиластрите в наоса към южния зид; в № VI и XIII са разрушени южните половини на западните зидове на наоса, а в църква № XVIII – целият западен зид на наоса. Каменните плочи на подовите настилки в три от църквите (№ VI, XIII и XVIII) са преобърнати, а подовете – покрити с ями. Почти във всички останали църкви и около тях има иманярски ями, повечето плитки, без щети по градежите, освен при тежко пострадалата църква № V.

Непоправими са пораженията, нанесени на стенописите. В четири от църквите (№ IV, XI, XIII и XIV) покривите още не са паднали, но циглите са начупени или разместени и дъждовете мокрят на места стенописите, част от които вече е паднала. При две от църквите циглите от покривите са откраднати (№ VI и X), стенописите също се мокрят, но още не са паднали. Покривите на църкви № VIII и XVIII са напълно разрушени заедно с дървените конструкции и в църква № VIII стенописи вече почти няма. Изключително отблъскващо впечатление правят повредите на запазените стенописи в църква № XI – апсидата е "рисувана" с темпера и въглен, откъртвани са правоъгълни блокчета от оригиналната подстенописна мазилка и по стените на наоса върху цокълната стенопис е писано "Б А Н" Явно гаврата не е дело на иманяри.

През 1991 г. бяха разчистени иманярските ями и разрушения по църквите на Трапезица. Оказа се, че освен в църкви № V, VIII и XVI, в изровената по подовете пръст няма керамични фрагменти. Вероятно при подновяването на подовите настилки Т. Николов е проучвал подовете на църквите.

В църква № XIII фигурната стенопис в западната част на северния зид на наоса е повредена от иманярите над легло от надлъжна дървена греда. В пробива се вижда, че гредата е отдалечена на 0,10 м от лицето на зида с плосък камък.

Църква № V. Открита е при разкопките през 1900 г. и в нея са намерени хоросанови късове с мозаечни кубчета[6]. През 1926 г. е била разчиствана и

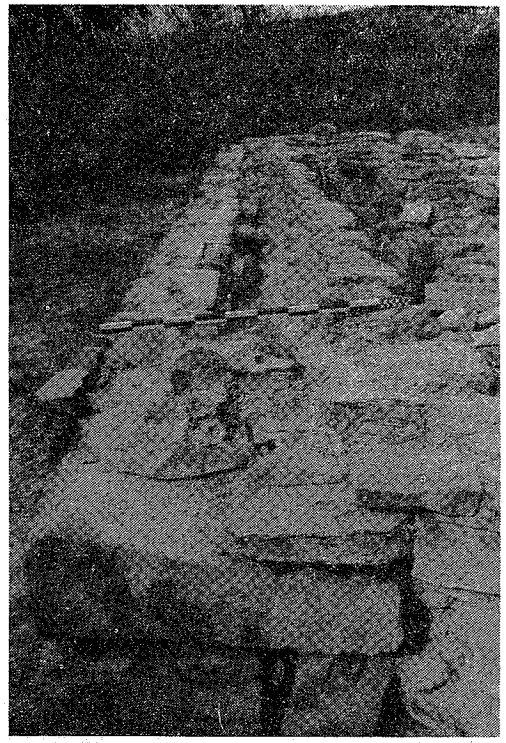

Обр. 1. Южен вид на църква № V.

проучвана от Н. Мавродинов през 1949 г.[7]

Състоянието на църквата през 1991 г. – разрушена до основи северозападна част от иманярите, ями в притвора, натрупани камъни по зидовете, разтрошени тухли в тухлените пояси – наложи разчистване на зидовете и притвора.

Обр. 2. Югозападен ъгъл на църква № V.

Установи се, че южният зид на църквата е бил разчистван по цялата дължина и каменните редове над тухления пояс са от сух зид. Няколко камъка са споени с глина към тухлите. Между тухлените редове по вътрешното и външното лице има кухина, с дълбочина 0,30-0,50 м (обр. 1). Запълнена е с пръст, чакъл, парчета тухли, счупени цигли и даже няколко парчета от бирени бутилки. Следи от изкъртване на свободно втвърдения хоросан от вътрешната страна на тухлените редове към кухината, не се забелязват. В източния край на южния зид, където между тухлените редове по лицата е запазен оригиналният пълнеж от дребни камъни в бял хоросан, над хоросана има слой глина. Следи от легла на дървени греди в кухината между редовете тухли на южния зид не се забелязват.

Западният зид в южната си половина е изграден по същия начин, но е запазен пълнеж от дребни камъни и парче бигор, залети с хоросан. По тухлите на западното лице има цимент. Прави впечатление, че в югозападния ъгъл западният зид е изграден от изток като редица камъни в ширината на южния зид (обр. 2).

Апсидата е изградена също като южния зид – с чакъл и пръст между редовете тухли по лицата. Запазен е долният ред тухли, който оформя по външното лице три ниши. Отвън цокълът е с неправилна, почти тристенна фор-

Обр. 3. Южна част на апсидата на църква № V.

Обр. 4. Северен зид на църква № V.

ма и тухленият пояс лежи върху горния ред на цокъла от големи каменни плочи. Отвътре апсидата с тухления пояс е изградена асиметрично в северната половина върху по-ранен цокъл, който на юг е разрушен. Цокълът под тухления пояс в южната половина на апсидата лежи върху подравнените разрушения на по-ранния градеж (обр. 3).

Северният зид се различава от останалите – тухлените редове по външното и вътрешното лице са съединени от изобилния хоросан с пълнеж от редени цели и парчета тухли. Над този градеж, имитиращ тухлени редове през цялата дебелина на зида, на места се виждат дребни камъни в хоросан, вероятно от по-късното надграждане (обр. 4).

В наоса не се откриха никакви следи от пиластри към надлъжните зидове (обр. 5).

В притвора се разчистиха две плитко изсечени в скалата гробни ями, ровени от иманярите (обр. 6). Западната половина на едната яма и част от другата остават под западния зид на притвора, който явно е преизграден на изток от първоначалния.

Върху зидовете и в иманярските ями бяха намерени парчета от керемиди от

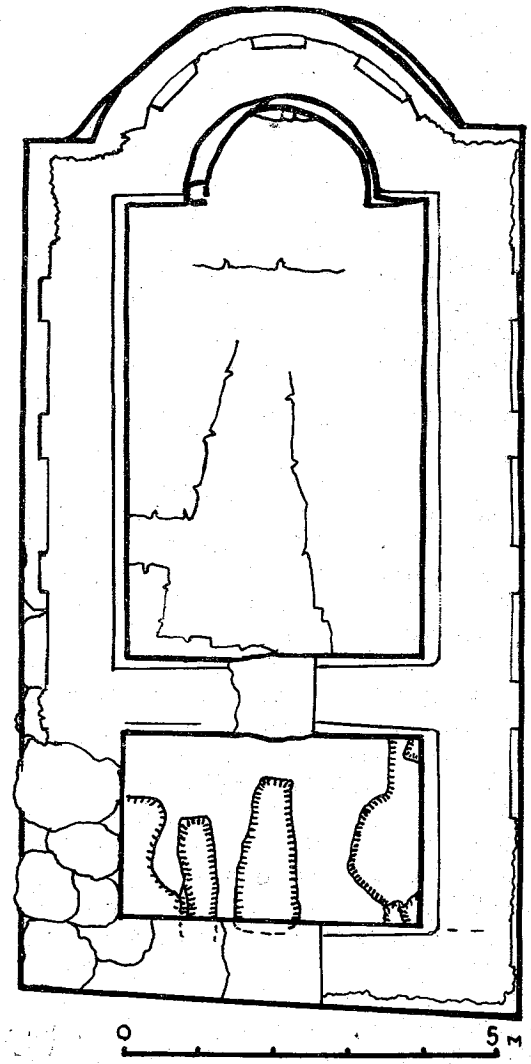

Обр. 5. План на църква № V.

Обр. 6. Църква № V след разчистването.

XII-XIII в.[8], фрагменти керамика от XIV в. и декоративни панички със зелена и жълта глеч. Дължината на тръбичките е 0,065 м.

Различният начин на градеж на надлъжните зидове, изграждането на апсидата върху разрушена по-ранна и преизграждането на западния зид на притвора показват, че северната и южната половина на църква № V са от различно време. Датирането на строителните периоди произтича от установените строителни методи[9] и позволява първият период да бъде отнесен към края на XII или началото на XIII в. Тази датировка се подкрепя от намерената покривна керамика и стила на мозайките[10]. Вторият строителен период е в края на XIII – първата половина на XIV в., когато се прилага декорацията с глазирани панички[11].

Църква № VIII. Според Н. Мавродинов църквата има три строителни периода[12]. Сега под падналия стенописен слой се виждат ясно всички посочени от него фуги между разновременните зидове. Под сега разрушения III-ти от изток пиластър към южния зид на наоса е бил разчистен от Т. Николов западният зид на по-ранната църква. Зидът има ширина 1 м. Разчистен е бил и нисък стенописан градеж в северната апсида, затиснал нейната цокълна стенопис. На 2 м западно от тази апсида има ред тухли от подова настилка.

Към пораженията, нанесени на църква № VIII, трябва да се прибави разрушаването на полукръглите ниши на източния и южен зид на параклиса през последните години.

Под изпадалите стенописи в наоса се вижда, че на височина 0,30 м над пода върху строителния хоросан на зидовете има замазка от хидрофобен розов хоросан. Замазката се проследява по западния зид, като обхваща и долепения на фуга западен пиластър; по южния на наоса до втория пиластър, а на изток парчета хоросан с розова замазка се намират по линията между първия пиластър към южния зид и при апсидната стена. На северния зид розовата замазка е положена само върху втория и третия пиластри и липсва по стените между тях. Вероятно пред южната апсида е имало зидана олтарна преграда, напълно демонтирана по-късно. Не е изключено северният зид и пиластрите към него да са изграждани в различно време.

В щерната край северния зид е изпадала хидрофобната мазилка, която е от червен хоросан и много едри парчета средновековна кухненска керамика, здраво съединена с хоросана[13].

Църква № XI. При разчистването от Т. Николов са били открити основи на две двойки пиластри в наоса за арките, поддържащи свода. Отстоят на 2 м от напречните зидове и разстоянието между тях е 1,50 м. Пиластрите са от един ред камъни и двойката към северния зид е почти разрушена. Може да се допусне, че промяната в плана на църквата е станала по време на изграждането ѝ.

Църква № XII. При консервацията е надграден със сух зид цокълът на описаната от В. Димов тристенна апсида с ниши[14]. Н. Мавродинов пише за двоен цокъл[15]. Бил е разчистен този неравен по-ранен цокъл, асиметрично издаден извън апсидата на юг. В белия хоросан на по-ранния цокъл има големи парчета средновековна кухненска керамика.

Църква № XIV. Сега отвътре е затрупана с камъните на съборения южен сух зид. В притвора е разчистено от Т. Николов северното лице на южен зид от бигор[16] с легло за надлъжна греда, облицовано с тухли. Под два реда от бигорни блокове следва пояс от четири реда тухли, прекъснат от тесен 0,75 м вход на юг, зазидан по-късно с ломени камъни. На север до субструкцията на напречните зидове на притвора е останал тухленият пояс, а градежът от бигор продължава в дълбочина само край южния зид. Скрит е от плочникови настилки, които са на дълбочина 1,50 м под подовото ниво на притвора и екзонартекса. Постройката от бигор не се забелязва по външното лице на южния зид на църквата, което е аликиран зид с пояс от два видими реда тухли и долен скрит ред.

Пак в притвора, на север от бигорния градеж, има основа на зидан стълб, по южната страна на който върху белия строителен хоросан има замазка от розов хидрофобен. В югоизточния ъгъл на екзонартекса, където настилката е разрушена от иманярска яма, се намери голям къс хидрофобна мазилка с едри парчета средновековна трапезна керамика в червения хоросан. Възможно е мазилката да е донесена от щерната на църква № VIII. Не е изключено обаче в голямата църква № XIV, с денивелация между северната и южната част повече от 2 м, преодоляна може би със сводове[17], също да е имало щерна. Църквата е разположена близо до крепостната стена и южният склон към р. Янтра е полегат – подходящо място за изграждане на резервоар, снабдяван с вода от реката[18].

Резултатите от разчистванията на Т. Николов в църква № XIV са интересни и може да се съжалява, че не ги е обнародвал.

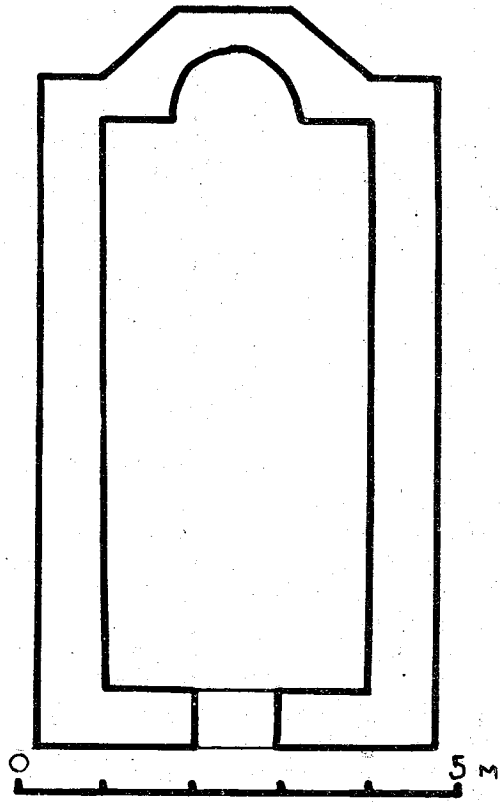

Обр. 7. План на църква № XV.

Църква № XV. Надградена е със сух зид през 1936 г. над ред камъни, облепени с бял и жълтеникав хоросан. Сега спойка между камъните не се вижда. Под тристенната апсида няма следи от полуцилиндричен цокъл (обр. 7). Сега северната половина на църквата е разрушена.

Църква № XVI. В тази църква, както и в църква № V, ширината на основите е 1,30 м. И тук, както и при № V, се намират парчета от керемиди от XII-XIII в. Н. Мавродинов отнася църква № XVI към XII в. и смята, че е една от най-старите сгради на Трапезица[19].

Една иманярска яма в апсидата е копана до 0,40 м дълбочина и керамичните фрагменти от нея са предимно от съдове от двете железни епохи. Втора иманярска яма има отвън, до югоза-

падния ъгъл на църквата и е с дълбочина 1,30 м. На 0,50 м от терена е разкрит долния ред камъни от субстукцията, които лежат върху пласт дребен жълт пясък, глина, дребни и едри чупени камъни и вар. Дебелината на пласта е повече от 0,60 м и може би е част от бъркало. Керамиката от тази яма е разновременна. При липсата на сведения за стратиграфията на Трапезица, важни са и данните от иманярските ями[20].

Църква № XVIII. Обнародваният от Н. Мавродинов план е точен, но непълен[21]. Пропуснат детайл е разчистеното от Т. Николов квадратно съоръжение от камък и хоросан до апсидата, в североизточния ъгъл на наоса. Съоръжението вероятно е мивка – явен белег за използването на църквата и след XIV в.[22].

Надлъжните зидове на църквата са градени по различен начин. По външното лице на южния зид има тухлен пояс, от който сега се виждат само два реда тухли, а северният е граден от камъни с различна големина и на места редовата зидария е нарушена. Западните зидове на наоса, сега почти разрушени от иманярите, на нивото на пода имат дървени скари, отделени от лицето на зида с изправени плоски камъни[23]. В югозападния ъгъл на наоса камъните от южния зид са почти изправени – явни следи от повреди и преправки.

В църква № XVIII е запазена цокълна стенопис по южния зид на наоса, еднаква със стенописта по северния зид на притвора в църква № XI. В апсидата стенописите са двупластови. Прави впечатление, че при по-ранния долен пласт багрите са нанесени върху добре загладена хоросанова мазилка с едър пясък. Сега апсидата е пропукана, отделена и от двете половини на източния зид.

Църквата има датировка в края на XI или началото на XII в.[24]

Наблюденията, направени при разчистването на църквите през 1991 г. може би ще подпомогнат бъдещите проучвания на Трапезица.

Традиционната представа, че седемнадесетте църкви на Трапезица са едва ли не едновременно съществувал ансамбъл, не се е нарушила и след изследванията на Н. Мавродинов и В. Димова, датирали почти всички от църквите. Като се имат предвид строителните методи, архитектурните планове и датировките на двамата автори, както и собствени наблюдения, може да се предположи следната хронология в църковното строителство на Трапезица:

Най-ранните църкви, от XII – началото на XIII в. са вероятно три – № V, XVI и може би № XVIII, в друг план от който е останала апсидата с ранните стенописи. През втората половина на XIII в. се прибавят три куполни църкви – № II, IV и раннат № VIII.

Критичните за масивните строежи години преди края на XIII в., когато на Царевец се разрушават даже крепостни стени[25], заварват на Трапезица 14 или 16 църкви. Може би тъкмо тогава се събарят църкви № V, VIII, XVIII. За сега няма данни за ремонти в останалите три църкви от XII и XIII в. Скоро след това, в края на XIII или в началото на XIV в. на Трапезица са построени църкви № VII и XIII. Преизградена е № V, поправена и разширена е църква № VIII, ремонтирана е № XVIII. Строят се куполната църква № III и № X.

По времето на Шишмановци на Трапезица към съществуващите вече църкви се добавят нови: № № VI, XI, XII, XIV, XV (?), XVII.

Когато настъпва краят на XIV в. на Трапезица е имало поне 15 храма. Следващите XIV в. са продължили да съществуват църква № III с пристройки на калоферска спойка, № VIII и № XIII след някакъв ремонт. Хоросанови зидове от пристройки има до църкви № II и № XI. Добавена е мивка до апсидата на църква № XVIII. Построена или преустроена е църква № IX, градена от камък на глинена спойка, със седалки край стените. Бъдещите проучвания на Трапезица сигурно ще променят предложената хронология в строителството на църквите и броят на християнските храмове в първите десетилетия след XIV в. ще е по-различен. Според преданието на Трапезица е имало седем църкви[26] и вероятно в народната памет се е запазил споменът за седемте, нарекли Второто българско царство, последващи църкви на Трапезица.

Прегледът на състоянията на църквите в 1991 г. показа, че с изключение на стенописите, са пострадали и зидовете, незащитени със сухи [illegible] – убедително доказателство какъв ефикасността на приложения метод опазване на старините, така и на възможността Трапезица да стане отново такава, каквато професор Вакалиски искаше да се запази.

1 *В. Димов.* Разкопките на Трапезица в Търново. – ИБАД. V, 1915, с. 113.

2 *Т. Драганова.* Тодор Николов Иванов. – ИОИМВТ, IV, 1968, с. 140; Общ. в. Велико Търново, VII, бр. 15/25.VII.1930; VIII, бр. 13/11.VIII.1931; X, бр. 15.27.X.1933; в. Янтра, II, бр. 66/23.VIII.1936.

3 *П. Абаджиев.* По разкопките на "Хисаря" и "Трапезица" в Търново. – Сп. БИАД. VII, 1902, 5, с. 69-73.

4 *Н. Мавродинов.* Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в., С., 1931., с. 10-11, Обр. 7; с. 26-27, Обр. 29.

5 Архив *Т. Николов* – Дирекция КИН, отдел Възраждане – Велико Търново, инв. № 13, с. 13.

6 *К.Миятев.* Мозайки от Трапезица. – ИБАИ, I, 1921-1922, св. II, с. 163-175.

7 Сведения от доц. Я. Николова и от инвентарната книга на Великотърновския музей. Благодаря на доц.Николова и колегата А. Писарев за помощта.

8 Вж. *Л. Квинто, Й.А. Йорданов.* Църква от XII в. при с. Леденик, Великотърновски окръг. – Археология, 1982, 1, с. 29-31.

9 Вж. *В. Димова.* Църковно строителство в България през XIII-XIV в. – Авторефератата на дисертация за присъждане на научната степен "доктор на историческите науки", С., 1991, с. 7-8.

10 *Н. Мавродинов.* Цит. съч., с. 27.

11 *В. Димова.* Цит. съч., с. 27-28.

12 *Н. Мародинов.* Цит. съч., с. 55, обр. 67.

13 *В. Вълов.* Водоснабдяването на [illegible] ковните български градове и крепости (VII-XIV в.). – Археология, XIX, 1977, 15, бел. 18, с. 21.

14 *В. Димов.* Цит. съч., с. 144-145, [illegible]

15 *Н. Мавродинов.* Цит. съч., с. 28.

16 *В. Димов.* Цит. съч., с. 166. Висар е [illegible] зван в лицева зидария само в църкви [illegible] X и XIV.

17 *Пак там.* Споменава се за дълбоки "зимници".

18 *В. Вълов.* Цит. съч., с. 22-27.

19 *Н. Мавродинов.* Цит. съч., с. 7-8, [illegible]

20 Би трябвало бъдещите проучвания на Трапезица да се предшестват от обобщаване на старата документация и находки.

21 *Н. Мавродинов.* Цит. съч., с. 10-11, [illegible]

22 Вж. *В. Димова.* Цит. съч., с. 25. Благодаря на Х. Вачев за любезността и консултациите.

23 Така бяха скрити леглата на гредите [illegible] долната църква "Св. Димитър" във Велико Търново.

24 *Н. Мавродинов.* Цит. съч., с. 11.

25 Вж. *Й. Алексиев.* Църква № 21 на хълма Царевец във Велико Търново. – Археология, XVIII, 1976, 2, с. 53-62; *Л. Квинто.* Сеизмозащита в строителството на средновековния Търновград. – МПК, XXV, 1985, 3, с. 19-23.

26 *К. Шкорпил.* План на старата българска столица Велико Търново. – ИБАД, I, 1910, s. 144.

ОПИТ ЗА ТЪЛКУВАНЕ НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА ВЪРХУ ЕДИН КАПИТЕЛ ОТ ЦАРЕВЕЦ

Хитко Вачев

Проучването на хълма Царевец – основната крепост на столицата Търновград, доведе до разкриването на два важни ансамбъла: Двореца на българските царе и Патриаршията, свързани с резидентирането на централната светска и духовна власт в средновековната българска държава. Изяснена бе тяхната планова схема и строителните им периоди.

Проблемът, върху който искаме да обърнем внимание, се намира в пряка връзка с преустройствата на дворцовата църква. За едно от тях, утвърденото засега мнение е на Н. Ангелов[1], който счита, че: "Известни преустройства е претърпяла дворцовата църква по времето на Михаил Шишман (1323-1330). За това свидетелствува капителът с неговия монограм, намерен югоизточно от църквата в насипа с материали, произлизащи от нея. Този капител е с малки размери и богата релефна украса, което показва, че принадлежи към декоративните архитектурни елементи, поставени при преустройството на църквата. След цар Михаил Шишман дворцовата църква е била отново преустроена, при което първоначалната вътрешна мозаична украса е била свалена и заменена със стенописи. Снетите натрошени мозайки без други строителни материали са били насипани южно от църквата, в посока към южния вход. В този насип е намерена част от мраморна плоча със запазен надпис, в който се чете името Михаил и може да се свърже с Михаил Шишман.[2] Тази плоча е била свалена заедно с мозаичната украса."

Проф. Ив. Гълъбов аргументирано доказа, че въпросната плоча с името Михаил е част от по-голям надпис, части от който са открити на други места в двореца.[3] Вероятното му четене е "Михаил... самодрѫжєць всємїъ блъгаромъ", като според гореспоменатия автор, в надписа се съобщава за строежа на дворцовата църква "Св. Параскева" по времето на Михаил Шишман[4]. Като аргумент в това отношение отново е използван въпросния капител с монограма на споменатия владетел.

Тук ще си позволим да направим едно кратко описание на разглежданият архитектурен детайл[5]. Височината му е 21,5 см, ширината – 22 см и диаметър на колонката 11 см.Има форма на пресечена пирамида, обърната надолу. Абакът е висок 2,5 см. Калатосът е 17 см и завършва с осемстенна призма, преход към тялото на колоната със страна 5 см, висока 2,5 см. Той е плосък, с добре очертани четири полета, ръбовете на които в долния край са скосени и образуват четири триъгълника.

Трите страни на този капител са добре огладени и украсени с релефни изображения на животни в плосък релеф, висок 0,7 см. Четвъртата страна е плоска и грубо огладена, без украса, понеже е била опряна до стената. Върху едната страна на капителa е моделирана фигурата на грифон със силно извита назад глава.Дясното крило е извито нагоре и с главата образува един кръг. Човката е силно подчертана, окото е предадено с трапчинка, горната част на тялото – чрез врязани линии. Лявата половина на страната е заета от голям релефен монограм на Михаил III Шишман. Върху средната стена са дадени фигурите на два орела с преплетени шии. Третирани са схематично и стилизирано, задните им крила във вид на полукръгове, запълват пространството между телата и главите на птиците. В горния ляв край на полето отново е скулптиран монограм на владетеля.Върху третата страна е представена фигура на двуглав орел в хералдична поза с разперени криле в плосък релеф. Същата запълва цялото поле. Образът е третиран схематично. Перата по тялото са дадени с трапчинки, крилете и опашката – с отвесни врязани линии. Монограм липсва.

Считаме, че важно условия за нашето изследване е представянето на археологическата среда, в която е открит капителa. Както вече бе отбелязано,според проучвателите на Двореца[6] въпросният архитектурен детайл е намерен в насип с материали, произхождащи (според тях) от дворцовата църква. Същият е изчерпан в помещение № 4 на сграда II, разположена югоизточно от храма. Съставът на въпросния насип е следния:[7] колективна находка от железни предмети, състояща се от една желязна верига, част от меч (дръжка и половината от острието), два катинара, два железни обръча от гървени ведра, железни уши за дръжките на гървени ведра, меден похлупак от съд и железни плочки от щит. С друг характер и предназначение са останалите находки от насипа: медалион с изображение на светец, изработен с техника на клетъчен емайл[8], част от железен свещник, много стъклени разноцветни мозаични кубчета,декоративна керамика, части от мраморна олтарна преграда и квадри от бигор с трапецовидна форма, използвани при оформянето на сводовете. Несъмнено тези находки имат отношение към култа и към оформлението на някакво културно пространство. Този факт ни подтиква да проследим какъв е съставът на насипите и характерът на находките в тях, на съседните на помещение № 4 помещения. Разположени в непосредствена близост до дворцовата църква, в тях също би следвало да се откриват предимно находки с културен характер. В помещения № 1,2, 3 обаче, откритите предмети са с подчертано битов характер[9], с изключение на част от една релефна каменна иконка[10]. По интересни от гледна точка на нашето изследване се оказаха находките от помещение № 10, разположено източно от помещение № 4 и значително отдалечено от църквата. В него са открити: голям брой бигорови блокове с трапецовидна форма (!), две позлатени бронзови коланни апликации с гравирани кръстове[11], както и известната стеатитова икона с представения върху нея сюжет "Коронясване на военни светци от Христос"[12]. В помещения № 5, 9 (разположени южно от № 4, 10) находките отново имат подчертано битов характер[13], с изключение на една медна чашка-кандило[14].

На базата на изложеното по-горе, се очертава следната картина. Не може да се приеме безрезервно твърдението, че в помещенията на сграда II в Двореца изчерпания насип произхожда от разрушенията на дворцовата църква. Находки с подчертано културен характер се откриват в помещения № 4, 10. Трябва да отбележим, че същите са разположени по една ос изток-запад. В помещенията развити във височина над тях е била приложена сводова конструкция, за което говорят открити-

те бигорови блокове с трапецовидна форма. Големината на капителa, както и на другите архитектурни детайли от тези помещения, ни позволяват да изкажем мнение, че същите имат отношение към едно по-малко като обем пространство, а не монументално решено такова на дворцовата църква. Сградата означена с № II според изследвачите е служела за жилищен тракт на царското семейство[15]. Без да бъдем категорични, смятаме, че би могло да се помисли дали над помещения № 4, 10 във височина би могъл да бъде оформен параклис или семейна църква на династията. Известни преустройства в тази част на Двореца,са извършени през 20-те години на XIV в., съдейки по открития там въпросен капител.

Всички досегашни изследвачи на каменната пластика са категорични в едно отношение – капителът на Двореца е създаден по времето на Михаил III Шишман (1323-1330). Основание за това твърдение е буквоподобния знак върху монетите на споменатия владетел Ѫ, както и същият монограм върху две от страните на капителa[16]. В едно изследване бе изказано мнението, че "т.нар. монограм на цар Михаил Шишман е опростено (стилизирано, хералдическо) изображение на крепост"[17]. В най-новото изследване посветено на средновековните български печати и монети, са представени екземпляри от два типа, свързани с медното монетосечене на Михаил III Шишман, с въпросния му монограм[18].

За изображенията върху капителa са направени следните общи констатации: "Той (капителa) носи три релефни изображения на животни, които като гербове са имали някакъв символичен смисъл за българския двор. Изображенията на двуглав орел, птиците с преплетени шии и грифонът, говорят за традиция в българската хералдика през средновековието"[19]. В друго изследване е отбелязано: "Барелефните изображения от трите му страни притежават не само декоративен, но и символичен смисъл. Знакът Ш Ц – съкращение на Шишман цар, очертан при седналия грифон и птиците с преплетени шии, които добиват значение на негови гербове и хералдични емблеми. Средния релефен образ на капителa представлява двуглав орел. По това време, той е отличителен знак на династията на Палеолозите, с които българския цар е бил свързан в брачен съюз"[20].

В изследването си няма да се спираме върху семантиката на отделните изображения, върху която има многобройни проучвания[21]. Считаме, че е удачно да приложим следния подход: разглеждайки изображенията във взаимовръзка, да се опитаме да разберем символичния им смисъл (такъв е предполаган и от други проучватели) на базата на конкретната историческа обстановка и най-вече на личното участие в събитията на цар Михаил III Шишман. Това се налага от факта, че подчертано над две от изображенията е скулптиран личния му монограм, който сякаш акцентира личното присъствие на царя в символично предадени събития.

Кой е всъщност Михаил III Шишман? Син е на неизвестна по име дъщеря на Теодора-Анна и севастократор Петър и на българския първенец от кумански произход Шишман[22]. След смъртта на баща си получил от своя братовчед цар Тодор Светослав, като апанаж Видин. Като един от най-авторитетните представители на най-висшата българска аристокрация през 1323 г. заел ованкантения търновски престол. Активните външнополитически действия на Михаила III Шишман имали за резултат редица териториални придобивки[23]. Ще отбележим само, че в името на осъществяване на своята политическа програма, той разтрогнал брака си с Ана (дъщеря на Стефан Урош II Милутин) и се оженил за Теодора, дъщеря на Михаил IX Палеолог, омъжена преди години за цар Тодор Светослав[24].

С оглед целите на изследването ни, особен интерес представляват действията на Михаил III Шишман след 24.V.1328 г. Ето как Н. Григора разкрива намеренията му:[25] "И по средата на пролетта побързал и сам той (Андроник III) към Византион, за да не би да го изпревари българската войска, която щом намери столицата без достатъчно войска и измъчена от глад, причинен тогава от пристигналия венециански флот, щял да убие императора (Андроник II) и така да се каже всички, които и попаднат, и да постави под властта на своя владетел една държава от Византион до Истър".

Тези претенции на Михаил III Шишман Асен са били основани на брака му с Теодора, сестра на Андроник III[26]. Когато след 24.V.1328 младият Андроник, станал единствен василевс, Михаил проявил известна гъвкавост като изявил претенции за част от бащиното наследие на своята съпруга. В личният разговор между двамата владетели, проведен през есента на 1328 г. край Адрианопол, били засегнати твърде интересни теми и разкрити стремленията на Михаил. Андроник III, смятайки го за сънаследник, бил склонен да му отстъпи Вукелон и заедно с него и други градове, но му заявил категорично, че според ромейския закон за василевс се провъзгласява най-възрастният царски син, а останалите били длъжни да му служат и да му се подчиняват. Ако Михаил бил съгласен "да бъде и да се нарича роб на василевса", императорът бил склонен да му даде градове и земи. Михаил бил категоричен: не подхождало нему, бидейки ВАСИЛЕВС (к.м.-Х.В.), да бъде под властта на друг василевс[27].

Считаме, че тези претенции на Михаил III Шишман за василевс и то равен на византийския, са намерили илюстрация в сцената от капителa, на която са изобразени двете птици с преплетени шии. (обр. 1 а) В подкрепа на тази наша хипотеза има редица аргументи. Първо, прави впечатление абсолютно симетричната композиция, подчертаваща сякаш равнопоставеността на двете птици. Второ, тези птици са орли. Символиката на орела е разнообразна и сложна. В християнската митология няколко са назначенията му: 1 – символ на божията любов (Ис.19:4, Втор. 32:11), 2 – символ на

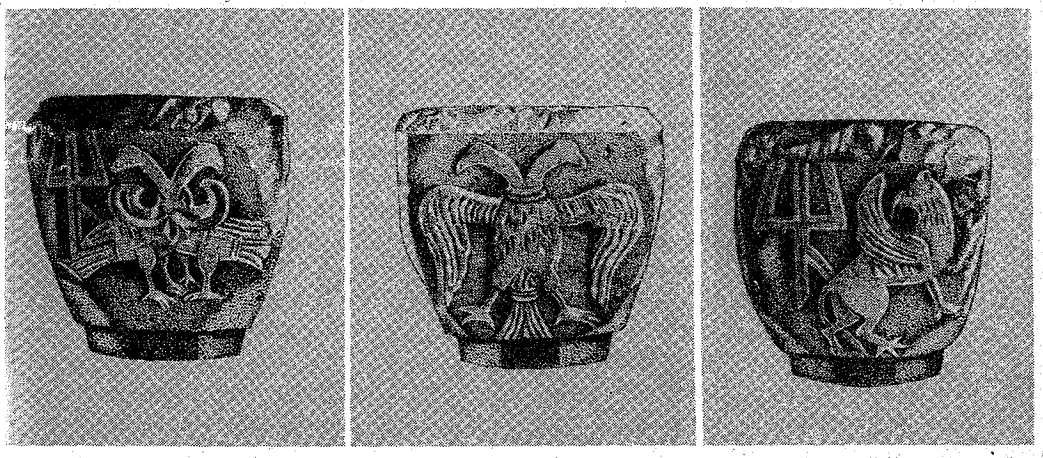

Обр. 1 а, б, в. Капител на Михаил Шишман от Царевец.

високо летяща мисъл (Авд.1:4, Иер. 49:16), от този символ произлиза и емблемата на евангелист Йоан Богослов, 3 – символ на могъществото и сила (Икз. 17:3-10)[28]. С течение на времето смисълът в изображението на орела се е изменял и обогатявал, но винаги е бил символ на волност и независимост, смелост и борбеност, сила и власт. Съвсем закономерно е в тази логика средновековният скулптор да го е предпочел за творбата си, натоварвайки го като проекция на реални исторически събития. Присъствието на монограма върху тази плоскост, сякаш е акцент подчертаващ, че единият от символите на властта има пряко отношение към българския цар Михаил III Шишман Асен.

Тук логично бихме могли да зададем въпроса – дали двуглавият орел върху следващата страна на капителa, може да бъде тълкуван като знак на някаква династична политика? (обр. 1 б) Известно косвено доказателство в тази посока може да ни даде политиката водена от Андроник III Палеолог – през 1340 г. същият дал на Андрей Музаки титлата деспот на Епир и заедно с това герб с фигура на двуглав орел[29]. От друга страна двуглавият орел е императорска инсигния (по това време отличителен знак на династията на Палеолозите), строго свързана с личността на владетеля, символ на абсолютната му власт и стремежа за господстване над други страни и народи[30]. Не трябва да се изключва възможността Михаил III Шишман просто да е присвоил тази инсигния, на базата на високото си лично самочувствие. За такова говорят както съвременните му, така и по-късните средновековни автори в своите произведения. Така например Григорий Цамблак пише в житието на Стефан Дечански: "... българският цар Михаил, възгордял се от многото успехи и царска слава, се вдигна срещу сръбското царство и се стремеше да го подчини под своя власт... Ако не дойде (Стефан Урош III Дечански)... и не падне пред мене, та да стъпя (Михаил III Шишман Асен) на врата му с крака на нашата непобедима държава, ще изпратя да го доведат позорно свързан..."[31]. Това е една доста точна илюстрация на казаното по-горе.

Разглеждайки сцените върху капителa стигаме до изображението на грифона, представен в хералдична поза[32] (обр. 1 в). Появата му върху архитектурния детайл може да бъде разглеждана в два аспекта. Възможно е той да е хералдичен знак на Михаил Шишман още от времето когато е деспот на апанажа с център Видин. Косвено указание за такова съждение е факта, че грифонът е символ на кесарския чин на Византия[33]. В случая става дума за една по-късна епоха, но пък се знае, че голяма част от византийския церемониал и инсигнии са усвоени в българския двор. От друга страна, същият може да бъде разглеждан като пазител на царя и неговия трон. В конкретния случай, този вариант е по-приемлив, съдейки по позата, обърната глава на грифона към монограма на царя, скулптиран в лявата част на полето.

От така изложените от нас по-горе разсъждения се очертава следната хипотеза. В жилищния тракт на двореца е бил оформен параклис или семейна църква на династията, в чийто интериор е имал място разглеждания капител. Между трите му изображения има подчертана обвързаност. Както по отделно, така и във взаимовръзка същите символизират реални исторически събития от края на 20-те години на XIV в., с подчертано участие на Михаил III Шишман Асен в тях. В психологически аспект същият се очертава като амбициозна, самоуверена и доста претенциозна личност. Датировката на капителa би могла да се прецизира между 1328-1330 г.

1 *С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов*, Архитектурата на двореца – В: Царевград Търнов, 1, С. 1973, с. 64.
2 Пак там. с. 170-172.
3 *Ив. Гълъбов*. Средновековната българска епиграфика през последните години. – Археология, 1975, 4, с. 22.
4 Пак там, с. 25, бел. 42.
5 *С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов*. Цит. съч., с. 127, обр. 13а, б, 14а.
6 Пак там, с. 64.
7 Пак там, с. 102.
8 *С. Георгиева*. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец – В: Царевград Търнов, 2, 1974, с. 401-404, обр. 5.
9 *Ян. Николова*. Домашния бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов, 2, С. 1974, с. 187-386.
10 Пак там, с. 366.
11 *С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов*. Цит. съч., с. 105.
12 *Я. Николова*. Вит. съч., с. 270-275.
13 Пак там, с. 316-386.
14 Пак там, с. 364.
15 *С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов*. Цит. съч., с. 105.
16 *Кр. Миятев*. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 141. *Ат. Попов*. Монограми на българските царе (XIII-XIV в.) – Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С. 1980, с. 176-191.
17 *М. Станков*. Какво представлява така наречения "Монограм на цар Михаил Шишман"? – Векове, 1986, 1, с. 30-35.
18 *Й. Юрукова, В. Пенчев*. Средновековни български печати и монети. С. 1990.
19 *А. Василев, Т.Силяновска-Новикова, Н. Трufешев, И. Любенова*. Каменна пластика. С. 1973, с. 65-66.
20 *Т. Силяновска*. Скулптура. – История на българското изобразително изкуство. С., 1976, с. 206 и сл.
21 *Л. Дончева-Петкова*. Грифонът в изкуството на средновековна България. – Археология, 1979, 4, с. 22-39 и цит. там литература. В. Нешева. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник, Археология, 1984, 2-3, с. 109-119 и цит. там литература. Д. Бережков. О храмах Владимиро-Суздальского княжества (XII-XIV) – "Труды Владимирской ученой архивной комисии. Владимир, 1903, VI, с. 312. *Г.К. Вагнер*. Скульптура Древней Руси. XII в.Москва, 1969, с. 292 и цит.лит.
22 *Ив. Божилов*. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С. 1985, с. 119-134.
23 *Ал. Бурмов*. Шишмановци I-В: Избрани произведения. т. 1, С. 1968, с. 222-278.
24 *Ив. Божилов*. Цит. съч., с. 119.
25 Пак там, с. 127.
26 Пак там, с. 128.
27 Пак там, с. 128.
28 *F. X. Kravs*. Real-Encyclopedie der christlichen Alterthümer. Freiburg in Breisgan, 1896, S. 20-21.
29 *Н. П. Кондаков*. Очерки и заметки по истории средневекового искусства. Прага, 1929, с. 119.
30 *В. Нешева*. Цит. съч., с. 112.
31 Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. С., 1983, с. 106-107.
32 *Л. Дончева-Петкова*. Цит. съч., с. 30.
33 *Н.П. Кондаков*. Цит. съч., с. 29, 106.

КУЛТЪТ КЪМ БОГОРОДИЦА В САКРАЛНАТА ЗАКРИЛА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД

Весела Писарова

Култът към Св. Дева Мария (Богородица) се ползва с голяма популярност в средновековния християнски свят. Неговото широко разпространение започва през V в., когато по подобие на йерусалимския храм-мартирий, в който е погребана Богородица, започва строителството на богородични църкви и параклиси,предимно мартирийни, в Константинопол и другите големи градове на империята. По това време става и пренасянето на богородичните реликви – така мафорият ѝ е пренесен в Константинопол през 469 г., появяват се неръкотворни и други богородични икони.[1] Голямата популярност на нейния култ се крие в семантиката на образа на Светата Дева. Тя е избраният от Бога инструмент за превъплъщение на божествената същност в човешки образ – синът божи, Исус Христос.[2] Така естествено тя става трансмисия, чрез която се осъществява най-лесно връзката между човека и Божия син. Богородица се счита за най-ревностния застъпник за човешките същества пред Христос.

В култа към Светата Дева се откриват различните функции, с които е оторизирана от човешките групи, било като тяхна застъпница пред Бога, било като лично покровителство за отделния човек или група хора.[3] Сред тези функции особено изпъква градозащитната, свързана със сакралната закрила на големи човешки общности.[4]

Произходът на градозащитната функция на Богородица има няколко аспекта и те са: 1) асоциативни, инспирирани от античната култова традиция, от пророческите видения и от свързването на едните с другите; 2) трансмисионна основа, осъществяването на връзката човек-Бог чрез посредничеството на богоизбрани; 3) конкретно-събитийни, отнасящи се до конкретни исторически събития, на които се придава мистичен и провиденциалистки характер.

Тези функции на Богородица се осъществяват по различен начин в човешкото битие: 1) строителство на храмове, на които се възлага специалната функция на Богородичната защита; 2) специални култови изображения на Богородица и изображения със защитата ѝ за Константинопол и други градове; 3) специални култови действия, подпомагащи осъществяването на тази нейна функция.

Произходът на градозащитната функция на Богородица както споменахме има различни основи – например асоциацията с античната култова практика и античния провиденциализъм и мистика от една страна, и от друга – с пророческите предхристиянски провиденциалистки видения и техните тълкувания. С развитието на култа на Богородица се наблюдава преплитането на античните и пророческите представи.

Асоциацията с античния култ към богинята дева Атина е най-проста. Богинята дева Атина – Светата Дева Мария. Храмът на Атина на Акропола в гр. Атина – църквата на Светата Дева е преустроеният през VI в. храм на Атина. Богинята-дева е защитница на едноименния град и носи епитетите градска, градодържица, градозащитница – Светата Дева заема мястото на античната богиня и също е известна с епитета градозащитница.[5] Първоначално асоциацията е формална, но чрез наследяването на култовото място и поемането на функцията му в града като един главен храм на сакралния му център, тя става семантична.

Друга асоциация от античния култ е по отношение на Богинята-майка (Гея, Деметра, Кибела и пр.). Богинята-майка се съединява с мъжкото божество и ражда другите богове и полубоговете-герои – земната дева Мария е инструмент на Бога за чудотворно непорочно зачатие и раждане на Исус Христос. Една от функциите на Богинята-майка е покровителството на културата и конкретно на градовете (Деметра, Ищар, Кибела и пр.) – Богородица е покровителка на Константинопол и другите градове.[6]

Асоциативното съпоставяне с пророческите видения и тълкуванията им също се опира на формалната връзка. Така виденията на пророк Иезекиил на новия храм и затворената (заключената) врата[7], тълкувано като символика на Дева Мария – непорочността и чудото на девственото зачатие и раждане на Сина божи, по чисто формалната връзка се отъждествява с "девствеността" на едно укрепление, непревземаемо и непревзето, а също със затворена, заключена за чужденеца и нашественика порта, врата или проход. Изображението на "Богородица затворени врата"[8], макар и рядко срещано в стенописта, е с много ясен смисъл – Богородица като пазителка на храма от чужди и невернициа, пазителка на дома божи, т.е. на материализираното духовно пространство или иначе казано на културното пространство.

Обвързването на някои антични асоциации с пророческите по отношение на градозащитната функция на Богородица, води до конкретно оформяне на функцията "пазителка на входовете, портите, разклоните, проходите и пр.". Така древните богове-пропилайос и многоликите богове от типа на Янус имат своето съответствие в християнската култова практика за сакрална закрила преди всичко в образа на Богородица.[9]

Градозащитната функция на Богородица възниква и на базата на трансмисионната функция на Божията майка като застъпница за човешките същества пред Бога. Тя е най-естествената трансмисия на молбите на хората отправени към Христос за спасението на душите и телата им, което се основава на естеството на връзката майка-син. Иначе казано, поради същността на Богородица – богоизбраната майка, даваща живот чрез своята утроба на божествения Син-бог, тя е тази, която е призвана на бъде връзката между човека и Бога. Застъпничеството за човеците въобще е и застъпничество за тяхното обиталище – дом, крепост,град, т.е.тяхното културно пространство. Поради това император Юстиниан II възлага своите надежди за закрила на царството си на Богородица, на император Ираклий през 622 г.поверява на нея и иконата ѝ охраната на Константинопол.[10] Богородица се явява и като застъпница за душите на загиналите войни при защита на града. Тя е онази "небесна стълба" (според виденията на пророк Яков)[11], която ще ги отведе като праведници на небето, така те ще са възнаградени за жертвата си.

Конкретно събитийната основа на появата на градозащитната функция на Богородица са събитията, свързани с нападенията и обсадите на Константинопол от персийско-аварско-славянските войски и от арабите, приключили успешно за жителите на града на 7.08.626 г., 25.06.678, 16.08.718 г. "Чудното избавление" става благодарение на усърдните молби към Богородица и нейната икона, която била изнесена от църквата, както и ризата ѝ, която била потопена в морето и предизвикала страшна буря, довела до гибелта на чуждата флота.[12]

Проявата на градозащитната функция на Богородица е много добре осъществена чрез строителството на храмове, посветени на Божията майка. По правило това са главни градски храмове с централно разположение и важно значение за религиозния живот в града или по-малки църкви и параклиси, а често и манастири, разположени на най-съществени или уязвими пунктове на отбраната на града, или на значими комуникационни връзки. Такива примери има много. Вече посочихме примера с Атина, където храмът на богинята на Акропола е преустроен в църква на Светата Дева Мария.[13] Като една от главните църкви в Солун е тази на Богородица Ахейропоетос, която е голяма почти колкото тази на Св. Димитър. Тя е разположена в центъра на града на главната улица, минаваща по трасето на важния път Via Egnatia, съществуващ от древността. Църквата е имала и втори вход от юг, към улицата.[14] Многобройни са църквите, посветени на Богородица в Константинопол. Важна роля в ритуала е имала малката Богородична църква (най-старата) в съседство със "Св. София", но особена охранителна функция за града е възлагана преди всичко на "Влахернската Богородица" и на "Богородица Животворен извор", която е разположена извън града пред крепостните стени и недалеч от портата Пиги, н един много важен път за Тракия, за Си ливрия[15]. Известно е, че над Златнат порта в Константинопол, както Киев и Владимир са разположени над ратни църкви, посветени на Богороди ца.[16] В древна Русия съществена ро в охраната на градовете са имали У пенските храмове.[17] В Охрид една о църквите на Богородица е взидана крепостната стена до Челната порт на града, а друга църква на Богороди е разположена в близост с Долнат порта.[18] Църквите от средновековн те градове в пределите на днешна Бъл гария, в повечето случаи, са разрушен и техните имена не са известни. Кат характерни примери за сакралната за щита на градовете могат да се посо чат богородичните църкви в Мелник Асеновград. Така в Мелник, в центъ на долния град, на разклона на двам пътя е църквата "Въведение Богоро дично", а пътят от югоизток през ме тността Ключ, при входа на града е ох раняван от два манастира – единия е до пътя, разположен на малък хълм е посветен на Богородица Пантанаса а другият е високо над пътя, разполо жен на платото и е посветен на Бого родица Спилеотиса.[19] В Асеновгра проходът и входът в града от юг с охраняват от църквата "Св. Богороди ца Петричка" в крепостта, а в центъ ра на външния средновековен град, на главния път е църквата "Св. Богороди ца Успение" (Дълбоката).[20]

Проява на градозащитната функци на Богородица са и някои надписи посвещения на нейното покровителс тво и помощ за градските стени. Мно го красноречив пример е Битолския надпис на цар Иван Владислав от 1016 г.[21] Не е изключено такъв харак тер да е имал и надписът от фрагмен та декоративен корниз от Царевец където се чете: "Девин град".[22]

От изображенията, които могат да се свържат с градозащитната функция на Богородица или се асоциират с нея, най-популярна е иконата на Влахернската Богородица. С известност се ползва и стенописта от киевската съборна църква "Св. София" – "Богородица Нерушима стена" от XI в.[23] Богородица като покровителка на Константинопол е представена на мозайка от X в. над входа на патриаршеската съборна църква "Св. София". Това е патронална сцена с представяне на императорите Константин Велики и Юстиниан II като дарители и просители на застъпничеството ѝ, поднасящи ѝ съответно моделите на Константинопол и на църквата "Св. София"[24]. Изображения на Богородица Градозащитница се срещат не само в монументалното изкуство, а също в миниатюрите[25] и монетните емисии[26]. Най-конкретно това е изразено в монетите на Михаил VIII Палеолог и на Андроник II Палеолог с Андроник III Палеолог. Появата на тези монетни емисии се свързва с възстановяването на Константинопол като столица на империята през 1261 г.[27]

По асоциация сцените "Успение Богородично" и "Възнесение Богородично" символизират вход, врата. Сцената "Възнесение Богородично" се представя с образа на Мария пред отворените райски двери. Това изображение подсилва асоциацията с вратата. Тези сцени се изобразяват обикновено на западната стена на наоса, над входа в него и една над друга, а понякога при липса на място и до входа.[28]

Също по асоциация с пророческото видение на Иезекиил на "заключената врата", сцената представяща това видение символизира защитата на Богородица за всички входове, изходи, проходи и под. места.Изображението представя Богородица в бюст в медальон пред затворената врата на храма. Тази сцена се среща рядко в изкуството.[29]

Една друга монументална и батална сцена представя конкретен случай на богородичната градозащитна функция – спасяването на Константинопол от арабите. Нейното разпространение в монументалното изкуство вероятно намира най-добра почва през XIV и XV в. във връзка с османските завоевания на Балканите. Всъщност сцената се изписва като част от Акатиста на Богородица, създаден може би още през VI в., т.е. преди това събитие. Сцената изобразява уводната строфа на Акатиста, вероятно по-късна добавка към първоначалния химн. При липса на достатъчно място за изписването на голямата батална сцена, тя се замества от изписването на уводния стих, в който се прославя "Непобедимата Военоначалница". Изобразяването на Акатиста завършва с образа на иконата "Влахернска Богородица Одигитрия", имаща пряко отношение към защитата на града. Сцените от Акатиста на Богородица намират място и на фасадите на храмовете, най-вече тези свързани с градозащитните функции: "Спасяването на Константинопол", в църквата "Св. Петър" в Преспа, текстът на уводната строфа на Акатиста над южния вход на църквата "Перивлепта" в Охрид, образите на Богородица Одигитрия и други в църквата "Пантанаса" в Мелник и др.[30]

Акатистът на Св. Богородица и празникът свързан с него придобиват особено градозащитно значение във връзка с освобождаването на Константинопол от персийско-аварската обсада (626 г.) и арабските обсади (678 г. и 718 г.). Това се отдава на чудотворното действие на иконата на Влахернската Богородица и на нейната риза (мафория), потопена във водите на Златния рог и предизвикала буря, донесла гибелта на чуждата флота. Ризата на Богородица е била пренесена от Йерусалим в 469 г. и положена в специална постройка във Влахернския

храм. Именно тук през 511 г. се установява служебния чин на Св. Дева Мария. При император Маврикий възниква всенароден празник – Акатистът на Богородица, който е определен на петата седмица от четирдесетницата. Вероятно след успешното отблъскване на персийските и аваро-славянските войски в 626 г., към химна, състоящ се от 24 строфи (12 икоса и 12 кондака) е било добавено въведение, в което Богородица се възхвалява като защитница и спасителка на Константинопол и се споменава с епитетите "Воевода бранителка", "Нерушима стена" и др. По време на празника се чете паремия на пророк Исая с такъв подбор, че под старозаветните образи и събития се подразбира войната с персите.[31] Поради това вероятно сцената на "заключените врата" понякога се смесва с видението на пророк Исайя.[32] С празника е свързано чудесното вдигане на завеските в олтара на Влахернската църква, откриващо образа на Богородица. По време на празника става тържествено изнасяне на иконата ѝ от храма с процесия. По различни поводи императорите и военноначалниците отправяли молби или благодарност към чудотворната икона или я носели със себе си при някои събития от изключителна важност – например влизането на император Михаил VIII Палеолог в Константинопол през 1261 г.[33]

Как е ставало честването на празника на богородичния Акатист в българските градове и какви точно специфични обряди към него са извършвани не знаем. Като се има предвид, че върху църковния живот в България най-пряко е въздействието на Константинопол, то и този празник вероятно да е точно копиран, разбира се не лишен от някои местни различия и особености.

Този кратък преглед на възникването и проявяването на градозащитната функция на Богородица за средновековните градове, без да претендира за изчерпване на всички възможни прояви, сочи че тя има дълбоки корени в древната предхристиянска традиция и широко разпространение поради чисто човешката същност на Дева Мария и връзката ѝ с божествения ѝ син.

1 *Кондаков, Н. П.* Иконография Богоматери. С. П. 1913, с. 345-347.

2 Мифы народов мира. Энциклопедия. т. 2, М. 1988, с. 114.

3 Мифы ... с. 112-115; *Кондаков, Н. П.* Цит. съч. с. 358, 364.

4 *Поливянни, Д. И.* Средновековният български град през XII-XIV в. С. 1989, с. 158-160; *Писарова, В.* Аналогични прояви на сакралната сигурност и защита на градовете и крепостите през античността и средновековието. – Доклад на научна сесия в памет на д-р П. Горбанов, Софийски университет, 12-13. 04.1991 г.

5 Мифы... т. 1, с. 127, т. 2, с. 114; *Сидорова, Н. А.* Афины. – Города и музеи мира. М. 1984, с. 147; *Полевой, В. М.* Искусство Греции. Средние века. М. 1973, с. 21-22;

6 *Кондаков, Н. П.* Цит. съч. с. 354. Мифы... т. 1, с. 178-180; *Зубарь, В.М., Павленко, Ю.В.* Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. Киев, 1988, с. 41, 66-67; *Кондаков, Н.П.* Цит. съч.с. 348.

7 *Иезекиил.* Г.43, 44. – Вж. *Василиев, А.* Ерминии. технология и иконография. С. 1976,с. 84,87; Мифы... т. 2,с.114; т.1, с. 482.

8 *Грозданов, Ц.* Проучванье на живописот в Св. Климент (Богородица Перивлептос). Студии за Охридскиот живопис. Скопје 1990, с. 96, обр. 17.

9 Мифы... т. 2, с. 683-684; *Герасимов, Т.* Нумизматически принос към религията на Тракия. – ИБАИ VIII, 1934, с. 162-182; *Писарова, В.* Цит. съч. с. 9, 11-12.

10 *Кондаков, Н. П.* Цит. съч. с. 348, 358.

11 *Василиев, А.* Цит. съч. с. 84, 87.

12 *Кондаков, Н. П.* Цит. съч. с. 348; *Грозданов, Ц.* Композициията описадата на Цариград во црквата Св. Петар во Преспа. – Студии за Охридскиот живопис. Скопје 1990, с. 125-130; *Аверинцев, С. С.* Поэтика византийской литературы. М. 1977, с. 231-234.

13 *Сидорова, Н. А.* Цит. съч. с. 147; *Полевой, В. М.* Цит. съч. с. 21-22.

14 *Полевой, В. М.* Цит. съч. с. 26-28, 36-37; *Tafrali, O.* Topographie de Thessalonique. Paris 1912, pp. 160-164; Tafrali, O. Thessalonique au quatorziem siecle. Paris 1912, 130-144. – Свързването на църквата на Богородица с легендата за Св. Димитър и с церемониите на неговия празник, наличието на обща икона на двамата, многото изображения на Богородица, като застъпница от църквата "Св. Димитър", подсказват връзката на градозащитните им функции и взаимно ги подсилват.

15 *Кондаков, Н. П.* Цит. съч. с. 348-350; *Janin, R.* Constantinople Bizantin. Developpement urbain et repertoire topographique. Paris 1950, pp. 43-48, 256. – На портата Пиги има надпис от 1438 г., в който се казва, че тя е посветена на покровителството на Богородица Животворен извор.

16 *Толочко, П. П.* Древний Киев. Киев 1976, с. 56-61; *Вагнер, Г. К. Старые русские города. Справочник*-путеводитель. М. 1980, с. 357, обр. 18-19, с. 366, обр. 77.

17 *Поливянни, Д. И.* Цит. съч. с. 159 и бел. 90. – Празникът на Богородичното успение се свързва с датите на чудотворното избавление на Константинопол на 7.08.626 г. и на 16.08.718 г., от тук и градозащитната роля на Успенските храмове.

18 *Коцо, Д.* Богородица Челница. – Старинар XX, 1969, Збирник Ђурђа Бошковића с. 171-177. – Не споделяме мнението на автора, че църквата е построена след зазиждането на портата и разрушаването на стената през османския период.

19 *Писарова, В.* Цит. съч. с. 12; *Нешева, В.* Средновековният Мелник. – Векове 1981ь, кн. 4, с. 41-42; *Perdrizet, P.* Melnic et Rossno. – BCH, I-III (XXXI), Paris 1907, pp. 21-30 – В Мелник е имало поне пет църкви, посветени на Богородица, една от тях е възрожденската църква "Св. Богородица Животворен извор", разположена в североизточния край на града, край Роженското дере, не е изключено да е построена върху развалините на средновековна със същото име.

20 *Писарова, В.* Цит. съч. с. 12; Културно-историческо наследство в Асеновградския край. С. 1989, с. 21-22.

21 Българската държавност в актове и документи. С. 1981, с. 39.

22 *Ангелов, Н.* Царевград Търнов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XIII-XIV в., т. 3, С. 1980, с. 116-119, обр. 99; *Поливянни, Д.* Мястото на Девин град и ролята му. – ИПр. 1984, 2, 2. 81-85.

23 Мифы... т. 2, с. 115.

24 *Лазарев, В. Н.* История византийской живописи. М. 1986, с. 135-139.

25 *Грозданов, Ц.* Композициията... с. 128, обр. 50.

26 *Герасимов, Т.* Антични и средновековни монети в България. С. 1975, №№ 98, 1001.

27 *Писарова, В.* Цит. съч. с. 14.

28 *Грозданов, Ц.* Охридско зидно сликарство от XIV век. Охрид 1983, обр. 13, 39, 43, 47.

29 *Грозданов, Ц.* Проучванье... с. 96, обр. 17.

30 *Грозданов, Ц.* Композициията... с. 125-130; Охридско... обр. 16;

31 *Кондаков, Н. П.* Цит. съч. с. 347-349; *Аверинцев, С. С.* Цит. съч. с. 231-234; *Грозданов, Ц.* Композициията... с. 125-130.

32 *Грозданов, Ц.* Проучванье... с. 96, обр. 17.

33 *Грозданов, Ц.* Композициията... с. 125-130.

НАПРЕЧНА КРЕПОСТНА СТЕНА ИЗТОЧНО ОТ ЦЪРКВА "СВ. НИКОЛА" – ЕТАП ОТ КРЕПОСТНОТО СТРОИТЕЛСТВО НА МЕЛНИК XIII-XIV ВЕК

Георги Стоянов

Крепостната стена източно от църквата "Св. Никола" е най-масивната и внушителна преграда за противника, настъпващ към централната зона на укрепения средновековен град през XIII-XIV век. Със своята монументалност и композиционно решение тя е осигурявала непристъпност към централното градско ядро. Незначителните ѝ остатъци не могат да ни дадат ясна представа за мощта и фортификационната ѝ неприкосновеност (обр. 1). Археологическите разкопки се извършиха през 1979-1983 г., след като се бяхме сдобили със значителна информация за крепостните съоръжения в югозападния край на средновековния град.[1] Проучването на стената се наложи от необходимостта да се потърси хронологическата ѝ връзка с другите фортификационни съоръжения на Мелник и се разкрие в пълнота нейният облик като елемент от цялостната укрепителна система на града.

В малкото излезли досега публикации за средновековния Мелник тя не е намерила своето заслужено по значимост място. Явно е, че нейното съществуване като елемент на укрепителната система на Мелник не е надживяла османското нашествие по българските земи. Конкретни сведения за наличието на крепостна стена източно от църквата "Св. Никола" до началото на разкопките нямахме. Податките за наличие на крепостна стена на това място бяха добре изразени. В този участък хълмът, едноименен на църквата "Св. Никола", е значително стеснен. От тук минава пътеката, водеща от съвременния град за църквата "Св. Никола" и Феодалния замък. Това е и средновековният път към тях, минаващ през представителен вход на крепостната стена.[2] От досегашния опит, почерпан от проучването на другите обекти на територията на крепостта, достигнахме до извода, че средновековният Мелник е имал традиционната за множество български градове от периода на Второто българско царство градоустройствена схема и топография.[3] Основната му част главното укрепено градско ядро се разполагало върху западната половина на обширното плато с издължена форма и площ около седем хектара.[4]

Градоустройствената схема на средновековния Мелник в по-общ план можем да си представим като: външен град по долината на река Мелнишка и по сухите дерета (Роженско и Сушицко), където се развива и съвременният град, който е обединил предградията и занаятчийските квартали в подножието на хълма от север и североизток; укрепено градско ядро на феодалната аристокрация с Митрополитски център, отделен от останалите зони с напречната крепостна стена и Феодален замък. В така очертаната средновековна градоустройствена система

Обр. 1. Напречна крепостна стена източно от църква "Св. Никола".

на Мелник има четири укрепителни пояса. Те са взаимно свързани помежду си с радиални съобщителни връзки, които се концентрират в югозападната част на хълма, където е замъкът на феодала. Той е заемал най-удобното и най-добре естествено защитено стратегическо място. Самият дворцов ансамбъл бил приспособен за самостоятелна отбрана както при Червен[5], Търновград[6] и др. средновековни центрове.

Към първият укрепителен пояс принадлежат преградните за река Мелнишка крепостни зидове от североизток и запад, както и водната кула при "Грозни дол", за която ни съобщава Васил Кънчов в края на XIX век[7]. Напречен на река Мелнишка зид е бил открит и северно от Паскалева къща през 1971 г., при прокарване на водопровода за град Мелник[8]. Към този укрепителен пояс спада и входно-изходният пункт от югоизток с останки от кула съществуваща в руини до днес в местността "Ключ", единствената връзка на Мелник с пътя от изток.

Вторият укрепителен пояс обхваща подходите към укрепения средновековен град, които са били три: два в подножието на манастира "Св. Богородица Спилеотиса", и третият – източно от църквата "Св. Николай Чудотворец", където през 1981-1982 г. ст.н.с. Д. Димитрова разкри останки от главната пътна връзка между вътрешния и външния град.[9]

Проучваната крепостна стена е от трети укрепителен пояс, към който принадлежат крепостните съоръжения по ръба на платото и средновековния Славов манастир "Св. Богородица Спилеотиса", обособен като самостоятелно отбранително звено.[10] Стената е играла важна роля в организирането на кръговата отбрана на административния център, включващ митрополията със своето стопанство. Този пояс е на границата между занаятчийските квартали и централната градска част. Той се явява като последно препятствие, преди врага да се спре пред отбранителните съоръжения на самостоятелно защищаващия се феодален замък (явяващ се като четвърти и последен укрепителен пояс). Теренът североизточно от напречната крепостна стена е способствувал възникването на занаятчийските квартали. Като по задоволени с вода, в тези квартали, заедно с някои зони от външния град се развивали занаятите, които се нуждаели от повече вода, както е при средновековния Червен[11]. Отразената териториална схема на средновековния Мелник се покрива със социалната му структура за периода XIII-XIV векове.

От нивото на кулите и напречната крепостна стена се осъществявала необходимата визуална връзка между опорните точки на предходен етап към овладяването на укрепената зона на феодалната върхушка. Тя е решена напречно на подстъпа от изток и затваря всички зони за възможен достъп от посочената страна, като завършва до стръмните отвесни склонове на

платото. Разкритото ѝ трасе е с дължина 171 м и обхваща всички оцелели остатъци от нея до границата на съвременното водохранилище, което отсича участък от трасето ѝ до ръба на платото – 38 м. Максимално запазена височина от трасето ѝ достига до 1,05 м (обр. 2). Има сектори от трасето ѝ, където тя е напълно разрушена, а на отделни места личи само хоросановата ѝ подложка. Градежът на стената е от речни и ломени камъни, някои с обработени чела, споени на бял хоросан. Някъде в градежа на стената по единично са използувани като сполии парчета от средновековни тухли с дебелина 0,04 м. Следи от употребата на дървени сантрачи на запазеното ниво не се забелязват. Изцяло е разкрито източното външно лице на стената, а вътрешното (западно) е разкрито в отделни сектори. На отделни места по източното лице на стената се забелязват следи от плътно измазване с хоросанов разтвор еднократно, а западното лице е с оформяне на фуга около камъните, което е характерен елемент за Мелнишката архитектура през периода XIII-XIV векове и през Възраждането. Погледнат от изток терен-
нът, върху който е била застроена
стената, има форма на кобилица. В
най-горната, доминираща част е бил
оформен главния вход през стената
от който личат южната страница с
останки от кула. Поради голямата раз
рушеност и обрушеност на кулата
нейният план е трудно да бъде уста
новен.

Поради голямата денивилация на те
рена от двете страни на входната ку
ла (от южната страна при дължина н
трасето 50,30 м е преодоляна разлик
в нивата 15,97 м) наложило се изсича
нето на трасето по надлъжната ос те
расовидно за по-голяма устойчивост
Широчината на стената в този учас
тък е 1,60 м поради здравината на поч
вата не се е наложило фундиране в те
рена и не е изграден банкет. От север
ната страна на кулата при дължина н
трасето 92 м е преодоляна разлика в
нивата повече от 20 м. Широчината н
стената в този участък варира и дос
тига до 2,30 м. Различната дебелина по
цялата ѝ дължина от север е продик
тувана от голямата денивилация, уяз
вимостта на конкретното място и от

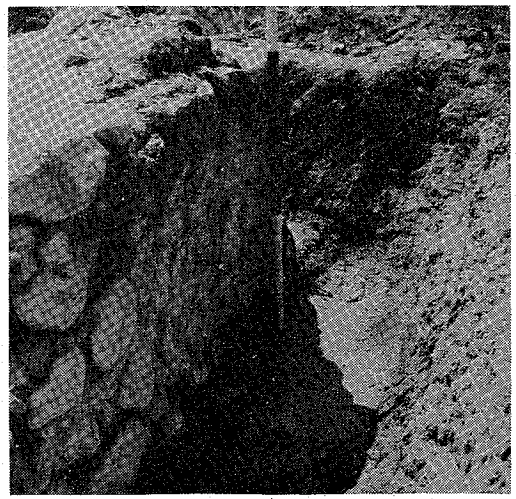

Обр. 2. Максимално запазената височина на НКС, западно лице с оформена фуга в мазилката около камъка.

Обр. 3. Сектор от НКС източно, от която се вижда част от по-ранна стена.

общата схема за по-стабилно укрепване на стената. Затова в тази посока са направени два отстъпа (чупки) от 0,15-0,20 м, за осигуряване устоите ѝ. В долният северен край на разкритата стена бяха разчистени основите на малка правоъгълна каменна стълба. Тя е вградена в стената и на това място е широка 3,40 м. Точният ѝ план като крепостно съоръжение не може да бъде изяснен, но вероятно тази едноramенна стълба е извеждала защитниците на по-горено ниво, където се развивала кула, изградена над самата стълба. Тук вероятно е имало вход (потерна) на първо ниво.

Проучването на крепостната стена по цялата ѝ надлъжна ос, в секторите с различни нива, в субструкция и подложка ни даде възможност да установим, че стената е изградена с две гладко оформени лица. За целта са използувани по-едри камъни с обработени чела, а във вътрешността на стената са вложени по-дребните камъни и трошляка, получаван при оформяне челата на лицевите камъни. Спойката е от бял хоросанов разтвор. За тухлата като строителен материал при изграждането на стената може да се каже, че е рядкост. Там където все пак се намират единични фрагменти от тухли, те са използувани за подравняване на зидарията и за попълване на фугите. Преупотребени са от по-ранни градежи.

Като отбранително съоръжение напречната крепостна тена е изградена на трудно достъпно място с основна цел, да предпази укрепеното градско ядро от живата сила на противника. Изкачването на тежка бойна техника на нивото на стената е било фактически невъзможно. Този факт предопределил характера на крепостното строителство на това място, за това дебелината ѝ варира съгласно устоите на терена в границите между 1,60-2,30 м. Така изградената стена е давала по-добра възможност за разгръщане силите на защитниците от западната страна на стената. Противникът на практика е могъл да проникне само от една посока – изток. Освен това теренът на това място е такъв, че дава възможност за разминаване едновременно най-много на двама конника. При добра подготвеност на защитниците, голямо струпване и бързо разгръщане на противника не е могло да се реализира. Друго предимство на защитниците е и възможността през потерната от север да нанасят и неочакван флангов удар. Естествената защитеност на терена, върху който е стъпила стената, засилвала отбранителната ѝ мощ.

При археологическите проучвания на напречната крепостна стена, макар и в по-голяма степен на разрушеност, в отделни сектори успяхме д доловим следи от по-ранни стени, или от отделни крепостни прегражда ния (съоръжения) на това място. Такива останки бяха разкрити при южната кула на главният вход и източно от т.нар. казармени помещения, където бе разкрит участък от по-ранна стена, изградена от камък на кал (обр. 3).

Данните от цялостното проучване на напречната крепостна стена ни насочват към едно бързо строителство, съобразено с някакво очаквано събитие, както често се случва при изграждането на такива съоръжения, паралели за които можем да намерим при изграждането на крепостните стени на Червен, Търновград и други.[12] В разкрития на това място археологически материал бяха намерени парчета от капаци, които вероятно са покривали короната на крепостната стена. Нямаме сигурни данни за височината на стената.

При изкачването на защитниците до нивото на бойната пътека, обикновено при крепостните стени са били изграждани еднораменни каменни

стълби, както при крепостите в Ловеч, Шумен и др.[13] При напречната крепостна стена в Мелник, следи от такава стълба имаме в северния край при потерната. По-голямата височина на терена на места от вътрешната страна на стената също е служила като трамплин за изкачването на защитниците до бойната пътека. Освен това прикрепените от вътрешната страна на стенат помещения северно от главния вход, които използват като гръб крепостната стена, са давали възможност техният покрив да служи като уширение на бойната пътека и са улеснявали защитниците при изкачването.

За южната половина на крепостната стена, решението за изкачването до нивото на бойната пътека е осъществявано вероятно чрез дървени стълби, трайно прикрепени към стената или подвижни на колела. Основание за такова предположение ни дават гнездата на дървените греди, открити в непосредствена близост до стената.

Съоръженията от трети укрепителен пояс към които спада напречната крепостна стена са осигурявали бърза и удобна връзка на защитниците с наблюдателните пунктове и действуващите позиции. Тези съоръжения са изградени в обсега на зрителната линия и в непосредствена близост до защитниците. Към тях можем да причислим

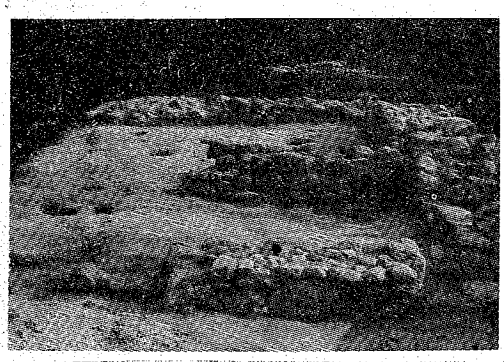

Обр. 4. Южна част на сградите – казармени помещения: пом. 1 с ямата и пом. 2.

казарменте помещения (обр. 4), складовете за боеприпаси и снаряжения, складовете с хранителните запаси и водохранилищата. От друга страна тези съоръжения са далеч от обсега на противника, изнесени на по-горно ниво и значително добре осигурени. Взети заедно тези съоръжения представляват крепостният масив, който е служил най-рационално във военна и мирновременна среда. В този крепостен масив могат да се проследят всички необходими функции за обитаване и отбрана. Едновременно с това в тази добре защитена територия са открити следи от производствена дейност, която е резултат от заседналия живот на постоянните обитатели в него. Вероятно тук трябва да се търсят и жилищата на военноначалниците, в чиито ръце е била поверена крепостната отбрана.

Разнообразните находки, открити в проученото пространство около напречната крепостна стена, ни дадоха достатъчно данни за бита, отбранителната и стопанска дейност на обитателите от тази част на крепостта за периода XI-XIV векове. Имахме известни затруднения поради объркването на културните напластявания. Сравнително по-добри стратиграфски данни ни дадоха разкритите ями застъпени и открити около проучваната крепостна стена. Ето защо при датирането на находките използвахме принципа за изхождане от общата археологическа ситуация, разкрита на обекта. Като паралели ползувахме находките от другите археологически обекти от територията на Мелник, както и публикациите за по-изявените центрове от българските земи през средните векове.

Находките в пластовете около стената, в ямите и помещенията при стената ни дават основание да определим с по-голяма или по-малка точност датировката на двата строителни периода на проучваната стена. По лесно е да определим термина – post quem – на стената от първия период. Това е времето около въстанието на Драгота, както показват преди всичко монетите от ямите. Ако трябва да сме по-точни най-вероятно това са годините между превземането на Мелник от Йоан Ватаци (1246-1254 г.) и самата подготовка за въстанието.

Термина – ante quem – може да е отнесе приблизително към началото на XI век. Свидетелство за това са няколко находки от битовата керамика. Би могло да се потърси една връзка с обсадата на Мелник от Василий II (1014 г.), което би оправдало издигането ѝ най-бързо, видно от характера на строителството ѝ.

Тъй като няма хиатус между двете стени и в датировката на находките не се забелязва значителна разлика във времето (най-вече при монетите) можем да приемем, че възстановяването на стената, т.е. втори строителен период непосредствено след разрушаване на първата тена. Това е периода, когато византийската власт е обръщала много сериозно внимание на Мелнишката крепост, щом като както е известно от хрониката на Георги Акрополит[14], през същия този период за известно време за неин управител е бил назначен Михаил VIII Палеолог – бъдещият възстановител на Византийската империя.

Използуването на възстановената крепостна стена продължило близо век и половина. През този втори период особени преустройства по Напречната крепостна стена не се забелязват, а и пътищата на историята се изместили далеч от тук.[15] Името на Мелнишката крепост все по-рядко се споменавало. Вероятно Напречната крепостна стена е продължила да функционира до падането на града под Османско владичество (80-те години на XIV в.).

1 *Серафимова, Д.*, Разкопки в Мелник – отчет пред Средновековната секция при АИМ-БАН 1980 г.

2 *Стоянов, Г.* Археологически проучвания в Мелник 1979-1982 г. НАК-Плевен 1983 г.

3 *Нешева, В.* Феодалният замък и отбранителната система на Мелник през XII-XIV век, Сопот 1987 г.

4 *Харбова, М.* Отбранителни съоръжения в българското средновековие С. 1981 г. стр. 185 и сл.

5 *Димова, В.* Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII-XIV век, том I, стр. 41 и сл.

6 *Георгиева, С., Николова, Я., Ангелов, Н.,* – Царевград Търнов – архитектура на двореца – София 1974 г. стр. 66 и сл.

7 *Кънчов, В.* Избрани произведения, том I С. 1970 г. с. 323.

8 *Цветков, Б.* Средновековни български крепости по долините на Средна Струма и Места С. 1981 г. с. 22.

9 *Димитрова, Д.* Мелник, том I – квартал "Св. Н. Чудотворец".

10 *Нешева, В.* Мелник, том II – манастир "Св. Богородица Спилеотиса" (под печат).

11 *Димова, В.* Цит. съч. стр. 87 и сл.

12 Виж бележка 6.

13 *Харбова, М.* Цит. съч. с. 113 и сл.

14 *Дуйчев, И.* Мелник, том I. Очерк върху средновековната история на Мелник С. 1989 г. с. 19.

15 Цит. съч. с. 30.

ТЕРЕННИ ОБХОЖДАНИЯ НА СТАНЧО ВАКЛИНОВ ПО ДОЛИНАТА НА СРЕДНА СТРУМА

Цветана Комитова

Археологическите обекти и паметници по долината на Средна Струма са били обект на внимание на много наши и чуждестранни пътешественици, изследователи и учени, посетили този район и оставили повече или по-малко данни за тях. Тези сведения се отнасят за отделни обекти, движими и недвижими паметници на културата или са изследвания за отделни моменти от ранната история.

Първите редовно проведени археологически разкопки се дължат на случайно открити при строителни, селскостопански или друг вид дейности, паметници. Не закъсняват и организираните експедиции с конкретна задача – регистриране на археологически обекти и паметници по долините на Места и Струма.

През лятото на 1947 год. Станчо Вакли нов, тогава млад специалист и археолог, също прави терен ни обхождания по течението на Средна Струма, както и първите археологически разкопки на средновековен обект в района – триконхалната църква в с. Крупник.

Обходени са гр. Сандански (Свети Врач), някои съседни на него села и техните землища – Поленица, Джигурово, Ласкарево, Ладарево и Белевехчево; гр. Мелник и землището на с. Лозеница. За резултатите съдим по подробно водените от Вакли нов дневници. Регистрирани са паметници от различни епохи – античност, средновековие и османски феодализъм. Част от скиците и рисунките са на по-интересни възрожденски архитектурни детайли (обр. 1-4).

В по-голямата си част събраната от Вакли нов информация остава непубликувана. В статията си "Триконхалната църква в с. Крупник, Благоевградско" той представя резултатите само от обхожданията в землището на с. Крупник и от разкопките на триконхалната църква. Една част от посочените обекти в статията като античната гробница в м. "Св. Георги" са били вече проучени и публикувани.[1] Много по-късно – в 1985 год., при спасителни разкопки е проучен и архитектурен комплекс – вила, стопански двор с вкопани в него долиуми и баня, отнасящи се към II-IV в., останки от средновековни градежи и няколко погребения от некропола, възникнал около църквата, проучена от Вакли нов.[2] Останалите обекти като късноантичния път в местностите "Побученик" и "Стоманов рид" и средновековната крепост в м. "Градище" са само регистрирани[3] или за тях е публикувана информация от терен ни обхождания.[4] Същото се отнася и за обектите и паметниците от другите обходни селища, които представяме в последователност съобразно с тяхната датировка.

Античен обект Вакли нов е регистрирал в гр. Сандански (Св. Врач). В дневника той е отбелязал, че през пролетта на 1947 г. при сваляне нивото на хълма около Ловния дом, работниците попаднали на гробници и следи от други градежи. Едната гробница е останала под циментовия тротоар, северно от сградата, а другата оставена свободна. Тази втора гробница Вакли нов намира пълна с боклуци и пръст, в която били размесени много кости, разпадащи се при хващане от влагата. Получените сведения от работниците за намерена монета и части от дреха със сърмени нишки остават непотвърдени. Съдейки по данните и чертежа в дневника, тази гробница е различна от публикуваната от Т. Герасимов, разкрита на същото място.[5]

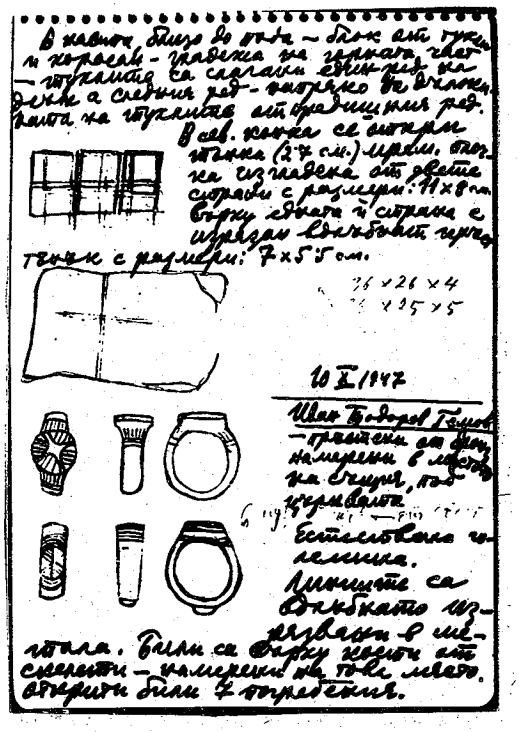

Обр. 1. Страница от дневника на Станчо Вакли нов от разкопките в Крупник.

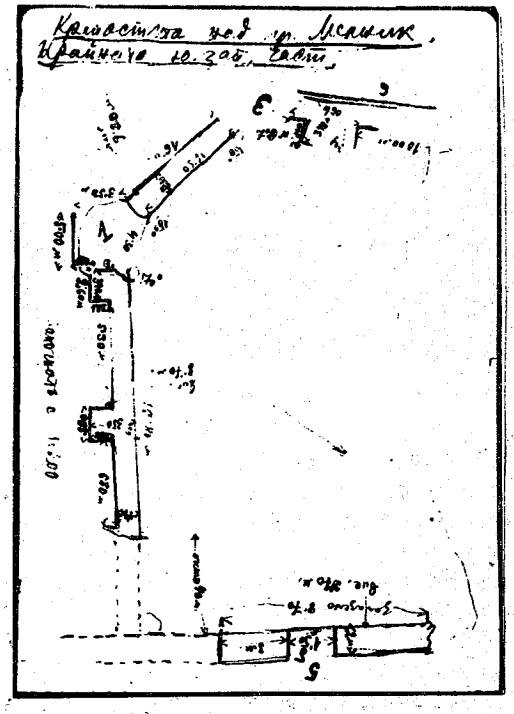

Обр. 2. План на крепостта в Мелник.

Тя е своде ста, ориентирана изток-запад с вход на изток и размери: дължина – 2.43 м, ширина – 0.75 м и височина 1.62 м при входа. При западната стена височината е 1.55 м. Тук настилката на пода от два пласта тухли, покрити с един тънък слой хоросан е по-висока и полегата към входа, което вероятно е направено, за да се образува възглавница за положените вътре. Стените са градени от камъни и тухли и замазани с хоросан и червена мазилка. Сводът е изграден от тухли (25-27 × 42 × 3-4 см), разположени радиално. Входът е бил покрит с плочи – една хоризонтална и една вертикална. Издаденият камък при него е служел за стъпало.

Тази гробница е подобна на разкритата в двора на гимназията, която В. Велков определя като принадлежаща на късноантичния некропол (IV-VI в.) на старото селище в югозападната част на гр. Сандански (Св. Врач).[6]

От регистрираните средновековни обекти в гр. Мелник най-подробна е информацията за крепостта над града.

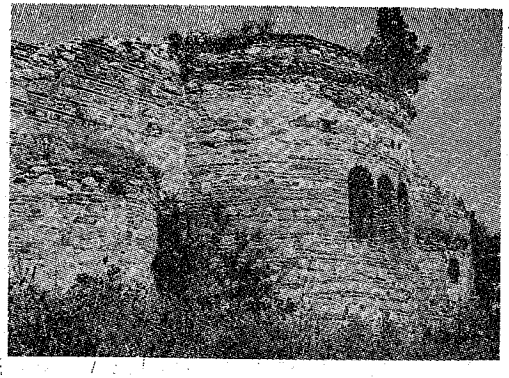

Обр. 3. Църквата "Св. Никола".

Данните и скицираният план се отнасят за най-крайната ѝ югозападна част със запазени внушителни останки от крепостни стени. Описани са видът на използувания строителен материал и начинът на градеж – обли речни камъни, споени с едрозърнест хоросан без примеси от трошена тухла в неправилни редове. Тук-там в градежа между камъните – натрошени парчета керемиди, запълващи фугите. Отбелязани са дебели контрафорси, подсилващи стената отвън на няколко места.

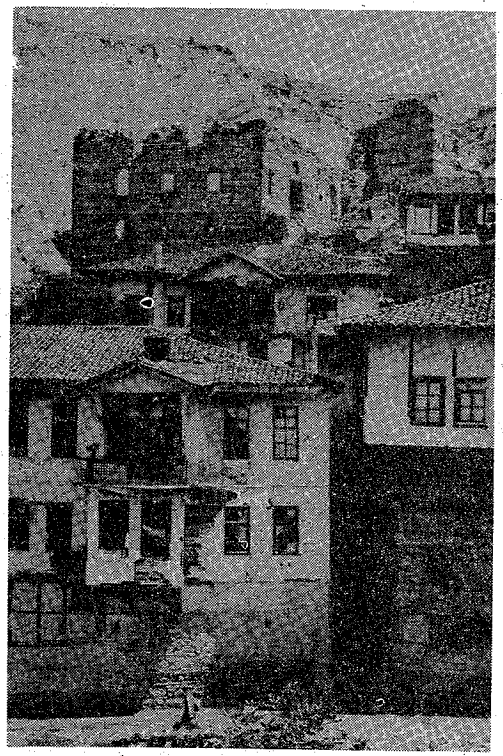

Обр. 4. Квартал в Мелник с "Болярската къща".

Базирайки се само на наблюдения Ваклинов е представил източната крепостна стена на укреплението с портата към петоъгълната кула като напречна на склона стена, но е посочил еднаквия ѝ градеж с другите запазени участъци от стени. Започналите близо 20 години по-късно редовни археологически разкопки на това т. нар. Малко укрепление с ръководител Димка Серафимова са завършени[7]. Изяснени са плановата схема, строителната техника и строителни етапи, както и редица моменти, свързани с със съществуването му през средновековието. Предстои цялостното публикуване на резултатите от археологическите проучвания.

Останалите обекти от Мелник – църквата "Св. Стефан", църквата "Св. Богородица", една църква без посочено име, както и турската баня са представени само с чертежи с много подробно отбелязани размери.

Повече данни има за банята. Отбелязано е, че е строена с обикновения за Мелник материал – камък. Отвътре тухли с размери: 21 (22) × 21 (22) × 2 (2.5) см и фуги между тях 3-5 см. Отвътре стените замазани с щук – хоросан със силен примес от едро счукана тухла. Във фугите едрозърнест хоросан без тухла.

Информацията за тези обекти е единствена, тъй като за съжаление и до днес те остават непроучени. Изключение прави църквата "Св. Богородица", проучена през 1983 г.[8]

Направените от Ваклинов снимки ни дават представа как са изглеждали в 1947 г. най-внушителните останки от крепостта, църквата "Св. Никола в източната ѝ част с апсидите и квартала с Болярската къща.

Обекти в обходените от Станчо Ваклинов села Белевехчево, Поленица, Джурово и Лозеница са регистрирани и през 1979-1983 г. от българо-полска експедиция. На участниците в експедицията не е бил известен неговият дневник, в който най-интересни са сведенията за землището на с. Лозеница. В местностите "Сухия мост", "Турския път", "Цинцаровите ниви", "Челията" и "Батъка" са посочени следи от антични и средновековни градежи и материали. Те също остават и досега единствения източник на данни за живота по тези места в миналото.

Информация за археологическите обекти в с. Поленица, Джигурово, Ласкарево и Ладарево намираме в публикацията на Б. Геров[9] и по-късно в изследването на района, извършено във връзка с привеждане в известност на археологическото наследство.[10] Но тя се отнася за по-ранната история от съществуването на тези селища. Данните, които намираме в дневника на Ваклинов за тях, се отнасят са паметници и обекти от периода на османския феодализъм – кръстове, надгробни плочи с надписи на турски, български и гръцки. Много от тях при посещението си е намерил натрошени. По-нататъшната им съдба е неизвестна.

За с. Поленица са отбелязани данни за останки от основите на джамия, градена с обли речни камъни на хоросан, които според жител на селото стърчали доскоро под вековни явори.

Интерес представляват и рисунките на по-характерни форми на комини от гр. Мелник и селата Джигурово, Ласкарево и Ладарево.

Анализът на съдържанието на дневниците от теренните обхождания на Ваклинов по поречието на Средна Струма определя тяхното значение като единствен източник на информация за някои археологически паметници и обекти непроучени и до сега, включително и такива, които по-късно са изчезнали или в голяма степен са разрушени.

Много точна е локализацията на определени обекти като средновековното селище в м. "Батъка" при с. Лозеница.

Не по-маловажна е и информацията от снимковия материал за състоянието на най-важните средновековни паметници в Мелник през 1947 г.

1 *А. Рашенов*. Гробницата при с. Крупник. – ИАИ, VII, 1935, с. 434-438.

2 *Ю. Божинова*. Спасителни разкопки на антична сграда в с. Крупник, Благоевградски окръг. – АОР, В. Търново, 1986, с. 98.

3 *Ст. Ваклинов*. Триконхалната църква в с. Крупник, Благоевградско. – Археология, II, 1960, 3, с. 43-49.

4 *Б. Цветков*. Средновековни български крепости по долините на Средна Струма и Места. С., 1981; *Цв. Дремсизова-Нелчинова*. Археологически паметници в Благоевградски окръг., С., 1987, с. 80.

5 *Т. Герасимов*. Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Св. Врач). – ИАИ, XXIV, 1966, с. 222-225.

6 *В. Велков*. Нови епиграфски данни за античната история на гр. Сандански. – ИАИ, XXIV, 1961, с. 247.

7 *Д. Серафимова*. Разкопки в Мелник – Малко укрепление. – АОР, 19 – 19,

8 *В. Нешева*. Разкопки в Мелник – църква "Въведение Богородично". – ОАР, Смолян, 1984, с. 142.

9 *Б. Геров*. Проучвания върху западно-тракийските земи през римско време. – ГСУФФ, IV, 1959/1960, 3, с. 199, 200.

10 *Цв. Дремсизова-Нелчинова*. Цит. съч.

ПРИНОС КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ФАСАДНАТА ДЕКОРАЦИЯ НА ЗАМЪКА "БАБА ВИДА" ВЪВ ВИДИН

Вело Вълов

Преди 60 години А. Рашенов[1] посочи, че живописният стил във византийската архитектура от XII – XIV в. е рожба на една школа строители, тясно свързана с региони, където е преобладавало славянско, предимно българско, население – Солунско, Западното Черноморие (Несебър), околностите на Търново, Шумен и София. Характерните белези на този стил са добре известни и не ни се налага тук да ги изреждаме конкретно. По-иначе стоят обаче въпросите за териториалното разпространяване на произведенията, създадени в този стил, за видовете сгради, които са били реализирани съобразно с неговите изисквания, както и за степента на приложение на един или друг от неговите компоненти. От достигналите до нас архитектурни образци е установено, че по-пълен набор от тези компоненти срещаме по фасадите на културните постройки, докато при жилищните и дворцовите живописният ефект е бил по-ограничен.[2]. Тези констатации са в пряка връзка, разбира се, със степента на изученост на паметниците и археологическите находища, каквито са тези в старата столица Търново[4]. Напоследък при проучвания на територията на средновековния Бдин и неговия замък – "Баба Вида", бяха добити нови данни за разширяване познанията ни по вълнуващите ни въпроси. Знае се, че това е единственият наш укрепен архитектурен комплекс, съхранил оригинални части, въпреки значителните му преправки и надстроявания през периода на османското владичество. Ето накратко откритията, които имат отношение към горепосочените въпроси.

1. Разполагаме със 7 броя фрагменти и 3 по-цялостно запазени глинени фасадни чашки. По форма са кръгли, с различна конкавност, но има и изцяло кухи. Покрити са с зелена глеч, а само една е без глечово покритие. Тези материали произхождат от две места: едното е на територията на някогашното Винарско училище – днес Клуб на военнослужещите в града. При изкопни работи за направата на долепена до южната фасада на клуба пристройка през м. януари 1978 г. се попаднало на ъгъл от основите на сграда, по-голямата част на която лежи под съвременната. Останките от средновековната бяха на 1,60 м под съвременното ниво на двора. Сред подемния материал, събран около тези основи се намериха 4 фрагмента от споменатите декоративни панички. Другото място е теренът около църквата във вътрешността на замъка, за която сме съобщили своевременно.[3] Няколко по-незначителни фрагмента произхождат от югозападния ъгъл на вътрешния двор (сондаж IX[a]). Видинските находки потвърждават картината от Търново, където този вид предмети са свързани предимно с църковните сгради. По-важното в случая е това, че Видин и Долна Каменица се явяват понастоящем най-западните точки на разпространението на този вид декоративни средства[5]. В днешна Сърбия са известни само неглазирани розетки, чийто ефект не надвишава този на тухлените пояси и геометрични фигури.[6]

2. Цветовият контраст между камъка и тухлата е широко застъпен при оформлението на външните фасади на централния корпус на замъка "Баба Вида". Тази характерна особеност е забелязана още от Ф. Каниц[7] и К. Иречек[8], а през 50-те и 60-те години на нея се спряха И. Велков[9], С. Михайлов[10] и Й. Атанасова[11]. През 1990 г. обаче, при префугирането на северозападната фасада на корпуса, на нас се отдаде възможността да констатираме, че освен известните ни колористични елементи на декориране, тук са били използвани и пластични изразни средства. Касае се за следните факти:

а) Върху външното лице на зида, който свързва двете кули по този фронт, високо горе, на 0,25 м на добавения след XVII в. контрафорс (сега частично демонтиран), в ограденото с тухли квадратно поле (със страна 0,55 м) е бил вграден масивен пясъчников блок. Върху лицевата му страна е имало релефно изображение, от което сега се различават с голямо усилие само трите разширени краища на кръстовиден нимб. Останалите реалии на изображението са изчукани, но общият удължен овал се долавя. Подобно, само че по-малко, каре има върху североизточната стена, пак на голяма височина, в площта между ъгловата ("Срацимировата") и надвратните кули. Изображението върху него е почти изцяло унищожено. Само в долната дясна половина личи нещо подобно на конски крака, единият от които е прегънат в маршова стъпка. Това ни кара да допуснем, че е била изваяна фигура на конник, яздещ кон надясно.

По така описаните белези, колкото и да са оскъдни, приемаме, че в тези две квадратни полета е имало два релефа: единият е изобразявал образа на Христос с кръстат нимб, какъвто познаваме от монетните изображения[12], а другият – може би е представял някои от светците-воини, известни от иконописта и монументалната живопис. Тези необичайни изпълнения на евангелски образи са плод на предста-

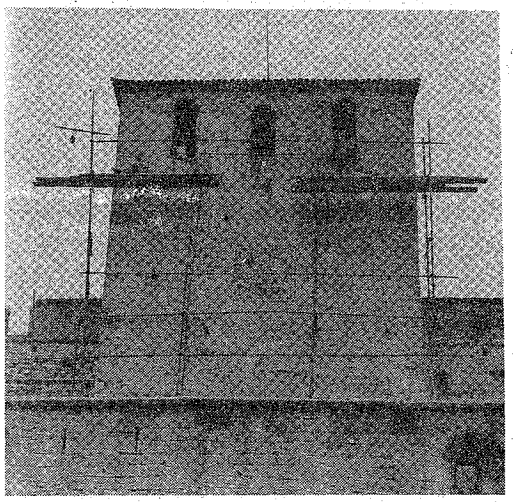

Обр. 1. Лицевата страна на кулата в средата на северозападния фронт на замъка.

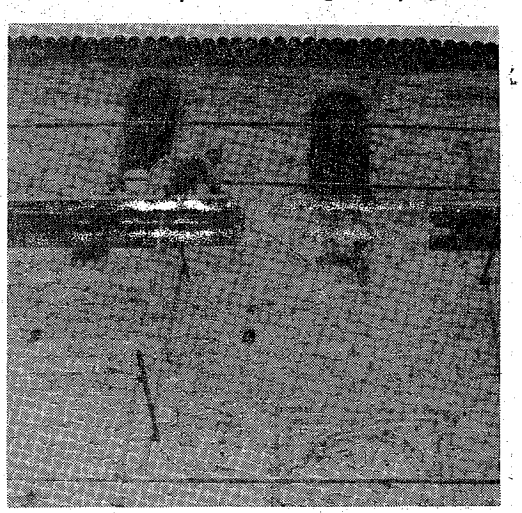

Обр. 2. Каверната във фасадата на кула IV.

вите за антропеичната им сила, поради което поставянето им върху външните стени на крепостния зид, с презумпцията, че ще предпазят обитателите на замъка от зли сили и врагове, е напълно резонно.

б) Второто откритие, поне за нас, е също толкова необичайно и изненадващо. Върху челната стена на другата от двете запазени до покрив кули, високо горе, на 0,85-0,90 м под средната бойница, работещите по префугировката на фасадата попаднали на дълбока каверна в нея (обр. 1, 2). Тя била запълнена с дребни блокчета, камъни и тухлички, споени с хоросан. Сред тези материали, които, по всичко личи, че са били преднамерено изкъртени от лицевата зидария, работниците извадили и една, изваяна от шуплест варовик, човешка глава (обр. 3аб). Моделирани са само черепът и шията. Фигурата има 0,26 м обща височина, от която само шията е 0,12 м. Главата има сферичен овал и плитко врязани спирални бразди по темето. Уши, скули и долна челюст не са третирани. Лицето е с голям, крив нос, който го разполовява на две симетрични части. От двете му страни са издълбани големи, слабо хлътнали очни ями, ограничени отгоре с тънки вежди. Очните ябълки са изпъкнали, без клепки, а само с плитко издълбани, кръгли зеници. Под носа съвсем слабо е загатната само горната устна.

Съдейки по местонамирането ѝ, допускаме, че тази находка е била вградена на същото място, още повече, че по тилната ѝ страна има полепнал хоросан. Макар че е по-замърсена, личи естественият цвят на варовика. Лицето със сиво-белия цвят на откритите лицеви страни на останалите блокове от фасадата на кулата, т. е. добило е типичния цвят от въздействието на атмосферните промени. Странното в случая е, че след като е била извадена от първоначалното си местоположение, не е била изхвърлена или унищожена.

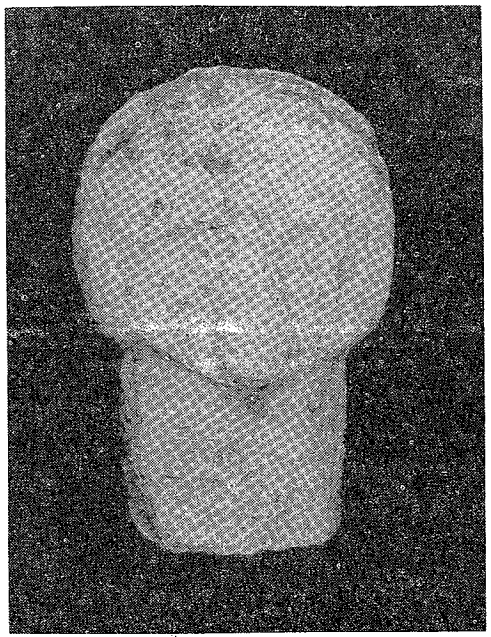

Обр. 3. Варовиковата глава от каверната а) лице;

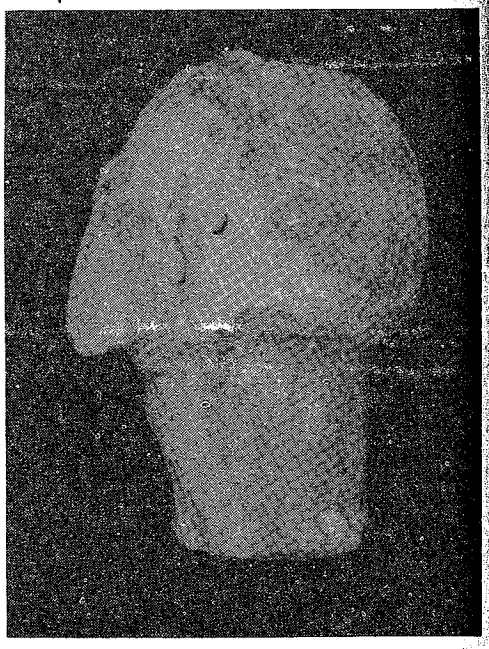

б) профил.

Спрямо датировката на тази фигура могат да възникнат известни подозрения и съмнения. Щом като приемаме, че е била някакъв атрибут към фасадата на кулата, следва да отбележим, че градежът ѝ, във върхната ѝ половина, е по-различен, както от този в долната ѝ част, така и от градежа на съседната, ъглова кула ("Срацимировата"). Това по-различно надзиждане по направата си се доближава до надзиданията върху околовръстния зид, откъм вътрешната страна на рова. При това, тъкмо върху лицевите блокове на последния личат релефни изображения на кораби, стилизирани изображения и геометрични фигури. Прието е, че те са дело на майсторите строители – гърци от о. Кипър, работили по укрепяването на Видин между 1689 и 1721 години.

Тази съпоставка обаче ни кара да смятаме, че откритата по гореописания начин варовикова глина не може да има толкова късен произход. Поставянето на човешки изображения и фигури върху фасадата и в интериора на сградите се е забранявало от корана и те отсъствуват изобщо от ислямското изкуство. Ако поправката на кулата е от толкова късна епоха, поставянето на тази фигура не би било допуснато от заявителя на ремонта. Вярно е, че и в изкуството на източноправославните народи и държави – Византия, България и Русия, пластичните изображения не са били одобрени от официалната църква и са третирани като идолопоклонство. Независимо от това обстоятелство, в народното изкуство и в светския бит, доколкото такъв е бил обособен през средновековието, пластичните средства и произведения са намирали своите, макар и спорадични, изяви. Изглежда, че не е случайно явление, дето ги откриваме в по-крупните наши средновековни средища и не би следвало повече да ги разглеждаме като отклонения от общата картина. Достатъчно е да вземем под внимание пясъчниковите глави от хълма "Света гора" във В. Търново[13], скулптираните капители и капака на саркофага на Ив. Александър от дворцовата църква на "Царевец"[14], релефната орнаментика върху надгробните плочи на Станислава и Станислав от Видинския музей[15], за да се уверим, че подобни отклонения, в най-лошия случай, са само реминисценция на по-мощните пластични изяви в старобългарското изкуство от времето на Първата българска държава.[16] Появата на подобни явления в средища като Търново и Видин може да се свърже и с външни влияния. Във Видин те могат да проникнат и от запад, тъй като връзките му със средновековната унгарска държава[17] както и с Адриатическите центрове[18] са исторически и документално

Обр. 4. Капител върху иглов стълб на жилищна сграда в Авалония (Северна Франция).

засвидетелствувани. В западноевропейското изкуство, където пластиката е по-широко застъпена в католическата обрядност и символика, антропеични свойства и смисъл са били приписвани именно на човешки фигури и по-обикновени създания, а не само на религиозни дейци. Те са изобразявани гротескно, с всекидневното им облекло и неизменните атрибути – тъпани, свирки, брадви и др., с които е трябвало да прогонват злите сили, да предпазват домовете и техните стопани от нещастия и похищения. В някои области на Франция[19] и Италия подобни пластични фигури са били поставяни не само върху представителни сгради, но и върху съвсем обикновени хамбари, птичарници, складове и яхъри (обр. 4). По всяка вероятност и в нашия случай подобно предназначение и символичен смисъл е бил вложен и във фигурата, която описахме тук.

1 *Рашенов, А.* Българска школа във Византийския стил. – ИБАИ, VI, 1930 – 1931, с. 206 – 218.

2 *Миятев, К.* Архитектурата в средновековна България. С. 1965, с. 137 – 144, 158.

3 *Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.* Дворецът на българските царе. В: Царевград Търнов. Т. 1, С. 1973, с. 50 – 52.

4 *Вълов, В.* Средновековна църква на територията на замъка "Баба Вида" във Видин. – МПК, 1980, кн. 4, с. 19 – 20.

5 *Ненадович, С.* Рестаурация Доњокаменечке цркве. – Зборник защите споменике културе. Кн. X Београд 1950, с. 52 – 54.

6 *Дероко, А.* Монументална и декоративна архитектура у средњевековой Србији. Београд, 1950, с. 167, 218.

7 *F. Kanitz.* Donau-Bulgarien und der Balkan. T. I. Leipzig, 1881.

8 *Иречек, К.* Пътувания по България. С. 1971, с. 272 – 230.

9 *Велков, И.* Един мухлен надпис на Бабини Видини кули. – ИАИ XVII. 1950, 116 – 120.

10 *Михайлов, Ст.* Един мним надпис от крепостта Баба Вида във Видин. – Археология, 1959, кн. 1 – 2, с. 17 – 19.

11 *Атанасова, И., Н. Заяков.* Видин – пътев... дител. С. 1969, с. 42.

12 *Герасимов, Т.* Антични и средновековни монети в България. С. 1975, с. 135, 137, 140.

13 *Николова, Я.* Принос към средновековната българска пластика. – Археология, 1960, кн. 4, с. 14 – 18.

14 *Миятев, К.* Една надгробна скулптура от двореца в Търново. В: Сб. Г. Кацаров II (ИАИ, т. XIX), 1955, 339 – 358.

15 *Вълов, В.* Въпроси около двата средновъ... гарски надписа от с. Градец, Видински ок... ръг. – Изв. на музеите от Северозапад... България. Т. 4, 1979, 89, обр. 1.

16 *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкус... во. С. 1959, с. 65 – 82.

17 *Ников, П.* История на Видинското княже... тво. – ГСУИФФ, 1922, кн. XVIII (8). С. 57 – 67.

18 *Петров, П.* Нови данни за търговски вр... ки между България и Дубровник през XIV в. – ИБИД, 1973, т. XXVIII, с. 45 – 53.

19 *Léone de la Grandville.* Animée ou abstraite, sculpture Bourguignenne est á l'image de la vie. Plaisir de France. Jullet-Aout, 1973, № 411, p. 15, fig. 14.

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА РАННОСЛАВЯНСКАТА КЕРАМИКА ОТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Стефка Ангелова, Румяна Колева

Северозападна България, на чиято територия преминават важни водни и съобщителни артерии, е обект на дългогодишни задълбочени археологически изследвания. Предмет на настоящата работа е обнародването на група цели и фрагментирани керамични съдове, които по наше мнение имат отношение към проблема за славянското заселване в нашите земи през VI – VII в. Някои от тях са известни отдавна в науката.[1] Други са намерени напоследък при разкопки на ранновизантийски крепости.[2] При изкопни работи в частен двор в съвременния център на гр. Козлодуй собствениците попадат на некропол с трупоизгаряне.[3] Фрагменти от раннославянска керамика бяха намерени при теренни обхождания в местностите "Митреви лозя" и "Ухото" в землището на Козлодуй.

Съдовете от крепостта Августа до с. Хърлец (табл. I2)и некропола в Козлодуй (табл. I13) принадлежат на два ясно различими типа от добре познатата ръчно изработена раннославянска пенковска керамика. Най-близките им паралели са намерени в късноантичната крепост при с. Нова Черна, Силистренско и некропола при Сърата Монтеору (Румъния)[4]. Съдът от Козлодуй се характеризира с ясно изразена двойноконусовидна форма, както повечето гърнета от Нова Черна. Различава се от тях по глината, в която освен кварц и шамот са примесени и органични материали. Той има и по-издължено фуниевидно устие.

Ако се позовем на наблюденията на румънския изследовател М. Комша, съдовете от Нова Черна, Хърлец и Козлодуй могат да се свържат с втората славянска вълна на Долен Дунав.[5] Тя прониква на територията на Румъния след 558 г. На тази датировка не противоречат данните от крепостта Августа, където последната по време монета, сечена през 582 г., произхожда от съкровище в опожарен пласт.[6] За Козлодуй не разполагаме с по-точни данни, но най-близките му гърнета от Нова Черна също не са по-ранни от втората половина на VI в. Пенковска ръчно изработена, с или без орнамент, керамика е намерена в земите на Аргос, където се датира преди 585 г.[7]

Две цели гърнета от с. Вълчедръм, Михайловградско (табл. I[1,7]), намерени в полуземлянки с каменни пещи също могат да се датират във втората половина на VI в. Най-сигурните им паралели са намерени в некропола при Сърата Монтеору.[8]

Представените горък съдове показват, че във втората половина на VI в. в Северозападна, както и в Североизточна България и Добруджа проникват славянски групи население, за които е характерна пенковска керамика. Друг е въпросът, коя е изходната територия, от която се придвижват славяните. Възможно е пенковската славянска

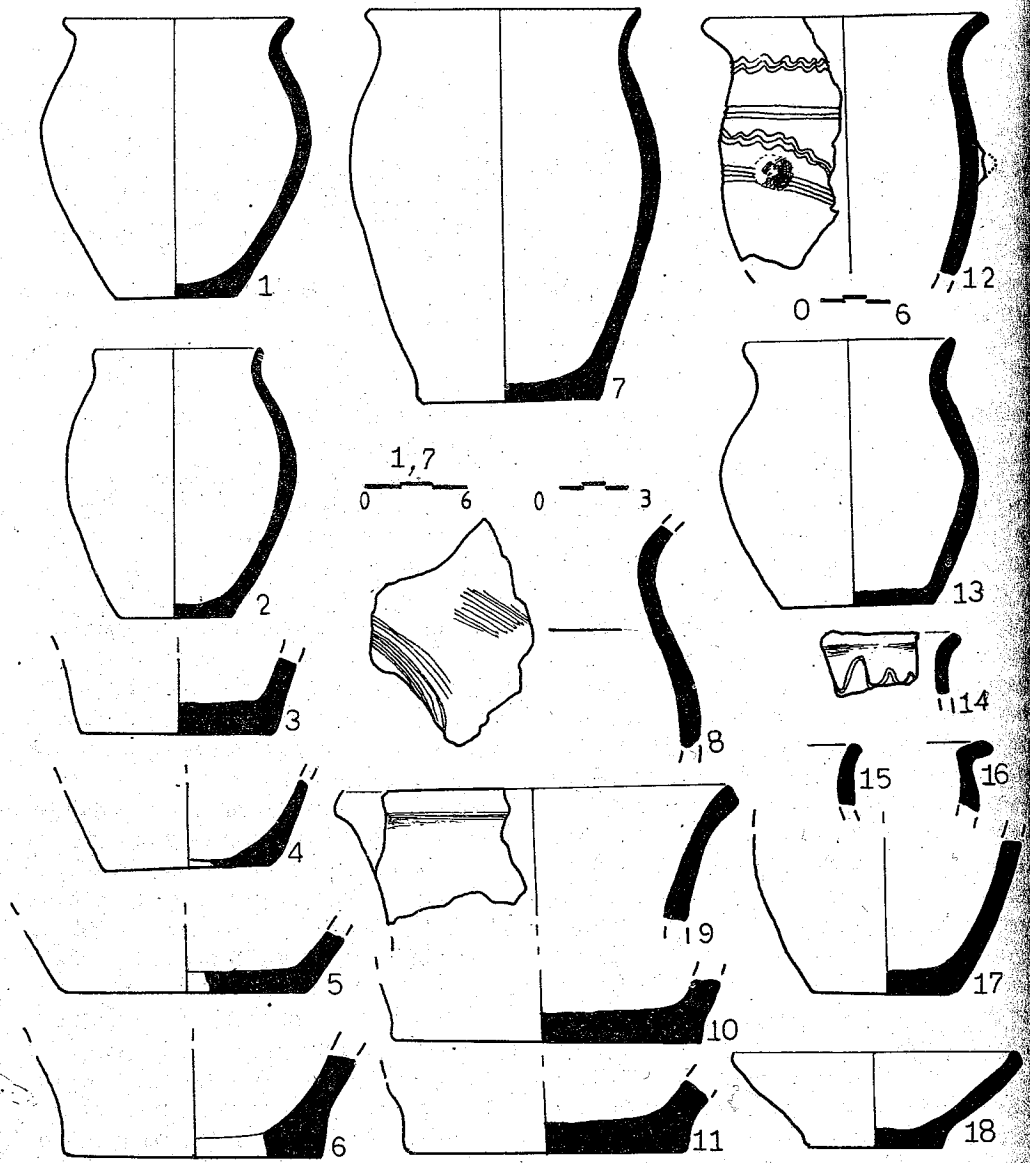

Таблица I: 1,7 – Вълчедръм; 2 – Хърлец; 3, 4, 6, 11, 14-16 – Козлодуй, м. Митреми лозя; 8, 10 – Козлодуй, центъра на града; 9, 12, 17, 18 – Якимово, м. Над урвата.

група да се разпространява едновременно както в Румъния, така и в България. Липсата засега на аналогични находки между долината на р. Цибрица и р. Янтра навежда на мисълта, че славяните в северозападна България проникват през Югоизточна Трансилвания[9], а много вероятно и през Олтения и Банат. За съжаление проучванията в Западна Румъния са все още в начален стадий.[10] По-сигурни са обнародваните от З. Чекеи находки от Трансилвания. Раннославянска керамика и лъчеви фибули се откриват и при проучване на гепидски комплекси.[11] При керамиката се наблюдават някои прилики с

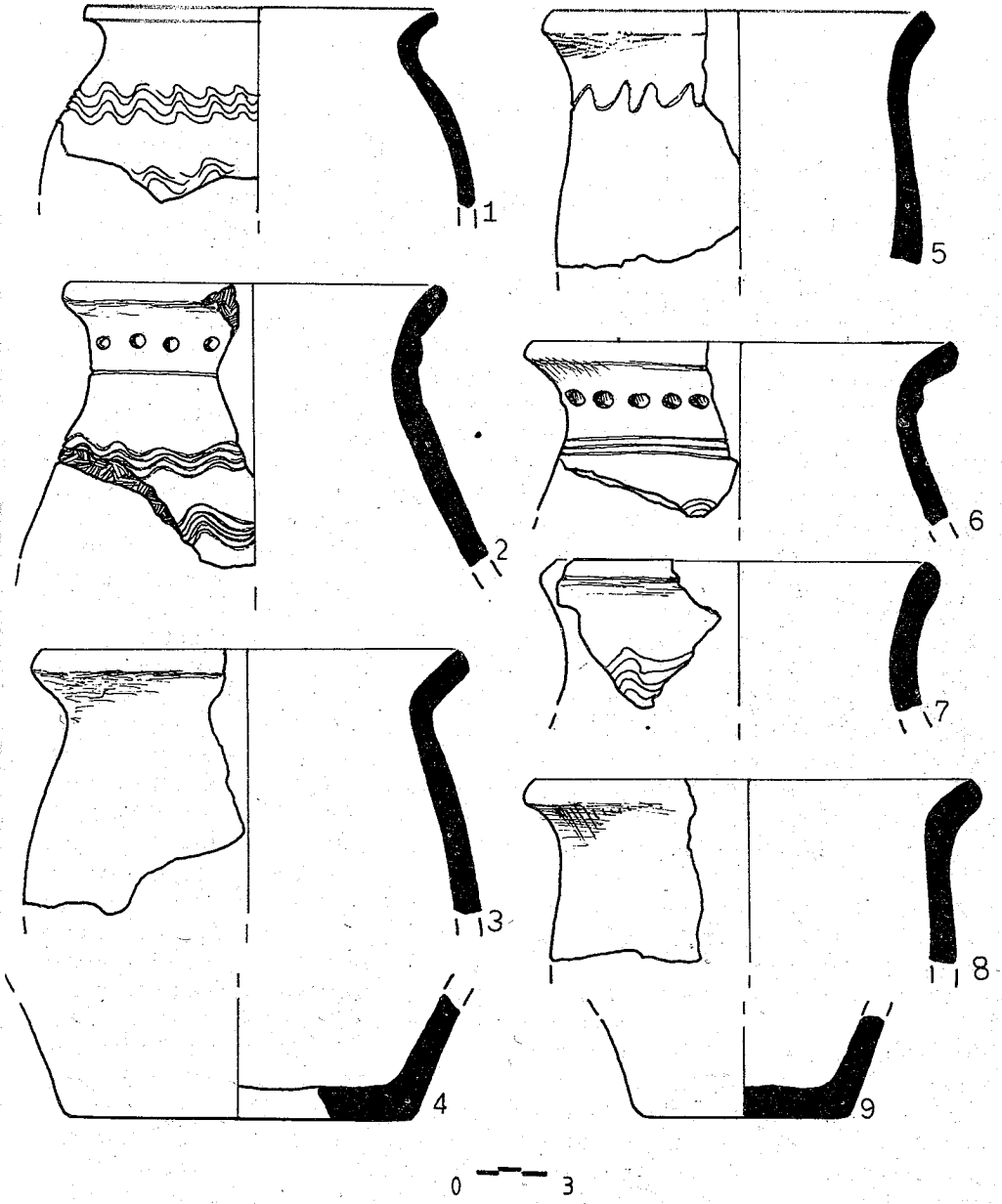

Таблица II: Вълчедръм.

тази от Мунтения, Молдова и територията на изток от р. Днестър. Фибулите се различават най-вече с орнаментацията си.[12]

Не съвсем ясна е обстановката в Карпатската котловина, където, според някои изследователи, пенковска керамика се открива в славяно-аварските некрополи.[13] Това мнение напоследък е доста оспорвано.[14]

Славянската група, за която са характерни пенковски съдове, не е един-

ствена в Северозападна България. Керамичният материал на проучените от А. Милчев селища във Вълчедръм и Якимово, Михайловградско е датиран в предварителни съобщения съответно към VI – VII и VII – IX в.[15] Преди всичко това е фрагментиран материал, при който трудно се установяват морфологичните характеристики. Въпреки това, според нас, между фрагментите от Вълчедръм и Якимово (табл. II, III) се наблюдават съществени прилики. Те се установяват както при основните форми – гърнета и паници, така и при обработката на глината, фактурата и орнаментацията. Несъмнено става дума за синхронни, но по-късни от представените по-горе съдове. Като цяло тези съдове се различават съществено от добре познатата група Попина-Гарван от Североизточна България, датирана във втората половина на VII – IX в.[16] Фрагментите от Вълчедръм и Якимово са с необичайно издължени конични устия и къси прибрани шийки. Глината е плътна, с по-дребни примеси, по-често с тъмносива фактура. Изпичането, с редки изключения, е добро. Най-често срещаната украса е вълнисто-линейната, съчетана понякога с конусовидни пластични издатъци или релефни ленти с нанесени върху тях ямички или без тях.

Съдове с подобни издължени устия са известни от славянски селища в Мунтения[17] и Словакия[18]. Подобни форми не са редки в Трансилвания сред ръчната керамика на паметници от тип "Мореши", където трудно могат да се определят само като славянски.[19] Пластични издатъци върху славянски съдове са разпространени върху широка територия от Днепър до Словакия и Южна Полша и са обяснявани от различни автори с влияние на керамиката на заварени от славяните местни групи население.[20] Най-близки до съдовете от Вълчедръм и Якимово са няколко гърнета от аваро-славянския некропол при Девинска Нова Вес, датиран в VII – VIII в.[21] Украсата от гъговидно врязани снопчета върху два фрагмента от Якимово (табл. III$_1$) и местн "Ухото" при Козлодуй (табл. I$_8$) също има най-близки паралели в Словакия.[22]

Един такъв своеобразен материал като фрагментираната керамика от Вълчедръм и Якимово може да се датира по-точно само ако се вземе под вни мание датирането на посочените от Словакия паралели. Славянската кера мика от Трансилвания, Олтения и Ба нат, която М. Комша датира в VII – VIII в. не ни е позната.[23] Липсата на публикация за Западна Румъния до го ляма степен се отразява върху изслед ванията на произхода на сходната с на шата керамика от селища и некрополи в Карпатската котловина.[24] В насто ящата работа едва ли е възможно д се обхване по-пълно подобна сложн проблематика. При всички случаи фраг ментите от Вълчедръм и Якимово н могат да се датират по-късно от VI в. Такава все още засега е общоприета та долна хронологическа граница н сходната керамика от Словакия. Ак приемем, че фрагментите от двет селища са следващ етап в развитието на раннославянската керамика в Севе розападна България, сигурно датиран в VI в., трябва да допуснем смесване то на славянската група с неромани рано местно тракийско население. Раз витието на подобна керамика е изслед вано най-общо от М. Комша в Трансил вания и Банат. Авторката посочва, ч много елементи, които впрочем с наблюдават и при фрагментите от Вълчедръм и Якимово, при керамикат от VII – VIII в. в Западна Румъния има формално сходство със съдове от епо хата на латена и римското владичес тво. Според нея, тук се формира ка чествено нова керамика от смесван на славянски и местни дакийски ил германски традиции.[25] Подобен про цес въз основа на досегашните проуч

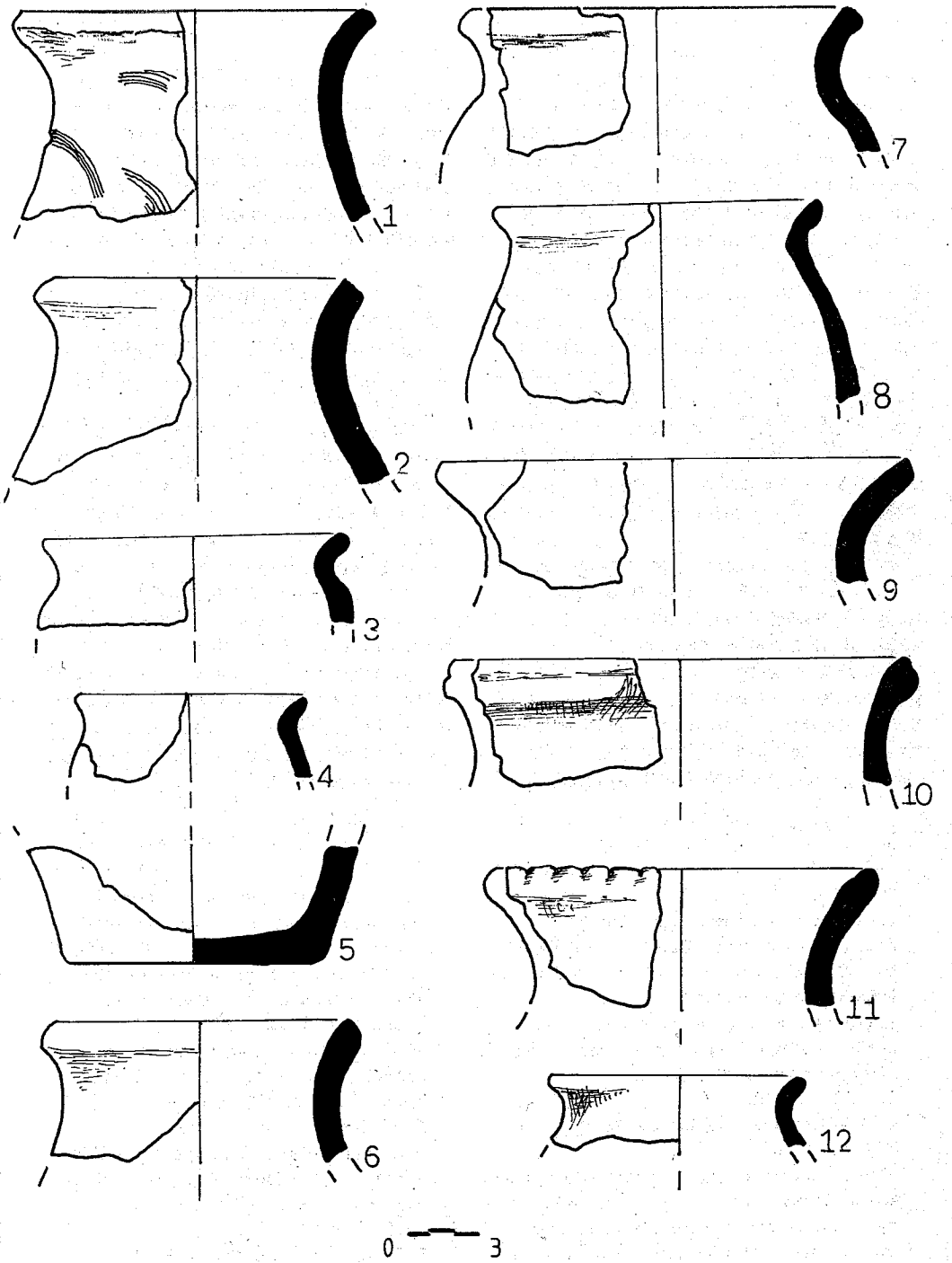

Таблица III: 6, 9, 11, 12 – Вълчедръм; 1 – Якимово, м. Над урвата; 2-5, 7, 8, 10 – Якимово, м. Градището.

вания в Северозападна България е недоказуем. Морфологичните белези, обработката на глината и особено орнаментацията на фрагментите от Вълчедръм и Якимово определено насочват към територията на бившата провинция Дакия, където местното нероманизирано население е установено сигурно по серия некрополи поне до IV в. Във втората половина V и през VI в. останки от това население се смесват с гепиди. Директно чрез него или чрез посредничеството на германците много елементи, несвойствени за славянската керамика през VI в., се появяват през VII и VIII в. Под тяхно влияние през VI в. сред т. нар. група Ипотещ-Чурел-Кындещ се разпространява керамика на ръчно грънчарско колело с врязана украса.

Бихме могли да допуснем, че славяните в Словакия и тези, представени с фрагментираната керамика от Вълчедръм и Якимово, се разселват от Западна Румъния през VII в. Това ново раздвижване на славянски групи несъмнено е резултат от трайното установяване на аварите в Карпатите. По периферията на аварския хаганат се формират няколко компактни славянски зони, в които аварското влияние е по-силно или по-слабо изразено. Една такава зона най-вероятно е тази на Северозападна България. Ще припомним, че оттук произхождат сходни с аварските колани накити.[26] По тази причина тук може да се очаква откриване на двуобредни некрополи от тип "Медиаш" в Трансилвания.[27]

Славянската група Вълчедръм-Якимово не е свързана пряко с Медиаш и е по-ранна от нея, т. е. заселването ѝ в България вероятно започва в първата половина на VII в.

Засега остава неизяснен и един друг важен въпрос – за връзката между керамиката от IX – X в. от Северозападна България с разгледаната тук от Вълчедръм и Якимово, както и мястото на последната в генетическото и хронологическо развитие на керамиката от ранното средновековие в България.

До пълната публикация на резултатите от разкопките във Вълчедръм и Якимово, всички изказани от нас съждения трябва да се приемат като работна хипотеза.

1 *А. Милчев.* По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното средновековие. – Археология, VI, 1964, 3, с. 24; Археологически проучвания по долината на р. Цибрица (ръкопис); *Ж. Н. Вължарова.* Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI – XI в., С., 1965, с. 119.

2 *С. Машов.* Августа. Враца, 1980, с. 43, обр. 19.

3 Материалите ни бяха предоставени от Николай Пачев, учител по история в Козлодуй, с помощта на който направихме пълно теренно обхождане и сондажи на мястото на некропола.

4 *А. Милчев, С. Ангелова.* Археологически разкопки и проучвания в местността "Калето" край с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967 – 1969 г. – ГСУФИФ, 63, 1970, с. 149, обр. 6; Гробове № 300 и 454 от некропола при Сърата Монтеору – архив на Е. Захариа.

5 *M. Comşa.* Die Slawen in Karpatisch-donauländischen Raum im 6 – 7 Jahh. – ZfA, 7, 1973, S. 213, sqq.

6 *С. Машов.* Цит. съч., с. 18.

7 *P. Aupert.* Ceramique slave à Argos (585 H. P. J.-C.). – BCH, Etudes Argiennes, Suppl. VI, Athenne, 1976, p. 375 – 394.

8 Гроб № 243.

9 *Z. Szekely.* Die frühesten slawischen Siedlungen in Siebenbürgen. – Slavia antiqua, 17, 1970, S., 125 – 136.

10 *M. Comsa.* Op. cit., S.142, Abb. 69.

11 *K. Horedt.* Moreşti. Grabungen in einer Vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bukarest, 1979, S. 143, Abb. 53 $_{9-16}$; *M. Rusu.* Note asupra relaţiitor culturale dintre slavi şi populatia românica din Transilvania (sec. VI – X).- Apulum, IX, 1971, p. 727 (немско издание).

12 За сравнение могат да се използват фибули от сигурни славянски комплекси от Румъния, Молдова и др. *J. Werner.* Neues zur Frage der slawischen Bürgelnfibeln aus südosteuropäischen Ländern. – Germania, 38, 1960, S. 114 – 120; *S. Dolinescu-Ferche.* La culture "Ipoteşti-Ciurel-Cîndeşti" (V^{e} – VIIe siècles). La situation en Valachie.- Dacia, N.S., XVIII, 1-2, 1984, p. 140, fig. 17$_{1-7}$; *И. А. Рафалович.* Славяне VI – IX в. в Молдавии. Кишинев, 1972, с. 32, рис. 2, с. 33, рис. 3$_1$; Данчены. Могильник черняховской культуры (II – IV в. н. э.). Кишинев, 1986, с. 132, табл. XIV$_{1-2}$; *И. А. Рафалович, Вл. Ляпушнян.* Могильники и раннеславянское городище у с. Селиште. – Археологические исследования в Молдавии в 1973 г. Кишинев 1974, рис 9$_2$.

13 *В. В. Седов.* Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979, с. 126 – 127; *Zl. Cilinska.* K otázke prihodu antov na Sredný Dunaj.- Sbornik praci FFBU. E. 34 – 35, Brno, 1989, p. 19 – 25.

14 *T. Stefanovičova.* Osudu starých slovanov. Bratislava, 1989, p. 43 – 44.

15 Виж тук бел. 1.

16 *M. Comşa.* Op. cit., S.219 – 221.

17 *S. Dolinescu-Ferche.* Op. cit., p. 132, fig. 7$_2$; *M. Constantiniu.* Secturul Şteuleşti – Lunca. – Cercetări archeologice în Bucureşti. Bucureşti, 1963, p. 86, fig. 8, p. 88, fig. 10$_4$.

18 *J. Zábojnik.* To the Problem of Settlements of the Avar Kaganate Period in Slovakia. – AR, XL, 1988, p. 423, fig. 19$_{6,8}$; p. 425, fig. 20$_{2,3}$; p. 426, fig. 21$_6$; p. 427, fig. 22; *G. Fusek.* Včansoslovanské sidliško v Nitre na Mikovom Dvore. – SI.A, XXXIX-2, 1991, p. 319, tab. I$_{12}$.

19 *K. Horedt.* Op. cit., S. 142, Abb. 69$_{4, 7-9}$.

20 *M. Comşa.* Op. cit., S. 214, Abb. 11$_4$; S. 216, Abb. 12.

21 *J. Eisner.* Devinska Nova Ves. Slovanské pohřebiště. Bratislava, 1952, Obr. 5$_1$, 6$_6$, 7$_6$.

22 *Ibidem.*, Obr. 67$_3$; *L. Kraskovská.* Slovansko-Avarské pohrebisko pri Zahorskej Bystrici. Bratislava, 1972, Obr. 38$_5$.

23 *M. Comsa.* Op. cit., S. 212 – 213.

24 *J. Béres.* Keramika na tzv. avarských pohrebiskách a sídliskách zo 7. – 8 stor. na Slovensku. – SI.A., XXXIII-1, 1985, p. 15 – 40.

25 *M. Comşa.* L'influence romaine provinciale sur la civilisation slave à l'époque de la formation des États. – Romanoslavica, XVI, 1968, p. 452 sqq.

26 *А. Милчев.* Ранносредновековни накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. – Археология, V, 1963, 3, с. 32 – 34.

27 *K. Horedt.* Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7. – 9. Jh. in Siebenbürgen. – Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava, 1972, T. 1, p. 385 – 393.

СРЕДНОВЕКОВЕН КЕРАМИЧЕН ЦЕНТЪР В НИКОПОЛ НА МЕСТА

Маргарита Ваклинова

Никополис на р. Места – античен и ранновизантийски град, възниква и се организира като център в район гъсто населен с траки. За значителен период от време той има средищно значение за населението в тази част на балканските земи. Към втората половина на VI в. особено, градът сериозно страда при нашествията на славяни и авари по реките Места и Струма към Егейското крайбрежие. По това време активният граждански живот в него крайно се ограничава и изобщо замира. Важен епископски център за района в миналото, през VII в. епископи на Никополис не се споменават. Вероятно отчасти по традиция или възстановен в някакъв вид, през IX в. – при патриарх Никифор (806 – 815) и по времето на патриарх Фотий (858 – 867, 878 – 886) се споменава като автокефална архиепископия в епархия Тракия.[1] Все от това време са и връзките на селищата по долината на Места с българската държава. Надписът от разположения на юг от Никополис важен център Филипи, намесва населението от този район в българовизантийските отношения около 837 г. във връзка със съдбата на славяните обитаващи там.[2] През X в. Никополис е споменаван като един от 32 града в Първа Македония.[3] Има предположения, че това средище има отношение към Смоленската епископия източно от Места и образуването на Великийската епархия. До началото на XI в. се споменават епископите на Никополис. Първите средновековни монети, открити в пластовете над разрушенията в града през VI в. могат да се датират от втората половина на X в. Всички данни от проучванията досега в южната част на укрепения град определят разрушаването му в началото на XIII в. вероятно при кръстоносните придвижвания в тази част на полуострова.[4] Името на епископията преминава върху селището, на чието място сега се намира съвременният Ксанти, според предположенията.

През Средновековието Никополис се намира на трасето на две пътни артерии.[5] Трансродопският път от Филипопол (Пловдив) към Филипи (при Драма) през Серес отива към долината на Струма. Пътят от Константинопол преминава през басейна на р. Арда към Македония и крайбрежието на Адриатика. Не е невероятно, споменаваното в този район селище Невкополи да е наследникът на Никополис, изместил се и заживял на ново място, може би там където е съвременният Гоце Делчев (Неврокоп) на около 7 km от стария град.

Писмената информация за средновековното селище на територията на Никополис значително се допълва с резултатите от археологическите проучвания там. Очевидно е, че животът там претърпява съществени промени по отношение на този на античния град. Различна е организацията и значението на селището, интензивността и характера на заселването му, бита и нивото на живот. Изложено на много удари, поради местоположението си, средновековното селище в Никополис претърпява много исторически катаклизми. Следи от ремонти по крепостните стени показват, че за определен период от Средновековието те са били възстановявани и използвани за защита на население, обитавало вътрешността на оградената територия. Значително високо запазените руини от сгради и от укрепленията се преизползват за жилищни и производствени нужди на средновековното население. Редица находки показват неговите връзки с големите центрове на юга на полуострова (напр. Солун), наличието на търговски обмен и производствени дейности. Малобройни образци от битова керамика показват и присъствието на българи там поне през X в. За времето XI – XII в като вътрешно за Византийската империя селище, то изглежда се развива по-интензивно и спокойно. Вероятно освен производствено средище в него се реализира и организацията на пазарния обмен на селскостопанска и занаятчийска продукция, то играе обслужваща роля за населението на плодородните земи на юг по долината на Места, за скотовъдското и рударско население на планината.

Именно този етап от живота на селището регистрират откритите засега отчасти запазени четири грънчарски пещи за опалване на съдове, произвеждани от майсторите в Никополис.

Пещ 1 е била съоръжена на 1 м западно от преддверието на кула 2 на южната крепостна стена. Тя използва вътрешното лице на куртината, прекъсвайки при вдлъбването си тухлените изравняващи редове на стената. Тя е кръгла в план, двуетажна. Запазени са части от долната камера с трапецовиден отвор към огнището към север,

Обр. 1. Пещ № 1. Останки от запазената арка в долната камера на пещта.

както и части от аркираната конструкция, носеща скарата между двете камери. Долната камера е оформена лицево към вътрешността от късове преизползвани тухли от руините на града споени с глина. Дебелината ѝ е 0,10 – 0,15 м, а наоколо е образуван кожух от камъни. Вкопана е в насипите от разрушенията. Подът е бил настлан с плоски каменни плочи. Две двойки тухлени колонки, изградени до стените, носят арки. Макар и силно обгоряла, сравнително запазена е южната (обр. 1).

Вътрешният диаметър на камерата е 0,45 м. Колонките, носещи арките, имат страна 0,32 м. Височината на камерата до горната повърхност на арките, т. е. до основата на скарата, е до 0,85 м. Ширината на отвора на арката е 0,62 м., височината – 0,50 м. Не е запазено нищо от горната, предназначена за опалване камера, нито веро-

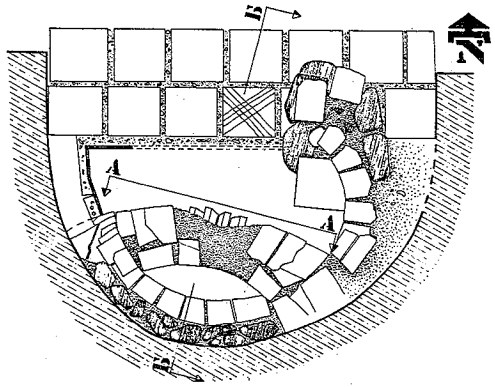

Обр. 2. Пещ № 2. План.

ятно надупчената за преминаване на топлия въздух скара, отделяща двете камери. Вътре в насипа на пещта се откриват много фрагменти от плоскодънни гърнета и малко на брой късове от белоглинена със загладена повърхност керамика.

Пещ 2 е изградена в близост до пещ 1 и е заела екседрата на басейн в топлото помещение на разрушена късноантична баня (обр. 2). Тя е от същия тип пещи и е градена по същия начин. Частично е запазена южната част от долната камера с една от носещите скарата арки. Изградена е от преизползвани тухли, споени с глина, изпечени до отухляване. Северно от нея е запазена и двойката колонки до стените за другата арка, изградени от характерните за ранновизантийското строителство на Никополис тухли с размери 0,32 × 0,32 × 0,03 м. Светлият отвор на запазената арка (обр. 3) е 0,50 м висок и широк в основата 0,60 м. Долната камера е вкопана също в насип от разрушения и подът ѝ от плочи е положен върху дебел 0,30 см пласт, в който се намират фрагменти от керамика, работена на леко грънчарско колело с релефни знаци на дъното, която може да се датира в X в. Този факт е особено важен от стратиграфска и хронологическа гледна точка. Сходството в размери и начин на изграждане с пещ 1 е пълно. Забелязва се една особеност – за основа на стените на долната камера са наредени големи камъни (обр. 4) в ред, висок 0,20 м, и след това са изградени стените. Разстоянието от 0,35 м между стената и тази на екседрата е запълнено с камъни, които образуват изолацията.

Пластът до пода на долната камера е наситен с фрагменти от керамични съдове (обр. 5). Преобладават такива от купи с пресеченоконусовидна форма и хоризонтална горна повърхност на ръба на устието и масивни дъна. Съдовете имат еднакви технически белези с тези от пещ 1. Работени са на тежко колело от глина примесена с кварц и нямат допълнително обрязване около дъната. И сред тях се намират няколко фрагмента от отбелязаната вече при пещ 1 тънкостенна белоглинена керамика.

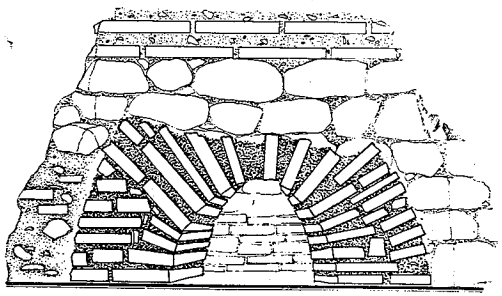

ПОГЛЕД А-А

Обр. 3. Пещ № 2. Поглед към запазената арка..

Обр. 4. Пещ № 2. Изглед с екседрата на банята.

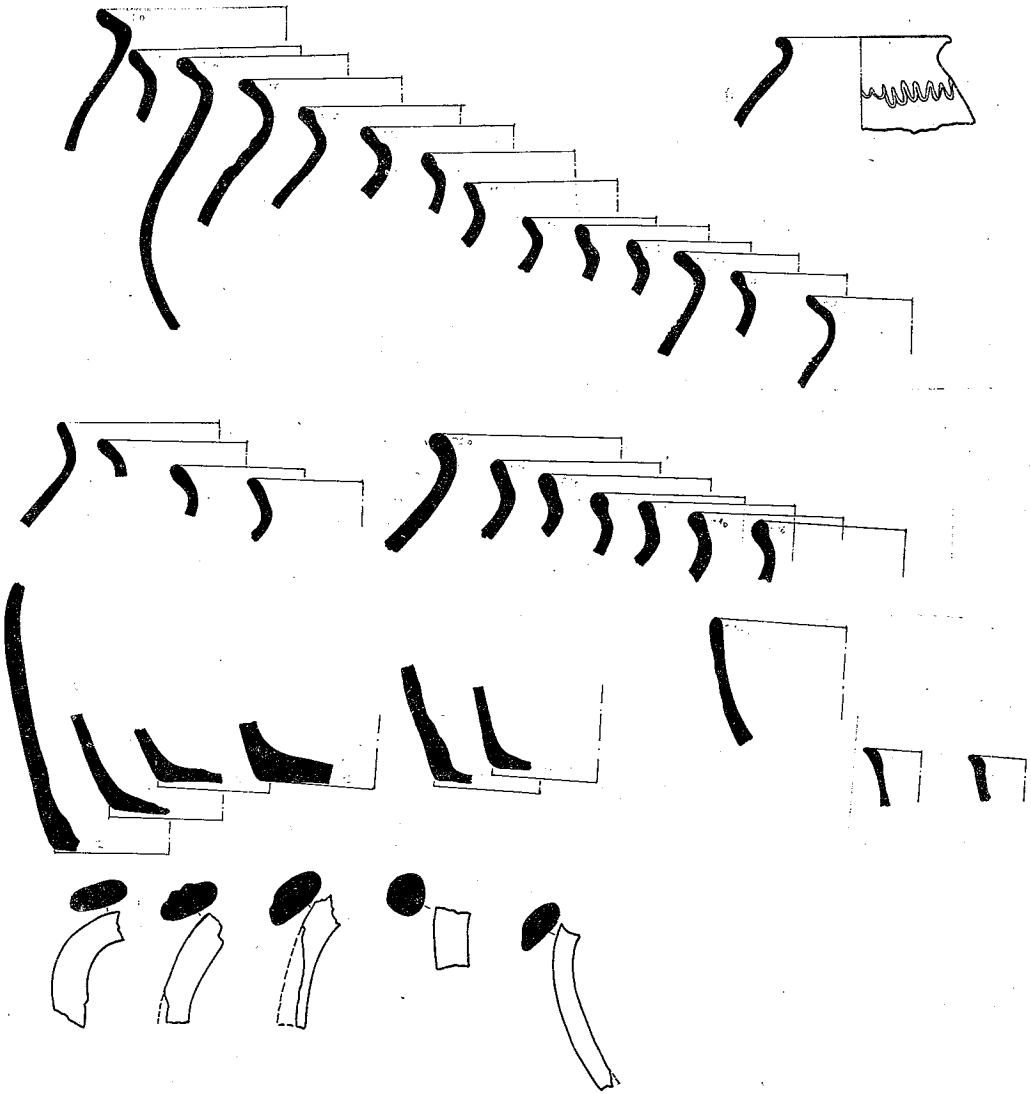

Обр. 5. Керамика от пещи №№ 1 и 2.

Пещ 3 е също овална (неправилно крушовидна) в долния си етаж. Вкопана е била в насипа, образуван от и върху руините на голяма правоъгълна кула в чупка на източната крепостна стена, лягайки отчасти върху северната ѝ стена (обр.6). Запазени са части от долната камера, огнището и проходът за топлия въздух към долния етаж през отвор откъм юг. Подовете на долната камера и проходът са покрити с подредени чакъли. Камерата е доста неправилна и градена небрежно с неправилна зидария от тухли и камъчета. Разлика с първите две пещи е имало и в конструкцията, носеща скарата между двете камери. До стените на долната камера са оформени от късче-

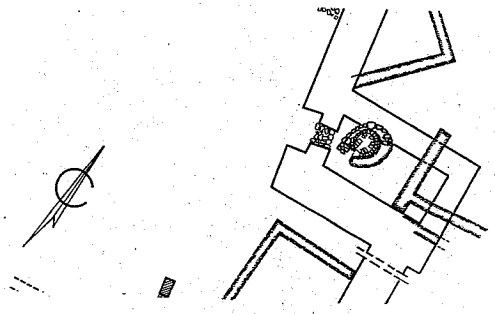

Обр. 6. Пещ № 3 (план).

материали от разрушенията, въглени и пепел, там има примесени късове керамика, която може да се датира от XI – XII в. Съдовете са гърнета, по-рядко купи. Изглежда пещта е била съоръжена след като първите две престават да функционират.

Пещ 4 е изградена в южната част на широко 4 м преддверие към голяма U-образна кула по куртината на западната стена на крепостта на 100 м от югозападния ѝ ъгъл (обр. 7).

Пещта е двуетажна. Различава се по форма, размери и непринципни детайли от другите. Тя е правоъгълна. Останките ѝ се откриват на 1,70 м дълбочина в насип от разрушения, пепел, въглени, хоросан, камъни и тухли, примесени с керамика от XII – XIII в. Под основите ѝ има дебел до 0,15 м отухлен и обгорял пласт. Останките ѝ са

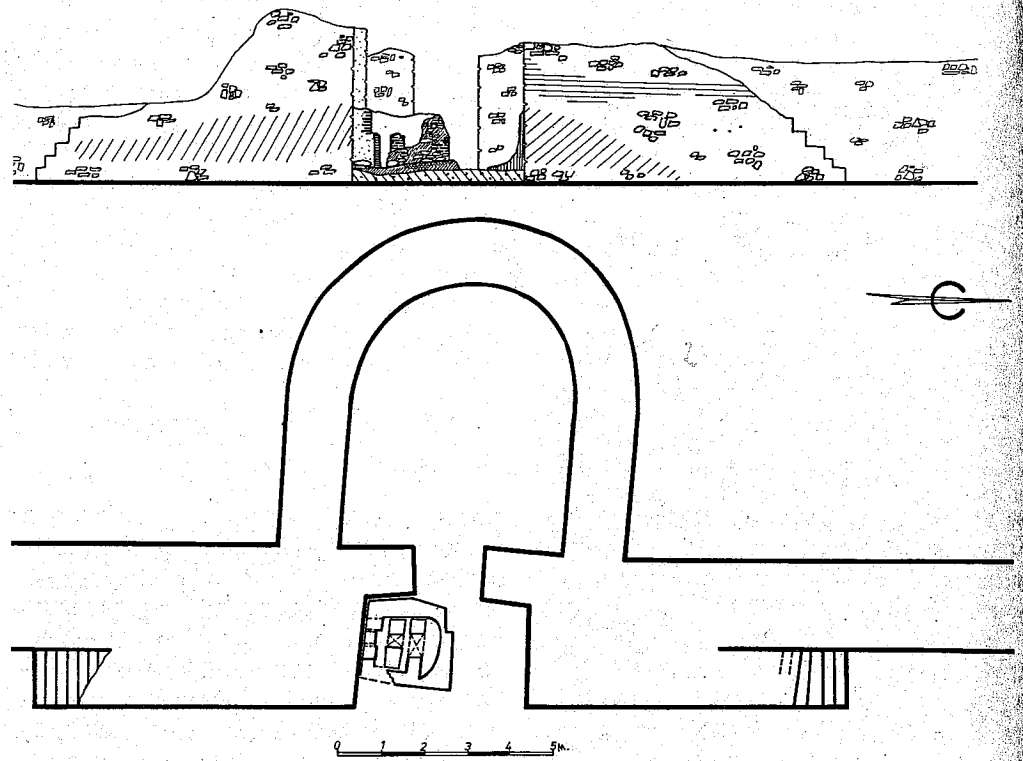

Обр. 7. Пещ № 4 (план).

та тухли пет колонки, които изглежда директно са носили скарата, данни за арки няма. Размерите са близки до тези на първите пещи – диаметърът отвътре е близо 1,50 м.

Заслужава внимание дебелият масивен насип, в който е била вкопана пещта, и който остава и под нея, запълващ вътрешността на кулата. Освен

запазени на 0,15 м от подовото ниво на долната камера. Пещта е изградена в югозападния ъгъл на преддверието, като се вписва в него. Най-разрушен е югоизточният ѝ ъгъл. Изградена е по начина, видян в другите пещи, но кожухът от камъни е дебел до 0,45 м. Обгорели са подът и тухлената конструкция във вътрешността, глинената спойка между тухлите, обмазванията от глина по стените на долната камера. Двата ъгъла от север във вътрешността на долната камера са заоблени, а на южната стена – подсилени, като там се образува плитка ниша, широка 0,45 м, изглежда свързана с носещата конструкция за скарата. Както изглежда отворът за достъп на топлината е бил на източната стена до югоизточния ъгъл.По две колонки, изградени срещуположно на източната и западната стени, са носели аркирана конструкция за скарата и са образували надлъжен проход за преминаване на топлия въздух. Разстоянието между колонките е 0,15 м, височината им е 0,45 м, проходът е висок до 0,60 м и широк 0,53 м, като размерът им е познат от другите пещи. Арките са изградени от ветрилообразно разположени преизползвани квадратни тухли, споени с глина.

Вътрешните размери на долната камера са 1,30 × 1,10 м, а отвън заедно с облицовката от камъни тя е 2,2, × 1,80 м. Запазени са освен части от стените и северната, носеща скарата, арка, но и тук скарата е разрушена. Отворът за достъп на топлия въздух е около 0,14 м. Температурата, развивана в огнището, е била достатъчно висока, за да отухли вътрешността на камерата.

Ако се съди по всички данни от изследването, пещи 1 и 2 са еднотипни, изградени по един и същи начин и, както изглежда, ползвани за нуждите на една и съща работилница. Има данни за преизползване и направени прегражда-

ния в други помещения на същата баня, където е изградена пещ 2. Може да се предполага, че работилницата е била там. В някои свои части сградата е била използвана за живеене, а в съседно на керамичната пещ помещение е изградена битова пещ по същия начин. Насипът, в който е вкопана и над който е подът на пещ 2, показва, че оборудването на тази работилница е направено най-рано по време от останалите известни пещи. Насипът е образуван около X – началото на XI в.

Третата пещ във форма и конструкция, независимо от небрежния строеж, има общ тип с първите две. Не е без значение разликата в носещата скарата конструкция. Насипът , в който е вкопана долната ѝ част, показва, че тя бележи следващ етап в керамичната дейност на селището. Ако се съди по прегражданията на входа към кулата и следи от късни стенички наоколо, може да се предполага, че и там е било образувано помещение или навес за работа.

Характерът на на сипа насочва към това, че приблизително по това време е изградена и четвъртата пещ в западната част на укреплението, пак след излизането от употреба на голяма кула към стената. Насипът, натрупан след унищожението ѝ, се характеризира с керамичен материал, който най-общо засега се отнася към времето на прекъсване живота на селището към началните години на XIII в.

Типът на пещите, използвани в Никополис през средновековието е този на двуетажните пещи със скара, над която в горния етаж се е подреждала продукцията за опалване. Те представят варианти на този тип, регистрирал и в двете си форми голямо разнообразие по отношение на конструкциите и размерите си, които зависят от вида на опалваната продукция и обема на производството, от техническите познания и понякога производствени-

те традиции в района. От строителната практика и наличните материали в значителна степен зависят конструкциите, в случая преизползвани камъни и тухли от античните строежи.

Пещите, ако се съди по останките, са имали всички необходими за процеса на опалване части – огнище, проход за преминаване на горещия въздух в долния етаж, може да се предполага скара, разделяща двата етажа, през чиито отвори е преминавала високата температура, за да опали наредените върху нея съдове. Кожухът, обхващащ долната камера отвън е запазвал високата температура необходима за процеса. За устройството на горните части може да се говори само по аналогии. Може да се предполага, че продукцията е била нареждана през отвор отгоре, който после се затварял.

Принципните типове на пещите от Никополис са познати от други центрове на керамичното производство, развило се през античността или ползвайки антични производствени традиции и познания. Функционалността на устройството на керамичните пещи е доказана през векове използване на едни и същи принципи и устройства.

Известните примери на ползваните кръгли пещи имат много варианти. Особено разнообразие се открива в пещите в керамичните центрове между II и IV в в територията на Никополис ад Иструм[6] (при Хотница, Павликени, Бутово). От античната Таврика са познати двуетажните кръгли пещи с централен, носещ скарата, стълб[7], като тази при Алтимир[8], или Белоградчик[9]. Очевидно носещата скарата конструкция е допускала най-много варианти, ако се съди по използваните за тази цел водопроводни тръби в пещите за битова керамика от късната античност при Чаталка[10] или изграждането на пещта при Ново село[11] или тези в керамичния център при Пет могили[12], чиито конструкции като съкратен вариант се използват особено през ранното средновековие в български керамични центрове[13]. Този най-прост тип пещ с малки размери, използва вариант без или рядко с някаква конструкция, носеща скарата, като глинените стълбчета в пещите от Асар дере – Плиска[14]. Изследвачите отбелязват, че за византийското керамично производство в Крим, където пещите са със сравнително големи размери, са характерни повече двуетажните пещи, в чийто долен етаж се образуват два успоредни отоплителни канала[15]. Наличните материали и традициите в района очевидно определят конструкцията на пещите в Никополис, чиито размери изискват носещата конструкция за скарата, такава, каквато е изградена, върху арки от наличните материали.

Правоъгълната, с един надлъжен канал в долната камера, с напречни сводове върху стълбчета, носещи скарата – под на горната камера, отговаря на типа на използваните пещи за нуждите на керамичното производство в Троян все още и през XIX и XX в[16]. Те имат и сходни размери и подобна конструкция. Двуетажни са, с разделителна скара и масивна каменна облицовка на долната част. Времето на ползване на такава пещ се определя между 10 и 20 години при 5-6 опалвания на година.

Най-общо тези пещи също повтарят античната традиция, позната от пещи в центровете на Балканите (Мадара, Томи, Гарван)[17]. Пещта в Никополис не повтаря точно нито големините размери, нито устройството на този тип пещи, открити в Крим[18], но най-значителни са сходствата ѝ с по-късен по време вариант на такава пещ от XV – XVI в от Молдавия[19]. Независимо от формата, начинът на изграждане на тази пещ показва запазването на тази традиция в Никополис.

Керамичните пещи, открити в средновековното селище сред руините на Никопол на Места са стационарни, ползвани нееднократно, а продължителен период от време и предвидени и предвидени за обслужване на постоянно действащи ателиета. В тях се е изработвала и опалвала след това един основен тип продукция, ако се съди по намерения керамичен материал, преди всичко гърнета, най-употребяваната домашна керамика (намерен бе дори капак към такова гърне). Вероятно за попълване пространството в горните камери са били допълвани, изработени в по-малки количества и по-малки по размери съдове. В случая може би това са пресеченоконусовидните чаши. Както изглежда керамичното производство на базата на наличната суровина в района, традициите на керамичното производство там от по-ранни времена и наличието на пазар за производството, е било развито в средновековното селище на Никополис през XI – XII в. Наличието на тези пещи, които трябва да се предполага, че не са единствени и може би още се открият и в останалата стара укрепена територия, са важно доказателство за това.

1 Notitiae episcopatum = ГИБИ IV (VIII), С., 1961, 1с. 149, 153, 156.

2 *Дечев, Д.* Где са живели смолените. – В: Сборник В. Н. Златарски, С., 1925, с. 45; *Бешевлиев, В.*, Първобългарски надписи, С., 1979, № 14.

3 *Const. Porphyrogenitus* De Thematibus = ГИБИ V (IX), С., 1964, с. 196.

4 *Ваклинова, М.* Преминаване на някои градски центрове в Тракия от античността към Средновековието. – В: 100 години НАМ Пловдив, 1985.

5 *Asdracha, C.* La région des Rhodopes au XIII et XIV siècles. Etudes de géographie historique. Athens, 1976, p. 35, 42; (Texte und Forsch. zur Byzant. – Neugriech. Philologie, 49".

6 *Sultov, B.* Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (II – IV-th century). – In: Terra antiqua balcanica, 1985, p. 35 – 42.

7 *Якобсон, А. Л.* Керамика и керамическое производство Средневековой Таврики, Л., 1979, с. 56.

8 *Николов, Б.* Грънчарска пещ при с. Алтимир. – Археология, 1961, 4, с. 51 – 53.

9 *Кожухаров, Г.* Пещ за глинени съдове в Белоградчик. – ИАИ, XVIII, 1952, с. 396 сл., обр. 401.

10 *Николов, Д.* Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско, РП, XI, С., 1984, с. 39 – 40, обр. 46.

11 *Митова-Джонова, Д.* Пещ за керамични произведения от Ново село, Видинско. – Археология, 1959, 1 – 2, с. 79 – 80.

12 *Антонова, В. и Г. Атанасов.* Пещи за битова керамика в землището на с. Пет могили, Шуменско. – ГМСБ V, 1979, с. 28 – 31, обр. 2 -4.

13 *Тотев, Т.* Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир "Виница". – ИНМШ, VI, 1973, с. 162 сл; *Алексиев, Й.* Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от IX – X в. край Хотница, Великотърновски окръг. – Археология, 1977, 4, с. 55 – 60.

14 *Милчев, Ат.* Археологически разкопки и проучвания в Асар дере – Плиска през 1959 г. – ГСУФИФ III, 1960, с. 35 – 54, обр. 1, 4, 6, 8.

15 *Баранов, И.* Таврика в эпоху раннего средневековья, Киев, 1990, с. 87.

16 *Хаджиев, П.* Грънчарството в Троянско, С., 1954, с. 31 – 36, табл. 32.

17 *Якобсон, А. Л.* Цит. съч., с. 56.

18 *Якобсон, А. Л.* Цит. съч., с. 39 и сл.

19 *Бырня, П. П.* Краткие итоги археологических раскопок в Старом Орхее в 1969, Кишинев, 1972, с. 198.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КЕРАМИКА СЪС ЗЛАТИСТА АНГОБА В ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Борис Д. Борисов

През XI – XII в. керамиката със златиста ангоба получава широко разпространение на Балканския полуостров. Тя се среща в почти всички поселения, обитавани през посочения период на територията на България, а също така и в съседните Гърция,[1] Румъния[2] и Югославия[3] (обр. 1).

У нас керамиката със златиста ангоба се открива не само в големите градски центрове – Перник, Мелник, Кюстендил, София, Пловдив, Стара Загора, Хисарлъка край Сливен, Ямбол, Крън, Търново, Преслав, Силистра, Червен,[4] крепостите – Хасково, Карасура, Маркели, Искрица,[5] но и в обикновените неукрепени селища до селата Ковачево, Дядово, Знаменосец, Гипсово[6] и много други. Въпреки, че количеството на този вид керамика особено в последните години значително нараства, то нейното проучване има сравнително кратка история. В повечето от известните в археологическата литература публикации авторите се задоволяват с формално описание на намерените съдове, като в хронологическо отношение ги отнасят най-общо към периода XI – XII в. Съществен принос в проучването на керамиката със златиста ангоба прави Ир. Щерева, която, изследвайки материалите на едно от най-големите находища в България – Пернишката крепост, стигна до редица важни изводи относно производството и произхода на керамиката от този вид.[7] Авторката обособява две различни групи керамика. Към първата група се отнасят съдовете, изработени на ръчно колело от примесена с едри кварцови частици глина, с дебели стени и недостатъчно изпичане. Сред първата група се различават следните форми – стомни, кани, амфоровидни стомни и чаши.[8] Втората група се отличава с изработка на крачно колело като съдовете са изработени от много добре пречистена глина, без примеси и много добро, равномерно изпичане. Двете групи керамика от Перник се различават и по състава и структурата на нанесената върху повърхността им златиста ангоба. Според Ир. Щерева керамиката от първата група с втори тип покритие е местно производство, т. е. е произведена в Пернишката крепост, която през XI и особено през XII в. е един от центровете за производство на керамика със златиста ангоба в Югозападна България.[9] Що се отнася до съдовете от втората група, авторката счита, че те произхождат от керамичен център на юг от България – т. е. от Гърция.

Всички изводи на Ир. Щерева са безспорен принос в проучването на керамиката със златиста ангоба. Трябва да се отбележи, че те се базират предимно на материал от Югозападна България, който носи характерните за керамичното производство на региона черти и се различава значително от този на Югоизточна България.

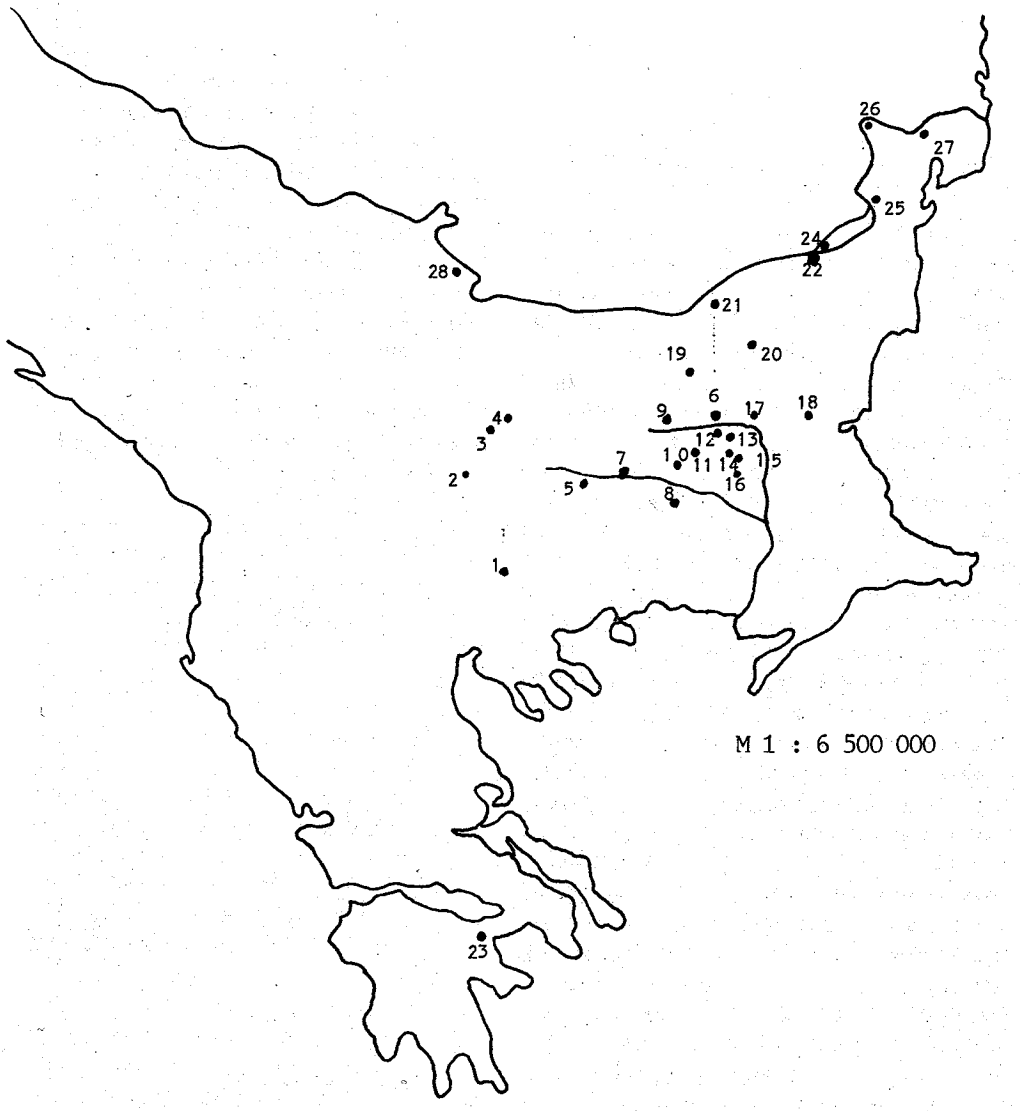

Обр. 1 Местонаходища на керамика със златиста ангоба

1 – Мелник, 2 – Кюстендил, 3 – Перник, 4 – София, 5 – с. Ковачево, 6 – Хисарлъка край Сливен, 7 – Пловдив, 8 – Хасково, 9 – Крън, 10 – Карасура, 11 – Ст. Загора, 12 – с. Каравоно, 13 – с. Дядово, 14 – с. Знаменосец, 15 – с. Гипсово, 16 – с. Искрица, 17 – Ямбол, 18 – Маркели, 19 – Търново, 20 – Преслав, 21 – Червен, 22 – Силистра, 23 – Коринт, 24 – Пакуйул луй Соаре, 25 – Капидава, 26 – Диногеция, 27 – Нуфъру, 28 Поповица.

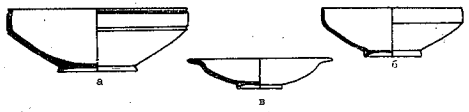

Обр. 2. Паници от първа група: а) Дядово; б) Сливен; в) Дядово.

В последно време сериозно внимание на керамиката със златиста ангоба обърна румънската археоложка С. Бараски. Въз основа на известния от литературата керамичен материал от територията на България и на базата на керамиката със златиста ангоба от Капидава, Диногеция, Пакуйул луй Соаре и Нуфъру, в Румъния, авторката стигна до извода, че в Северна България и Добруджа тя е внос от южните части на Балканския полуостров.[10]

Изхождайки от сегашното състояние на проучванията тук ще направим опит да локализираме един от центровете за производство на керамика със златиста ангоба в Югоизточна България.

Без да се впущаме в типологическа характеристика на отделните форми съдове, трябва да споменем, че в селенията от Югоизточна България златиста ангоба е била нанасяна върху всички форми, като в отделните обекти се забелязва преобладаване на едни пред други, без ясно изразена закономерност за района. Така например в цялостно проученото селище до с. Дядово от всички застъпени форми златиста ангоба не се срещат единствено при амфоровидните съдове, а паниците преобладават пред останалите форми.[11] В същото време в селището край с. Знаменосец липсват гърнета и стомни със златиста ангоба.[12] В селището над античната Карасура преобладават гърнетата, а в Хисарлъка край Сливен – паниците пред останалите форми от разглежданата категория.

Внимателния преглед на придобитите от разкопките глинени съдове и главно на многобройния фрагментарен материал показва, че за разлика от Югозападна България, където основната част от керамиката със златиста ангоба е изработена на ръчно колело, то в Югоизточна – преобладават съдовете на крачно колело. Това е една от отличителните черти за цялостното керамично производство в този район през XI – XII в., както вече сме имали възможност да посочим на други места.[13] Освен това силно впечатлява фактът, че според състава на глината, степента на изпичане и плътността на златистата ангоба в керамиката се различават съвсем ясно два основни групи.

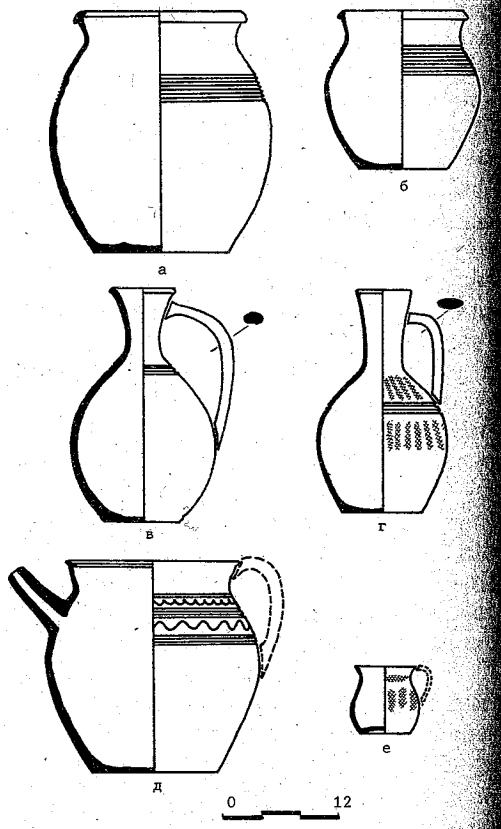

Обр. 3. Съдове от втора група: а, б) гърнета от Карасура; в) стомна от Караново; г) стомна от Езеро; д) кана с чучур от Дядово; е) чаша от Стара Загора.

Първата група се характеризира с много добре пречистена глина, с незабележими с просто око примеси, кремаво-розов цвят след изпичането, без сива ивица в чирепа и фина, плътна ангоба. Най-често срещаната форма са паниците (обр. 2). Сред тях се различават два основни типа. Първият е представен от дълбоки съдове с долна конусовидна и горна цилиндрична част със слабо завит навътре ръб на устието и пръстеновидно дъно. При тях липсва срещащата се при останалите форми украса с червена боя. Първият тип е широко застъпен във всички находища на Югоизточна България – Дядово, Караново, Знаменосец, Искрица, Хисарлъка край Сливен, Карасура и др.

Вторият тип е представен от силно разлати паници – чинии, които освен че носят характеристиката на групата се отличават и с рисуваната си с червена боя украса. Те се срещат значително по-рядко и засега са регистрирани в Дядово, Знаменосец и Хисарлъка.

Втората група керамика се отличава със съдове, изработени от сравнително добре пречистена глина, със слаби примеси от дребни кварцови частици, като обикновената керамика, по която липсва златисто покритие. Често в резултат на неравномерно изпичане в чирепа се наблюдава сива ивица, а златистата ангоба се отличава с нееднаквата си плътност и нехомогенната си структура. В тази група освен паници се срещат още гърнета, кани, стомни, амфоровидни съдове, чаши и свещници (обр. 3), които намират аналогии в керамиката със златиста ангоба не само у нас[14], но и в тази от съседните страни.[15]

Твърде често върху златистата ангоба, независимо от коя група, са нанесени рисунки с червена боя, подобно на керамиката от Югозападна България.[16] На композицията на рисувания орнамент тук няма да се спираме, но

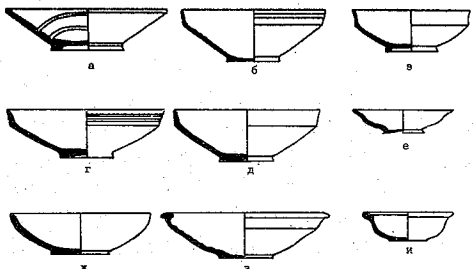

Обр. 4. Паници от втора група: а – ж, и) Хисарлъка край Сливен; з) Караново.

ще обърнем по-сериозно внимание на намерената при разкопките на Хисарлъка край Сливен керамика със златиста ангоба.

На първо място впечатлява фактът, че при намерените значителен брой съдове преобладават паниците със златиста ангоба, изработени на крачно колело, които имат характеристиките на керамиката от втората група – т. е. на обикновената местна керамика. Освен това намерените форми – паници, засега са без аналогии, както сред паниците със златиста ангоба от другите селища, а така също и сред паниците от обикновената керамика (обр. 4). В същото време обаче трябва да се подчертае, че някои от формите на паниците от втора група наподобяват твърде много формите на вносните глазирани и сграфито паници. Това от своя страна ни навежда на мисълта, че въпросните паници, пък и други форми от втора група са се произвеждали именно в посоченото поселение.

На второ място абсолютно сигурни данни за производството на керамика със златиста ангоба се съдържат и в

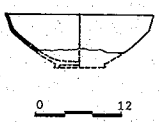

Обр. 5. Паници с кафява отвътре и златиста ангоба отвън (бракувана продукция от Хисарлъка – Сливен).

намерената, макар и малобройна засега, бракувана керамична продукция. Заслужава особено внимание откритата в бокулчена яма паница (обр. 5). Съдът е изработен на крачно колело от сравнително добре пречистена глина със слаб примес от дребни кварцови частици. Изпичането не е равномерно и в чирепа се наблюдава сива ивица. Цялата паница отвън е покрита с тънък слой златиста ангоба, а отвътре с кафява глазура, която не само че не покрива целия съд, но след нанасянето се е стекла към дъното, което пък е довело при изпичането до силно напукване, а оттам и до бракуване на съда. Разглежданата паница е сигурно доказателство за производството не само на керамика със златиста ангоба, но и на глазирана керамика в посочения обект. Очевидно през XI – XII в. Хисарлъка край Сливен е представлявал един от най-големите керамични центрове на територията на днешна Югоизточна България.

На последно място горното твърдение намира пълна подкрепа и в резултатите от направените петрографски, рентгеноструктурни и спектрални анализи на керамични образци от XI – XII в. от различни обекти в Югоизточна България. Анализите показват една къв състав на глината и примесите нея, които се отличават от останалите видове керамика, а така също и от керамиката със златиста ангоба от посочената по-горе първа група. От тук се налага изводът, че производството на керамика със златиста ангоба в Хисарлъка край Сливен не буди съмнение.

Що се отнася до керамиката от първа група, то тя е напълно идентична тази от втора група в Югозападна България и по всяка вероятност произходът ѝ трябва да се търси в някои от византийските центрове.

В заключение на базата на всичко казано по-горе предложените от С. Б раски граници за произхода на керамиката със златиста ангоба в южните части на Балканския полуостров, мо гат да се стеснят в пределите на днешна Южна България.

1 *Th. Stillwell MacKay.* More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth. – Hesperia, 1967, p. 280 – 284, Pl. 66_{62-63}, Pl. 67 – 68.

2 *R. Florescu.* Capidava. – Buc., 1958, p. 209; *M. Comsa.* Ceramica locala. – In: Dinogetia, I, Buc., 1967, p. 164, fig. 100 – 101; *P. Diaconu, D. Vilceanu.* Pacuilui lui Soare. Cetatea bizantina, I, Buc., 1972, p. 115, fig. 40, 50.

3 *Zd. Zeravica.* Die Keramik der XI und XII Jahrhunderts aus der Ansiedlund in Popovica in der negotiner Gegend und das Problem ihrer etnischen Zuteilung der Slaven. – Balkanoslavica, III, 1974, p. 138, T. XII_5, T. $XX_{4,6}$.

4 *Ир. Щерева.* Принос към проучването на средновековната керамика в България. – Археология, XII, 1977, кн. 3, с. 6 – 18; *С. Георгиева.* Средновековна керамика от Мелнишката крепост (предварително съобщение). – Археология, XXII, 1980, кн. 2, с. 47 – 51, обр. 4 – 5; *Зл. Гочева.* Крепостта в местността Хисарлъка в град Кюстендил. – ИБИД, 1969, XXVII, с. 253; *Ир. Щерева.* Цит. съч., бел. 6; *Хр. Джамбов.* Два съда от Пловдив. – ГНМП, IV, 1960, с. 193, обр. 2; Материалите от Ст Загора са непубликувани; *М. Радева.* Средновековна керамика от Сливен (XI – XII). – ИМЮИБ, XI, с. 52 – 53; Материалите от Ямбол – непубликувани. Свеженията дължа на Ив. Крайчев; *П. Гатев, Д. Янков, Кр. Стефанова.* Разкопки на средновековния Крън. – АОР, 1981, Михайловград, 1982, с. 98 – 99; *С. Георгиева, Борисов.* Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – Марица-изток. Археологически проучвания, 1, С., 1991, с. 233 – 235; Непубликувани материали на автора от селището край с. Гипсово.

5 Материалите от Хасково и Карасура – непубликувани; *Ж. Аладжов, Ц. Дражева, Д. Момчилов.* Крепостта Маркели край Карнобат. АОР, 1987, Благоевград, 1988, с. 165 – 166; *Б. Борисов.* Спасителни разкопки на средновековна крепост и селище край с. Искрица, в района на комплекса "Марица-изток". – АОР, 1989, Кюстендил, 1990, с. 142.

6 *П. Гатев.* Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – С., 1985, с. 94 = РП, XII; *B. D. Borisov.* Djadovo, 1, Medieval Settlement and Necropolis (XIth – XIIth Century). – Tokyo, 1989, p. 215 – 220; *Б. Борисов.* Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – Марица-изток. Археологически проучвания, 1, С., 1991, с. 233 – 235; Непубликувани материали на автора от селището край с. Гипсово.

7 *Ир. Щерева.* Цит. съч.

8 Пак там, с. 16.

9 Пак там.

10 *S. Baraschi.* Ceramica cu angoba aurie (secolele XI – XII). – SCIVA, 40, 1989, 2, p. 187 – 198.

11 *B. D. Borisov.* Op. cit., p. 215.

12 *Б. Борисов.* Средновековно селище и некрополи., с. 233.

13 *B. D. Borisov.* Op. cit., p. 136 -185; *Б. Борисов.* Цит. съч., с. 239 – 241.

14 Вж. бел. 4.

15 Вж. бел. 1 – 3.

16 *Ир. Щерева.* Цит. съч., с. 9 – 10.

ПО ПОВОД НА ЕДИН ВИД КЕРАМИЧНИ СВЕТИЛНИЦИ ОТ ПРЕСЛАВ

Снежана Горянова

Понякога човек дори не се замисля за особеностите и произхода на предметите, които използва в ежедневието си. Това се отнася с пълна сила за произведенията на грънчарския занаят. Но проблемът за генезиса и развитието на различни керамични форми е един важен въпрос в археологията. Той може да разкрие етапи в развитието на даден занаят, в развитието на културата на бита, да насочи към връзки и влияния, да отрази приемствеността в развитието на даден културен кръг. Затова проблемът трябва да се разглежда и намира свое решение за всяка керамична форма, техника, украса, отделни елементи.

Възраждане и развитие на вече познати типове се наблюдава и при един тип керамични светилници, образци от които познаваме и от Преслав. При разкопки на площада южно от двореца в ями за отпадъци са открити фрагменти от три светилника.[1] Два от тях (обр. 1 и 2) са намерени в отпадъчната яма от материали от XIII в., вкопана в друга яма от XI в. (датирана с анонимна византийска монета). В по-късната яма са открити още фрагменти от керамика от XII – XIII в., парчета желязна шлака, фрагменти от стъклени гривни. Ямите са пресекли трасето на по-ранен по време водопровод от дворцовия център.

Двата светилника са от един и същи тип – отворен резервоар-паничка за гориво, с малко прищипнато улейче в едната страна, разположен върху високо конусовидно краче и с дръжка, захванатата за резервоара и за крачето. В средата на чашката има по една малка конусовидна пъпка, която и при двата екземпляра е обгоряла. Дръжката е плоска, с елипсовидно сечение, започва от долната страна на чашката и достига (при по-запазения светилник – обр. 1) до долната половина на крачето. Отвън вертикалната стеничка на чашката е оформена чрез две широки, плитко вдлъбнати линии под венчето.

Размерите им са почти еднакви, макар че някои се установяват трудно поради недобрата запазеност на предметите. Диаметърът на чашката е 0,088 м на първия (обр. 1) и 0,092 м заедно с улейчето на втория (обр 2). Дълбочината на резервоара при първия е трудно да се установи, защото устието е отчупено, а при втория тя е 0,016 м. Пъпката в средата на чашата има съответно височина 0,006 и 0,01 м.

За вида на крачето съдим по цялостно запазения светилник (обща зап. вис. 0,17 м). То има форма на висок, бавно стесняващ се нагоре конус с пръстеновидно уширение в горната третина. В долната част е оформен широк бордюр. Диаметърът на основата е 0,092 м, а диаметърът на пръстена – 0,058 м. След пръстена крачето отново леко се разширява, за да поеме чашката на резервоара. Стволът на крачето на втория светилник вероятно е бил по-тънък, като се има предвид, че диаметърът на пръстеновидното уширение е 0,048 м. Дебелината на стените и при двата светилника е между 0,006 и 0,008 м.

Обр. 1. Керамичен светилник от Преслав от яма от XIII в.

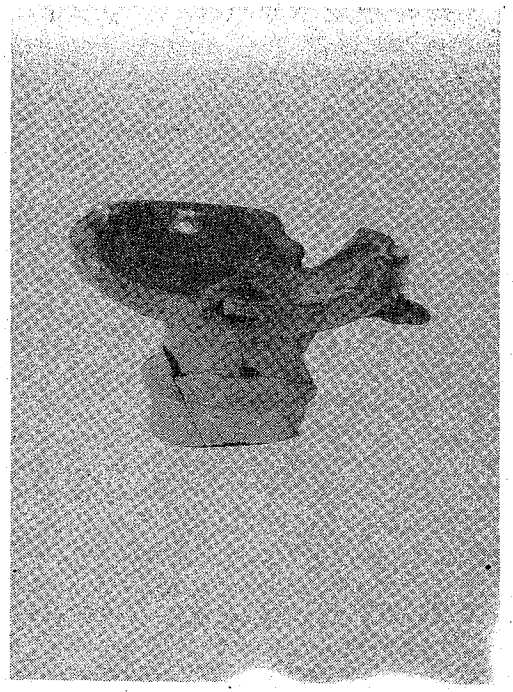

Обр. 2. Фрагмент от керамичен светилник от Преслав от яма от XIII в.

И двата светилника са изработени на тежко грънчарско колело. Чашката вероятно е формувана отделно и след това е поставена върху стойката. Мястото на връзката е добре загладено отвън. Допълнително е прикрепена и дръжката.

Цветът на глината е светлокеремиден. Чашката на втория светилник е покрита от вътрешната страна и по ръба отвън с тъмнозелена глеч. Чашките и на двата светилника са обгорели отвътре.

Третият фрагмент, който по всяка вероятност е част от стойка на светилник, също произхожда от насипа на яма, вкопана в югоизточната част на по-ранна яма до землянка, разчистена на територията на южния дворцов площад. По керамичния материал от тази втора яма тя се датира в XII – XIII в.

Запазената част от стойката е съставена от два цилиндъра с различен диаметър – 0,036/0,037 и 0,053 м. От по-широкия цилиндър са изрязани части и са оформени три крачета с ширина 0,035 м, а разстоянието помежду им е 0,016–0,022 м. По крачетата има врязана украса от една вертикална линия и малки коси към нея от двете страни като рибена кост. Двата цилиндъра са формувани на грънчарско колело поотделно и са съединени с допълнително профилирано пръстеновидно уширение с диаметър 0,078 м (обр. 3). Вероятно трите крачета са били долната част на стойката, но за общия вид на светилника не би могло да се каже нищо по-конкретно, тъй като запазеният фрагмент с височина

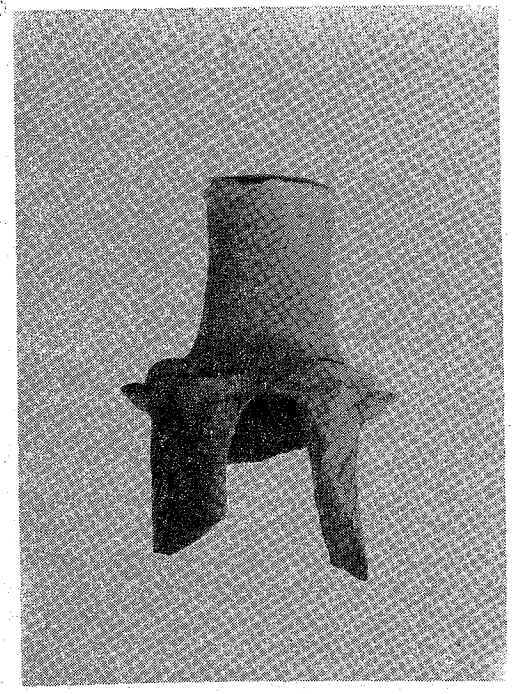

Обр. 3. Фрагмент от стойка на керамичен светилник или свещник от яма от XIII в.

0,117 м не дава информация за горната част – дали е паничка на лампа или е свещник. Не се откри подобен и сред публикуваните керамични осветителни тела.

Абсолютно точен аналог на двата светилника (обр. 1 и 2) не се откри. Но отделни елементи са познати много рано в Европа. Същото високо конусовидно краче, върху което е поставена лампа с масло като гориво, имат два екземпляра, открити през 1898 г. в пунически некропол близо до хълма Санта Моника. Гръцките лампи обаче са изработени в калъп, резервоарът е затворен и фитилникът е силно издължен напред.[2]

Лампите от този тип продължават да битуват до късно и на Запад и в Източната римска империя. Подобни по-сложно профилирани крачета имат лампите с конусообразна отворена чашка и цилиндричен фитилник с три дупчици в основата. Открити са в късноантични гробове край Кърджали, в римската вила край Мадара и в Голямата пещера при Мадара.[3] Няколко светилника от този тип са познати и от разкопките на късноантичната и ранновизантийска крепост в Перник.[4]

Лампа с резервоар с един тесен отвор и един фитилник, разположени върху конусовидно краче, е открита в античния Ятрус. Намерена е в късния пласт, където материалите са доста разбъркани поради продължителната обработка на почвата. По материала, от който е изработена, и по характера на украсата е определена като "африкански тип".[5]

Известни сходства преславските светилници имат и с две византийски лампи от Търново, датирани в първата половина на VII в. И двете, за разлика от античните и подобно на разглежданите осветителни тела от Преслав, са работени на грънчарско колело. Глината е песъклива, сива на цвят. Едната лампа има резервоар с форма на силно сплесната сфера с кръгъл отвор отгоре и фитилник в основата на горната част. От ръба на паничката към перваза на отвора излиза висока дръжка с елипсовидно сечение. От другата лампа е запазено само прешленестото стволче с разширена и леко завита като паничка основа. Запазена е и част от дъното на резервоара.[6]

Наличието на високо конусовидно краче и на открит резервоар, както и начинът на изработка, прави този тип преславски светилници близки до византийските многостажни светилници, изработвани на грънчарски кръг. Най-ранните от тях, датирани в X в., били покрити с кафява глеч (или безцветна глеч върху естествения кафяв цвят на глината), а по-късните – със зелена или жълта глеч. Многостажните светилници с открит резервоар, ограден с висок борд и с улей, в който се разполагал фитилът, са тип, често срещан във Византия. Паничките обаче били разположени по няколко една над друга на общ ствол с отверстие, в което понякога се вдявала верижка за окачване. За константинополските светилници от X – XI в. било характерно наличието на дръжка.[7]

Сходство във формата на резервоара и в начина на изработка се открива в керамичните лампи тип 1A, 1B и 1C от средновековното селище Брукато (Сицилия), където тип 1A и 1B са разпространени в XIV в., а тип 1C – още в XIII в. Формувани са също на на грънчарско колело от светла и потъмна червена глина и са покрити със зелена глазура от вътрешната страна.[8]

Най-близък по форма до преславските е един светилник от Сливен, който има по-широка кръгла чашка и широко конусовидно краче, общо по-приземист и датиран в XII в.[9] Друг светилник от Преслав, подобен на нашите, но без дръжка, работен на грънчарско колело е покрит със зелено-кафява глазура. Той е датиран по материалите от пласта и по характера и цвета на глеча в XIII в.[10]. Вероятно подобни са и светилниците от Царевец, за които споменава Я. Николова.[11]

Краткият преглед на светилниците, поставени върху високо краче и търсенето на най-характерните сходства показват, че този тип осветително тяло от глина намира трайна употреба в дома и продължава битуването си в различни варианти, в съчетание с едни или други елементи (дръжки, фитилници) от гръцката античност до късното средновековие. Свещници с подобна форма са много характерни за османския период в България.

Откритите в Преслав светилници дават един от типичните примери на запазване и традиционното тълкуване на битови утилитарни форми, зародили се още през античността и преминали към средновековието модифицирани и обогатени.

Доколкото може да се съди по публикуваните досега материали и тези от музеи в страната, представеният тип осветително тяло вероятно не е бил широко разпространен в България в периода XII – XIV в. Липсват подобни образци, датирани от времето на Първото българско царство до X в. Тези светилници навярно са се появили отново по нашите земи в резултат на засиленото пряко византийско влияние, нахлуването на форми и производства и въвличането на България във византийския културен кръг в периода на византийското владичество. Тогава навлизат прояви на античната традиция, която във Византия никога не е прекъсвала своето развитие.

[1] Благодаря на ст.н.с. М. Ваклинова и н.с. Ир. Щерева, че ми дадоха възможност да работя със светилниците от Преслав и да ги представя тук.

[2] *Daremberd, Ch. Saglio Edm., Pottier Edm.*, Dictionnaire des antiquites grecques et romaines ,Paris, 1904, t. III$_2$, p. 1335, fig. 4606.

[3] *Дремсизова-Нелчинова, Цв.* Късноантичен некропол край гр. Кърджали, сп. Археология, XXIX, 1988, кн. 1, с. 39, обр. 8.

[4] *Любенова, В.* Късноантичното и ранновизантийското селище, Перник I, С., 1981, с. 149, 154; обр. 74, 83, 84.

[5] Iatrus-Krivina, Berlin, 1982, Band 17$_2$, S. 195, 567, Taf. 69.

[6] *Ваклинова, М.* В: Царевград Търнов; под печат, изд. БАН.

[7] *Каждан, А. П.* Деревня и город Византии (IX – X в.), М., 1960, с. 210.

8 Brucato, Histoire et archeologie d'un habitat medieval en Sicile, Collection d'école francaise de Rome – 78, Rome, 1984, vol. I, p. 354, Pl. 52 a, b, c.

9 Информацията получих от н. с. Ир. Шерева, за което ѝ благодаря.

10 *Гатев, П.* Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките (1973 – 1977 г.), В: Плиска – Преслав, С., 1985, т. IV, с. 195 – 196, обр. 11б.

11 *Николова, Я.* Домашен бит и въоръжение, В: Царевград Търнов, С., 1974, т. II, с. 45.

СРЕДНОВЕКОВНИ ДЕСТИЛАЦИОННИ СЪДОВЕ

Йордан Алексиев

Сред средновековната керамика се отделя група съдове с неопределено предназначение. Навярно част от такъв съд публикува проф. Ст. Ваклинов сред керамичния материал от Нови пазар. Според него "особен интерес представлява дръжката на един своеобразен съд, намерен неизвестно где в Плиска. Дръжката всъщност представлява една извита тръба, почти четириъгълна в сечение, със скосени ръбове. Горният ѝ край се разширява и образува нещо като глава на боздуган с два хоризонтални реда шипове по най-издутата част. Това разширение е също кухо. По всичко личи, че това е някакво устие, с което опира кухата дръжка. Най-интересното обаче е това, че върху горния край на дръжката е прилепена изработена отделно от същата глина малка животинска фигурка. Тя има тромаво тяло с неопределени и нехарактерни форми: прилича едновременно на мече, на прасе, или куче. Върху гърба си има плоска пъпчица"[1] (табл. I.1). Според автора "по орнамент и техника този характерен фрагмент принадлежи без съмнение към разглежданата тук група съдове"[2].

По-късно, при разкопки на средновековното селище в м. Досело при с. Хотница бяха намерени части от два съда (единият след това възстановен напълно). Съдът се състои от две части: основната е гърне с яйцевидно тяло, къса шийка и похлупак, съединен с тялото, който завършва в горната част с малък отвор; и тръба, прикрепена към шийката на гърнето. В горната част тръбата следва извивката на гърнето и след слабо фуниевидно разширение достига до дъното на гърнето.Тръбата е прикрепена към тялото с малка плътна дръжка. Шийката и горната част на гърнето са украсени с два пояса от плитко врязани линии, между които има плътна вълнообразна линия. Върху тях са нанесени листовидни полета от бяла ангоба, запълнена със зелена глазура. Със същата глазура е покрита и горната част на похлупака. По горната част на тръбата има украса от три конусовидни шипа и лъкатушеща релефна лента. Съдът има размери: вис. 26,7 см; най-голям диам. – 15,3 см; на дъното – 9,4 см. Освен целият съд, в близост до него се откри втора тръба със същата форма и големина (табл. I.2).

Подобен съд е открит и при разкопки на средновековната крепост на Ямбол. От възстановените 14 съда, един с неизвестно предназначение за сега, е уникален. Представлява стомна, която при изливане *дозира* (курсивът мой, Й.Ал.) определено количество течност. Украсен е с врязани геометрични орнаменти и широки ивици зелена глеч. На височината на дръжката са нанесени елипсовидни петна... Отнася се към XIII-XIV в."[3]. В друга публикация се споменава, че "по време на археологическите разкопки на средновековната крепост в Ямбол е намерен съд-дозатор от периода на Втората българска държава – един от уникалните пред-

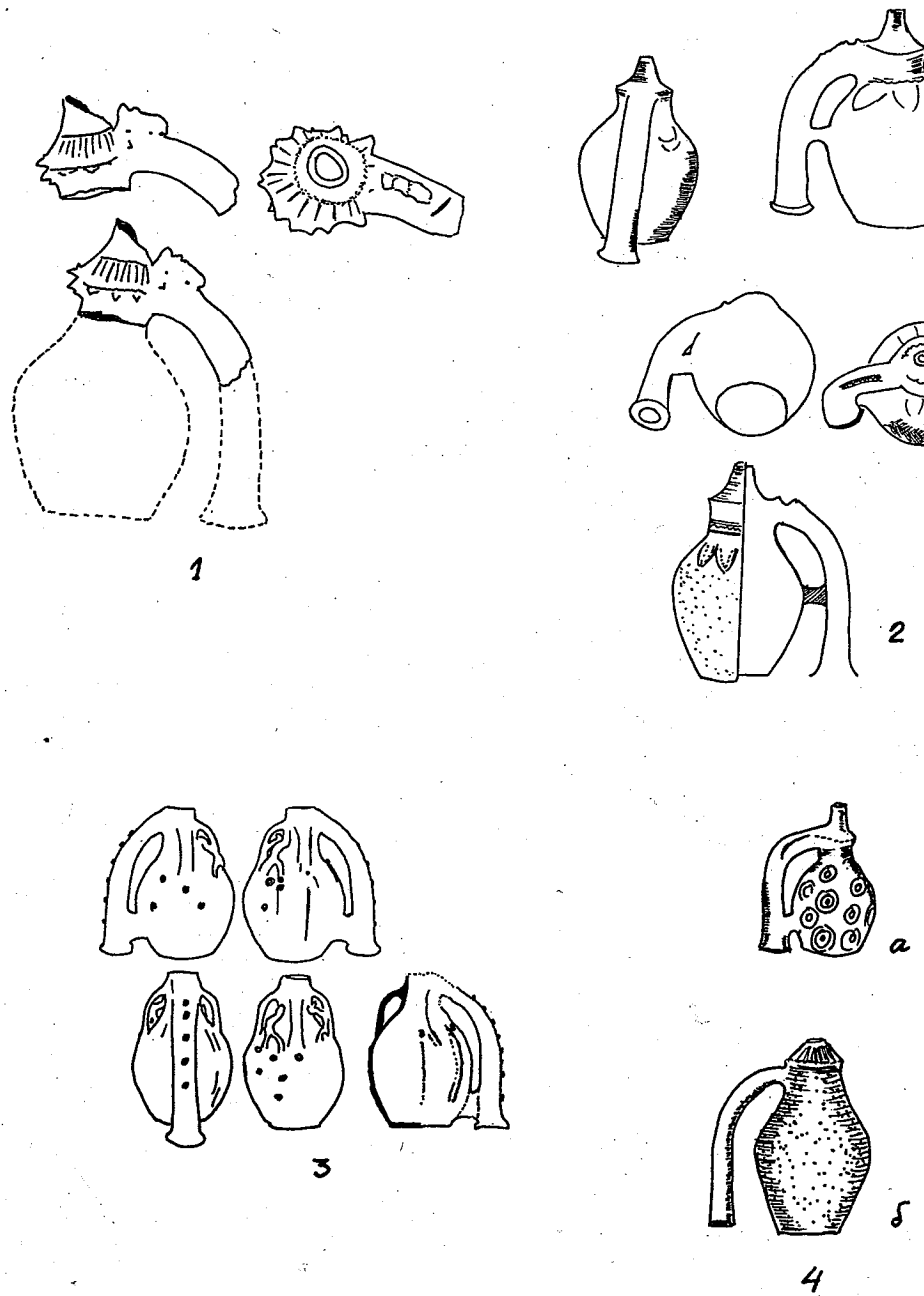

Табл. I.
1. Съдът от Плиска (възстановка на автора).
2. Съдът от средновековното селище при с. Хотница.
3. Съдът от с. Дядово, Новозагорско.
4. а) съдът от Южни Родопи; б) Съдът от Ямбол.

метри"[4]. Ямболският съд има размери: вис. 22 см, най-голям диам. – 12,5 см, Д на дъното – 8,8 см (табл. I.4б).

Подобен съд е намерен при разкопките на средновековното селище върху селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. "Неговото тяло е с яйцевидна форма, а дъното плоско. Масивна куха дръжка профилирана отвън, в долния край е прикрепена към съда, близо до неговото дъно. Горната част на дръжката е счупена, но е възможно да е била свързана в горната част на съда, където устието е било свързано с отвор към кухата дръжка. Върху съда има и други малки дръжки, чиято долна част завършва със стилизирани животински крака. Между тях има една антропоморфна фигура с крака, отворени по ширина, извито назад тяло и ръце, опрени до тялото на съда. Съдът е украсен с 9 вертикални изгладени релефни, с малки дупчици врязани в основата им. Между тях, почти цялото тяло на съда и кухата дръжка има релефни пъпки с концентрични кръгчета, които са врязани и наподобяват орнамент "птиче око". Отвън съдът е покрит с глазура"[5] (табл. I.3). Авторът отбелязва,че "предназначението на тези съдове не е ясно, но ние приемаме, че те са били *използвани за утаяване и филтриране на течности* (курсивът мой – Й.Ал.)[6]".

Всред керамиката от Новогрудка, Беларус са открити подобни съдове. М.В. Малевска отбелязва, че "изключителен интерес представляват съдовете с куха дръжка. Техните отломки принадлежат най-малко на 6 съда. Тяхната серийност е още по-удивителна, тъй като те нямат аналогии сред керамиката на древна Русия. За съжаление формата на тези съдове не се удаде да възстановим напълно, тъй като не бяха намерени фрагменти от горните им части. Най-запазеният съд има основен обем, напомнящ тяло на невисока стомна с широко дъно. Негова особеност се явява кухата дръжка, горният край на която е водел навярно в отвора на гърлото, а долната, която е разширена, е прикрепена към долната част на съда. Той е украсен в горната част с вълнисти линии и покрит отгоре с прозрачна оловна глазура (табл. II.2). Какво е било предназначението на тези съдове е трудно да се определи, още повече, че отсъства горната им част. Възможно е те *да са служили за някакви алхимически цели... Може да се предположи също така, че са играли роля на забавни (палячовски) съдове на пировете на знатните*, което до известна степен се потвърждава от намирането им в най-богатите постройки"[7]. Съдовете са намерени в пласт от втората половина на XII в[8].

Подобен съд (табл. I.4а) е открит при разкопки на манастир в южни Родопи и определен като *глинен свещник* πηλιὺα κηροπηγια. Авторът – Никос Зикос отбелязва, че такива свещници са известни и от разкопките от други места от Балканите" и като аналог посочва свещници с конусовидна форма и дъговидно извита дръжка от Царевец[9].

Тази група средновековни съдове приличат на т.нар. алембици, или ламбици, определяни като съдове за дестилация. Според Р.М.Джанполадян те се отнасят към основната посуда на арменските алхимици[10]. Въз основа на арменски ръкописи тя стига до извода, че през средновековието алхимията имала и приложно направление – отделянето на чисти вещества и произвеждане от тях на алкохол, лекарства, бои и др.[11]. В алхимическите трактати се споменават няколко вида алембици: "необходимо е да се знае, че съдовете, които наричаме алембици биват четири вида: алембик с клюн; алембик с открита тръба; алембик, който има дълга и тънка тръба; алембик с куполообразна шапка (похлупак), който е необходим за изпарение (дес-

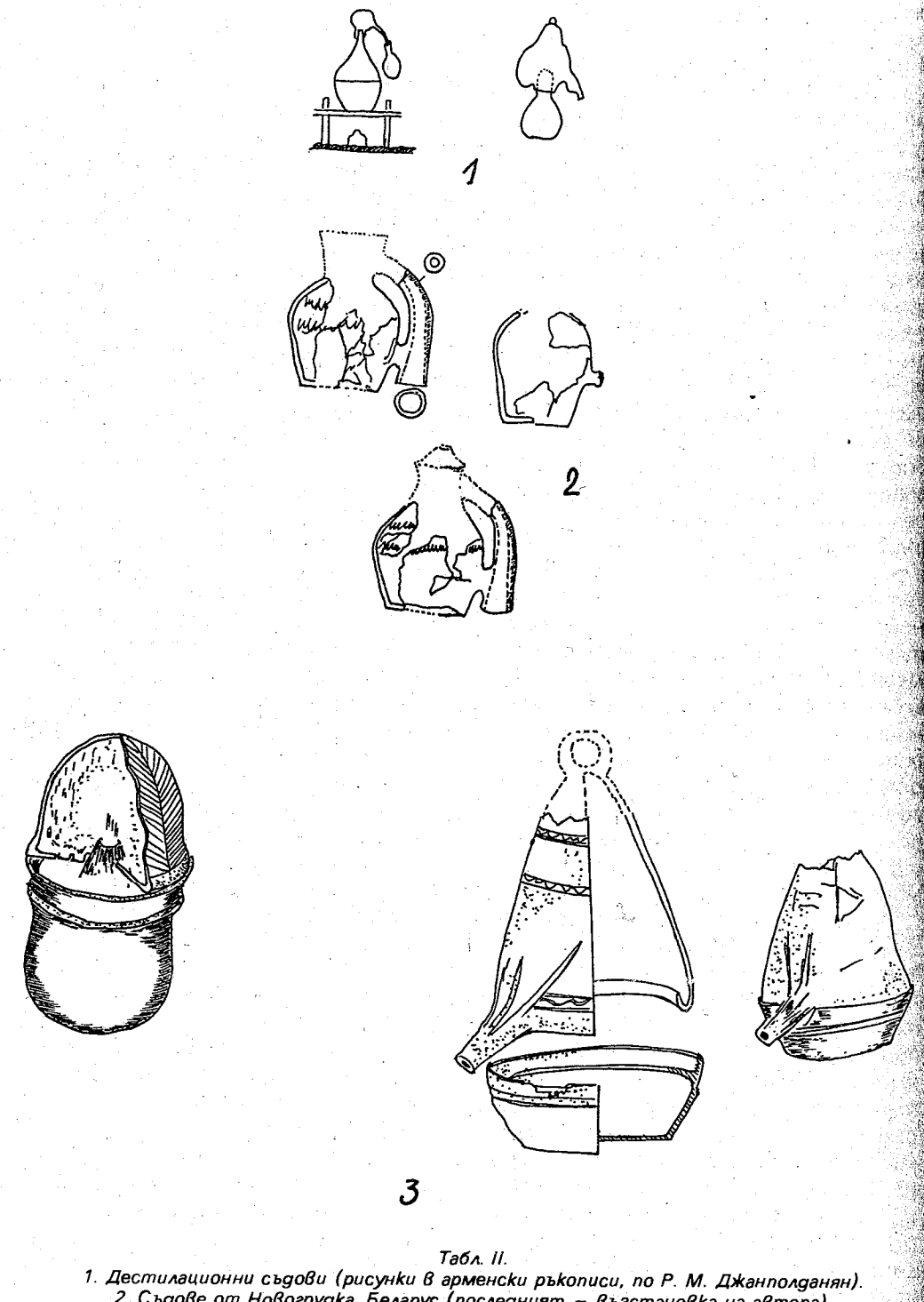

Табл. II.
1. Дестилационни съдови (рисунки в арменски ръкописи, по Р. М. Джанполданян).
2. Съдове от Новогрудка, Беларус (последният – възстановка на автора).
3. Съдове от крепостта Кесег (Унгария).

тилация); те биват от стъкло и глина"[12] (табл. II.1).

Средновековни керамични дестилационни съдове са известни от крепостта Кесег (Унгария). Дестилацията била свързана с производството на алкохол и приложението му в средновековната медицина или получаване на лекарства чрез дестилация на лекарствени треви[13]. Отбелязано е, че още през IX-X в. в големите градове и манастирите се появили аптеки и аптекарски работилници[14].

Находките от крепостта Кесег са от XV началото на XVI в. (табл. II.3). Според откритите находки се установява, че там са били използвани най-малко 5 апарата, но формата и украсата им показват, че са използвани в различно време. Допуска се, че са използвани за получаване на алкохол (хвойнова водка)[15].

В нашите ерминии се среща термина "ламбикарисуване", който се обяснява като "дестилиране, пречистване (на ракия), препичане"[16]. Този термн може да се разглежда като отглас на дейности, извършвани в аламбици (ламбици), които са дали името си и на самия процес.

От проведените по-горе примери можем да направим извода, съдовете от разгледаната група (близки по форма, големина и украса) принадлежат към т.нар. аламбици или ламбици, свързани с дестилацията – процес, познат и на средновековния българин.

1 *Ст. Станчев, Ст. Иванов*. Некрополът при Нови пазар. С., 1958, с.68-71, обр.106,7
2 пак там, с.71
3 *Ив. Крайчев*. Средновековна крепост в Ямбол. В-к Народен другар, Ямбол, 7.VII.1979, с.4
4 *Ив. Крайчев*. Археологически разкопки в Ямбол. В-к Народен другар, 6.I.1981, с.2
5 *B.D.Borisov*. Djadovo, vol.1, Mediaeval Settlement and Necropolis (11th – 12th Century). Tokai University Press, s.229-231, Fig.269
6 Op.cit
7 *М.В.Малевска*. Поливная керамика древнего Новогрудка. СА, 1969, 3, с.198-199, рис.1 23-28
8 Пак там
9 Νικοσ Ζηκοσ. Μοναστηριακόσ υακρότη – μα Σώοστη Ροδοπης, Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοττω, Αθηνα, 1990, σ 286, π 123 β.
10 *Р.М.Джанполданян*. Лабораторная посуда арменского алхимика. -СА, 1965, 2, с.210-216
11 Пак там, с.210, рис.1
12 Пак там, с.212
13 *Holl Imre*. Kozepkori desztillalo keszulekek cserepbol Koszeg varaban, Archaeologiai Ertesito, Akademiai klado, Budapest, 1982,s. 108-123
14 Op.cit., s.108-110
15 Op cit., s.118-119
16 *Ас. Василев*. Ерминии, технологии и иконография. С., 1976, с.305

РИСУНКИ – ГРАФИТИ ВЪРХУ КЕРАМИКА ОТ ЦАРЕВЕЦ

Радка Анчева

При археологическите проучвания на крепостта Царевец, главна крепост на средновековния Търнов, са открити голям брой графити – рисунки и знаци. Те са врязани предимно върху битова керамика, кухненска и сграфито и по-рядко върху строителни материали, накити, предмети от метал, кост и монети. Сред тях, макар и най-малобройни се открояват човешките изображения върху керамика. Тяхното присъствие е реален културен факт, който разгледан в светлината на етническите и широките културно-битови процеси е ценен източник на информация. Това оправдава поставянето им като самостоятелна изследователска тема.

Археологическият материал от Царевец документира, че върху керамика човешките изображения са врязани, както преди, така и след изпичането и. Срещат се при обикновената неглазирана керамика, при глазираните съдове, а едно човешко изображение-графит е открито и върху фрагмент строителна керамика от насипи до Патриаршията. Тук ще се ограничим с представяне само на антропоморфните изображения-графити, врязани върху обикновена битова керамика. Те са открити върху четири фрагмента – три от стените на глинени съдове и един е от дръжка на гърне. Врязани са както преди, така и след изпичането на съдовете. Двата вида изображения предполагат две различни отношения към изобразявания обект. При първия доминира конвенционалното начало, тъй като общуването с и чрез изкуството е невъзможно без определена степен на конвенционалност. Човешкото общуване е в основата не само на творческия акт, но и на акта на възприемане и тълкуване на художествената творба, включено е в самото битие на изкуството като социокултурен процес[1]. Вторият вид изображения – може да съответства на общоприети представи, но в повечето случаи има апокрифен, отречен характер. Той дава възможност на средновековния човек да надникне дълбоко в собствения си душевен свят.

Човешки фигури, врязани преди изпичането на съда, откриваме върху два фрагмента от стени, които произхождат от един обект[2]. Изработени са от сравнително добре пречистена и омесена глина, с примеси от слюда в тестото. Имат керемидено червен цвят, а чирепът е запазил сивия цвят на недопечена глина. Малките им размери не дават ясна представа за формата на съдовете и за композицията на рисунките.

Върху вътрешната повърхност на първия са запазени частично две човешки фигури (обр. 1). При очертаването на телата схематично е означено и облеклото, представено с наклонени успоредни линии. Дрехите са с дълги ръкави, разтворени от долу до лакътя, при което краищата им висят свободно. Ръцете, отбелязани с единична линия и схематично обозначени пръсти са свити в лакътя и допълнително съединени с хоризонтална резка, момент

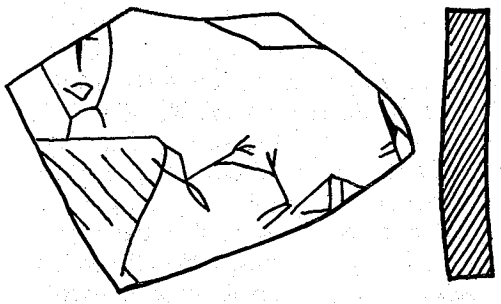

Обр. 1. Човешки фигури, врязани преди изпичането на съда

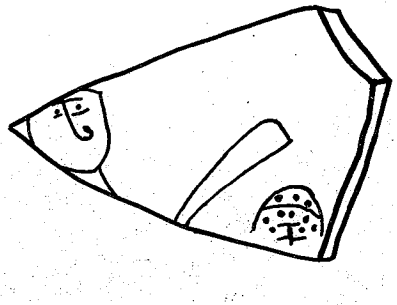

Обр. 2. Схематично представено лице.

който подчертава наличието на определен композиционен замисъл и сюжетност.

От човешката фигура, врязана върху другия фрагмент е останала само главата и част от шията. Пред лицето са изобразени други два предмета. Единият е с издължена форма, наклонен към друг с елипсовидно очертание и самостоятелна украса (обр. 2). Начина на представяне на лицето и положението на двата предмета един към друг загатват и тук за композиционен замисъл.

От външната страна на този фрагмент също е врязана украса преди изпичането на съда. Очертани са предните крака на двукопитно животно.

Не може да се твърди със сигурност дали двата фрагмента произхождат от един съд или се отнасят към две различни блюда, форма подсказана от дебелината на стените. Датират се към края на XII и началото на XIII век.

И трите човешки изображения са предадени доста схематично и геометризирано. Контурът е изтеглен с плътна, дебела линия, което им придава известна релефност. Човешкото тяло е третирано сумарно, а лицата с подчертан схематизъм.

Близки аналогии на тези изображения сред обикновена битова керамика от XII-XIII век не са ни известни. Сходно на тях е изображението, врязано върху строителна керамика от Патриаршията[3]. Считаме, че отсъствието на успоредици и сред обикновената битова керамика от Търновград не е достатъчно основание да смятаме появата на човешкия образ върху средновековни съдове от XIII-XIV век за практика чужда на местен майстор[4]. В това си твърдение изхождаме от факта, че антропоморфните представи са присъщи на средновековното ни светоотношение, за което свидетелстват и писмените паметници от тази епоха. За българската култура, както това е и при други европейски култури, антропоморфен е и самият космос. Това се вижда от Разумника или Беседата на трите свидетели. В нея се казва, че тялото на Адам е земята, костите – камъка, кръвта – морето, разумът му – облак, очите – слънце и пр.[5]. Йордан Иванов датира този паметник от XIII век, но трябва да имаме предвид, че антропоморфизма не е чужд и за българските митологически представи – слънцето е момък, който се жени за мома Добрана, то има име Райко и майка, самодивите са млади жени и др. Както е важно и това, че антропоморфизираният космос в българските представи се е осъзнавал в противопоставянето с човека-микрокосмос, но все още човекът не е бил обект на изобразяване като конкретност, което се потвърждава и от археологическият материал. Рисунките графити показват, че средновековният човек още не е бил в състояние да се откъсне от кръга на природното

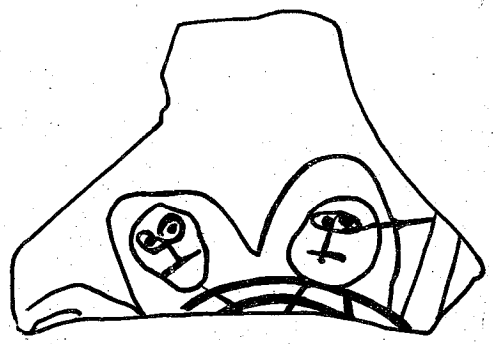

Обр. 3. Анимистични маски.

битие и решително да противопоставя себе си на естествената среда. Това намира нагледен израз в "космическото човешко тяло". Тази тема "микрокосмос-макрокосмос" известна и в древния Изток, и в антична Гърция, се е ползвала в средновековна Европа най-вече в XII век с голяма популярност[6]. Разликата между светоотношението на първобитните митологии и християнството, както показва съветският културовед А. Гуревич е стадиална, историческа, а не по същество. Той подчертава изключителната полисемантичност на езика на средновековния човек. Всички най-важни термини на неговата култура са многозначни и в различни контексти получават свой особен смисъл[7].

Проблемът за смисловото значение на представените тук графитни изображения е тясно свързан с въпроси за стила. Подчертахме, че той е схематичен, условен. Постигнатата схематизация при изграждането на образа е специфична, свойствена за едно изкуство, твърде различно по тематика от официалното. Това е колективно изкуство, изобразяващо актуални за фолклорното съзнание представи. Всред паметниците на това изкуство намираме близки успоредици по стил и начин на изпълнение. Интерес представлява фрагмент сграфито керамика, открит при проучването на Двореца (обр. 3)[8], при който човешката глава е третирана по същия начин, както при разглежданите тук образци. Ярко изразеният схематизъм е твърде близък до условния схематизъм при изобразяването на маската, засвидетелстван и при други изображения върху сграфито керамика[9].

Аналогии на този тип изображения намираме в инициала с антропоморфен орнамент при един Амулет, писмен паметник от XIV-XV в., който съдържа заклинателни молитви против зъл дух[10].

Като имаме предвид и обстоятелството, че използването на такива мотиви не е нов момент при българските средновековни рисунки графити, ние предполагаме, че върху дъното от сграфито керамика са изобразени анимистични маски. Очевидно и при рисунките графити те са се разбирали по-обобщено като пазители от зли сили. Етнографските материали изобилстват с примери, свързани със символиката в анимизма.

При разглежданите тук образци, висока степен на схематизъм показва и третирането на човешкото тяло. Тук също образността е изиграла роля на задължителен език. Прави впечатление, че въпреки пестеливостта на изразните средства художникът е означил една подробност от облеклото на хванатите за ръка фигури , а именно широкия ръкав, разтворен до лакътя. На няколко фрагмента сграфито керамика са се запазили изображения на човешка ръка, облечена в дълъг и широк ръкав[11].

През XII-XIII век с маска и дреха със широк ръкав са изобразени участниците в обредно-зрелищните игри, за които намираме сведения и в писмените паметници от това време. Те са били преследвани от страна на църквата и тя оставя неоспорими доказателства за съществуването им. За тях споменава Презвитер Козма в своята беседа против богомилите[12], свидетелство намираме и в Синодика на цар Борил[13]. Църквата ги обвинява в съучастници в оскверняването на Христос и в запазените сцени "Поругане", в българските църкви от XIV век те се срещат изобразени. Намираме ги всред стенописите от Иваново, в църквата при с. Беренде, в Старо Нагоричано, Кумановско и др.[14]

Като имаме предвид тези свидетелства и посоченото още в 1866 година от големия руски историк и филолог Срезневски, че думата "скоморох" е българска, (за първи път тя се среща в Симеоновия Златоструй по препис от XII век), то изказваме предположение, че графитните изображения от Царевец са на костюмирани изпълнители с маски. Те са участвали в обредно-зрелищни игри, които имат дълбоко магически и обреден характер.

Тук би следвало да се постави въпросът за предназначението на съда, върху който се изобразяват такива рисунки-графити. Както отбелязва руският учен Токарев, материалната вещ не може да се разглежда извън нейното социално битуване, извън нейното отношение към човека, този който я е създал и този, който я използва[15]. В този аспект ние считаме, че изработваните на Царевец съдове – обикновена керамика с врязана рисунка преди изпичането им са били необходими за обичайно-обредната практика на средновековния човек в края на XII и началото на XIII век. Предположение, но за по-ранен съд (съдът от с. Вокил), че е тясно свързан с обреда е изказал и Д. Овчаров[16].

Човешки изображения врязани след изпичането на съда са открити всред обикновената битова керамика върху една стена и част от дъното на глинен съд[17] и върху една гръжка[18].

При интерпретирането на рисунката-графит върху стената са изказани две предположения: 1. Езически прежи-

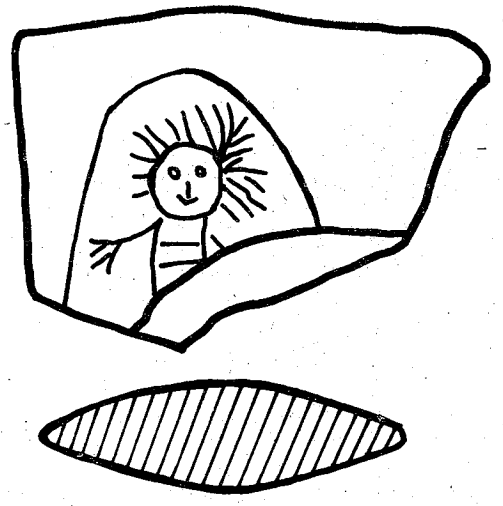

Обр. 4. Рисунка-графит след изпичането на съда.

велици – шаманство – рисунка на шаман; 2. Нейната връзка с други тюркоезични племена, живели тук през XIII век – с монголо-татарите на Златната орда[19] (обр. 4).

Безспорно е, че нашите материали документират реликтни явления и до каква степен езическите представи са се съхранили в съзнанието на средновековния човек през XII-XIII век. Явно е, че находката свидетелства за силата и устойчивостта на езическите вярвания, на езическия дух в културата на Търновград.

Втората рисунка-графит е върху дръжката на гърне от края на XII-XIII век (обр. 5). Две контурни линии очертават тялото. Особено характерно е представянето на главата – овал с радиално нанесени резки. Близки аналогии на така третираната човешка фигура намираме сред ранносредновековни паметници[20]. Вписването на изображението в арка би могло, от една страна, да означава небосвод, да изразява идеята, понятието за небе и да загатва пътя на слънцето по небосвода. Според Н. Я. Марр, когато чувашите са искали да кажат: кръг,свод, арка, кълбо

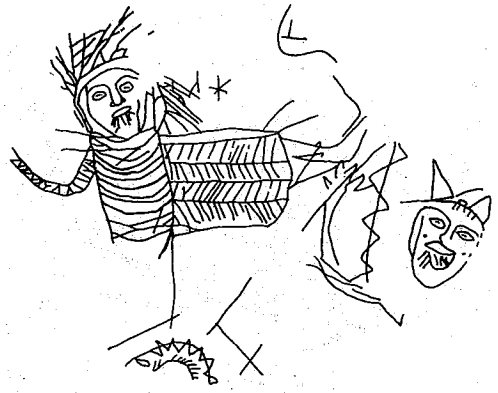

Обр. 5. Антропоморфно изображение на слънцето.

те изговаряли небе", т.е. с думата небе те означават няколко понятия кръг, свод, арка, кълбо[21]. От друга страна арката би могла да ограничава сакралното от обикновеното пространство. Поради фрагменетарният характер на находката, допускаме, че изображението на слънцето би могло да бъде вписано в кръг и по този начин да е изобразена връзката между соларен и небесен знак. Милер отбелязва такива постоянни връзки по веществени паметници като кон-слънце, слънце-птица, слънце-лодия, а също и интересни случаи на еквивалентна замяна на символите на същите предмети, което много добре потвърждава тяхното значение като част от цялото, т.е. небето[22]. Ако приемем, че изображението е вписано в кръг, то това би могло да бъде антропоморфен образ на соларно божество, покровител на дома, на огнището. Поставянето му в го- ната част на съда, върху дръжка, съ сем не е случайно. Всред археологиче- ките материали от Царевец са нам рени голям брой дръжки от гърнета врязани върху тях геометрични сола ни знаци – кръст или кръг, както пр ди така и след изпичането на съд Изясняване на тяхното смислово зн чение стои в тясна връзка с намерени при разкопките на Двореца фрагмен представящ кръстния знак ведно името Сварог[23].

Антропоморфното изображение н слънцето, представено на находка от Царевец, както и блюдото от дв реца, на което е изобразено човеш лице в секстаграма, показват яв връзка с актуални за българското фо клорно съзнание вярвания и предста В българските народни приказки твър де често се среща като мотив или к то самостоятелна фабула темата ходене за съвет и помощ при слън то.

Появата на човешкия образ, вър обикновена керамика, врязана след и пичане на съда се обуславя от съ ността и структурата на явления, з пазили езическия си дух и свързаните това образи. Тяхното по-нататъшно изучаване чрез привличане на по-широ кръг паметници ще направи възможно поставянето на въпроса за реконст рукцията и семантичния анализ на об чайно-обредната система през средно вековието.

[1] Сб. Изкуството и човешкото общуване. С., 1986, с.5

[2] Непубликувани материали от обект на Т. Овчаров, на когото тук изказвам благодарност.

[3] *Н. Ангелов*. Царевград Търнов. т.3, с.131, обр.1120

[4] *С. Георгиева*. Керамиката от двореца на Царевец.-В:Царевград Търнов, т.2, с.132

[5] *Й Иванов*. Богомилски книги и легенди. С 1925, с.257,260.и

[6] *А. Я. Гуревич*. Категории средневековой культуры. М., 1972, с.52

[7] Пак там, с.14

[8] *С. Георгиева*. Цит. съч., с.132 и обр.85 но стр.133.

[9] Непубликувани материали от Царевец.

[10] Амулет (Свитък). XIV-XV в. -В:*Аксиния Джурова. Божидар Димитров*. Славянски ръкописи, документи и карти за българската история на Ватиканската апостолическа библиотека и секретния архив на Ватикана (IX-XVII век). Таблица XX. С., 1978

[11] Непубликувани материали от Царевец

[12] *М. Г. Попруженко*. Козма пресвитер болгарский писатель 10 века, С., 1936, с.74

[13] *П. Петров, В. Гюзелев*. Христоматия по история на България. т.2., С. 1978, с.341,344

[14] *А. Василев*. Ивановските стенописи. С., 1953, с.29 обр.20 и таблица 26; *Е. Бакалова*. Стенописите на църквата при с. Беренде, С., 1976, с.70 и обр.5

[15] *С. А. Токарев*. К методике этнографического изучения материальной культуры, СЭ. 1970, №4, с.3

[16] *Д. Овчаров*. За езическата символика у прабългарите. -В:I международен конгрес по българистика. Симпозиум Славяни и прабългари, т.2, ч.1, с.282 и пос.там бел.23.

[17] *Й. Алексиев*. Изображение на шаман върху средновековен съд от Царевец. -В:Проблеми на прабългарската история и култура. с.440-442.

[18] Непубликувани материали от Царевец – обект 24. Разкопки на автора.

[19] *Й. Алексиев*. Цит. съч., с.444-445.

[20] *Д. Овчаров*. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, табл.XXXI,2; табл.IXXXVIII,2 и др.

[21] Цит. по *А. Милер*. Элементы 'неба' на вещественных памятниках. -В:Известия государственной Академии истории материальной культуры. пос.там бел.3 на стр.144

[22] Пак там. с.149

[23] *С. Георгиева*. Цит. съч., с.56 обр.44 и на с.53 обр.41,2

ДВА МОДЕЛА ЗА КОЛАННИ АПЛИКАЦИИ

Людмила Дончева-Петкова

Коланните украси – емблема на българските войни през средновековието – винаги са предизвиквали оправдан интерес. През последните години, поради увеличените иманярски издирвания с металотърсачи, техният брой значително нарасна. Увеличи се и броят на откритите при археологически разкопки екземпляри, които се явяват надеждна основа за интерпретиране и датиране.

Голямото количество (няколко стотици екземпляри) коланни украси показва, че Н. Мавродиев е бил прав като още през 1936 г. ги включва в кръга на "прабългарската художествена индустрия"[1]. Върху коланните украси се спира и Ст. Ваклинов, който е съгласен с Г. Фехер, че това са накити за "военни чинове от горе до долу"[2]. Като се изключат двата златни мадарски накита[3], златната тока и накрайник от саркофаг № 4 от Плиска[4], някои сребърни и медни апликации и накрайници[5], основното количество коланни украси са направени от бронз или месинг[6]. При това липсват цели гарнитури[7], а сред откритите материали преобладават апликациите.

Въпреки значителното количество коланни украси, изключително рядко се намират материали, които помагат да се затвърди предположението, че тези паметници са изработвани в средновековна България[8]. Ето защо намирането на предмети, свързани с производството им, е важно и тези предмети заслужават да бъдат изследвани.

Пред нас са два метални модела за колонни апликации. Те се съхраняват в частна колекция и при купуването им е съобщено, че са открити с други метални предмети от Североизточна България. По този начин първите ценни изворови данни – място на намиране са безвъзвратно загубени.

Двата модела са различни по форма и размери, но по външен вид и орнаменти съответстват на многобройните бронзови и месингови апликации. По-големият (№ 1) по форма е сърцевиден с пъпка в основата. Висок е 0,018 м, широк 0,024 м и е с дебелина 0,0015 м. От двете му страни съвсем симетрично е представен един и същ орнамент, но този орнамент от едната страна е изпъкнал, а от другата – вдлъбнат. Централната част е заета от трилистна палмета със завити настрани заоблени крайни листчета, между които е разположен по-големият ромбовиден среден лист. От мястото на съединяването на крайните листчета под пъпката започва широк бордюр, който обикаля периферията (обр. 1, а,б). Другият модел (№ 2) е съвсем малък (обр. 2, а,б). Висок е 0,016 м, широк – 0,015 м и с дебелина 0,0018 м. Основата е гъговидно огъната, а по периферията симетрично са разположени 4 пъпки. Лицевата страна е разделена на три сектора, свързани с пъпка. Във всеки сектор, наподобявайки четирилистна детелина са разположени 4 по-малки пъпчици. Опаката страна е гладка.

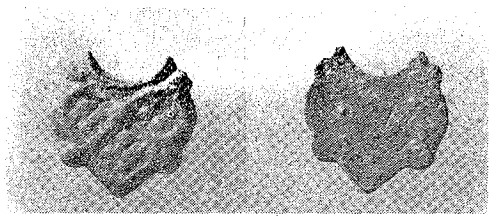

Обр. 1. Модел за отливане на апликации. а) лицева страна; б) опака страна.

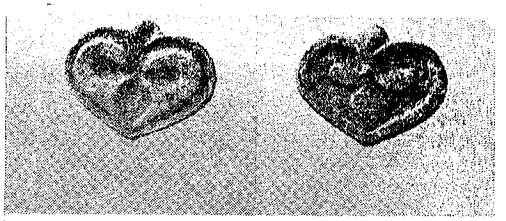

Обр. 2. Модел за отливане на апликации: а) лицева страна; б) опака страна.

Двата модела са отлети. Те най-вероятно са предшествувани от първични модели, които са били направени от меки и нетрайни материали – восък, дърво, глина? Безспорно на майсторите са били необходими постоянни модели, които да използуват многократно. Ето защо от предполагаемите старателно изработени ръчни модели са били отлети двата метални. Чрез лазерен микроспектрален анализ е изследван техният химически състав[9].

№	Cu	Sn	Fe	Mn	Pb	Ag	Al	Si	Mg	Sb	Zn	Ni	Au
1	»20	1-5	~1	<1	30	<0,1	~1	<3	<1	<0,1	-	-	-
2	»20	-	2	0,1	»10	<0,1	1	3-5	<1	<0,1	-	-	-

От посочената таблица се вижда, че основните компоненти са мед и олово. По-голямото моделче, при което оловото е над 30%, може да се огъне. Така по състав двата модела се отличават от апликациите, които обикновено са сплави на мед и цинк и по-рядко на мед и калай или мед и олово. Процентът на оловото обикновено е значително по-малък, отколкото при разглежданите модели[10].

Двата модела се оказват ценни находки, тъй като хвърлят светлина върху начина на направа на месингово-бронзовите апликации. Те са сигурно свидетелство не само за това, че апликациите са отливани (дори и тези с ажурни орнаменти), но и че това отливане е извършвано не толкова в каменни, глинени или метални калъпи, а в каси с леярска пръст, които естествено не се откриват при разкопките. Върху опаката страна на апликациите по нитчетата се установява недоливане на метал, както и събаряне на пръст в основата им, което при отливане в калъпи не може да се получи. Подготовката и процесът на отливане е протичал по познат в леярската техника начин, който може да бъде възстановен. Моделът е полаган от обратната страна върху равна гладка маса или плоча. Около него е поставяна малка гървена каса, която е засипвана с фина леярска пръст. След трамбоването на пръстта, касата е обръщана в обратна посока, така че лицевата страна на бъдещата апликация при леенето да е отдолу. Поставяна е втора каса и отново върху обратната страна на модела е посипвана и трамбована пръст. След това втората каса е отваряна, моделът е изваждан, издълбавани са леяковите и вентилационните канали и в пръстта с отпечатъка на опаката страна на бъдещата апликация са пробивани 2 – 3 отвора.

Касите са затваряни и е наливан разтопеният метал.

Наблюденията ни върху материали, открити при разкопките около западната крепостна стена на Плиска и особена от селището и некропола при с. Одърци, Добричко, показаха, че бронзовите, месинговите и дори сребърните апликации са отливани. Двата разгледани модела обясняват защо сред коланните апликации от България има такива с гладка опака страна, както и други, чиято опака страна се явява негативно подражание на лицевата. При по-големия модел едната страна е изпъкнала, а другата – вдълбана, докато при по-малкия лицевата е изпъкнала, а опаката – гладка. По този начин са правени и редица други модели и на тях съответстват многобройните апликации. При това числото на тези, чиято опака страна е негативно изображение на лицевата, не е малко. Те са изработвани така вероятно за икономия на метал, за олекотяване на изделията (моделът на обр. 1 е по-тънък от този на обр. 2) или за равностенност – да се получат еднакво дебели стени, което предпазва от деформации и смъкнатини. Преобладаването на апликации с равна опака страна може би трябва да се обясни с трудностите при изработване на точен негативен образ върху обратната страна на модела. Мнението на Ст. Станилов, че апликациите с негативни образи от опаките страни са получени "само при горещо пресоване на метала между две матрици" е неточно[11]. По принцип възприетият термин "горещо пресоване" не е правилен. Навярно се има предвид полутечно щамповане, но това е малко вероятно, тъй като е изисквало направа на точни, здрави и топлоустойчиви матрици и поансони. Основен проблем е обаче ориентирането на матрицата спрямо поансона, така че издадените части да попадат точно срещу вдълбнатините. Проблем е и наливането на метала върху матрицата и щамповането му веднага след това.

Коланните апликации са снабдени с нитчета от обратната страна, посредством които и с помощта на малки и тънки, най-често медни пластинки, е ставало закрепването им към кожения ремък. Ст. Станилов предполага, че "всички нитове са били припоявани към опаката след отливането и гравирането"[12]. Наблюденията върху почистените и консервирани апликации от Одърци показват, че всички нитове без изключение са с цвета на апликациите. Това показва, че са направени от същата сплав, което се постига само при отливане. Двата разгледани модела потвърждават този факт. След отпечатването на моделите в пръстта върху бъдещата опака страна с остър предмет (шило) са пробивани т.нар. глухи отвори. В процеса на леене и тези отвори са се запълвали с метал, т.е. заедно с апликациите са отливани и техните нитчета. Тази дейност спестява не само труд и време, но е и много по-проста от допълнителното заваряване.

Многочислеността на коланните украси е безспорен показател, че в центровете на Първото българско царство е съществувало серийно производство и че е била развита същинска индустрия за художествена обработка на метала. В ателиетата за художествен метал са доставяни сплавите (най-често ненужни вече предмети), организирано е тяхното претопяване, изработвани са модели, а може би и калъпи. Направата на модели е била трудна и отговорна работа, изисквала е сръчност, познания, художествени навици. Голямото разнообразие на коланните украси е свидетелство за наличието на многобройни модели, чието издирване трябва да продължи. За сега двата описани модела са единствени у нас. За направа на токи, колани накити и кръстове е бил предназначен каменният калъп от Плиска[13]. Наблюденията върху кръстовете-енколпиони показаха, че при два от най-разпространените може би само в границите на средновековна България (материалите от гръцките музеи не са ни познати) типове също са използувани модели, при чието отпечатване от обратната страна на кръстовете, както при някои от апликациите, са се получавали негативни образи[14]. Дали този начин на леене е специфичен за българските майстори и ателиета, ще покажат бъдещите изследвания. Определението на Н. Мавродинов "прабългарска художествена индустрия" може би трябва да бъде заменено с "българска", тъй като с изключение на откритите в гробове с трупополагане в биритуални некрополи малки единични апликации[15], основното количество коланни украси са от IX – X в., а някои и от първата половина на XI в.[16]. За съжаление поради неизвестните обстоятелства на намиране и двата разгледани модела могат най-общо да бъдат датирани в IX – X в.

1 *Н. Мавродинов*. Прабългарската художествена индустрия. – Мадара, II, 1936, с. 155 сл.

2 *Ст. Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 142.

3 *К. Миятев*. Старобългарски златен накит от Мадара. ИАИ, 4, 1926/1927, с. 14 – 26; *В. Миков*. Последни могилни находки. – Мадара, I, 1934, с. 434 – 435.

4 *Ст. Михайлов*. Каменни саркофази до Голямата базилика в Плиска. – Плиска – Преслав, I, 1979, с. 56 сл., обр. 30 -32.

5 Такива са открити при разкопките в с. Одърци, Добричко, от П. Георгиев при разкопките на ранносредновековното селище в района на Голямата базилика и др.

6 *Г. Атанасов*. Средновековна коланна гарнитура от с. Средище, Силистренско. – Сб. Добруджа, 2, 1985, с. 129 – 135, табл. I; *Ст. Станилов*. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. – РП, XXII, 1991, с. 5 – 70.

7 Почти цяла гарнитура е открита при разкопки на С. Торбатов и В. Парушев в с. Дебрене, Добричко.

8 Досега е известно само едно каменно калъпче от Плиска. Вж. *Ст. Станчев*. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ. XX, 1955, с. 192, обр. 12.

9 Анализите бяха извършени от ст.н.с. Г. Димитров от Физическия факултет при СУ "Св. Климент Охридски", за което благодаря.

10 Вж. *Ст. Станилов*. Цит. съч., с. 39.

11 Пак там, с. 40.

12 Пак там, с. 41.

13 Вж. бел. 8.

14 Такива са двойни-реликвиарни кръстове от типа на публикуваните от Варненския музей /Вж. *Л. Дончева-Петкова*. Кръстове-енколпиони от Варненския музей. – ИНМВ, 19(34), 1983, с. 116, табл. $II_{2,3}$ и от Белградския музей (*Г. Марјановић-Вујовић*. Крстови от VI до XII века из збирке Народног музеја. Београд, 1987, с. 39 сл., обр. 31, 32).

15 *B. Mitrea*. La nécropole birituelle de Sultana. Résults et problemes. – Dacia, XXXII, 1-2, 1988, p. 112, tabl. 2)14_9; Unele probleme în legătură cu necropola prefeodală de la Izvorul (r. Gurgiu). – SCIV,1 8, 1967, 3, p. 455 sg., fig. 6; *O. Togoru, O. Stoica*. La nécropole préféodale d'Obîrşia – Olt. – Dacia, XVI,1 972, p. 171, fig. 8/1.

16 Такива са открити в гробове в Плиска (*В. Антонова, Ст. Витлянов*. Плиска – западна крепостна стена – сектор север. – Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 69 сл., табло VIII (гроб 7), IX_{46-49}; *Л. Дончева-Петкова*. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. В Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 188, обр. $4_{п}$, $8_{ж-и}$); Преслав (Разкопки на Казимир Попконстантинов в м. Селище); Одърци (Разкопки на Л. Дончева-Петкова) и др.

НОВИ ДАННИ ЗА ПРОИЗВОДСТВОТО НА НАКИТИ В ПРЕСЛАВ

Тонка Михайлова

Археологическите проучвания в Преслав се провеждат близо сто години. От тях във фонда на музея в Преслав са постъпили много и разнообразни находки. Немалка част са произведения на златарския занаят – предимно накити. От готовата продукция до голяма степен може да се съди за нивото на развитие на този древен занаят, за технологията на самото производство, за умението на майсторите и предназначението на продукцията им, за вкуса и материалните възможности на потребителите в дадена епоха, за наличието или не на серийно производство, а оттам – и на местен или поголям регионален пазар, за степента на самобитност или подражание на чужди образци в репертоара им, както и за други важни страни от икономическия живот в града. Наличието на готова продукция обаче на може да замени откриването и проучването на останки от самото производство – работилници, инструменти, суровина, брак и пр., но на тях се попада рядко[1]. Затова откриването на всяко ново съоръжение или находка от този тип, дава интересни, понякога неизвестни данни.

При обработка на материали от разкопки на т.н. обекти ЮП (1962-80 г.)[2] и Административната сграда[3] във Вътрешния град на Преслав, попаднахме ма два нови калъпа за леене на накити и отчупената част от вече публикуван[4]. С това колекцията от публикувани калъпи за отливане на накити от Преслав се попълва на пет броя, всеки от различен вид накити и със специфични технологични особености. От тях само един е със следи от употреба – за леене на пръстени (халка с щит), глинен, двустранен. Останалите са недовършени, отчупени, възможно и модели, двустранни.

Тук ще се спрем най-напред на вече публикуваната част от половинка, чийто отчупен фрагмент е открит на голямо разстояние от първия[5], но при долепване пасват точно и се получава цяла долна половина (Обр. 1,2).

1. Калъп за отливане на кръгли плоски апликации, с леко извити ръбове към задната повърхност – за по-плътно прикрепване към апликираната материя. Изработен е от сива глина. Всички повърхности са полети с жълто-зелена глазура. Формата е неправилен паралелепипед[6]. Късите страни са скосени към външната повърхност, която е почти гладка и леко дъговидно изпъкнала по дължина. Дългите страни са почти вертикални, като леко се разширяват към средата. Едната е с вертикален ръб към вътрешната страна. Върху него личат 2-3 плитки, кръгли вдлъбнатини, почти запълнени с глазура и не могат да служат за скрепване чрез щифтчета. Върху работната повърхност са изрязани четири кръгли гнезда, свързани помежду си с къси канали. Такива къси канали излизат от всяко гнездо към дългата страна без висок бордюр. По цялата ѝ дължина се забелязва слабо скосена ивица, в която попадат и каналите. Към тесните страни, от гнездата, водят по-големи и дълбоки канали, от които единият е по-дълъг и тесен. В него се е наливал метала, когато калъпът е във вертикално положение. Той обтича последователно гнездата и остатъкът изтича през другия краен канал – по-къс и по-широк. Страничните канали също са облекчавали бързото изтичане на излишния метал, служейки същевременно и като отдушници. Глазирането на повърхността е технологически необяснимо, като се има пред вид, че се предпочита порьозен материал[7]. В нашия случай би трябвало да се използуват леснотопими метали – олово, калай или сплавите им, за да не се повреди глазурата. По калъпа няма следи от употреба, освен допълнителното изглаждане и олющване на повърхността между две от гнездата за поплътно прилепване. Не е изключено калъпът да е служел като модел.

Оформените кръгли гнезда се плитки, с малка разлика в диаметрите, дълбочината им не е еднаква, както и тази на каналите между тях. Трудно е да се определи какви предмети точно би трябвало да се изливат в него. Орнаментална украса липсва, но тя би могла да се нанесе допълнително. Най-вероятно е да е предназначен за кръгли, плоски отгоре и с леко завит към задната страна ръб, за апликиране към различни материали – вероятно чрез залепване. По време на разкопките около Административната сграда през 1979 г. е открита оловна плочка, сходна по външен вид с отливката от калъпа и почти същите размери – леко вдлъбната лицева повърхност и заоблен назад ръб, с неравна задна повърхност и следи от слепващ материал. Предполага се, че е била прикрепена към твърда основа[8].

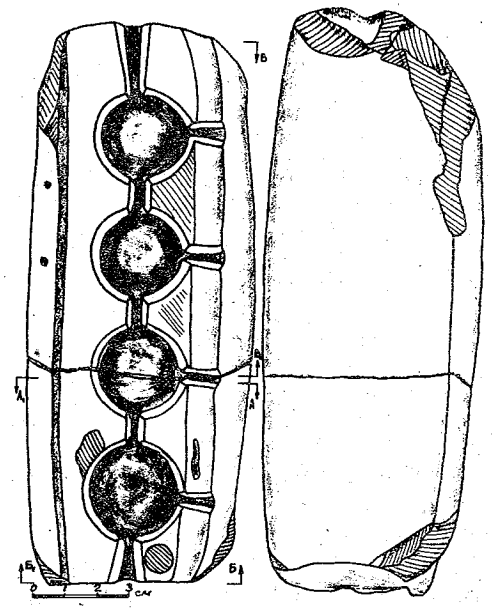

Обр. 1. Глинен глазиран калъп за отливане на плоски кръгли апликации.

Конструкцията на калъпа е нестандартна и е трудно да се възстанови поради липса на другата половина или аналогии. Може да се допусне, че горната половина е била плоска и е прилепвала плътно към долната. Трайното скрепване на двете части би могло да стане и чрез привързване – възможно е по тази причина да е предвиден както вертикалният ръб към вътрешността, така и заобленатa, изпъкнала външна повърхност. Като цяло изработката е небрежна – с шупли от глазурата, в едно от гнездата има двойно очертаване на дъното, каналите също не са оформени правилно.

Датирането на калъпа се улеснява от характерната за X в. жълто-зелена глазура и пречистената сива глина – често използувани за направа на трапезни съдове в Преслав. Добре известно е и широкото използуване на пришити плоски или едностранно релефни апликации през IX – X в., както и инкрустирането на различни материа-

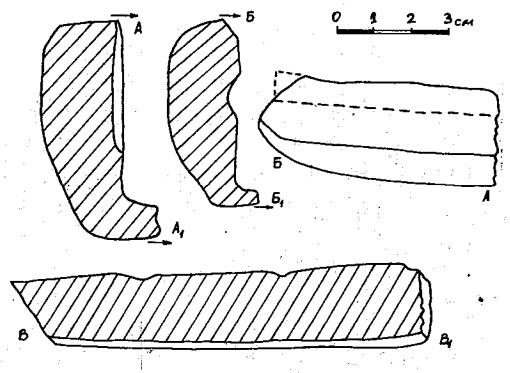

Обр. 2. Профил на калъп 1.

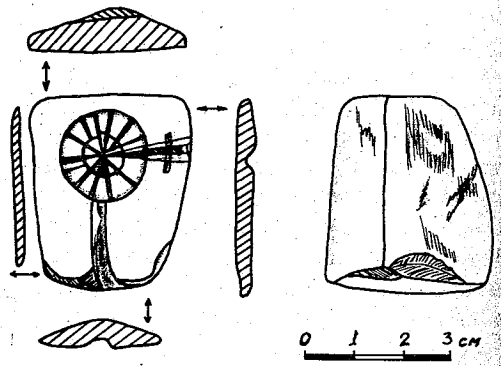

Обр. 3. Каменен калъп за отливане на медалиони или апликации с едностранен релеф.

ли в архитектурни детайли и предмети[9].

2. Калъп за отливане на кръгли, плоски апликации с едностранен релеф (Обр. 3). Изработен е от тъмно-зелен шифер, със загладени повърхности. Вероятно това е долната половинка, а горната е била плоска. Формата на калъпа е неправилен трапец на работната повърхност, ръбовете са добре огладени, на места малко очупени. Външната повърхност следва контурите на работната, но е стреховидно изпъкнала по дължина и образува ръб, по-близо към едната дълга страна[10]. По равната повърхност е врязано плитко, кръгло гнездо за плоска апликация. Орнаментът е от радиални черти, събиращи се в подчертан с дълбока (т.е. в отпечатъка – изпъкнало малко зрънце) точка. Между центъра и външния контур е врязан неправилен кръг. Към най-тясната страна е изрязан дълбок и дълъг канал за изливане на метала. Точно при гнездото каналът е недовършен, само очертан. Встрани от него е врязана права тънка линия, вероятно за опитване на резеца. Другият канал е добре изрязан – от едната дълга страна достига до гнездото и се свързва с една от радиалните линии на орнамента. По средата на дължината на канала, напречно и дълбоко, е врязана къса, права линия, излизаща и извън него. В дъното на канала е оформена малка, дълбока точка (в позитив – като зрънце). Възможно е да е правен опит да се оформи "ухо" за кръглото украшение и то да се носи като висулка. По неизвестни причини калъпът е останал недовършен и не е използуван. Липсват и щифтчета или дупчици за прикрепване. Аналогии на калъп с гнездо с подобни кръгли апликации с едностранен релеф откриваме в Плиска[11]. Орнаментът съдържа същите елементи, но в друга система. От Преслав са известни подобни плоски апликации с едностранен релеф, сходни размери, но други орнаменти[12]. Това ни дава основание да отнесем и разглеждания тук калъп към X в.

3. Калъп от шуплест варовик, фрагмент. От запазените отчасти ръбове може да се заключи, че е бил с паралелепипедна неправилна форма, като широките плоскости са слабо трапецовидни[13]. Запазена е част от едната половина на двустранен калъп за леене на кухи, кръгли украси, следователно и другата половина е имала същия релеф. Запазена е изцяло ширината при изхода на големия канал, като работната плоскост постепенно се разширява към отчупената страна. Страничните повърхности са частично запазени, почти вертикални. Външната страна е също силно повредена, личи отчасти

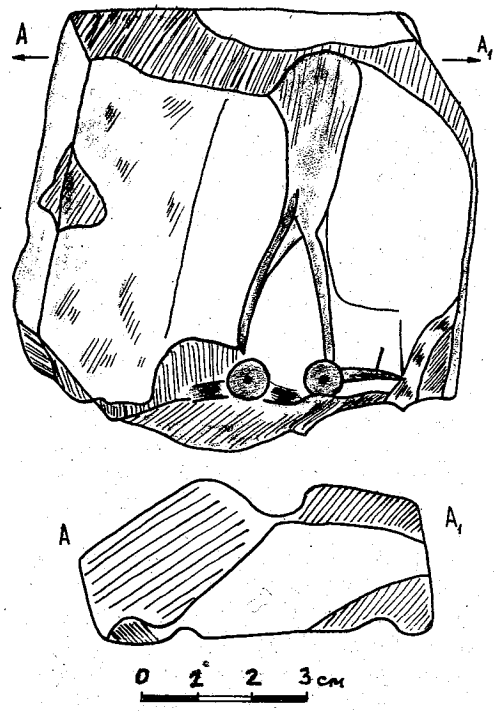

Обр. 4. Каменен калъп (3) за отливане на малки кухи сфери.

заглаждането и врязан знак – вдълбани точки в трапецовидна фигура, очертана с тънки прави линии. Вероятно знакът е служел за по-точно указание на начина на съединяване на двете половини. Вътрешната, работна повърхност е запазена отчасти, отчупена. Встрани от каналите, по едната дълга страна личи скосяване. Върху запазената част ясно се открояват голям, фуниевиден канал, който към вътрешността се раздвоява в тънки, леко извити в дъга канали, достигащи до малки, кръгли топчета. Почти до самите топчета останалата част е отчупена и не може да се проследи цялата система от канали и украси. Личат по един сравнително широк канал, излизащ от всяко топче и водещ към съответната дълга страна. Между топчетата също се забелязва оформяне на канал, отчупен. Прави впечатление много небрежната изработка, с изключение на големия канал. Продълженията му са само очертани, а топчетата не са добре оформени. Това подсказва за опит да се подготви модел на калъп или че камъкът се е счупил преди завършването на работата. Следи от употреба липсват, както и приспособления за прикрепване (Обр. 4,5).

Фрагментарното и недовършено състояние на калъпа не ни позволява да определим със сигурност дали се отнася към т.н. имитационни калъпи, но долавящата се разклонена система от канали, както и предназначението – за леене на кухи украси, дават основание за подобно предположение. Ако е вярно допускането ни, това е първият калъп от този тип, открит в Преслав. Предположения, че е използувана посъвършената техника на леене с имитационни калъпи "чрез изплискване" могат да се правят въз основа на някои открити накити със сферични, кухи, лети елементи, но преки доказателства досега липсваха. Разглежданият

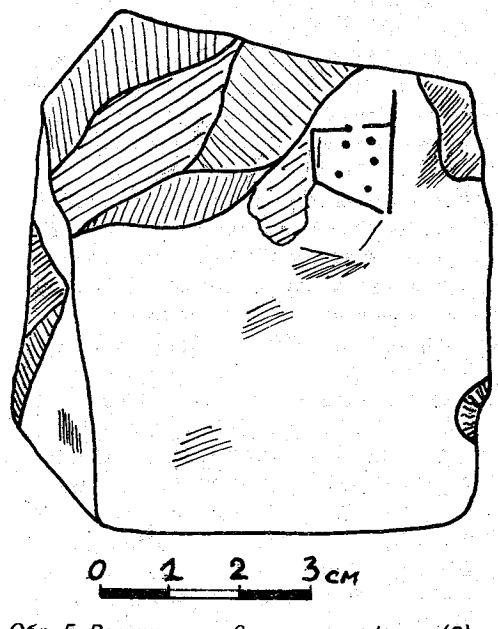

Обр. 5. Външната повърхност на калъп (3) с врязан знак.

калъп е първото конкретно доказателство, че преславските златари владеят и тази по-съвършена техника на леене[14]. Това, както и археологическата среда на намиране, ни дава основание да го датираме в XII – XIII в.

1 Всички известни данни за открити златарски инструменти, поти, непубликувани калъпи, шлака, формовъчна глина и податки за работилници, са отбелязани от *Т. Михайлова*. Калъпи за отливане на накити от Преслав. В:Преслав, 3, Варна, 1983, с.170-171, бел.2-9;

2 Обект ЮП (1962-80 г.) обхваща предимно трасето на неизвестна преди крепостна стена на едно от най-ранните преславски укрепления. Разкопките са водени под ръководството на ст.н.с. Ив. Жандова с колектив, на която тук благодаря за представения ми материал за публикуване.

3 Обект Административна сграда дава интересни резултати за производството на оловни печати, както и съпътстващо го на златарски изделия. Разкопките се водят от Т. Михайлова и Ив. Йорданов. Материалите са непубликувани.

4 *Т. Михайлова*. Цит. съч., с.174, Обр.3,3а – калъп № 3

5 Първият публикуван фрагмент е намерен при разкопки северно от верижната сграда край южната крепостна стена, срещу северозападното крило на южната порта през 1981 г., на ниво некропол. Вторият фрагмент е открит през 1979 г., при разкопки по трасето на вътрешна крепостна стена (№ 2) с посока изток-запад, с ръководител ст.н.с. Ив. Жандова. Разкопките са продължени от колектив под ръководството на ст.н.с. Д. Овчаров.

6 Размери на калъпа: дълж. – 17,2 см; шир. – 4,8 см (в края) – до 5,8 см (в средата); деб. – 1,9 см – до 2,3 см (в средата); вис.вертикален ръб – 0,6-0,8 см, шир. – 0,8-0,9 см; външни размери: дълж. – 16 см, шир. – 4,8 – до 5,8 см (в средата); размери канали: голям – дълж. – 2,1 см, шир. – 0,75-0,4 см, дълб. – 0,3 см; по-къс и широк – дълж. – 1,4 см, шир. – 1,1-0,85 см, дълб. – 0,3 см; междинни – дълж. – 0,9 см (1-0,8 см), шир. – 0,6 см (0,75-0,5 см), дълб. – до 0,3 см; странични – дълж. – 0,9 см (1-0,8 см), шир. – 0,6 см (0,75-0,55 см), дълб. – 0,2 см; гнезда: диаметри – 2,8 см, 3 см (1 бр.), вътр. диам. (дъно) – 2,3 см (2,5 см); дълб. – 0,3 см (0,4-0,2)

7 *Б. А. Рыбаков*. Ремесло древней Руси М. 1948, с.260; *М. М. Крымина*. Литейные формы золотоордынских городов Нижнего Поволжья – СА, 1977, 3, с.263 сл., цит. лит.

8 Непубликувана. Размери: диам. – 3,2 см, деб. – 0,2-0,3 см

9 *Н. Мавродинов*. Старобългарското изкуство. С. 1959, с.159,227-32; *Ст. Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура, С. 1977, с.142-1 45,214 и цит. там лит.; *М. Долмова-Лукановоска*. За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. Археология, XXI, 1979, 4, с.46, Обр.2.

10 Размери на калъпа: дълж. – 4 см, шир. – 3,2-3,4 см, 2,2 см; деб. – от 0,05 см (1 ръб) – 0,4 см (втори ръб) – 0,5 см (тясна страна), в средата – 0,9-0,7 см; дълж. страни: 3,8 см (2 бр.), 3,2 см, 2,2 см; гнездо: диам. – 1,8 см, дълб. – около 0,15 см, диам.вътр.кръг – 0,8 см; канали: дълж. – 1,8 см (оформена част – 1,6 см), шир. – 0,6-0,25 см, дълб. – до 0,2 см; втори канал – дълж. 1 см, шир. – 0,5-0,35 см, дълб. – 0,3 см; верт. линия през канала – дълж. – 0,8 см, на 0,5 см от гнездото, диам. център в канала – 1 см, дълб. – 0,1 см. Калъпът е открит през 1972 г. в обект ЮП, в зап. част на южната половина на Вътрешния град.

11 *Ст. Станчев*. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., ИАИ, XX, 1955, с.218-220, обр.12 – каменен калъп с гнезда за различни накити; две от гнездата са за подобни апликации.

12 Сходни апликации – непубликувани, в музея в Преслав.

3,4 см (в средата, при канала); канал: дълж. – 2,8 см, шир. – 0,9-0,7 см, дълб. – 0,5-0,3 см; тесни канали: дълж. – 2,6 см, 2,3 см; шир. – 0,3-0,2 см (неоформени), дълб. – до 0,25 см; странични канали – частично запазени: дълж. – 1 см и 0,5 см; шир. – 0,3 см и 0,5 см, дълб. – 0,2 см; гнезда: диам.топчета – 0,5 см, 0,6 см, дълб. – 0,5-0,4 см;

14 Вж. тук, бел. 7; *М. Долмова-Лукановска*. Цит. съч., с.48-50, обр. 6,7 – Засега едни от малкото открити в България калъпи за леене "чрез изплискване".

РАЗВИТИЕТО НА ЦВЕТНАТА МЕТАЛУРГИЯ В КЮСТЕНДИЛ ОТ АНТИЧНОСТТА ДО СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Ваня Илинкина

Предмет на това изследване е връзката между резултатите от спектралните анализи на бронзови предмети от античността и средновековието и данните от проучванията на състава на рудата от находищата в Осоговската планина близо до Кюстендил. Обект на последните са кръстове-енколпиони, намиращи се сега във фонда на Кюстендилския музей. По форма те са латински тип кръст с леко разширяващи се краища на раменете. Достигнали са до нас със запазена само една половина.

Първият енколпион (Инв. № 97; обр. 1) има следните размери: вис. 9 см, дължина на отвесното рамо 7 см, на водоравното рамо 4,3 см. Открит е при археологическите разкопки на Кюстендилския Хисарлък[1]. Върху него е изобразен неизвестен светец в поза оранта. Главата е релефно оформена, а фигурата и дрехата са очертани с плитка гравюра. Главата е обиколена от релефен нимб. Няколко вертикални успоредни черти върху него маркират перлен ред. Схематично са предадени вдигнатите нагоре ръце за молитва с четири изправени пръста. Те са допрени до успоредни хоризонтални линии, символизиращи клонки от кръстното дърво. Дрехата е тържествена, богато орнаментирана от успоредни наклонени черти, нанесени в горната ѝ част и зигзагообразно в диплите на полата. Под нея са очертани стъпала. От двете страни на вертикалното рамо са запазени части от шарнира. Горната част на същото рамо завършва с метален ограничител, който излиза леко встрани. Част от такъв има и в долния му край. На водоравното рамо ограничителите са унищожени. Кръстът е открит в средновековен пласт с керамика от XI в. Аналогичен по изработка и стил на този е един друг, с неизвестно място на намиране, обнародван от Кр. Миятев[2]. Той го отнася към XI в. В своята обобщителна работа върху кръстовете-енколпиони Л. Дончева[3] датира този тип кръстове в началото на XI в. Ние приемаме нейното мнение.

Вторият енколпион има вис. 9 см, дължина на отвесното рамо 7 см, на водоравното 4,5 см (Инв. № 98; обр. 2). Запазена е опаката му страна с изображение на Богородица в оранс. Фигурата е изработена в релеф. С гравюра са очертани очите, пръстите и украсата на дрехата. Отделните ѝ части са непропорционални. Главата е леко обърната наляво, лицето и носът са удължени, а очите са представени като кръгчета. Главата е покрита с мафорий, спускащ се върху гърдите, закопчан с фибула. Мафорият е украсен на гърдите с два реда точки, наподобяващи перлен ред. Схематично са изобразени ръцете, вдигнати за молитва нагоре с изправени четири пръста. Облечена е в хитон, спускащ се на

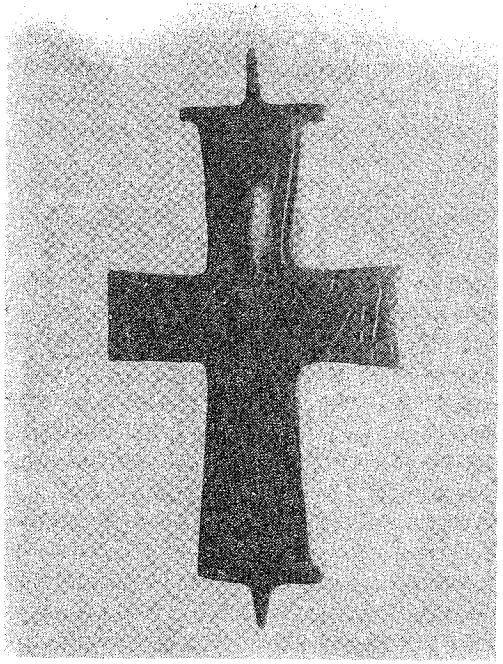

Обр. 1. Енколпион от Кюстендил – инв. № 07.

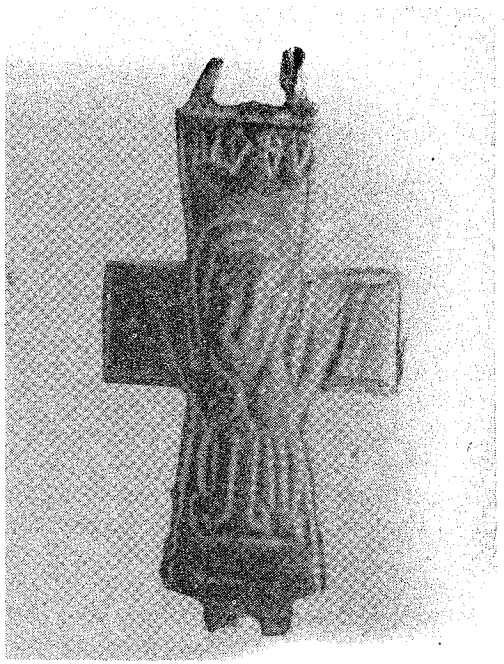

Обр. 2. Енколпион от Кюстендил – инв. № 98.

дипли и покриващ краката. Над главата е изписано на гръцки език "MP OV", т.е. 4майка божия". Водоравните рамене на енколпиона са леко разширени в края, за разлика от отвесните, ъглите на които са почти прави. На отвесното рамо, от двете му страни, са запазени части от шарнира. Кръстът е открит при разкопките на обект "Дом на съветите" в средновековно жилище с керамика и гроздовидна обица, отнасящо се към X в. Паралел можем да потърсим при един кръст от Велики Преслав, датиран от автора в IX-X в.[4]. Въз основа на намерения подвижен материал при средновековното жилище от Велбъжд, ние датираме втория енколпион в X в.

От третия енколпион е запазена само опаката половина (Инв. № 99; обр. 3). Размерите са: вис. 6,6 см, дължина на отвесното рамо 6,5 см, на водоравното 4,3 см. Гравиран е Архангел. Главата му е заобиколена от нимб с точки върху него, наподобяващи перлен ред. Лицето му е силно удължено, голобрадо, с големи очи и малка уста. Той е облечен в дълъг хитон, богато орнаментиран с пресичащи се линии, образуващи квадратчета, с два реда точки върху тях, даващи представа за обшиване с перли. Крилата започват под раменете, характерна особеност при изобразяването на архангели, облечени в императорски дрехи[5]. Два реда пунктир, следващи линията на крилата от външната и вътрешната страна, дават представа за пера. От лявата страна, над нимба, личат следи от буквата "М". Останалите букви са унищожени. На отвесното рамо над нимба вторично е пробита дупка за окачване, а в долната част на същото рамо са запазени части от шарнира. Този кръст е бил донесен в музея от с. Бобошево, Кюстендилско. Пълно покритие на цялостното изображение намираме у един непубликуван кръст –

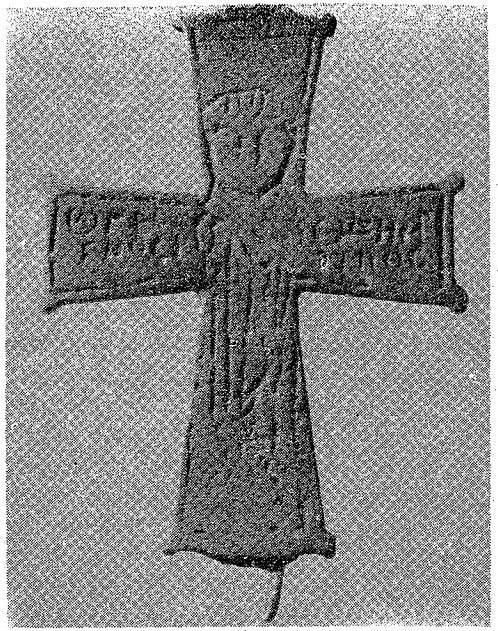

Обр. 3. Енколпион от Кюстендил – инв. № 00.

Обр. 4. Енколпион от Кюстендил – инв. № 100.

енколпион, сега във фонда на НАМ – София (Инв. № 3137). Там е написано името Михаил. Това ни дава основание да приемем, че запазената буква "М" при нашия образец е началната на Михаил. На основание на иконографски, епиграфски и сфрагистични данни, Л. Дончева го отнася към началото на XI в.

Последният четвърти енколпион (Инв. № 100; обр. 4) има вис. 8 см, дължина на отвесното рамо 7 см, на водоравното 5,5 см. Върху лицевата му страна върху хоризонталното рамо са вдълбани на гръцки език от двете страни имената Георги и Димитър, а на отвесното рамо е представена стояща фигура на млад светец. Лицето му е кръгло, с големи очи, широк нос и коси, падащи на кичури. Положението на ръцете е неопределено. Те са скрити от дрехата. Облечен е в дълъг хитон, богато орнаментиран с 3-4 успоредни линии. Върху хитона има фелон. При написването на двете имена майсторът е допуснал правописни грешки. Той не е знаел как да напише буквата "йота", поради което е написал славянската буква "Г", а буквата "Р" я поставя на втория ред в края. Раменете на енколпиона са с леко разширени краища, завършващи с малки топчета. В долната част на водоравното рамо е запазена малка пластинка – част от шарнира. От вътрешната страна чрез гравирана права линия са очертани страните на раменете. Аналогичен енколпион, на който обаче е запазена и другата половина с имената Никола и Влас, е публикуван от Кр. Миятев и датиран най-общо в X-XI в.[6] Нашият кръст е бил намерен в "Пиперков чифлик", на 2 км североизточно от Кюстендил. В обобщеното си изследване върху кръстовете-енколпиони Л. Дончева[7] изразява мнение, че към края на XII в. има кръстове с изображението и имената на Никола и Влас, Георги и Димитър. Ние приемаме същата датировка. Образите са получени чрез отливане, а лицата и дрехите са гравирани[8].

На три от кръстовете-енколпиони (обр. 1, 3, 4) бе направен спектрален анализ. Резултатите, извършени в Института по металознание и технология на металите в София, показват, че тези кръстове са направени от калаен бронз на медна основа. Сплавите съдържат като примеси цинк и калай (за обр. 1, 3) и цинк, калай и олово (за обр. 4); (Табл. I). Такива анализи са извършени и на други находки на бронз от Кюстендил, датирани от III до XII в. и от XIV в. Табл. II[9]. Ако сравним химическия състав на сплавта, от която са изработени кръстовете с тези на останалите предмети от римската и ранновизантийската епоха и българското средновековие, ще видим, че той е сроден. Основни примеси са оловото и цинка, а в по-малка степен се откриват още желязо, сребро, манган, силиций и др. Всичко това показва, че за направата на тези предмети са използвани руди от един и същи първоизточник. Това са полиметалните рудни находища на Осогово, за които по химически път и чрез спектрален анализ е доказано, че първостепенни материали са: галенит (PbS), който е оловен минерал, и сфалерит (ZnS), като цинков минерал. Като полиметално находище в състава на рудите намираме още минерали като: пирит (FeS_2), халкопирит ($CuFeS_2$), арсенопирит (FeAsS), аргенит (Ag_2S), пиротин (FeS) и тенантит[10]. Като нерудни изкопаеми се срещат кварцови, калциеви и други такива. За добиването на бронза главни компоненти са медта и калаят. По химичен анализ медта е засвидетелствана в рудата халкопирит, но в незначително количество. Според Г. Коняров[11] отделни късове от природно чиста мед са намерени в Осоговската планина и по-точно по южния склон на Полегански рид в махалите Полиганци и Папрат. Там са били открити пещи за топене на метал и отпадъчни материали от топенето. Вероятно по-голямо количество самородна мед е била внасяна от района на с. Бобошево и от Брезнишко[12], за което имаме сведения от геоложки проучвания. Наличието на калаената руда каситерит ($SonO_2$) не е установена в полиметалните рудни находища в Осогово. Може да се допусне, че местните производители са внасяли необходимия калай отвън. Главни снабдители на този метал през античността и средните векове са били дн. Великобритания, Испания, Китай и др.

Количественият анализ на металната шлака на обектите "Дом на светите" и "Килийно училище", както и наличието ѝ при разкопки в Кюстендил, доказва съществуването на интензивна металообработка. Първоизточникът за добиване на метал е един – Осоговската планина (Табл. III – метална шлака и Табл. IV – химически анализ на полиметалните находища). Близостта до полиметално находище се явява важен фактор за развитието на металургията и произхождащите от нея занаяти на територията на античната Пауталия и по-късно на средновековния Велбъжд[13]. Спектралните анализи на изследваните предмети показват, че местните майстори са познавали в детайли леярското изкуство. Съобразно предназначението на предметите те поставят различни количества от един или друг метал. Така например звънчето (Инв. № 172), обект "Килийно училище" (Табл. II) съдържа 10% калай, който прави звука по-ясен. Наличието на цинк, както и на мед, подобряват цвета на предметите, на оловото – ковкостта и мекостта на изработването.

Таблица I

Спектрален анализ на бронзовите кръстове – енколпиони

№	Вид на предмета Инв. №	Обект	Датировка	Основа	Примеси	Следи
1	Кръст с образ на светец, № 97.	Хисарлъка	нач. на XI в.	Cu	Zn, Sn	Si, Cr, Mn, Pb Ag, Fe
2	Кръст с образ на Архангел, № 99	с. Бобошево	нач. на XI в.	Cu	Zn, Sn	Si, Mn, Pb, Ag, Fe
3	Млад светец, № 100	Пиперков чифлик	XII в.	Cu	Zn, Sn, Pb	Ag, Mn, Fe, Si

Таблица II

Спектрален анализ на археологическите находки от античността и средновековието от Кюстендил, направени от бронз

№	Вид на предмета Инв. №	Обект	Датировка	Основа	Примеси	Следи
1	Обковка, № 111	Килийно училище	III-IV в.	Cu	Pb, Sn	Fe, Ag
2	Висулка за ремък, № 3	Килийно училище	V-VI в.	Cu	Pb, Sn, Zn	Fe, Ag
3	Апликация за колан, № 134	Килийно училище	V-VI в.	Cu	Pb, Sn, Fe	Ag
4	Звънче, № 172	Килийно училище	X в.	Cu	Pb - 5% Sn - 10%	Fe, Ag
5	Фрагмент от вита гривна, № – няма	Дом на съветите	X в.	Cu	Sn	Pb
6	Тока за колан, № 171	Килийно училище	IX-X в.	Cu	Pb, Sn, Zn, Fe	Ag
7	Апликация за колан, № 129	Килийно училище	кр. IX-ср.XI в.	Cu	Fe, Zn, Sn, Ti	Ag, Pb
8	Диадема, № – няма	Килийно училище	XV в.	Cu	Fe, Zn, Sn, Ti	Ag, Pb

Таблица III

Химически анализ на полиметалните рудни находища

№	Минерал	Формула	Химичен и спектрален анализ
1	Галенит	PbS	86,6% Pb, 13,4% S (с примеси на: Ag, Bi, Sb, As, Te, Ti, Zn, Cd)
2	Сфалерит	ZnS	67,10% Zn, 32,9% S (като изомери: Fe, Mn, Ga, Cd, Ag, As, Sn, Cu, Ca)
3	Пирит	FeS_2	47% Fe, 53% S (с участието на: Co, Ag, As, Se, Te, Sb, Ni)
4	Арсенопирит	FeAsS	
5	Халкопирит	$CuFeS_2$	
6	Аргентит	Ag_2S	
7	Пиротин	FeS	
8	Тенантит		

Таблица IV

Химичен анализ на металургичния шлак от "Дом на съветите" – Кюстендил:

49,51 % Fe, 20,28 % SiO_2, 0,45 % S, 0,010 % Mn, 1,00 % MnO, 2,50 % CaO, 4,81 % Al_2O_3, 70,79 % Fe_2O_2

[1] *Гочева, З.* Разкопки на Хисарлъка в Кюстендил. – МПК, VI, 1966, кн.4, с.53 и сл.

[2] *Миятев, Кр.* Палестински кръстове в България. – ГНМ, С., 1921, с.80, обр. 67.

[3] *Дончева-Петкова, Л.* Средновековните кръстове-енколпиони от българските земи (IX-XIV в.) и тяхното значение като историко-археологически извори. С., 1989, с.5 (Автореферат на докторска дисертация). Става дума за групата енколпиони с изпъкнал релеф – 1, 1, 4.

[4] *Георгиева, С.* Кръстове-енколпиони то средновековен Преслав. – В: Изследва-

[5] За Архангели в императорски дрехи вж.: *Смирнов, А.*, Выносной чеканный крест греческой работы XI-XIII в. – В: Древнерусское искусство зарубежные связи. М., 1975, с. 30.

[6] Миятев, Кр. Цит. съч., с. 79, обр. 66.

[7] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 21.

[8] *Пак там*, с. 23.

[9] *Михайлов, С., М. Сестримска.* Килийното училище. С., 1981 (Използвани са археологическите материали от обект "Килийно училище", като авторът на настоящата статия уточнява предназначението на предметите и прецизира датировката на: обр. 32, 58, 59, 61, 74, 76, 77). На същите предмети са направени спектрални анализи, вж.: *Сестримска, М., М. Тенева, Ив. Димитров, Кр. Русев.* Спектрални и металографски изследвания на метални предмети от Велбъжд. – ИНИМ, IV, С., 1983, с. 313 и сл.

[10] За химическия състав на минералите на полиметалното рудно находище Осогово вж.: *Костов, И., В. бресновска и др.* Минералите в България. С., 1964, с. 58, 59, 100, 117, 124, 107, 131, 133, 145, 130, 366; *Костов, И.* Минералогия. С., 1973, с. 116, 145, 165, 185, 191, 195; *Стайков, С.* Минералогия. С., 1980, с. 266, 267, 268, 271.

[11] *Коняров, Г.* Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, с. 122.

[12] *Костов, И., В. Бресновска и др.* Цит. съч., 79 (Самородна мед има южно от с. Бобошево), с. 80 (при с. Круша, Брезнишко, манастира Св. Атанас и на хълма Св. Илия).

[13] *Сестримска, М.* Развитието на някои занаяти във Велбъжд през XII-XIV в. – В: Сб. Средновековният български град. С., 1980, с. 353-363 (Тук са публикувани резултатите от изследването на металната шлака на обект "Килийно училище"). Спектралните анализи на всички находки са направени от ст.н.с. М. Тенева в лабораторията на ИМТМ при БАН, на която благодаря. Изследването на металната шлака е направено в химическата лаборатория при Металургичен комбинат – Кремиковци от м.с. Владев.

СРЕДНОВЕКОВНИ МОДЕЛИ-МАТРИЦИ ОТ СТАРА ЗАГОРА

Димитър Янков

През 1984 г., при спасителни разкопки в Стара Загора бяха открити два бронзови модела-матрици[1]. Единият от тези модели, по сполучливото определение на В. Василев[2] може да бъде отнесен към категорията "уникални паметници". Това обстоятелство, както и забележителният факт, че за първи път на едно място се откриват едновременно две матрици налагат своевременното им въвеждане в научен оборот.

1. Бронзов модел-матрица с изображение на евангелската сцена "Благовещение" (обр. 1).

Матрицата има правоъгълна форма с размери 10,5x12,7 см. и дебелина от 0,5 см. до 1,0 см. в най-изпъкналата част на релефа – лицата на двете фигури. Краищата на плочката леко нащърбени. Няма следи от допълнителна обработка на ръбовете, което особено ясно проличава от долния хоризонтален ръб. Задната част на матрицата е леко вдлъбната, също без следи от допълнително оглаждане. Върху лицевата страна, изчистена от подробности в композицията е представена класическата схема на евангелската сцена "Благовещение". Архангел Гавраил, в ход на дясно, е с вдигната, полуизпъната напред дясна ръка със свити за благослов пръсти. Облечен е в дълъг хитон и върху него – хламида, чийто край се развява между фигурата на ангела и крилото му. В свитата към тялото лява ръка държи жезъл, увенчан с четирилистна розета. Лицето е овално, удължено, с голям нос, представено полуобърнато към дева Мария. Косите са предадени с едри букли. Под краката на архангела е изобразена в по-нисък релеф вълнообразна линия, върху предната част на която, сякаш вестителят е стъпил с левия си крак. При това положение, изглежда, че свитият и изостанал в хода десен крак като че ли виси в пространството. Тази вълнообразна линия може да символизира или облаците, от които ангелът долита, или планината Синай, от която слиза. Дева Мария е представена права, във фас, с леко наклонена надолу, полуобърната наляво (към арх. Гавраил) глава. Стъпила е на правоъгълна подложка, с облекчен десен крак, с отворено настрани стъпало. Облечена е с дълъг хитон и хламида, чийто ляв край е преметнат през ръка, а десният е отметнат през рамо. Зад изображението е представен трон (стол?) с мека възглавница, без облегало. Според канона, тя е застигната от вестта на архангела, в момент, когато преде прежда за пурпурната тъкан за завеса в храма. Точно така е представена и на разглежданият релеф. Цялостното изображение на дева Мария пред трона е на фона на западната фасада на храм с двускатен покрив. Лицата и на двете фигури са увенчани с кръгъл нимб. Между тях, в по-нисък релеф е представен съд с две дръжки, с вода. Надпис върху плочата липсва, но и та-

Обр. 1. Матрица с евангелската сцена "Благовещение" от Стара Загора, XII-XIII в.

ка сцената е абсолютно ясна и разбираема.

След блестящия иконографски и художествен анализ на Кр. Миятев[3] и Н. Мавродинов[4] на подобната матрица от Пловдивския музей не е трудно и в новооткрития релеф да открием почти същите черти. И тук позата на дева Мария е един отглас на античните изображения – с облекчен десен крак, с перфектно изваяните гънки на хитона, нежното подчертаване на гърдите и коляното. Движение се чувства и в изображението на архангела, предадено главно чрез развяващия се хитон и полувдигнатата му дясна ръка. В случая е интересно да се отбележи открояващия се край на долната част на хитона, представен зад десния му крак. Изображението твърде много напомня крилцата на глезените на Хермес. Наред с това трябва да се изтъкне, че въпреки раздвижеността на дрехата, крилата на архангела са свити в спокойно положение, като в завършек на полет. По-голям интерес предизвиква изображението на съда с водата между двете фигури. Според християнската иконография мястото на действието в тази сцена е доста абстрактно, но общо взето това става или до единствения в Назарет кладенец, или в дома на Йосиф. В случая съдът с вода едва ли символизира кладенец, а същевременно появата на такъв съд обикновено се свързва с католическата иконография[5]. Наличието му се обяснява обикновено с особената очистеност на мисията на дева Мария. Но това тълкуване противоречи на явно византийския (или от византийския кръг) произход на нашия паметник. Тълкуването на съда с вода откриваме в текста на т.н. "Протоевангелие на Яков" известно още като "Книга на Яков", възникнало още към II век, по-късно неколкократно допълвано и след X в. получило твърде широко разпространение във Византия. Към XI-XII в. е преведено за първи път и на български. Точно там, в гл. 12 се казва: "Тя (Мария – б. м. Д. Я.) взе един съд и отиде да почерпи вода. И чу се глас, който ѝ каза: "Радвай се благодатна, господ е с тебе, ти си благословена между жените!" Тя се огледа надясно и наляво, откъдето дойде гласът и обхванатата от страх влезе в къщи. Постави съда, взе червеното и като седна на стола, запреде. Но застана пред нея ангел господен, който ѝ каза: "Не бой се, Марийо, защото ти намери благоволение пред всемогъщия и ще заченеш от неговото слово..."[6]. Тълкувано в контекста на цитирания апокриф, наличието на съд с вода между двете фигури, едва ли трябва да се приема като символ. Поскоро това изображение е необходим атрибут при цялостното изображение на сцената през определен период. В този смисъл то-ни насочва и към поточното датиране на матрицата, а именно към края на XII в. Това не противоречи на датирането, предложено от Н. Мавродинов за пловдивския релеф, но го прецизира и стеснява в рамките на края на XII – началото на XIII в.[7]

2. Бронзов модел-матрица с изображение на св. Георги (обр.2)

Моделът има кръгла форма с диам. 4,0 см и дебелина на плочката 0,3 до 0,7 см. Задната част е била гладка, но с много шупли, получени при отливането. За това, че калъпът не е бил вече годен, свидетелства и слитъка в долния (по отношение на изображението) край на матрицата. Впрочем за некачествения вече калъп доказателства са и някои неясноти по изображението, в т. ч. и липсата на надпис и нимб около главата на светеца. Представено е допоясно изображение на млад светец, облечен вероятно в ризница (раменете са много мощни) и наметната хламида. В свитата дясна ръка държи опряно на рамото копие. Лицето е удължено, очите – бадемовидни, с прав нос и къса къдрава коса. Като цяло не е трудно в изображението да се открие един традиционен иконографски тип на св. Георги, който се среща във Византийското изкуство след XI в. Липсата на нимб може да подведе в търсене на изображение на светско лице, респ. император. На това противоречи макар и лошо запазеното релефно кръгче над дясното рамо на светеца – явно остатък от абревиатурата за светец в иконографията. Това, че липсва името му е лесно обяснимо поради лошата запазеност на двойния калъп, за който стана дума по-горе. Тя се допълва и от не твърде ясния шнуровиден орнамент около целия релеф. Най-близки паралели на новооткрития бронзов релеф откриваме в стеатитовите икони на св. Георги от В. Търново[8] и Силистра[9]. Откриването на близки аналогии сред творбите на стеатитовата пластика не е случайно. То само подкрепя изказаното от В. Василев схващане за технологията на изготвяне на калъпи за тези матрици[10].

Обр. 2. Матрица с изображение на Св. Георги от Стара Загора, XII в.

А бронзовият модел от Ст. Загора подкрепя и една друга негова теза – тази за многократното използване на калъпите[11]. Според иконографския тип и посочените аналогии моделът-матрица с изображение на св. Георги от Ст. Загора може да се отнесе към XII в.

Откриването на двата релефа на един обект, макар и в недобре датирана археологическа среда поражда редица въпроси, свързани както с ролята на Стара Загора през средновековието като един център на културния живот, така и въпроси, свързани с по-общи проблеми за столичните и провинциални школи на византийското изкуство. Тук не бива да се забравя, че матрицата от Пловдивския музей всъщност произхожда от с. Михайлово, Старозагорско, както и нейната близост с матрицата с Благовещение. Тези въпроси ще бъдат разгледани по-обстойно в друга работа.

[1] Разкопките се проведоха през 1984 г. на обект "Детска градина № 32" (североизточен ъгъл на крепостната стена) с участието на автора и Кр. Калчев, под ръководството на ст.н.с. Хр. Буюклиев. Първият модел-матрица бе открит в яма с керамика от XV-XVI в., а вторият – в насип.

[2] *Василев, В.* Матрици и модели в средновековната торевтика. – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, С., 1984, с.194.

[3] *Миятев, Кр.* Бронзовый рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. – Seminarium Kondakovianum, V, Прага, 1932, с. 39 и сл.

[4] *Мавродинов Н.* Проучвания върху старобългарското изкуство. – ГНМ, VI, 1932/34 г., С., 1936 г., с. 363-365.

[5] Мифы народов мира, т.I, М., 1987, с. 174.

[6] Стара българска литература, т.I, Апокрифи, под редакцията на Д. Петканова, С., 1981, с. 127.

[7] *Мавродинов Н.* Цит. съч., с. 366.

[8] *Тотев К.* Две творби на стеатитовата пластика от Търновград. – Векове, XV, кн. 1, 1986, с. 57-60.

[9] *Тотев К.* За една творба от стеатитовата пластика от Силистра. – ИНМВ, 24 (39), 1988, с. 104-105.

[10] *Василев В.* Цит. съч., с. 194-195.

[11] *Василев В.* Цит. съч., с. 195.

ПО ВЪПРОСА ЗА ГЕНЕЗИСА И ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕТО НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА Т. Н. "УРОДИ"

Йосиф Мороз

В редица музеи на Поволжието и Средна Азия се съхраняват метални статуетки, известни в научната литература като "уроди" и "уродчета"[1]. Най-характерното за тях е преднамереното представяне на някакво уродство, ущърбност, инвалидност: липсва част или почти целият крайник (ръка, крак); очите са или асиметрични, или представени като изтекли или избодени; специално повредени още при изработката са ушите, носът, устата или са пронизани гърдите. Обикновено уродствата са поне две или повече, като още веднъж подчертаваме, че това не е по-късно изтриване, отчупване или повреждане след направата на статуетката, а при самото отливане, което се документира от наблюденията върху техниката и технологията. Тези паметници са били вече обект на внимание на А. Лихачьов, А. Спицин, А. Монгайт, Л. Рутковска, Л. Пугаченкова, Л. Ремпел, А. Халиков и др[2]. Според изследователите находките са съсредоточени главно на територията на Волжско-Камска България, Средна Азия, Алтай, Казахстан и земите около Северното Причерноморие и Дон. Най-пълно материалът е събран и интерпретиран от А. Халиков, който при това дава и свой вариант на типологията му.

В нашето изследване прибавяме още един паметник, намерен при р. Северски Донец, съхраняван в Донецк и предоставен ни любезно за публикация от М. Швецов[3]. Проследявайки иконографията на изображенията, предлагаме типология, която се отличава от тази, предложена от А. Халиков. Паметниците се разделят на две основни групи според признака на едно- или многоглавие. В първата влизат едно- или многофигурни изображения и композиции, в които всяко изображение има само по една глава. Във втората са включени изображения, при които върху едно тяло има две и повече глави. А според иконографията на всяко изображение се срещат яздещ (яздеща), обикновено животно; стояща женска или мъжка фигура с уродства; жена (по-рядко мъж) с глава на дете в едната вдигната ръка или с глава на дете вместо едната гръд; бременна жена, държаща едната си ръка върху изпъкналия корем; жена, раждаща дете, чийто глава е под лоното ѝ, а пъпната връв преминава вертикално през тялото до вдигнатата една ръка, където завършва с глава на второ дете; андрогин, при който предната страна е женска, а задната – мъжка; и накрая, четириглав идол, какъвто е намерен в Стара Рязан – единственият открит in situ, върху гървен стълб, с остатъци от жертвоприношение пред него.

Статуетката от Северски Донец от една страна се отнася към андрогинния тип, тъй като има една мъжка и две (?) женски страни, с познатата поза на вдигната ръка и раждането на детската глава от лоното. Но от дру-

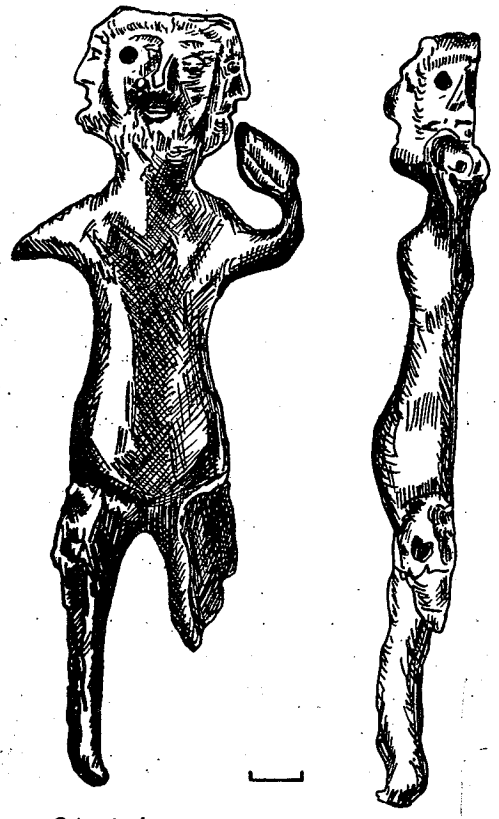

Обр. 1. Фигурка от Северски Донецк.

га страна главите са три, а не две, както при андрогините. Според изследователите някои статуетки представляват само половинки от цялото изображение, така че паметникът от Донецк може би дори има четири, а не три глави, с четири тела от четирите страни, подобно на четириглавия идол от Стара Рязан. Уродството при статуетката от Донецк се изразява най-отчетливо при едната мъжка страна, при която брадатото и мустакато лице е с едно полуотворено и едно отворено око и инвалидна дясна ръка с чуканче малко под рамото. Следващата по посока на часовниковата стрелка страна на статуетката е женска, представяща сцената на раждане, с повреди по лицето и липсваща лява ръка; и последната запазена страна е отново женска, с гърди, изпъкнал корем и вдигната лява ръка (с детска глава?).

Прави впечатление, че някои от описаните иконографски типове влизат в почти всички паметници. Това специално се отнася до коничната шапка, срещана както при едноглавите, така и многоглавите изображения, до предаването на заплетената в една или две плитки коса, до начина на схематичното представяне на очи, вежди, нос и уста. Но още по-впечатляващо е постоянната почти иконография с гете (прегърнато пред гърдите, или представено само с глава на мястото на едната гръд, или в едната вдигната ръка), иконографията с изброените уродства или разкрачената поза на яздещ (яздеща). Заедно със съвпадащото като територия разпространение еднаквите иконографски признаци и техника и технологии са действително солидни аргументи за причисляването на "уродите" към една и съща култура и едно и също време – IX-XI в., за което са съгласни повечето от учените.

Но съществуват и други мнения. Л. Рудковска смята две от статуетките за по-ранни от IX в. и са иранско влияние. По повод на четириглавия идол от Стара Рязан А. Монгайт изказва мнението, че този славянски идол, пред който са се извършвали жертвоприношения на езически култ, е при съществуващо двуверие, след като сред остатъците на жертвата е намерено и кръстче, а върху светилището е построена по-късно църква. А. Халиков е най-категоричен за принадлежността на "уродите" към тюркската култура, при това към нейния западен клон. Според него те са свързани, подобно на сходните им номадски изваяния (т. н. "каменни баби") с култа на прадедите. Ученият аргументира това с някои предания на волжските и други българи, при които уродството на културния герой е свързано с космогоничните и генеалогични вярвания на тюрките и тюрко-угорските племена. Специално като паралел в митологията на тюркските народи ученият цитира легендата за прародителя им. Това било момче, което при нападение на враговете единствено останало живо, макар и с отсечени от тях нозе и ръце, защото една вълчица се грижела за него и дори забременяла и родила десет души, които станали прадеди на тюрките. При друг вариант това било не момче, а дъщерята на шанюя, която пък се съединила с вълк и така тръгнало племето. Тези две легенди са близки със сюжета на т. н. "Маклашевска ездачка" и на статуетката с ездача от Беговат, при който има още едно малко изображение на човек.

Несъмнено подобни композиции са свързани с митологичните вярвания на народите, създатели на съответната култура и на изображенията на "уродите". Тези народи са приели богатото митологично наследство на обкръжаващите ги ирански, угро-фински и други народи. Затова, наред с цитираните от А. Халиков тюркски генеалогични легенди (като например куците горски духове "шурале" при някои татари, волжските българи, башкирците и покровителя на ловците от Северен Алтай, куц гърбен идол) следва да се привлече обширен слой митологични вярвания от домюсюлманския период. Така например таджиците вярват в демони-лашкар, един от които или всичките са куци[4]. Кръгът от сходни вярвания може да се разшири неограничено, тъй като те имат конвергентно разпространение почти при всички народи, митологии, вярвания и пр.

Но как все пак следва да се тълкува изобразеното уродство, какъв е неговият произход, семантика и предназначението на тези фигурки? На всички тези въпроси ще се опитаме да отговорим в следващите редове.

Несъмнено е, че "уродите" са свързани с повествования, в които влизат много персонажи, говори се за взаимоотношения със зверове, раждане на необикновено дете от жена или андрогин. За да свържем всички тези елементи заедно, трябва специално да се спрем на връзката с животното в митологичните вярвания. При много народи, както в цитираната генеалогична легенда за момчето прародител и вълчицата, животното е съпоставено с космогоничната структура на света и представя една от неговите сфери. В дадения случай вълкът (вълчицата) е класификатор на хтоничния свят, затова отсичането на крайниците на гета от враговете и съединяването му с вълчицата носи семантичната натовареност на жертвоприношение на долния свят, осигуряващо благополучието на социума, раждането на деца, плодородие и пр., като едновременно това е стимулатор на природата. Уродът играе особена, решаваща роля за осигуряването на това благополучие. Той е надарен със сакрални качества и предмети и сам е плод на връзката и съединяването на човек и митологично животно-класификатор или на андрогин. Самите изображения на "уродите" прекрасно илюстрират последното.

Иконографията на "урода" като ездач на барс (подобно на Маклашевската ездачка), вълк или куче е свързана с еволюцията на представите за зооморфния прадед или роднина. За пример ще приведем само персонажи от славянския фолклор, като Иван Царевич, Иман Сученко, Медведко, Милош Кобилич, Змай Огнен Вук и др. С това искаме да кажем, че "уродите", в това число и андрогините, може да притежават глава на животно (ср. египетския Хор, индийския Ганеша, християнския Христофор и др.). По-нататък някои от тези подобни същества придобиват демонични черти или изпълня-

ват различни функции при героя – от чудесен помощник до ездитно животно. В някои случаи раждането на подобно същество, плод на връзка с долния свят,според вярванията нарушава хармонията и реда в света и внася хаос. Затова, според наблюденията на Д. Станчев върху един некропол от Русенско с прабългарски елементи[5] и според цитираната литература, новородените с някакво уродство са били умъртвявани и положени с лице към земята, за да не се върнат на земята и вредят. По митологичните вярвания "уродът" затова се отправя в отвъдния свят по река, на дърво, на животно (вълк, птица, елен, кон).

Особената предназначеност на роденото по този начин същество с признаци на животно била подчертавана и усилвана чрез акта на вторично осакатяване. Затова наличието или нанасянето на някакъв вид недъг, сакатост и белег е признак на медиаторската същност на подобно същество[6], посредник между два свята, което отчетливо се проследява в някои християнски сюжети също. В тях детето, родено като плод на инцестна връзка и с някакъв специален белег, се пуска в кошница да плува по река, езеро, море и пр. Чрез редица изпитания това дете проявява сакралните си и вълшебни качества, и загубвайки демоничните си черти, в християнските легенди придобива ореола на светия[7].

Особено внимание трябва да се обърне на факта, че някои "уроди" са представени като андрогини, с една мъжка и една женска страна, или пък жената ражда дете, като родителите са уроди, със сакати или липсващи крайници, очи и пр. Богатият паралелен материал от древността в изобразителното изкуство и митологията показва, че инцестът и хиерогамията се смятат от древните като висш акт на творение, на осигуряването на благополучието на природата и социума, на ред и добро, чрез плода на връзката – необикновеното сакрално същество-урод, белязано с това за бъдещите си подвизи и изпитания, културен герой и закрилник на племе, род и семейство[8].

Последната иконография на "уродите", на която ще се спрем, е тази на многоглавите идоли. Съпоставката с митологичния материал показва, че това са космогонични вярвания за структурата на света, разделен на три сфери и неговите посоки по хоризонтала, на една цялостна картина на света, в която светлината се допълва и бори с мрака, мъжката същност – с женската, доброто – със злото.

В многочислените сюжети на митове и легенди за инцест и хиерогамия "уродите" се оказват плод на връзка между близки роднини и са необикновено родени същества, прадеди на семейство, род, племе, поради което стават защитници на съответния социум, крепост, град, местност, държава.

Приведените примери на статуетки на "уроди" и митологичният материал, разкриващ генезиса и семантиката им, показват, че "уродите" са култово-магически предмети, свързани с космогонично-календарните представи и обреди и генеалогичните предания на народите в древността, в това число и на прабългарите. Това са изображения на прадеди, културни герои и демони-покровители на отделния индивид и на цели социуми. В някои случаи, подобно на идола от Стара Рязан, е съществувало светилище, където култово са били почитани изображенията и са били извършвани жертвоприношения. Индивидуалното им предназначение като закрилници на човека е запазено в т. н. "хайкал" – женско украшение при узбеките, планинските таджици и др., което се превежда като "статуя"[9]. Те били носени постоянно като големи медальони на гърдите, напомнящи със силуета си човешката фигура, като статуетка в центъра на гердан или сред мънистата, закачени и преметнати през рамото или в кутийка и кесия. Размерите на известните до сега статуетки на "уроди", при което само една е голяма, позволяват да се предположи, че това са били в повечето случаи родово-семейни и индивидуални културни предмети.

1 *А. Н.Островский.* Об уродцах из Билярска, с. Змиево Чистопольского уезда. Казань, 1896.

2 *А. Лихачев.* Бытовые памятники Волжской Болгарии. Спб., 1876, с. 18, 46 и др.; *А. Спицин.* Уродливые медные статуэтки. – ИАК, вып. 29, Спб., 1909, 142-152; *А. Монгайт.* Бронзовая статуэтка из Старой Рязани. – КС ИИМК, вып. XII, М., 1951, 130-133; *Л. Рутковская.* Бронзовая статуэтка из Беговата. – СА, 1, 1968; *Г. Пугаченкова*, Л. Ремпель. История искусства Узбекистана. М., 1055, с.155; *А. Халиков.* Из истории ранних булгар. Казань, 1981, 8-20.

3 Изказваме му нашата сърдечна благодарност.

4 *О. Сухарева.* Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков. – В: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975, с. 55.

5 *Д. Станчев.* Прабългарски компоненти в погребалния обряд и инвентара на ранносредновековните некрополи в Русенско. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Шумен, 1986, с. 248.

6 Най-характерният пример е Едип в това отношение. Вж. също *Й. Мороз.* Символика на кръвосмесителството в средновековната християнска литература. – Etudes balcaniques (под печат).

7 *Й. Мороз.* Цит. съч.

8 Пак там.

9 *О. Сухарева.* Пережитки демонологии, с. 33.

КОСТЕН ГРЕБЕН С РЕЛЕФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ СИЛИСТРА

Константин Тотев

Провежданите през последните години системни археологически разкопки в старобългарските столици и редица други средновековни градове и селища позволиха с повече увереност да се осветлят различни страни от материалната и духовна култура у нас през годините на византийското владичество (1018-1185). За това особено допринасят откритите редица художествени изделия на византийския импорт от скъпи метали, клетъчен емайл, стъклена смалта, слонова и обикновена животинска кост, стеатит и различни видове полускъпоценни камъни. Постъпили по археологически път, тези находки имат важно предимство при класификация паметниците на византийската малка пластика[1] и установяване на критерии както за датировката, така и за определяне на ателиетата в Цариград и Солун, или в някои провинциални центрове на византийската империя и съседните на нея страни[2].

Такъв е характерът на един рядък гребен с релефна украса, изработен от обикновена животинска кост, който беше намерен при разкопките на северната крепостна стена на Силистра[3]. От него е оцеляла малка част с размери: 7,2x5,2x1 см. Върху двете страни на обрамченото с перли изобразително поле са изрязани в нисък релеф двама гладиатори и двойка лъвски фигури (обр. 1). По отношение формата, орнаменталната украса и лъвските изображения гребена има близко сходство с един много известен екземпляр, открит при разкопките в Коринт[4]. За това преди всичко насочва оцелялата задна част на една от срещуположно представените лъвски фигури. Предложената реконструкция на изображенията от тази страна на гребена позволява с повече увереност да установим и неговия точен формат и размери: 9x12 см. (обр. 2). От разкопките в Коринт са открити още два релефни гребена със същите изображения[5]. Много близки са и лъвските фигури, разположени симетрично в кръгли медальони, върху едно сандъче от слонова кост[6].

Лъвските изображения са любимата персонификация на византийските владетели и най-често се явяват като символ на тяхната царственост и самодържавие. Олицетворяващи победите на императора, те се превръщат в основен иконографски тип от триумфалния цикъл на дворцовото изкуство на Византия[7]. Не случайно в сюжетите "Единоборство", "Лов" или "Терзание" преди всичко участват лъвски изображения, известни от широк кръг константинополски паметници. Такъв смисъл и преди всичко паради характер носят лъвовете, изрязани върху гребените от Силистра и Коринт.

По-голям интерес повдига сцената "Гладиаторски игри" от другата страна на гребена, също свързана с императорската тематика във византийското изкуство през Македонския ренесанс. Този сюжет е познат върху константинополски ковчежета от X-XI в., облицовани с плочки от слонова кост[8] и един стеатит със същото предназначение от музея Виктория и Албърт в Лондон[9]. При тях всяка войнска фигура е изпълнена на отделна пластинка в късноантичен маниер, с подчертаване на мускулатурата, малък шлем, къса туника, плащ, пристегнат на дясното рамо, кръгъл щит и къс меч. Двете фигури върху гребена от Силистра, обърнати в профил една срещу друга са моделирани в скъсени, приземисти пропорции, статична диспозиция и пълно бойно снаряжение, в напрегнат и драматичен момент от двубоя. За това най-вече допринася симетричната композиция. Добре личи как левият войн е изтървал щита си, обкован с кръгли нитове и яростно напада с меч и копие. Войникът отдясно държи насочено копие с флагче и се прикрива с малък кръгъл щит, показан от вътрешната страна, както при войнската фигура върху гребена от слонова кост от Саркел[10]. Идентичното облекло и въоръжение на фигурите несъмнено говорят за гладиаторски игри (двубой), които според една миниатюра в хрониката на Скилица Кедрин са се провеждали на хиподрума пред самия Василевс (обр. 3)[11].

Войнските фигури, участващи в гладиаторския бой на гребена от Силистра са работени многопланово в нисък релеф, както две пластини от обикновена кост с подобни изображения от X и XI в., открити при старите разкоп-

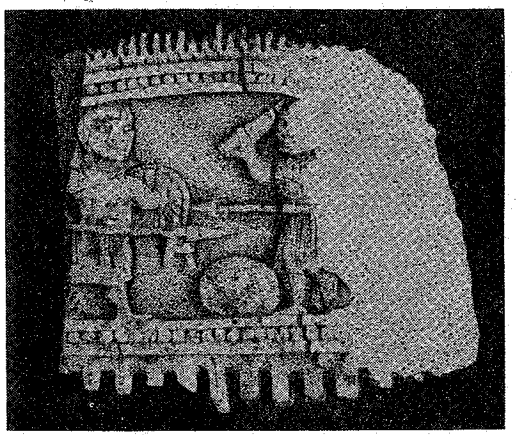

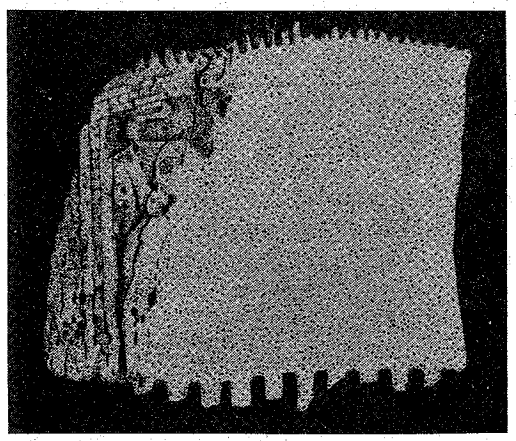

Обр. 1. Костен гребен от Силистра, XI в.

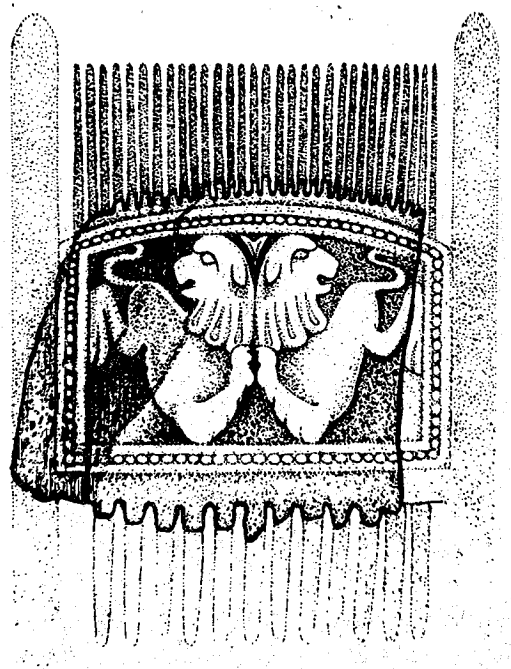

Обр. 2. Графична реконструкция на гребена от Силистра (едната страна).

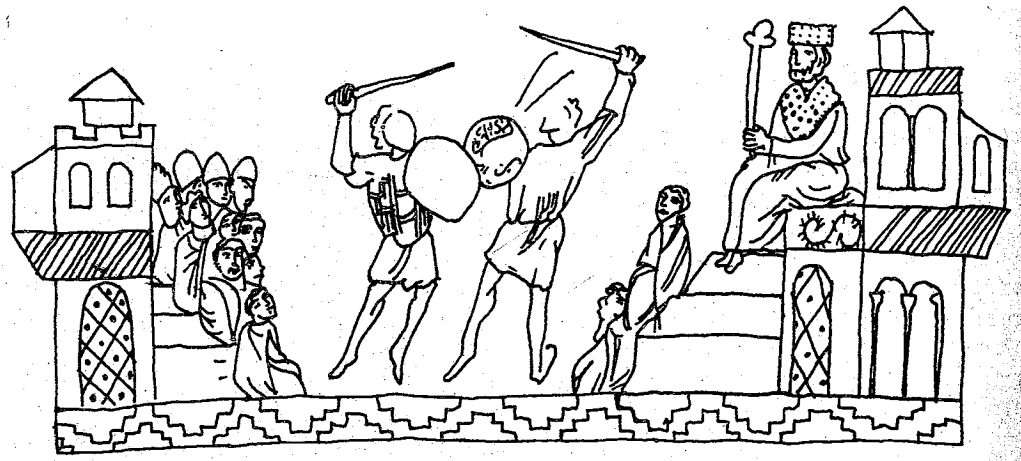

Обр. 3. Сражаващи се на хиподрума гладиатори пред император Никифор Фока. Миниатюра от хрониката на Скилица. Втората половина на XIII в.

ku на Херсонес[12]. Такъв характер имат и сцените върху гребена от Нюрнберг, отразяващи конен двубой и надбягване с колесница[13], свързани с императорския триумф на хиподрума. Това е ставало най-тържествено, по време на празничните игри, в които понякога е участвал и самият владетел. Състезания, демонстриращи войнско умение са се практикували и в някои византийски военни лагери.

Темата "Гладиаторски игри" е известна от композицията върху ковчеже от слонова кост от X-XI в., съхранявано в музея Метрополитен[14]. На него върху една от пластините е изрязан на трон император, а върху други – сражаващи се гладиатори, на коне и пеши. Засега самостоятелен епизод от този цикъл е известен само на силистренския гребен.

Изтъкнатите основания позволяват да настояваме за импортния характер на гребена от Силистра. По всяка вероятност той е бил изработен в някои от провинциалните центрове на Византия през XI или най-късно в началото на XII в. Очевидно по време на византийското владичество в България редица градски центрове установяват тесни контакти с византийската столица и се създава широка възможност за проникване на византийската художествена култура. Ярък пример за това са писмата и подаръците, които са си разменяли византийският писател Йоан Цец (1110-1180) и неговият приятел, силистренският митрополит, напуснал Цариград около 1140 г. Последният, знаейки изтънчения вкус на прочутия цариградски аристократ, му изпраща кутия за мастилница от кост, украсена с релефно скулптирания цикъл от "Деянията на Дедал"[15]. В тази светлина гребенът от Силистра разширява кръга на тази група изделия на византийското косторезно изкуство и свидетелства за разпространението на творби със светски характер в провинциалния византийски бит.

1 *А. В. Банк.* Прикладное искусство Византии IX-XII в., М. 1978.

2 *А. В. Банк.* Два памятника мелкой пластики из Фессалоники. – ВВр. XXIX, 1968, 265-268; Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Константинополе, Херсонесе и в Болгарии. – ВВ, VII, С, 1981, 108-123; Об одной группе византийских стеатитов. – Зограф, 13, 1982, 7-8; Константинопольские образцы и местные копии. – ВВр., XXXIV, 1973; Образец и копие в прикладном искусстве Византии X-XIV в., (Региональный и социальный аспекты) – В: ГЭ Восточное Средиземноморье и Кавказ IX-XIV вв, Л., 1988, 67-77.

3 За постъпването на гребена не разполагаме с точни стратиграфски данни. Намерен е в изкопите след разкопките през година е продаден на Н. Георгиев от Шумен, който от своя страна го предава за откупка в музея на гр. Добрич.

4 *G. R. Davidson.* The Minor Objects. Corinth, V.XII, Prinston – New Jersey, 1952, No. 1301; *А. В. Банк.* Гребень из Саркела-Белой Вежи. – МИА, т. 75, 1959, рис. 8.

5 *А. В. Банк.* Гребень из Саркела..., рис. 9.

6 *A. Goldschmidt, K. Weitzmann.* Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII j., I Berlin, 1930, Taf. LXVII, 116.

7 *В. П. Даркевич.* Светское искусство Византии, М., 1975, с. 187-191, обр.286-288, 290, 291.

8 *A. Goldschmidt, K. Weitzmann.* Op. cit., Taf. XX, 33c; XXXI, 49e.

9 *J. Kalavrezou-Maxeiner.* Byzantine Icons in Steatite, W., 1985, Pl. A-28.

10 *А. В.Банк.* Гребень из Саркела-Белой вежи..., рис. 13.

11 *L. Beylié.* L'habitation byzantine., Paris, 1902, p. 110.

12 Византийский Херсон. Каталог выставки., М., 1991, № 102;*В. П. Даркевич.* Цит. съч., с. 275, обр.391

13 *А. В. Банк.* Гребень из Саркела..., рис. 6.

14 *A. Goldschmidt, K. Weitzmann.* Op. cit., Bd. I, Taf. VI, 12.

15 ГИВИ, т. 22, с. 106, писмо 6.

ОЛОВНА АМПУЛА ОТ КРЕПОСТТА "КРАСЕН" КРАЙ ПАНАГЮРИЩЕ

Димитър Топтанов

През 1989 год. при провеждане на редовните археологически проучвания на западния сектор в цитаделата на крепостта бе открита оловна ампула[1]. Културният пласт на това място не е еднороден и съдържа в себе си материали, които се включват в общите граници на XI-XIV в., т.е. времето, в което трябва да отнесем и намерения паметник, без да можем при тази ситуация да определим с по-голяма точност неговата датировка.

Разглежданата от нас находка принадлежи към една група изделия от сравнително евтин материал, характеризиращи се с известна грубост и примитивност на изображенията, което показва, че имаме работа с предмети изработвани и получили широко разпространение в християнския свят. Въпреки това, на територията на нашата страна са известни и публикувани само няколко ампули, произхождащи от Велико Търново[2], крепостта Перперек – Кърджалийско[3], Мадара, последната обнародвана от Н. Овчаров, който споменава за още три, произхождащи от Асенова крепост, Мелник и Цепина[4]. Залеская публикува една подобна ампула, като споменава за наличието на още две в Ермитажа и трите донесени от Константинопол и една от Херсонес[5]. Сравнително малкият брой на тези паметници определя и интересът, който съществува към тях при изследването на средновековното българско изкуство и култура и религиозните вярвания в периода на Второто българско царство. Ампулите са съхранявали миро или други лечебни течности и се свързват по произход с ателие в гр. Солун. Върху тях са представяни допоясни образи на солунски светци – мъченици, обикновено на св. Димитър, Теодул, Матрона, Теодора и др. Така на тези от Велико Търново[6] и Перперек[7] са изобразени св. Димитър и св. Теодора, на едната страна на мадарската също св. Димитър[8], а на тази от Ермитажа св. Матрона и св. Теодул[9], като тяхната датировка се свързва с времето XII-XIII в., а В. Герасимова на основата на аналогии с някои монети, ги поставя в третата четвърт на XIII в[10]. Ампулите се употребявали масово още в IV-VII в. и се свързват с определени центрове в Сирия, Палестина и Египет. Но голяма част от тези центрове прекратяват своето производство в VII в., от една страна поради нахлуванията на арабите, а от друга – производството им се прекъсва в периода на иконоборството. Тази традиция се възобновява, макар и в по-скромни мащаби чак в X в., когато се появяват и някои нови центрове, какъвто е случаят с гр. Солун.

Разглежданите от нас паметници се различават коренно от ранновизантийските и затова изследователите ги свързват основателно с периода XII-XIII в. Самите ампули са еднакви по форма, с известни различия в размери-

Обр. 1. Ампулата от Красен (една страна).

Обр. 2. Ампулата от Красен (друга страна).

те и в някои детайли, касаещи формата на устията и разположението на дръжчиците, както и в украсата по периферията. Представляват кръгло сплеснато тяло (резервоар) с две малки симетрично разположени дръжчици, които свързват тялото с устието, обикновено с цилиндрична или фуниевидна форма.

Ампулата от "Красен" е с размери – височина 5,5 см и диаметър на тялото 4 см. Сравнително добре запазена, като от едната страна липсва част от устието. Изображенията и надписите са лошо отпечатани, на места почти напълно изтрити, което прави доста трудно тяхното разчитане. Бюстовите изображения са разположени в средата, в кръгло поле, ограничено с плитка релефна линия. Периферията завършва с тесен, слабо издаден ръб, с насечки. Полето между образите и периферния ръб е запълнено с редуващи се от изпъкнали прави линии триъгълничета, подобно на ампулите от Перперек и В. Търново.

Както отбелязахме, от едната страна устието почти изцяло липсва, като е нарушена и част от образа на светеца. Личи доста добре леко удължения овал на схематично предаденото лице, кръглите очи, носа и устата. Около главата отчасти се вижда тесен нимб, очертан от две линии. Дясната ръка е свита в лакътя, с длан върху гърдите, държаща кръст. Личи слабо лявата длан, отворена насреща. Дрехата е прихваната върху гърдите с кръгла фибула. Други подробности е трудно да бъдат разчетени. Трябва да отбележим, че точното идентифициране на изобразения светец е почти невъзможно, тъй като буквите от надписите са изтрити. Само в десния долен край се очертават в лигатура две букви . Склонни сме, макар и с доста големи резерви, да предположим,, че се касае за св. Матрона, една от почитаните солунски светици (обр.1).

От другата страна устието е изцяло запазено и върху него сравнително отчетливо се вижда кръст, очертан с плитки релефни линии. За съжаление, лицето е почти унищожено и не личат подробности. Над главата две линии оформят шапка, а над нея е разположен нимб. Не личат никакви букви, което не позволява да се определи с точност изобразеният светец, но по аналогии с другите подобни паметници можем да предположим, че това е образът на най-почитания солунски светец – Димитър. Дрехите са предадени с релефни линии, а до известна степен личи дясната ръка с кръст пред гърдите (обр.2).

Но въпреки всичко, по форма, предназначение и иконографски особености, ампулата от "Красен" е идентична с посочените по-горе паметници, които се отнасят към един и същи период – XII-XIII в. и са продукт на едно и също ателие, локализирано в гр. Солун. Разглежданите находки са открити и придобити случайно, а не в определена археологическа среда, което оставя открит въпросът за тяхната по-точна употреба. Може би известен отговор дава подобен паметник, произхождащ също така от крепостта "Красен". През 1978-79 г. при проучване на ранновизантийската сграда в северозападния външен сектор на крепостта, в насипа натрупан над нея, се попадна на малък некропол (до този момент са разкрити 19 гроба), който по откритите находки се включва в хронологическите рамки на XII-XIV в. Некрополът е християнски, погребаните са полагани направо в земята, в посока запад – изток, с ръце скръстени върху кремнатата област или гърдите. От особен интерес за нас е един от гробовете – № 4. Той е детски, като в областта под лявата ключица бяха открити заедно оловна ампула (силно повредена, без да личи нищо върху нея), малка железна култова брадвичка, цилиндрично мънисто от стъклена паста с геометрична украса в различни цветове и една продупчена и напълно изтрита медна монета[11]. За нас всички тези предмети са били носени приживе, било на връв около врата или (което е по-вероятно) пришити към дрехата на погребаното дете, т.е. не дарове нарочно поставени след погребението. За това са и двете малки дръжчици на ампулите, за да могат да бъдат пришивани или нанизвани. Тоест, те са изпълнявали ролята на муска, на талисман, и заедно с другите предмети (имам предвид особено култовата брадвичка) са носени с определени целебни или заклинателни цели.

[1] Проучванията на крепостта "Красен" водят началото си от 1976 г. и в тях участват и колегите А. Меламед от НИМ и Г. Абдулов – уредник в ГИМ – Панагюрище.

[2] *Писарев Ат.* Оловна ампула от хълма "Царевец" във В. Търново – Археология, 1976, № 1, с. 46-49.

[3] *Герасимова В.* Два археологически паметника от Източните Родопи – Родопски сборник, т. VI, с. 133-141.

[4] *Овчаров Н.* Още за култа към св. Димитър през Второто българско царство – сп. Векове, 1987, № 1, с. 16-18.

[5] *Залеская В. Н.* Группа свинцовых ампул – Эвлогий из Фессалоники. – Советская археология, 1980, № 3, с. 263-269.

[6] *Писарев Ат.* Цит. съч., с. 48, обр. 3 и 4.

[7] *Герасимова В.* Цит. съч., с. 136, обр. 3, 4, 5 и 6.

[8] *Овчаров Н.* Цит. съч., с. 16-17.

[9] *Залеская В.* Цит. съч., с. 265, рис. 3, 4.

[10] *Герасимова В.* Цит. съч., с. 140.

[11] *Топтанов Д., Меламед А., Абдулов Г.* – Разкопки на крепостта "Красен" край гр. Панагюрище, Пловдивска област (1976-1988 г.) – Известия на музеите от Южна България (под печат).

ДВА ПАМЕТНИКА НА ИЗКУСТВОТО ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ КОПСИС

Иван Джамбов

Археологическите проучвания и наблюдения установиха, че в цитаделата на "Аневско кале" и нейното подградие е кипял богат духовен живот. Доказателство за това са не само стенописаните църкви, но и някои находки на християнския култ. Впрочем за наличието на духовни лица тук свидетелстват и намерените надписи-графити. Върху някои тухли от некропола около църква № 3 е изобразен кръстен знак и монограма на Христос.

При разкопките попаднахме на два много интересни паметника, свързани с християнския култ. Първият от тях представлява половинка от бронзов кръст-енколпион. Раменете му се разширяват в краищата. Лицевата му повърхност е гладка. Очевидно той е бил излят. До нас е достигнал в добро състояние, като само горната част на вертикалното рамо е покрита с корозия, без това обаче да е нарушило фигуралната композиция. Като цяло тя отразява класическия тип на сцената с Разпятието. Фигурата на Христос заема почти цялото пространство. Техниката на изпълнение е чрез гравиране с остър предмет върху металната плоскост. Композицията започва с малък равнораменен кръст, врязан върху нимба на Христос. Всъщност най-вероятно това е горният край на дървения кръст, върху който е приковано тялото. Доказателство за това са двете успоредни врязани ивици под разпънатите ръце, и постамента, върху който той е стъпил.

Фигурата е представена права, а главата е във фас, леко наведена надясно. Интерес предизвиква изражението на лицето, към което явно се е стремил гравьорът. То е слабо и продълговато. Носът е очертан с една права линия, а устата е малка. Косата се спуща до челото. Брадата е показана чрез малки прави резки, разположени гъсто една до друга. Нимбът се опира в горната част на раменете. Ръцете са опънати. Тялото е покрито с дълга дреха. Тя е подчертана в горната и долната част с орнаменти от типа "рибена кост". Добре личат пръстите на лявата ръка. Палците са раздалечени, с което вероятно е подчертано приковаването на дланите.

Особено изразително са представени долните крайници. Те са голи малко под колената. Пръстите са много добре подчертани, симетрично разположени и създават илюзия за обем. Цялата фигура действително стои като прикована (обр. 1).

Под хоризонталното рамо на гравирания кръст, върху което са разпънати ръцете на Христос, е изписан и неговият монограм в познатата ни формула IC-X(C)NH-KA. Липсва само буквата "С" от съкращението Х/ристо/с. Всички букви са почти еднакви по големина. Размерите на енколпиона са: дълж. 7 см и ширина 4,7 см. Дебелината е 0,6 см. Подобни кръстове са известни от почти всички по-големи средновековни градове и селища в средновековна България[1]. Датират се

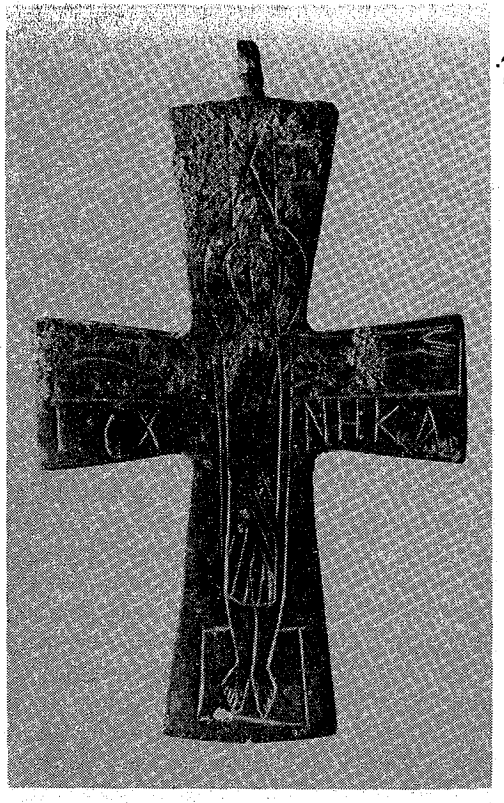

Обр. 1. Кръст-енколпион (лице).

в широките хронологически граници XI-XIV в. Археологическата среда на намиране ни дава основание да го отнесем в XIII-XIV в. Но производството и разпространението на такива кръстове е широко застъпено и през XI в., към което време той би могъл да бъде датиран по стилови белези.

Другата находка е уникална по своя характер и техника на художествено изпълнение. Нейната форма и сюжетна композиция ни дават предпоставки да я свържем с ритуалните съдове (може би потир)[2]. От него са запазени две малки части, по-голямата от които е с размери 4,5 см.

Има обаче и друго предположение, което също не е лишено от основание[3].

Композиционно предметът се разполага на две нива. Едното е плоско хоризонтално, а другото – плоско вертикално. Върху тях вероятно е представен скулптиран християнски храм. За това съдим от вертикалните колони, върху архитравите на които е стъпила аркадата. Тя е украсена с геометрични орнаменти. В ъглите са изобразени малки ангелски главички. Между колоните, в центъра под арките, са представени релефни бюстове на светци. Може да се предполага, че е отразена сцената Исус Христос с 12-те апостоли. В центъра на запазената част стои фигурата (бюста) на архангел Михаил. Всъщност обаче, централна е била фигурата на Христос. Сега той стои вляво от архангел Михаил. Представен е седнал на трон, с ръце подпрени на ръкохватките. Облечен е в дълга дреха (мантия). Лицето е във фас, а косата е буйна и къдрава. Около главата му има нимб. В двете страни личат следи от няколко букви, които вероятно са от името, но поради слабия релеф са трудно четливи.

Вдясно от Христос, както споменахме, е изобразен архангел Михаил. Той е обърнат 3/4-ти наляво към Христос. Добре личат дългите крила, дясното от които се спуска надолу. Фигурата е представена в свито положение. На главата личи качулка, спускаща се до раменете. Нимбът е обикновен. От двете му страни е изписан монограмът на светеца. Може да се предполага, че от противоположната лява страна на Христос е стояло изображение на архангел Гавраил.

Вдясно от фигурата на архангел Михаил има трети бюст. За съжаление предметът тук е счупен, като липсва по-голямата част от главата. Тялото е 3/4-ти обърнато наляво, а ръката е свита в лакета. Встрани от фигурата е изписано името Петрос, което предполага, че тази фигура е на св. Петър.

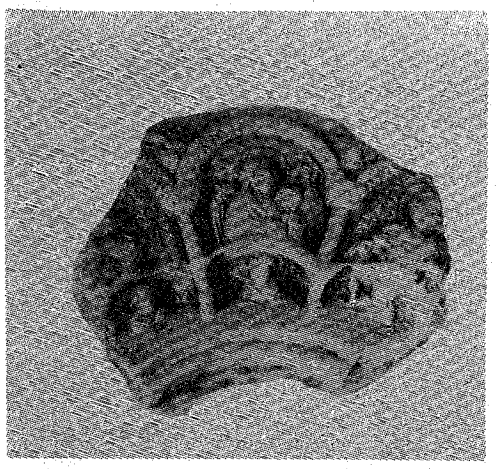

Обр. 2. Ритуален култов предмет (лице).

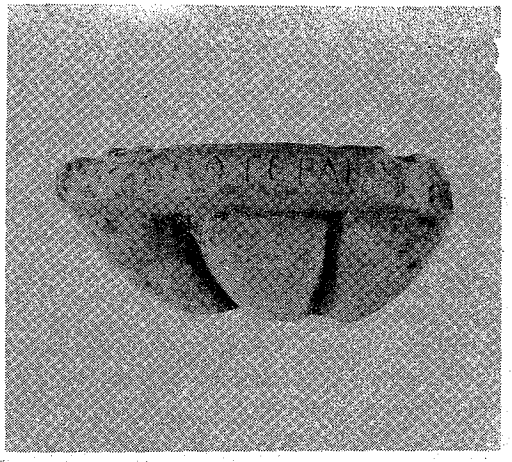

Обр. 3. Ритуален култов предмет (опако).

Буквите "Т" и "Р" са вплетени в монограм (⊤Þ).

Под всяка една от тези по-големи фигури, между колонадите, са представени бюстове на други светци. Лицата им не са добре запазени, но личи, че са възрастни, с бради. Косите са буйни, вдигнати нагоре на къдрици. Наметнати са с мантии (епитрахил), горните части на които се кръстосват. По тях личат "вързани" кръстове. Главите са увенчани с нимбове. Фигурите са във фас, като само тази, под бюста на Христос е с вдигната за благословия ръка. В малките полета между главите са изписани с миниатюрни букви имената на светците. Те са трудно четливи, но по запазените от тях може да се предполага, че под бюста на св. Петър е представен св. Димитър, под бюста на архангел Михаил е фигурата на св. Георги. Буквите от името на третия светец във втория ред са се заличили. За него може да се предполага, че също е светец-войн. Вдигнатата за благословия ръка обаче предлага и друго обяснение, а именно, че тази фигура е на св. Йоан (обр.2).

Начинът на изписване на буквите е характерен за средновековната епоха. Писмото е уставно, буквите са еднакви по големина за всеки светец поотделно, в зависимост от мястото, с което се е разполагало. Така монограмът на архангел Михаил е изписан с по-големи букви, а тези от долния ред, с по-малки. По този начин са изписани повечето известни каменни надписи и някои подглазурни монограми[4].

Обратната страна на предмета е с канелюирана повърхност и също така е добре огладена. По периферията има широк профилиран ръб, което е дало възможност да се нанесе околовръстен надпис. При сегашното му състояние той включва 6 букви. Първата от тях "О" е вероятно край на предишната дума, тъй като разстоянието между нея и следващите я е малко по-голямо. От другата дума са запазени буквите "ТЕРАМ". От многобройните значения може би най-подходящо би било това със значение на божествен знак. Свидетели сме на равномерно, красиво и уставно писмо.

Любопитно е да отбележим, че едва след два археологически сезона в същата постройка беше открита още една малка част, принадлежаща на същата находка. Върху лицевата страна се е запазила гъговидната извивка от аркадата на храма, заедно с една ангелска главичка. Украсата е същата. Слабо личат и очертанията от релефно

изображение на глава на светец. Отляво на него се забелязват две букви, вероятно от името на светеца. По-сигурната от тях е "Т", но е рисковано само по нея то да бъде възстановено.

Обратната страна е оформена по същия начин, както по-голямата находка. Върху сравнително гладко поле можем да различим общо девет букви, вероятно от три думи. Първата от тях е "MEN" и може би е край на дума. Към това предположение ни насочва фактът, че това буквосъчетание никога не стои в началото на дума. Втората дума позволява да се прочете по следния начин: "ΔΟΖΩ" и би могла да бъде глагол със значение "хваля", "благославям". Последната сричка най-вероятно е "ΤΩ" – от. Няма съмнение, че е отделна от предходната дума, тъй като осезаемо се забелязва, че между тях има оставено по-голямо разстояние. Същото се отнася и до разстоянието между края на първата сричка и втората.

Въпреки оскъдната информация, която ни предоставя гръцкият текст, си позволяваме да предложим следната основна възстановка на съдържанието му: "...(този) божествен знак (е) (за) възхвала от ..." или "... божественият знак (е) благословия от ...". Очевидно този култов предмет е попаднал тук като дарение на владетеля на средновековния Копсис или на духовно лице, обслужващо християнските храмове в цитаделата му крепостта "Аневско кале".

Представената тук находка е действително уникална по своята същност. Изработена е във висшата техника на заобления релеф, а изящността и точността на формите и пропорциите показва, че за целта е използван калъп. Довършителните работи и надписите са нанесени допълнително. Досега на това прекрасно произведение на малката пластика не сме намерили аналог. Стиловите белези обаче, маниерът, материалът и пр. подсказват, че то е изработено в някое от специализираните константинополски ателиета[5]. Намирането му в т. нар. "болярска" сграда, най-представителното жилище в замъка, дава приблизителна датировка от края на XIII и началото на XIV в. От друга страна тя е потвърждение, че притежателят ѝ е бил високопоставено лице с големи финансови възможности, грамотност и вкус към изящното и красивото.

[1] *Л. Дончева-Петкова,* Бронзов кръст от Враца, Археология, XVII, 1985, кн. 2, с. 61, обр. 1 а, б; *Ив. Джамбов,* Средновековното селище над античния град при Хисар, ИБИД, XXXV, 1983, с. 19-21; Вж. също *Л. Дончева-Петкова,* Древноруски кръстове-енколпиони от България, Археология, № 1, 1985, с. 45-56.

[2] По мнение на ст.н.с. Л. Дончева-Петкова. Благодаря ѝ за любезната консултация. Тя изказа също предположение, че предметът би могъл да бъде потир.

[3] То принадлежи на ст.н.с. Е. Бакалова и също е свързано с ритуала. Тя обаче смята, че тази находка е част от кандило. Приятно съм задължен да ѝ изкажа своята благодарност.

[4] *Н. Ангелов,* Патриаршески комплекс на Царевец през XII-XIV в. В: Царевград Търнов, т. 3, С., 1980, с. 106 и сл.; *Н. Овчаров,* Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII-XIV в., Археология, № 3, 1986, с. 33-40 и пос. лит.; *К. Тотев,* За някои паметници на малката пластика от Търнов, С., Сб. Културата на средновековния Търнов, С., 1985, с. 122-131.; *Ат. Попов,* Средновековни надписи, букви, монограми и знаци от Търновската Велика лавра. В: Царевград Търнов, т. 4, С., 1984.

[5] Вж. Искусство Византии в собраниях СССР, М., 1977, т. 2.[5] Вж. Искусство Византии в собраниях СССР, М., 1977, т. 2.

СРЕДНОВЕКОВНИ ЖЕНСКИ НАКИТИ ОТ ТЪРНОВГРАД (края на XII-XIV в.)

Тодор Овчаров

Въпросът за средновековните български накити не се поставя за пръв път. Известни са публикациите на С. Георгиева[1], П. Гатев[2], И. Чангова[3] и др. автори[4], в които се обнародват този вид паметници.

От досегашните археологически разкопки в Търновград са придобити значителен брой средновековни женски накити, които не са цялостно систематизирани и класифицирани.

При обработката на средновековните женски накити от Търновград имаме предвид социалното диференциране на тогавашното общество, напредъкът на занаятите, конкуренцията между майсторите, нарасналото търсене и още някои фактори.

Според материала, търновските средновековни женски накити са от метал, стъкло, кост и глина. Най-многобройни са металните. Те са от мед, сребро и рядко от желязо и злато. Има и накити от бронз, изработвани чрез отливане, доказателство за което са намерените калъпи[5]. При някои екземпляри са полагани филигран, гранули или емайл. Преобладават обиците, гривните и наушниците. Практикувани са украси за диадеми и корони. Някои медни и бронзови накити са посребрявани, а други сребърни са позлатявани.

На второ място по разпространение в града са женските накити от стъкло. Сред тях преобладават гривните. Има още мъниста и пръстенчета. Гривните са изработвани от безцветна, черна, синя, зелена и жълта стъклена паста. Някои са усуквани и украсявани допълнително.

Костените женски накити от Търновград са рядкост. Срещат се игли за коса, мъниста, пръстени и копчета. От царския дворец е известно едно пръстенче от слонова кост, вероятно внесено от Изтока[6].

Малко са и средновековните женски накити, намерени в града от камък. Използвани са полускъпоценни и рядко скъпоценни камъни за апликации в пръстени, обици, наушници и диадеми. От разноцветни камъни са правени мънистата за огърлици. Такива са намирани в двореца и на други места по Царевец[7].

От глина са правени мънистата. Те са по-едри, като някои са поливани с безцветна или едноцветна глеч.

В зависимост от начина на използването женските накити от града са две групи. Едни са носени на главата, а други са за тялото и ръцете. Към накитите за глава принадлежат обици, наушници, начелни украси, украси за диадема, метални пластинки и ситни копченца и мънista за пришиване върху забрадка, както и игли за коса. Най-разпространени са обиците. Носени са от малки момичета, млади и възрастни жени от всички прослойки на феодалното общество. Те са често срещан гробен инвентар. Изработвани са от мед, бронз, сребро и злато. Някои са

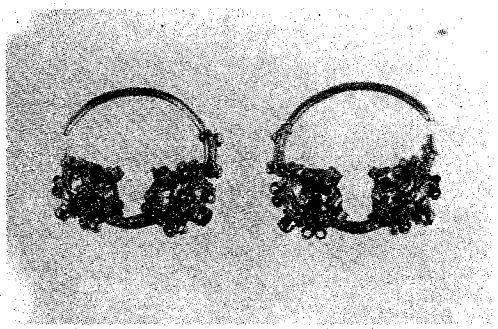

Обр. 1. Сребърни обеци от Царевец (обект XXII).

посребрявани или позлатявани. Златни обици са намерени на Царевец и от некропола на гара Трапезица[8].

Средновековната обица представлява отворена окръжност от тел. Допълнително към нея са припоявани малки сфери, полусфери, конуси и цилиндрични тръбички, както и филиграни. Те обогатяват накита и сочат известно техническо постижение.

Интересни с украсата си са две сребърни, позлатени обици от обекта до Малката порта на Царевец (обр. 1)[9]. Показателни за възможностите на средновековните търновски занаятчии са обиците от с. Драгижево, В. Търновско[10].

Наушниците по форма и декорация приличат на обиците, но имат значително по-голям диаметър, по-тежки са и се окачват на забрадката над ушите, както и на болярската диадема.

Към диадемите са апликирани различни по форма и изпълнение пластинки, конуси, тръбички и други висулки. От царския дворец са известни две кръгли златни пластинки с диам. 1,1 см, с по 3 малки дупчици за апликиране[11].

Подражавайки на жените-аристократки жените от простолюдието украсяват забрадките си с пластинки, копченца и ситни мънисти от мед, бронз или стъкло. Пак като подражание се явяват и т.н. начелни украси (висулки от мед, бронз и сребро).

Иглите за коса са правени предимно от кост[12]. От гроб в притвора на църквата "Св. четиридесет мъченици" са намерени 6 сребърни игли за коса[13]. Били са набодени върху платнена забрадка със сърмени нишки. Специалното украшение на иглата освен, че задържа косата, има и декоративен ефект.

На главите си жените носели платнени забрадки, често с втъкани в плата сърмени нишки. В некропола на гара Трапезица са намерени няколко сърмени украси на ленени и копринени женски забрадки. Приема се, че са апликирани към забрадката, нашити върху ленти широки до 4 см. Забраждането е по особен начин[14], като напомня много за по-късния сокай, който жените от В. Търновско носят чак до средата на миналия век[15].

Към накитите за тялото и ръцете отнасяме гривни, пръстени, огърлици и нанизи, токи, краища и апликации за колани, копчета и торкви. Гривните са най-често срещан накит в града. Изработвани са от стъкло или метал. Стъклените са с кръгло, елипсовидно, триъгълно и полукръгло напречно сечение. Намират се предимно фрагментирани в гробове, жилища и боклучни ями[16]. Стъклени гривни са носели жените по цялото царство[17].

Металните гривни са по-рядко използвани, ако се съди по известните находки от града[18]. Те са от мед, сребро, желязо и от бронз. Последните са леяти, плоски, с отворени и заоблени или остри краища. Другите са ковани или са плетени от тел. Подобни са носени и в други средновековни градове още в годините на Първото българско царство и през XII-XIV в[19].

Пръстените са работени от благородни метали и от бронз. Основен елемент при тях е халката, към която може да е апликирана или едновременно отлята плочка с гравирани инициали или орнаменти или с гнездо за камъче. В патриаршеския комплекс е намерен златен пръстен с рубин и диаметър 1,8 см[20].

Метални женски пръстени са обнародвани и от другаде[21].

От терасата източно от патриаршията е намерен частично запазен пръстен от кост[22], а от двореца е посоченото по-горе пръстенче от слонова кост[23]. Костените пръстени са рядко срещани в града, може би заради по-трудната им изработка.

Под забрадката, в широкото деколте на горната си дреха, жената носела нанизи от дребни и по-едри мънисти от стъкло, глина и рядко от кост. От патриаршеския комплекс са събрани множество черни и зелени мънисти от нанизи, редувани с по няколко дребни морски охлювчета. Нанизът е носен на 2-3 реда[24].

Някои от търновските болярки са носели огърлици от скъпоценни камъни. Такава е намерена в началото на века на Царевец, но не е запазена[25]. Плътна метална огърлица, украсена със скъпоценни камъни, е изобразена на Ирина в Боянската църква[26].

Дългата горна дреха, носена от жената в средновековието, трябвало да се пристегне в кръста с колан от различна материя. От некропола на г. Трапезица е известен сърмен колан[27]. Практикувани са и кожените колани, с обикновена от желязо или от бронз тока.

От двореца са известни 2 златни коланни украси[28]. Първата е тока, а втората завършък. В специални гнезда са вградени скъпоценни камъни.

Пак от търновския дворец е намерена бронзова апликация за колан с позлата[29]. Полето, в което е представена женска фигура с кошничка и цвете, е запълнено с емайл. Тези образци са показателни за творческите способности на търновските златари от XII-XIV в.

От Търновград са известни още бронзови коланни токи и апликации. Токите са едноклетъчни или двуклетъчни, с правоъгълна, трапецовидна, елипсовидна или кръгла форма.

За закрепване на женски колани през XIV в. са използвани и пафти. Те са по-малки в сравнение с тези от Възраждането. От царския дворец са намерени 5 пафти[30]. Две от тях са бронзови, леяти, заострени при едната страна, с кука или халка за прикрепване. Останалите имат листовидна форма и релефна рамка по периферията. Навярно пафти са носени от богатите търновки.

Рядък накит на епохата е медальонът. От царския дворец е известен един кръгъл медальон с емайл[31]. Върху сребърната основа са припоени ребром златни пластинки, които оформят образа на светец.

При разкопки в Търновград са намирани и малки, нагръдни икони, някои от които са носени от жени. Те не са само украси.

Като допълнение към костюма на жената и с религиозно предназначение са и нагръдните кръстове-енколпиони, отливани от бронз с посребряване. Носени са и от двата пола[32].

Декоративно значение имат и сферичните медни и бронзови, понякога с посребряване или с позлата копчета[33]. Те имат различен диаметър. Прикрепвани са към дрехата посредством телена халка. От гроб на гара Трапезица са намерени позлатени сферични копчета, в средата на които има гнездо с маргарит[34].

От предложеното систематизиране на средновековните женски накити от Търновград личи тяхното разнообразие по материал, форма, предназначение, украса и размери. Видно е още, че накитите са показател за социалната принадлежност на жената, за финансовите ѝ възможности и отчасти за възрастта. Но накити през XII-XIV в. в столичния град Търнов носят жените от всички възрасти и прослойки, като

модата определяли жените-аристократки, на които и останалите подражавали според възможностите си.

[1] *Сл Георгиева.* Коланни украси от двореца на Царевец. – Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 38-41; Български средновековни накити. – Археология, III, 1961, кн. 1, с. 9 и сл.; Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. Царевград Търнов, ч. 2, С., 19741 с. 393 и сл.

[2] *П. Гатев.* Накити от погребения от XI-XII в. – Археология, 1977, кн. 1, с. 30 и сл.

[3] *Й. Чангова.* За стъклените гривни в средновековна България. Сб. "К. Шкорпил", С., 1961, с. 183 и сл.

[4] *Я. Николова.* По някои проблеми на материалната култура в средновековна България (края на XII-XIV век). В. Търново, 1982, с. 188-198; *С. Георгиева и Д. Бучински.* Предварителни проучвания на средновековното селище до Враца. – ИАИ, XXII,1959, с. 345 и сл.; *Д. Аладжов.* Средновековни погребения в Югоизточна България. – ИБМ, I, 1969, с. 135 и сл.; *Н. Ангелов.* Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII-XIV в. – ИОМТ, V, 1972, Вн, с. 51 и сл.; *Д. Друмев.* Декоративно и приложно изкуство. История на българското изобразително изкуство, ч. 1, С., 1976, с. 290 и сл.; *М. Долмова-Лукановска.* За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 1979, кн. 4, с. 45 и сл., както и някои други публикации.

[5] *Н. Ангелов.* За развитието на занаятите..., с. 54 и сл., обр. 5, 6, 7 и 8; *М. Долмова-Лукановска.* Цит. съч., с. 45 и сл..

[6] *С. Георгиева.* Накити и части от тъкани от двореца ..., с. 400.

[7] Пак там. Също необнародвани материали на автора.

[8] *Н. Ангелов.* Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, I, 1962, Вн, с. 23, обр. 1 и с. 26, обр. 4; *С. Георгиева.* Цит. съч., с. 399, обр. 4, 7.

[9] Необнародвани материали на автора.

[10] История на българското изобразително изкуство, ч. 1, С., 1976, с. 300, обр. 335 и 336.

[11] *С. Георгиева.* Цит. съч., с. 399, обр. 4, 6.

[12] Необнародвани материали на автора от Царевец-3 А.

[13] *В. Вълов.* Новите разкопки на църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново. – Археология, XVI, 1974, кн. 2, с. 45 и сл.

[14] *Н. Ангелов.* Средновековен некропол..., с. 25, с. 28, обр. 7 и обр. 8 и с. 29.

[15] *Кр. Миятев.* Произход и залез на търновския сокай. – ИАИ, XVII, с. 82.

[16] *С. Георгиева.* Цит. съч., с. 400, кат. 52; *Н. Ангелов.* Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV век. – Царевград Търнов, т. 3, С., 1980, с. 210, обр. 200; Необнародвани материали на автора от терасата източно и южно от патриаршията на Царевец.

[17] *Й. Чангова.* За стъклените гривни..., с. 183 и сл.

[18] *С. Георгиева.* Цит. съч., с. 400; *Н. Ангелов.* Цит. съч., с. 213. Материали на автора от Царевец.

[19] История на българското изобразително изкуство, т. 1, с. 127 и сл. и с. 298 и сл.

[20] *Н. Ангелов.* Патриаршеският комплекс..., с. 211, обр. 202 и с. 213.

[21] История на българското изобразително изкуство, ч.1, с. 302.

[22] Материали на автора.

[23] *Н. Ангелов.* За развитието на занаятите... с. 54 и сл., обр. 5-8; *М. Долмова-Лукановска.* Цит. съч., с. 45 и сл.

[24] *Н. Ангелов.* Патриаршеският комплекс..., с. 212, обр. 206.

[25] *Я. Николова.* Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г. – ИОМТ, I, 1962, Вн, с. 47.

[26] *Н. Мавродинов.* Старобългарското изкуство XI-XIII в., С., 1966, с. 115, обр. 93.

[27] *Н. Ангелов.* Средновековен некропол..., с. 26 и с. 30, обр. 10.

[28] *С. Георгиева.*Коланни украси от двореца..., с. 38 и сл.; Накити и части от тъкани..., с. 395, обр. 1, 4, 5.

[31] Пак там, с. 402, обр. 5.

[32] *Й. Алексиев.* Бронзов кръст-енколпион от Търновград. – Археология, 1981, кн. 1/2, с. 87 и сл.

[33] *С. Георгиева.* Цит. съч., с. 410, кат. 50 и 51; *Н. Ангелов.* Средновековен некропол..., с. 26, обр. 5, Материали на автора от Царевец-3А.

[34] *Н. Ангелов.* Цит. съч., с. 25.

ДВА ЗЛАТНИ НАУШНИКА ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ

Росица Морева-Арабова

Във фондовете на Археологическия музей – Пловдив се съхраняват два златни наушника – представители на византийското ювелирно изкуство. Първият от тях е откупен от музея, а вторият е открит при археологически разкопки в центъра на града. И двата наушника са от един и същи тип, сравнително рядко срещан по нашите земи. Това ни дава основание да ги обединим в настоящата работа.

Първият наушник е записан с инв. № III-149, намерен случайно край с. Поповица, на около 25 км югоизточно от Пловдив. В инвентарната книга не са отбелязани допълнителни данни за неговото откриване, освен че е намерен в гроб.

Наушникът е с форма на куха луновидна касетка, с жлеб от външната страна (обр. 1). Над луницата, от вътрешната страна е прикрепен медалион с цилиндрична форма. Кръжилото, което липсва, е било захванато с по две кръгли халкички, запоени към цилиндрични израстъци над горната плоска част на луницата. Под тях, отстрани са запоени по една скоба, чието предназначение е било да се придържа перлен наниз. По цялото протежение на жлеба има пет триъгълни пирамидални израстъка. Така оформен, наушникът има следните размери: ширина – 47 мм, височина – 38 мм, а с медальона – 46 мм, дебелина – 6 мм, ширина на жлеба – 5 мм, височина на пирамидалните израстъци – 5 мм. Медальонът има диаметър 21 мм и дебелина – 9 мм. Наушникът тежи 19,70 г.

За украса на наушника са използвани две техники – филигран и клетъчен емайл. Лицевата страна е изработена от плосък метален лист с луновидна форма, чийто краища завършват с триъгълни зъбци. В средата е изрязан отвор във форма на лунен сърп, със заострени краища. Той е обрамчен от златна лента, подвита от двата края, в която е поставена златна пластинка със същата форма. Златото е с висока проба (22 карата). Предварително върху златния лист са изчукани фигурите на две птици върху матрица, обърнати с гръб към висок съд. Следите от изчукването личат все още по листа. Фигурите на птиците и съда откъм лицето са вдлъбнати. Във вдлъбнатините (ямичките) с тънка изтеглена нишка, с дебелина около половин милиметър, залепена на ребро, са оформени крилата и очите на птиците и формата на съда. В получените по този начин клетки се е изсипвала стъклената кашичка, оцветена с различни метални окиси. След нагряване кашичката или прахообразната смес (според различните автори) се е разтапяла и заемала съответните клетки, без да се смесват цветовете. Следващият етап на работа е полирането на емайла. Така изготвеният златен лист се е поставял в приготвената предварително рамка на лицевата страна на наушника[1].

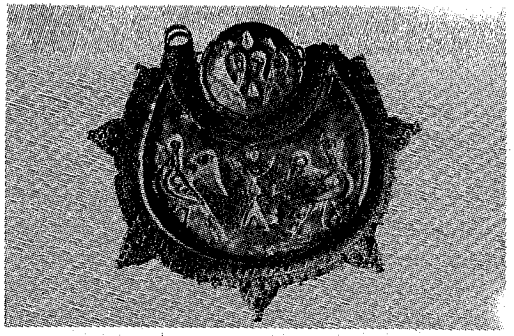

Обр. 1. Наушник от с. Поповица.

Емайлът, с който са били запълнени клетките, е изпадал, но има следи от бяла паста при една от птиците. По дъната на клетките личи по-грапавата повърхност, която е служила за плътно прилепване на емайла.

Останалата, неизрязана част на луновидната пластинка, е украсена с филигран и гранулация. Върху триъгълните зъбци са запоени малки гранулки. Над тях е оформен пояс от усукани филигранни нишки в два реда. Вътре в пояса са запоени кръгчета от единична изтеглена нишка. Пирамидалните израстъци са украсени с кръгчета от усукани нишки, като на върха е поставена по една гранула от злато, имитираща перла.

Опаката страна на наушника е изработена изцяло в техника филигран и гранулация[2] (обр. 2). В рамка от гранулирани триъгълници и пояс от усукани нишки и кръгчета е представена сцена с два пауна. Те са с гръб един към друг. Фигурите на птиците са изработени във висок релеф. Опашките им са прибрани и спуснати под ъгъл надолу. Главите им са обърнати една срещу друга, представени с големи лъчисти корони. Телата на пауните са покрити изцяло с малки гранули, а на мястото на очите, коремите и там, където се засрещат двете опашки, са поставени по една голяма гранула, имитираща перла. Останалото пространство е запълнено с волути, спирали, есовидни орнаменти, разположени симетрично и изпълнени от усукана гранулирана филигранна нишка. Металните пластинки, филигрpreна и гранулите са изработени от 18 каратово злато.

Медальонът, който заема плътно вътрешната страна на луницата, представлява кух цилиндър, затворен от двете страни с по една златна кръгла пластинка, поставени в рамки от златна лентичка (обр. 3). По средата на цилиндъра отвън са запоени концентрично две усукани метални нишки. На златните пластинки, които се явяват като капачета на цилиндъра са изобразени по две птички в гръб, с обърнати една срещу друга глави. Между тях има по една капковидна вдлъбнатина, а в долния край – триъгълна. Техниката на изработване е същата, както на централната плочка. И тук емайлът е изпадал, но ясно личи грапавата повърхност по дъното на клет-

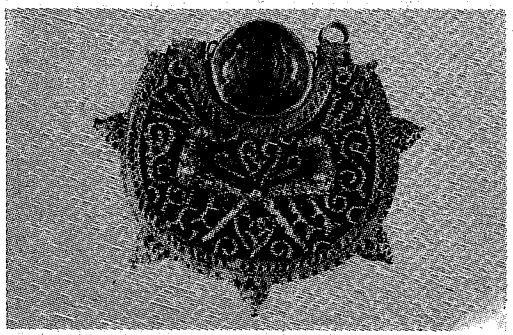

Обр. 2. Наушник от с. Поповица.

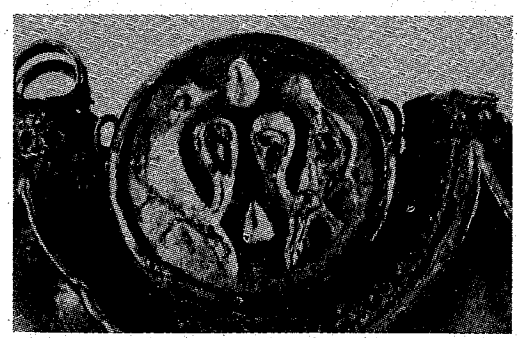

Обр. 3. Наушник от с. Поповица (детайл).

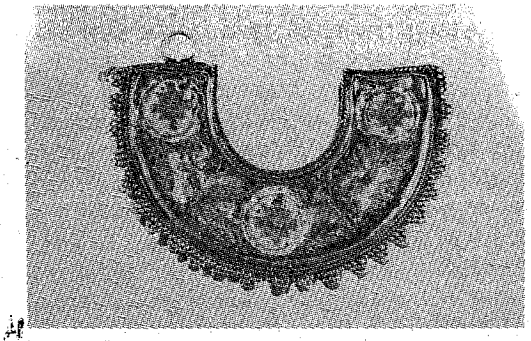

Обр. 4. Наушник от "Форума" в Пловдив.

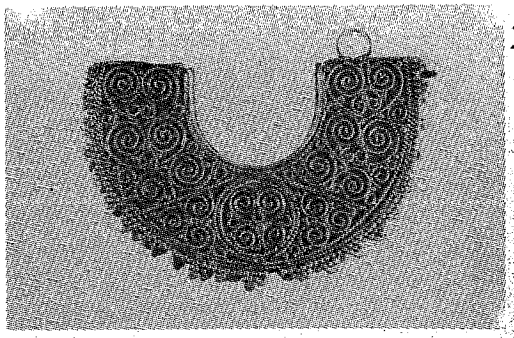

Обр. 5. Наушник от "Форума" в Пловдив.

ките и фината изтеглена нишка, която оформя клетките за крилата и очите на птиците.

Вторият наушник, заведен под инв. № III 468 е открит по време на археологически разкопки в Пловдив, на обект "Форум-Север", в най-горния пласт, силно нарушен от съвременни градежи. Открит е заедно с монети от IV в., фрагментирана антична и средновековна керамика и разхвърляни човешки кости. Той е от същия тип – кухи касетъчни луници, но по-отворени (обр. 4). Запазена е само долната част, без кръжилото. Размерите му са значително по-малки от първия. Външният му диаметър е 33 мм, ширината на луновидната пластинка – 12 мм, дебелината – 5 мм, каналчето е с ширина 4 мм. Теглото му е 5,25 г.

Вътрешният отвор на луницата няма каналче, а плоска метална пластинка, която свързва двете луновидни пластини в една плоскост с тях, като е украсена с два реда усукана филигранна нишка от две жички. В горния край на луницата са запоени по две халкички за кръжилото, а под тях, отстрани, по една скоба. Тези скоби са служили за прихващане на перлен наниз, който минавал в каналчето. От този наниз са запазени 6 броя перлички, в различна големина, които са били нанизани на метална нишка от бронз.

Лицевата страна на втория наушник е изцяло изработена в техника "клетъчен емайл". За разлика от първия луновидната пластинка не е изрязана, а върху нея е залепен златният лист. Той е поставен в рамка, изработена също от изтеглена златна лентичка, подвита в горния край. В така запоената рамка е поставен златният лист в същата форма с проба 22 карата. На места и той е леко извит, така че да се образува двойна рамка. В така оформеното поле за работа са припоени или залепени тънки източени златни нишки, които оформят клетките. Макар че в някои от клетките емайлът е изпопадал, няма следи от предварително направена рисунка с пунктир с остър предмет, както съобщават някои автори. Това още по-ясно личи на първия наушник, от който са изпадали нишките – никъде не се забелязва предварителна рисунка[3].

Композицията на украсата на лицевата страна на наушника е строго симетрична – в средата и двата горни края са изобразени в два концентрични кръга, оформени от златни нишки, по един четиристъпален кръст. В центъра на всеки от тях има ромб. Концентричните кръгове са оцветени в бяло, кръстовете в червено, а ромбовете в синьо. Само от двете страни на централния кръг са долепени по два триъгълника в бяло и над тях и под тях листенца в червен цвят. С гръб към него, симетрично на другите два кръга, на син фон са оформени фигурите на две птици. Те са обърнати в профил, като всяка държи в клюна си по една лентичка с перла на края. Оцветени са в бяло, само част от крилата, човката и перличката на тази от дясно са в червен цвят. Крилата на птицата в ляво са в жълт цвят, а перлата в бяло. Дебелината на слоя емайл и филигранната нишка, която оформя клетките, не превишават половин мм. Луновидната пластинка, върху която е залепен златният лист с рамката, е изработен от по-ниска проба злато – 14 карата. Той завършва с триъгълни зъбци, с грануларция. Над тях е запоена усукана от две жички филигранна нишка в два реда.

Обратната страна на наушника е украсена с ажурен филиграм (обр.5). Върху металната луновидна пластинка, също завършваща с триъгълни зъбци с грануларция и два реда усукана филигранна нишка, която образува рамка, е разработена композиция от волути, спирали, оформени в сърцевидни орнаменти, триъгълници, а в центъра две концентрични окръжности, в които също са разположени сърцевиден орнамент и спирали. Без да имат строго определени места, но там където завършват спиралите или между тях, са поставени по-едри гранули, имитиращи перли. И на опаката страна на наушника майсторът е вложил голямо изкуство при изработването на орнаментите, разположени строго симетрично, с чувство за хармония.

Изкуството на клетъчния емайл е едно от най-големите достижения на византийското приложно изкуство. Разцветът на това изкуство е в X-XI в., когато в Константинополските ателиета се изработват предмети и накити за императорския двор, църковна утвар, богато украсени с клетъчен емайл и филиграм, изработени от чиста проба злато и високо качество на емайла[4].

Характерните белези на клетъчния емайл от X-XI век са златната нишка с дебелина от половин милиметър, тънкият слой емайл, малкият размер на клетките, хармонията на цветовете, огледалната повърхност и прозрачност на емайла[5].

По-късно тези предмети на ювелирното изкуство се разпространяват по търговски път на Балканите, Грузия, Украйна и Европа, а след това започва и местното им производство.

Технологията на изработка на двата наушника от Пловдив се приближава до тази на накитите излезли от Константинополските ателиета. Златният лист, върху който е положен емайлът, е с висок карат, дебелината на златните нишки и на слоя емайл не превишава половин милиметър, хармонията на цветовете на емайла на втория наушник е спазена, но липсва огледалният блясък на ранните византийски емайли и прозрачността им. Ажурната филигранна украса на двата наушника показва голямото техническо майсторство. Анализирайки технологията на изработване на двата наушника можем да предложим една по-късна датировка около XII век и началото на XIII век.

Най-близките паралели с наушниците от Пловдив са тези от съкровището, открити при с.Дъбене, Карловско[6]. То е сборно от 4 златни наушника, 4 сребърни части от украса и монети от Андроник II и Михаил (1295-1320 г.) и Теодор Светослав (1300-1322 г.), които авторката датира в XIII-XIV век. Намерено е случайно и вероятно е било укрито при бягство. По форма, размери и украса първият наушник е почти идентичен с наушник № 1 от Дъбене[7]. Разликата между тях е в по-изящната техника при изработване фигурите на птиците и особено на пауните при наушника от Пловдив.

Вторият наушник от Пловдив има по-близък паралел с наушници № 2 и № 4 от Карловското съкровище[8]. Но приликата им се отнася само до общата

им форма. При пловдивския наушник лицевата страна изцяло е изпълнена в техника клетъчен емайл, която се доближава до най-ранните образци на византийското изкуство. Опаката страна на наушниците от Дъбене и Пловдив е украсена от ажурен филигран, но има известна разлика в орнаментацията. Пловдивските наушници, според нас са изработени с по-голямо техническо майсторство.

Наушници с близка форма до нашите намираме в колекцията на Елена Стататос, с находка от монети от X век[9]. И те са във форма на полумесец, но много по-отворена, а от вътрешната страна имат по един капковиден медалион. Използуван е клетъчен емайл и гранулация за украса, а от външната страна между триъгълни зъбци на жичка са закачени по две перлички, докато при нашия наушник перления низ минава по продължение на каналчето.

Близки по форма с нашите наушници от Балканския регион намираме и в Македония, от некропола при Кратово. От рисунката се вижда, че украсата на наушниците е само с филигран и гранулация. Те са златни и според Блага Алексова са византийско производство[10].

В руското и грузинското изкуство техниката на клетъчния емайл и филиграна е широко използвана. В началото се използват произведения на византийското изкуство, внесени по търговски път, а по-късно като произведения на местни майстори[11]. Голямо разпространение имат т. н. "колты" с почти кръгла форма, изработени от злато и клетъчен емайл, без филигран, датирани XI-XII век[12]. Филигран и гранулация е използван при един наушник от галерията Уолтерс, Балтимор[13], и преди всичко от рамкирането на иконите. При тях филигранната техника, особено използването на усуканите тънки двойни жички са сходни с нашите, но има известна разлика при третирането на растителния орнамент. Най-близък по орнамент е филигранната украса на иконата Св. Николай, датирана около XII век[14], филиграна от иконите на Мстиславското евангелие от X-XI век[15], близки по форма и техника са и обиците от колекцията на Балашов, внесени от Византия, датирани в X-XI век[16].

Приведените сравнителни образци на изкуството на клетъчния емайл и филигранната техника ни дават основание да датираме наушниците от Пловдив в периода XII-XIII век. Смятаме, че вторият наушник може да се датира по-рано, в края на XII век, като имаме предвид техниката на изработване на клетъчния емайл. Единствената причина за по-късното му датиране от представителните произведения на византийското изкуство е непрозрачността на емайла.

На въпроса за това, местно производство ли са наушниците или са внос от Византия, е трудно да се отговори. Като имаме предвид, че от този тип наушници са намерени засега само в Пловдивско, може да се предположи, че Пловдив като един от най-големите средновековни градове на Балканите в периода XI-XIII век, имал развито занаятчийско производство на накити и е възможно през XI-XIII век тук да е имало ателиета за изработване на накити по византийски образец и то близки до константинополските. През двата века византийско владичество, когато производството на този вид накити е било в своя разцвет, вероятно е довело в града майстори от столичните ателиета, които са основали такова производство и са го развили. Тази предварително изказана хипотеза подлежи на доказване от бъдещите проучвания.

1 По въпроса за технологията на изработване на клетъчния емайл вж: *Граф И. Толстой и Н. Кондаков.* Русскія древности в памятникахъ искусства, С. Петербургъ, 1897, с. 35-37; *Charles Diehl.* Manuel d'art byzantin. Paris, 1926, p. 686-687; Дил описва подробно технологията на изработване на клетъчния емайл. Според него в клетките се изсипва стъклена кашичка, която се състои от олово и боракс, смесена с метални окиси. Те придават различното оцветяване на емайла. От калай се получава перлено белия цвят, от кобалт – синьо, от меден окис – зелено, от манганов преокис – лилаво, от смес на протоокис на мед и окис на желязо – червено. Според различните температури на нагряване на сплавите се получавали различни цветове, а понякога случайността е играла голяма роля в качеството на цветовете и вида им. *Б. А. Рыбаков.* Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 378-383. Авторът описва с големи подробности начина на изработване на клетките. Те са два вида – първият – върху равния златен лист се залепват или запояват на ребро златните лентички, а вторият – върху изчукана на матрица форма на желаната фигура от лицето се получава вдлъбнатина (ямичка). В тези вдлъбнатини се залепвали или запоявали златните лентички, които дооформяли фигурите. Авторът съобщава и за намирането на такава матрица, която се намира в колекцията на Киевския исторически музей. На рис. 104, с. 381 са показани стадиите на работа при тази техника. *А. В. Банк.* Византийское искусство в собраниях Советского союза. – Л.-М.,1966, с. 19.

2 За техниката "филигран" вж.: *Граф И. Толстой и Н. Кондаков.*, цит. съч., с. 37-38. Според авторите изтеглената тънка нишка от злато се появява в две разновидности, които се използват едновременно. Единият вид представлява две тънки жички, плътно усукани, които след допълнителна работа по тях се явяват като една жичка с дребни гранулки – т. н. гранулирана нишка, с която се изработвали бордюри, ивици, ажури. Това е познатата от древността filum granum, а вторият вид – единично изтеглена нишка (лентичка), с която се оформяли клетките на фигурите за украсата с емайл или отделни орнаменти.

3 *В. А. Рыбаков.* Цит. съч., с. 379.

4 *Граф И. Толстой и Н. Кондаков.* Цит. съч., с. 35; *Charles Diel.* opp. cit., p. 686; *А. В. Банк.* Цит. съч., с. 19; *В. П. Даркевич.* Светское искусство Византии. М., 1975, с. 296.

5 *Граф И. Толстой и Н. Кондаков.* Цит. съч., с. 37; *А. В. Банк.* Цит. съч. 19.

6 *Ю. Шулекова.* Съкровище-монети и накити от с. Дъбене, Пловдивско (XIII-XIV в.). – Векове, г. III, 1974, кн. 6, с. 57 и сл.

7 Пак там, с. 58; обр. 1; История на България. Т. 3, 1982, с. 321, обр. 3.

8 Пак там, с. 58, обр. 2, с. 59, обр. 4; История на България. Т.3, С., 1982, с.393, обр. 5.

9 *George C. Miles.* Byzantium and Arabs: Crete and Aegean. – Dumbarton Oaks Papers, N 18, 1964, p. 17, fig. 11.

10 *Бл. Алексова.* Demir kapija, t. I, Skopje-Beograd, 1966, Tabl.IX, 45, 46.

11 *В. П. Даркевич.* Цит. съч., с. 272 и сл.

12 Пак там, с. 271, обр. 381; *В. А. Рыбаков.* Русское прикладное искусство X-XIII веков, Л., 1970, с. 26, обр. 24р 25.

13 *В. П. Даркевич.* Цит. съч., с. 271, обр. 382.

14 *А. В. Банк.* Цит. съч., обр. 234.

15 Пак там, обр. 183 и 184.

16 *Граф И. Толстой и Н. Кондаков.* Цит. съч., с. 140, обр. 199.

ЗА ОБИЧАЯ "ХАРОНОВ ОБОЛ" (наблюдения от Преслав)

Емилия Евтимова

Един от най-разпространените обичаи, водещ началото си още от античността, е поставянето на монети в гроба, т. нар. "Харонов обол". Поставянето им на определено място върху тялото на покойника или хвърлянето им в гробната яма се констатира в много от проучените некрополи от X-XIX в. В некрополите, свързани с Първата българска държава, този обред е почти непознат. Основните причини за това обикновено се търсят в затворения характер на натуралното стопанство и оттам слабата монетна циркулация[1]. По време на византийското владичество, Второто царство и през османското робство тази практика е засвидетелствана в много от проучените гробове. Парите са били поставяни в различно количество и върху различни части от трупа на мъртвеца: до главата, на гърдите, в ръцете, между краката[2]. Значително по-рядко се наблюдава класическото изпълнение на обичая, т. е. поставянето на монета в устната кухина на умрелия. Интересно е да се отбележи, че това обикновено са гробове, датирани от втората половина на XIV в. до XIX в[3]. Понякога в един и същ гроб се откриват монети не само с различен произход, но и с различна датировка[4].

При съпоставянето на различните данни от средновековните некрополи и по етнографски свидетелства от българските земи, изследвачите дават различни обяснения на този обред. Някои от тях смятат, че поставянето на пари в гроба е откуп, за да може душата на покойника безпрепятствено да премине в отвъдния свят, други, че това е един вид плащане греховете на мъртвеца, а трети считат, че по този начин живите откупуват от мъртвия си сродник собствеността, която той им оставя[5]. Тези различия в тълкуванията се дължат на разнообразния смисъл и съдържание, които населението в различните региони на страната влага при практикуването на този обред.

В некропола, вкопан в терена на южния дворцов площад във Вътрешния град на Преслав, в пет от проучените гробове се откриха монети. В четири от гробните ями са погребани възрастни индивиди. При три от скелетите под китката на дясната ръка бяха намерени по три корубести монети, а на четвъртия – под лявата. Твърде вероятно е парите да са били слагани в платнена кесия, прикрепена към пояса на покойника. В разкрития детски гроб, монетата бе поставена в устната кухина. Всички посочени погребения са вкопани на приблизително еднаква дълбочина +-10 см и са разположени в радиус 10 м едно от друго. Откритите корубести монети се датират от началото до третата четвърт на XIII в., а монетата от детския гроб е медна и се отнася към периода XIV-XV в.[6]. Като особеност в разглеждания некропол може да се посочи поставянето неизменно на три монети в ръката на мъртвеца. Не е изключено това да е свързано с някакво регионално схващане на този обред. Известна възможност да се обясни практикуването на обичая по този начин се съдържа в някои представи за смъртта, отразени в апокрифната книжнина.

В апокрифната литература съществува схващането, че за да може Господ да прибере някому душата, то той трябва да му даде някакъв предмет. Така например, при настъпване на смъртния час на Адам, архангел Михаил дава на сина му Сит три клончета от бор, кедър и кипарис с думите: "Човече божи, върни се при своя баща, защото се е приближил денят на неговата смърт и лекарство няма". Адам оплита венец от клончетата, слага го на главата си и така умира[7]. От този венец израства кръстното дърво "...чудно и пречудно по ръст дърво, разклонено на три, обаче усукващо се в едно. То израстна седем пъти по-високо от другите дървета"[8]. При смъртта на АВрам, архангел Михаил му подава три ябълки и когато Аврам протяга ръка да ги вземе, предава душата си на бога[9]. И в двата случая дадения от Господ предмет е свързан с цифрата три.

Независимо от своя произход и философско съдържание в различните религиозни системи се отдава голямо значение на числата, като приоритет имат нечетните числа. В общочовешките космологични представи числото три символизира вертикалния модел на света, олицетворява дървото на живота, изразява връзката между земята, човека и небето[10]. След приемането на християнството много от представите за смъртта и отвъдния свят отново се свързват с тази цифрова стойност. В апокрифната книжнина се описва раят, който се намира на третото небе, там където расте и дървото на живота[11]. Според "Слово за Адам и Ева", когато Адам умира, тялото му се измива три пъти, на третия час Господ протяга ръка, за да прибере душата му, като заповядва духът на Адам да се отправи към третото небе, т.е. рая. Заповедта на бога гласи така да се погребва всеки човек до възкресението[12]. Тези представи дават своето отражение и в изграждането на отделните елементи на християнския погребален обред. Повтаряемостта на отделните ритуални действия до три пъти се наблюдава както и в обредите, целящи облекчаване пътя на душата към отвъдния свят, така и в редица предохранителни мерки, насочени срещу нечестивите сили, витаещи около мъртвеца[13].

Поставянето неизменно на три монети в ръката на покойника очевидно е резултат от сложното преплитане на вярванията, свързани с представите за прехода на човешката душа от света на живите в задгробния мир. Този обред, макар и загубил донякъде първоначалния си смисъл и значение, оцелява при промените на религиозните системи, дори отново се преосмисля. Практикуването на обичая "Харонов обол" отразява органичното единство между приемственост и отживелица, разкрива устойчивостта на традициите в областта на духовната култура.

1 *Дуйчев, И.* Рационалистически проблясъци в славянското средновековие. – ИПр, XIX, 1963, кн. 5, с. 88; *Герасимов, Т.* Антични и средновековни монети в България. С., 1975, с. 123-124.

2 *Миятев, Кр.* Български могилни погребения от XV в. при с. Радювене, Врачанско. – ИБАИ, V, 1928/29, с. 344; *Станчев, Ст. и И. Начева.* Средновековен български некропол до Луковит. – ИАИ, XXIII, 1960, с. 78, 79, 82, 91; *Станчев, Ст., Й. Чангова и Хр. Петков.* Некрополът в м. "Кайлъка"

Плевен. – Археология, III, 1961, кн. 1, с. 33; Чангова, Й. Средновековно селище и некропол над тракийския град Севтополис XI-XIV в. С., 1972, с. 133-134; *Вължарова, Ж.* Погребалният обред като исторически из-точник за етническата принадлежност на българската народност (по археологически и етнографски данни). – Археология, XIX, 1977, кн. 2, с. 46 и цитираната литература; *Захариев, И.* Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. – Археология, XX, 1978, кн. 1, с. 39; *Нешева, В.* Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. – Археология, XXI, 1979, кн. 2, с. 48; *Агре, Д.* Могила № 1 от некропола край с. Скравена, Ботевградско. – Археология, XXXII, 1990, кн. 3, с. 26-27; *Янков, Д.* Средновековни християнски некрополи в района на Марица-Изток. – В: Археологически проучвания 1991, с. 121. *Арх. Евтимий.* Нехристиянски обичаи при погребенията в нашите градове. – ГСУ БФ, XIX, 1941/1942, с. 5, 14, 18, 20; с ъ щ и я. Народни поверия, обреди, обичаи. – ГСУ БФ, XX, 2, 1943, с. 30 и сл; *Чилев, П.* Следи от античните вярвания за Харона у балканските славяни. – ИНЕМ, III, 1923, с. 109; *Милчев, А.* Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. – ГСУ ФИФ, III, 1959, кн. 1, с. 440-441; *Нешева, В.* Антична пре-живелица през средновековието и в ново време. – Нумизматика, XI, 1976, кн. 3, с. 9.

4 *Герасимова, Т.* Цит. съч... с. 124-144; *Вължарова, Ж.* Цит. съч... с. 44-46 и цитираната литература.

5 *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. С., 1977, с. 489 и сл.; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България, т. 3, С., 1985, с. 195.

6 Датировката на монети бе направена от ст.н.с. Ив. Йорданов, за което му изказвам благодарност.

7 Слово за Адам и Ева. – В: Христоматия по старобългарска литература, С., 1974, с. 151.

8 Пак там, с. 159.

9 *Георгиева, Ив.* Представи за задгробния свят. – В: Етнография на България, т. 3, С., 1985, с. 33 и цитираната литература.

10 *Станилов, С.* За връзката и символиката на числата през ранното средновековие и в българската народна култура. – В: Преслав, т. 3, С., 1983, с. 131.

11 *Откровение Варухово.* – Христоматия по старобългарска литература, С., 1974, с. 156. Георгиева, Ив. Цит. съч... с. 34.

12 Слово за ... с. 155.

13 *Вакарелски, Хр.* Български погребални обичаи. С., 1980, с.192 сл. с. 174 и сл.; *Генчев, Ст.* Цит. съч., с. 192 и сл.

МОНОГРАМИ НА ЦАР МИХАИЛ ШИШМАН ИЛИ ЗНАЦИ В ПОГРЕБАЛНИЯ ОБРЯД?

Николай Овчаров

В настоящото кратко съобщение ще се спрем на един интересен детайл върху някои търновски керамични съдове от XIII-XIV в. Става дума за подглазурните в сграфито-керамиката и врязаните като графити в обикновената керамика обозначения с буквата М. Те се намират главно от вътрешната страна на разлатите съдове или пък по дъната на по-високите. Буквите са изпълнени различно – в уставно писмо с множество украшения в сграфито-керамиката или съвсем просто, дори неграмотно, в обикновената керамика. В първия случай над буквите почти винаги е означена титла, докато в обикновената керамика титлата често отсъства.

За пръв път такива обозначения бяха открити при разкопките на Дворец на Царевец. Изследвачите приеха, че се касае за името Михаил и допуснаха, че става дума за монограм на цар Михаил Шишман[1]. Вече при проучването на Великата Лавра бе намерено голямо количество керамични фрагменти с буквата М. Само в сграфито-керамиката те са 66, а значителен брой са врязани и като графити по неглазирани съдове[2].

Покойният А. Попов безрезервно прие идеята, че това са монограми на цар Михаил Шишман. Самият той обаче отбеляза, че голяма част от тези букви се намира върху съдове с монохромна украса. В някои от случаите е запазена част от сграфито-украсата, която недвусмислено говори, че се касае за продукция от първия етап в развитието на художествената глазирана керамика. Със своите белези тя не може да надхвърли хронологически началото на XIII в.

Необичайно е и начертанието на т. нар. монограм на цар Михаил Шишман. Монограмите на този цар са познати от негови монети и от известния капител, открит при разкопките на Двореца. Те нямат нищо общо с означението М по керамичните съдове. От епиграфската практика е известно, че средновековните монограми се създават от първата буква на името, но задължително се добавят и поне част от другите, прикачени по хастите на графемата. Съществуват и псевдо-монограми, при които името се формира от две графеми, а останалите са композирани около тях[3].

Идеята, че тези монограми на цар Михаил Шишман вече бе подложена на критика[4]. М. Робов правилно видя в буквеното означение М цифровата стойност 40. Неубедително обаче е неговото тълкуване на цифрата. Робов смята, че така е отбелязана църквата "Св. 40 мъченици". Струва ни се невъзможно в тази масова продукция да не се отбележи за какво става дума. Очевидно смисълът е съсредоточен в самата цифра, т.е. тя трябва да говори сама по себе си.

Още Д. Талбот-Райс бе изказал хипотезата, че част от обозначенията по

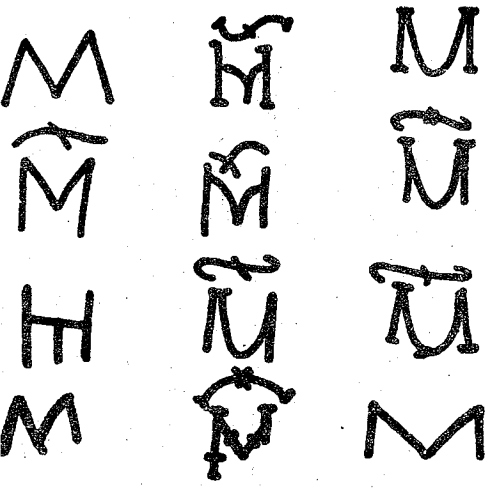

Обр. 1. Монограми върху съдове от Търново.

:графито-керамиката имат пряко ре-
игиозно предназначение[5]. В разглеж-
дания пример е необходимо да се обър-
нем към някои етнографски сведения.
По-конкретно става дума за поменал-
ните обреди веднага след смъртта, ко-

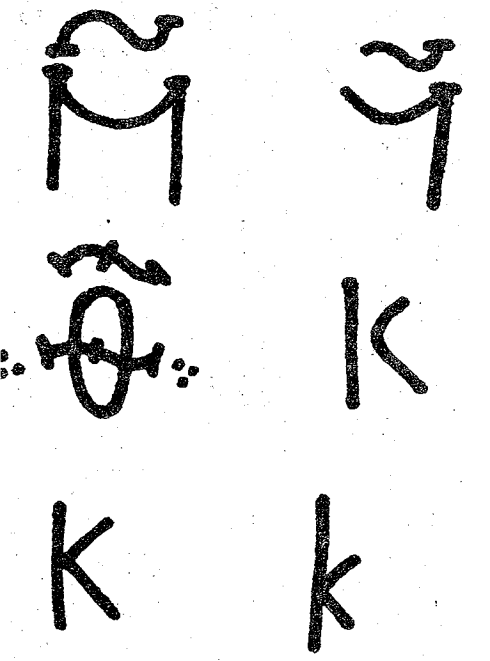

бр 2. Монограми върху съдове от Търново.

ито са известни като третини, девет-
тини и четиридесетини. Както ще се
види нататък, последният помен е
особено важен и популярен сред хора-
та главно с името "четиридесет" или
"четирисе"[6]. Очевидно така е било и в
по-ранните векове, което личи от ед-
но интересно сведение в Сборник ста-
тии от XVI-то столетие. То гласи:

оумєршимь оубо подобаєть творити памєты и жрьтви и трєтіни и ѳ-тини и к-тини и м-тини.[7]

Несъмнена е връзката между етног-
рафските данни и ръкописната бележ-
ка. Явно през Средновековието поме-
нът "четиридесет" се е отбелязвал с
цифровата стойност на буквата М. За
това говори още един пасаж от същия
сборник, където поменът е означен ка-
то **М-ДНИ**.

Смята се, че четиридесетината е
най-значимият поменален обряд. Спо-
ред общоприетото схващане, тогава
душата е все още на земята, обикола-
ла е всички места, където покойникът
е бил приживе и на този ден се прибе-
ра в "Божието царство". Душата има
облик на живо същество – муха или
птица, и има нужда от храна и пиене
като всеки жив човек.

Оттук произтичат и специфичните
поменални обряди. Още в ранния апок-
риф "Слово за Адам и Ева" се разказва
как Архангел Михаил се явява пред Сит
и му подсказва начина, по който трябва
да се погребват мъртвите и да се
поменават на 3, 20 и 40 ден[8]. А това
са главно богатите поменални трапези,
носещи идеята, че изяденото и из-
питото се връща на покойника. В ня-
кои райони се слагат и отделни прибо-
ри за мъртвия. Особено внимание се
отделя на съдовете за течности. След
подравняването и преливането на гро-
ба с вода или вино, на 40-я ден се ос-
тавя стомничка или чаша. Освен че пи-
ела от течността, душата се оглеж-
дала в нея преди да отлети завинаги.

Съдовете от трапезата пък (най-чес-
то каници, паници и стомнички), се
подарявали от поканените гости за
спомен от покойника. На някои места
след погребението на гроба се заравя
съд с вино, който на 40-я ден се изра-
вя и използува за лекарство[9].

Неспазването на следпогребалните
обичаи крило редица опасности. Тези
обряди имат умилостивен характер,
защото се вярва, че до 40-я ден душа-
та е уязвима и мъртвия може да вам-
пиряса. Дотогава той е свързан с гро-
ба и може да му се въздейства. Чети-
ридесетият ден е преломен момент на
нечестивите сили. Тогава вампирите
се укостяват и превръщат в хора, а
върколаците изникват от кръвта на
убитите извън селищата хора. До 40-
я ден духовете на некръстените и мър-
твородени деца, "навите", могат да на-
паднат и изпият кръвта на родилките.
В същия ден се изчерпва силата и на
злите женски духове – "лехусници" или
"арменки", които също тормозят ро-
дилките[10].

Казаното дотук показва важността
на четиридесетината и нейните здра-
ви корени в народната традиция. Оче-
видно съдовете с означенията М са би-
ли приготвяни специално в търновски-
те керамични ателиета и са били пред-
назначени за помена "четиридесет". В
други случаи са използувани обикнове-
но съдове, на които означението М е
било надраскано допълнително. Изо-
билието на такива находки във Вели-
ката Лавра е обяснимо, предвид особе-
ното значение на комплекса в религи-
озната практика. Вероятно съдовете с
означенията М са били подарявани след
погребалната трапеза на помена. Не е
изключено и едно поверие, дълбоко съх-
ранило се до днес. Става дума за заб-
раната съдовете от четиридесетината
да се връщат в къщата на покой-
ника. В такъв случай означенията М
могат да имат и предохранителен ха-
рактер – да не се направи грешка и та-
къв съд да бъде внесен обратно в до-
ма от близките.

Тази идея би могла да се разпрост-
рани и върху други паметници от Тър-
ново. От разкопките на Великата Лав-
ра са известни редица керамични съдо-
ве с означението К = 20. Напълно неяс-
ни са за нас и т.нар. монограми на ца-
рицата Теодора-Сара от Двореца.
Всъщност това е буквата О с титла
отгоре, което иначе има цифровата
стойност 9. Вече отбелязахме, че е
трудно да се приеме подобно създава-
не на монограми. Но дори да допуснем,
че означението е монограм, няма ре-
зонни причини то да се чете като Те-
одора, а не, да речем, като Теодосий
или Тома.

Тези грешки и неточности са следс-
твие от все още непреодоления стре-
меж, паметниците непременно да се
свързват с видни личности. А всъщ-
ност непредубеденото разглеждане на
средновековните паметници позволя-
ва да се открият нови страни в жи-
вота на средновековното население.

1 Царевград Търнов, II. Дворецът на българ-
ските царе през Втората българска дър-
жава. С., 1974, с.66.

2 Царевград Търнов, IV. Средновековни над-
писи, монограми, букви и знаци от тър-
новската "Велика Лавра". С., 1984, с.31

3 *D. Bogdan.* Paleografia romano-slava.
Bucuresti, 1978, 271-273.

4 *М. Робов.* За употребата на съдове с царс-
ки и патриаршески монограми през XIII-
XIV в. – В: Търновска книжовна школа,
IV. С., 1985, с.402.

5 *D. Talbot-Rice.* Byzantine glazed Pottery.
Oxford, 1930, 75-76.

6 *Х. Вакарелски.* Български народни обича-
чи. С., 1990, с.142

[7] *Б. Цонев.* Славянски ръкописи и старопечатни книги от Народната библиотека в Пловдив. С., 1920, с.71.

[8] Христоматия по старобългарска литература. С., 1974, с.154

[9] *Х. Вакарелски.* Цит. съч., с.118; Етнография на България, III. Духовна култура. С., 1985, 200-201.

[10] *И. Георгиева.* Българска народна митология. С., 1983, с.157, 163.

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ НЕКРОПОЛ НА ГАБРОВО

Кина Койчева

При провеждането на спасителни археологически разкопки в централната градска зона на Габрово, сред разкритите 148 гроба в района на църквата "Св. Богородица" се открояват гробовете с дълбочина 1,50-2 м (I ниво)[1]. Преобладаващата част заемат терена южно и западно от църква, разрушена до основи от пожар (обр.1). Останките от сградата са обезличени и при вкопаването но възрожденските гробове (III ниво), а на запад са унищожени от късна каменна сграда и подземни комуникации. Проследените участъци от постройката отстоят на 7,80 м северно от църквата "Св. Богородица". Те дават представа за сграда с удължен план и полукръгла апсида. Южният зид и плочникът в западния край са резултат от преустройство[2]. Основното ядро, маркирано от проследените основи е с размери 17 х 9,80 м. Запазените останки не са достатъчни за изясняване на архитектурния тип, но допълнени от сведения в няколко документа от XVIII в., позволяват тук да бъде локализирана църквата "Св. Петка", построена през XIII в., изгоряла през 1798 г[3].

Откритите 39 гроба от I ниво са част от голям некропол, попадащ под съвременната църква, околните постройки и улици[4]. Доказателство за това са пресечните гробове от колектора по ул. Николаевска, откритите скелети в избените помещения на съседна сграда, както и сведенията за разрушени погребения при строителството на Универсалния магазин през 50-те години. Така се очертава около 400 кв. м площ, обхващата от некропола.

Погребенията са християнски (обр.2). Ориентацията изток-запад е нарушена от незначителни отклонения в югоизточна посока. Мъртвите са полагани по гръб, с опънати долни крайници и в преобладаващите случаи с ръце върху корема или гърдите. Не липсват и други позиции на ръцете, като полагане към бедрените кости, едната опъната край тялото, свита към шията или рамото. Погребаните са както израстнали индивиди, така и деца. Гробните ями са правоъгълни или леко стеснени към краката, с размери, съобразно ръста на индивида. Дъната на много от тях частично или изцяло са обрамчени с речни камъни или необработени каменни отломъци. Следи от ковчези се проследяват при три от гробовете. Единствено двойно погребение нарушава практиката на полагане по един индивид. Макар и рядко, гробните ями са преизползвани втори път. Разположението на гробовете не показва стремеж към подреждане, а разстоянията между тях са различни.

Инвентарът в девет от гробовете е беден. Отличава се само гроб 72, с три медни пръстена и разложен накит в областта на главата, вероятно обица. Преобладават копчетата, намирани по едно до три, винаги в областта на шията. Копчетата са медни, само едно от тях е посребрено. Представляват куха сфера, рядко с гранула в ос-

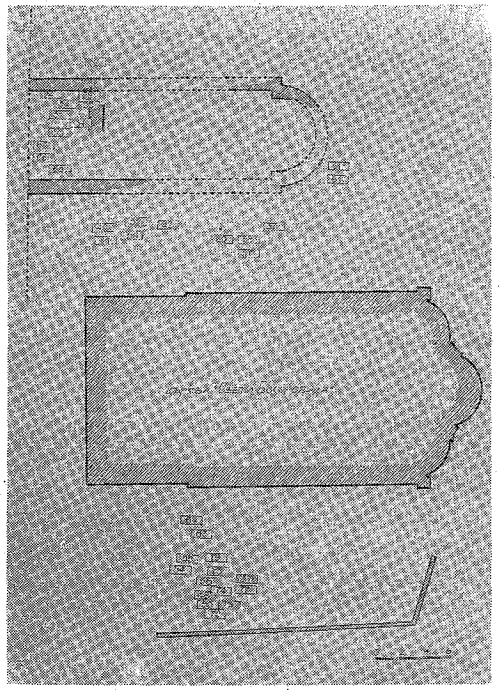

Обр. 1. План на разкритите останки от църкви и гробове от средновековния некропол.

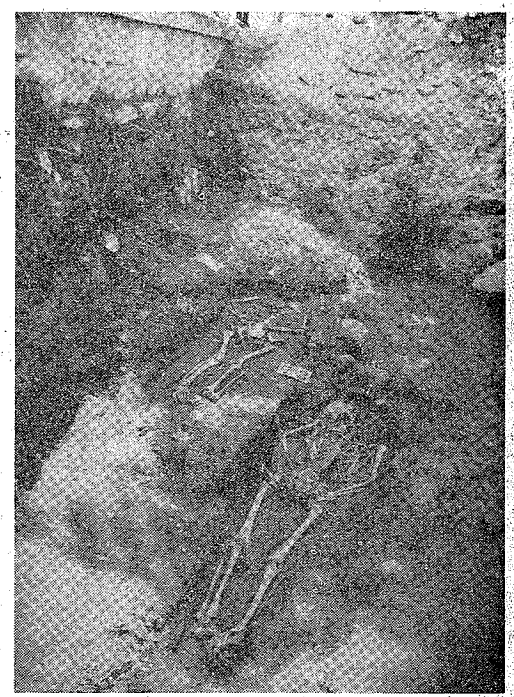

Обр. 2. Гробове 72 и 73, южно от черквата "Св. Богородица".

новата (обр. 3_1). Пръстените са медни и принадлежат към най-разпространените типове. Кръглият или елипсовиден щит при едните е оформен чрез уширяване на халката (обр. $3_{2,3}$),а при другите е прикрепен допълнително (обр. 3_4). Пораженията от окисляването са заличили украсата, но такава е съществувала, ако се съди по резките и неясни очертания на пентаграма. Подобен пръстен с кръгъл щит, украсен с пет добре композирани кръгчета с център, е намерен извън гробовете (обр. 3_5). От разрушен гроб произхожда и част от бронзова закопчалка за колан, представляваща малка, кръгла пафта (обр. 3_5). Друга част от пафта, намерена извън гробовете, се отличава с листовидно удължение и неясно релефно изображение на стилизирана розета (обр. 3_6). Към гробния инвентар се отнасят и две монети[5]. Едната е медна, латинска имитация от първата половина на XIII в., а втората е част от разполовена на две сребърна монета от емисията на Иван Александър и Михаил.

Макар и оскъдни, находките от гробния инвентар имат отношение към характера и датировката на некропола. Те спадат към най-разпространените накити у нас през средновековието. Копчетата, като част от облеклото са сред често откриваните находки в некрополите[6]. Броят им е зависим от прореза на дрехата. Подобен вид облекло, с малък отвор, е установен в отделни случаи при градските некрополи, но се явява типичен за селските некрополи, какъвто е случая с некропола от XIV в. при с. Неговановци[7]. Припоените допълнително плочки на пръстените, като белег за датиране, отвеждат към същата епоха[8]. Украсеният с циркулен орнамент пръстен, следва една стара традиция, но има точна аналогия с пръстен от Врачанско, датиран към периода XII-XIV век[9]. Интерес представляват частите от пафти, за които могат да бъдат посочени паралели от Търново[10], от средновековното селище над тракийския Севтополис[11], от колекцията на Варненския музей[12]. Формата и малките размери ги причисляват към ранните образци на този традиционен женски накит, чието разпространение се отнася към XIV-XV век[13]. Насоки за датирането дават и монетите, към които се прибавя и медната монета от средата на XIII в., намерена извън гробовете.

Стратиграфията на гробовете от I ниво, относителната хронология, както и находките очертават времето през което е формиран некропола в периода от първата половина на XIII в. до началото на XV век. Макар и не така категорични към датирането, гробните съоръжения и елементите на погребалния обряд също повтарят особеностите на некрополите от този период. Ограждането на дъното на ямите с камъни, използването на ковчези, отклоненията в положението на ръцете показват общи черти с некрополите от времето на Втората българска държава. Бедният инвентар, отличаващ некропола от съседните големи некрополи при Ловеч[14] и Търново[15], както и от некропола в укреплението на м. Витата стена[16] в непосредствена близост с Габрово, явно е в зависимост от социалния статус на погребаните. Подобни белези, свързани с ограничените възможности на населението, показва и оскъдния, еднообразен инвентар от некрополите на Перишката крепост[17] и от селището на Севтополис[18].

Формирането на некропола през XIII-XV в. съвпада по време с черквата "Св. Петка", което се подкрепя както от планиграфията на гробовете, така и от находките, които очертават тяхната археологическа среда (керамика, метални предмети)[19]. Теренът продължава да се използва и през последвалия период, което се доказва с гробовете от II ниво, а след пожара през 1798 г., некрополът се развива северно от новопостроената черква "Св. Богородица", обхващайки терена върху изгорялата сграда.

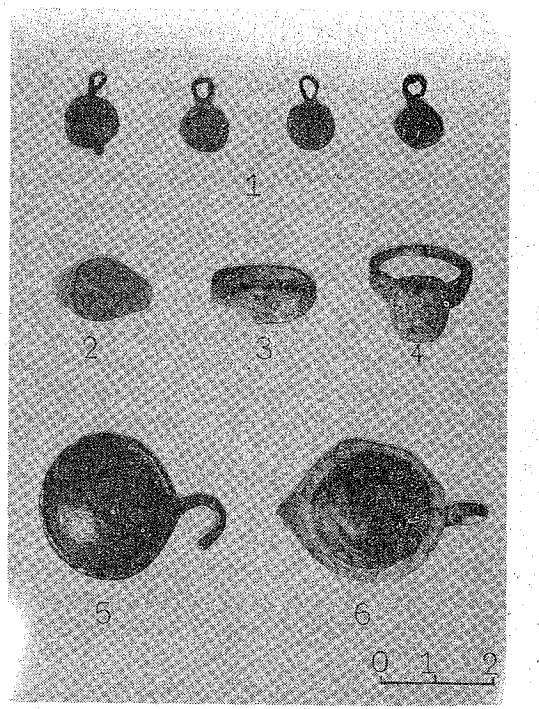

Обр. 3. Накити от некропола /1 – копчета; 2-4 – пръстени; 5,6 – пафти/

Безспорно, откриването на средновековния некропол е важно за историята на Габрово, предвид принадлежността му към селище, съществувало през времето на Втората българска държава,чиято топографска връзка със съвременния град не подлежи на съмнение. От друга страна, интересна е и информацията за развитието на едно селище, преживяло катаклизмите от края на XIV в., чието население съх-

ранява своите обичаи и в началото на XV век и не показва някакви съществени промени в неговия бит и култура. Подобни открития допринасят за изясняване на процесите, които в условията на ликвидираните държавни институции и насилственото унищожаване на значителна част от феодалната аристокрация, протичат в незасегнатите малки селища, където продължава опазването на църковно-християнската система и традициите на средновековната народностна култура.

Каталог на гробовете и инвентара

Гроб 1/85. И-З/1,80; частично разрушен от изкопа.

Гроб 24/85. И-З/1,50; изтлели костни останки, дълж. 1,50 м.

Гроб 29/85. И-З/1,80; дясна ръка на корема, лява – край тялото, дълж. 1,60 м. Инвентар: 3 броя медни сферични копчета, диам. 8 мм. Инвентар № А 5934; Обр.4_1.

Гроб 34/85. И-З/1,50; ръце на корема, дълж. 1,60 м.

Гроб 51/85. И-З/1,50; ръце на корема, дълж. 1,50 м. Инвентар: 2 броя медни сферични копчета, диам. 9 мм. Инв. № А 5955.

Гроб 52/85. И-З/1,60; ръце на гърдите, дълж. 1,80 м. Инвентар: медно сферично копче с гранула в основата, диам. 9 мм. Инв. № А5956; Обр. 4_1

Гроб 53/85. И-З/1,50; изтлели костни останки, дълж. 1,60 м.

Гроб 54/85. И-З/1,50; дясна ръка на гърдите, лява – край тялото, дълж. 1,60 м.

Гроб 55/85. И-З/1,50; ръце на гърдите, дълж.1,60 м.

Гроб 56/85. И-З/1,50; ръце на гърдите, дълж. 1,70 м. Инвентар: медно сферично копче в лошо състояние.

Гроб 66/85. ЮИ-СЗ/1,50; ръце на гърдите, дълж. 1,40 м.

Гроб 67/85. И-З/1,50; дясна ръка свита към дясно рамо, дълж. 1,20 м.

Гроб 68/85. И-З/1,50; изтлели костни останки, дълж. 1,00 м.

Гроб 37/89. И-З/1,50; ръце на гърдите, дълж. 1,00 м.

Гроб 40/89. ЮИ-СЗ/1,60; следи от ковчег; дясна ръка на гърдите, лявата – на корема, дълж. 1,70 м. Инвентар: медно, посребрено сферично копче с гранула в основата, диам. 14 мм. Инв. № А 6704; монета, мед, латинска имитация тип В (1204-1261), диам. 18 мм. Инв. № М 3129.

Гроб 41/89. ЮИ-СЗ/1,60; изтлели костни останки, дълж. 1,60 м.

Гроб 42/89. ЮИ-СЗ/1,60; изтлели костни останки, дълж. 1,40 м.

Гроб 48/89. И-З/1,50; ръце ниско към бедрените кости, дълж. 1,70 м.

Гроб 50/89. И-З/1,50; от юг и запад подредени речни камъни; ръце на корема, дълж. 1,70 м.

Гроб 54/89. ЮИ-СЗ/1,50; околовръст подредени речни камъни; изтлели костни останки; следи от сферично медно копче.

Гроб 55/89. ЮИ-СЗ/1,50; дясна ръка на гърдите, лява – на корема, дълж. 1,60 м.

Гроб 56/89. ЮИ-СЗ/1,50; околовръст подредени речни камъни; дясна ръка на корема, лява – свита към шията, дълж. 1,60 м.

Гроб 57/89. И-З/1,50; дясна ръка на корема, лява – край тялото, дълж. 1,70 м.

Гроб 58/89. И-З/1,50; изтлели костни останки, дълж. 1,40 м.

Гроб 59/89. И-З/1,50; ръцете на корема, дълж. 1,65 м. Инвентар: половинка от сребърна монета на Иван Александър и Михаил; диам. 18 мм; Инв. № М 3130.

Гроб 60/89. И-З/1,50; изтлели костни останки, дълж. 1,50 м.

Гроб 61/89. И-З/1,50; изтлели костни останки, дълж. 1,20 м.

Гроб 61 А/89. ЮИ-СЗ/1,50; частично разкрито, дълж 1,60 м.

Гроб 62/89. И-З/1,50; изтлели костни останки, дълж. 1,50 м.

Гроб 63/89. И-З/1,50; от юг подредени камъни; лява ръка на гърдите, дясна – свита към шията, дълж. 1,50 м.

Гроб 64/89. И-З/1,50; околовръст подредени безформени камъни, следи от ковчег; ръце на корема, дълж. 1,60 м. Инвентар: 2 бр. медни сферични копчета, диам. 7 мм; Инв. № А 6714; пръстен, мед, халка с прикрепен овален щит, диам. 28 мм; Инв. № А 6711; Обр. 4_4; пръстен, мед, подобен, диам. 23 мм; Инв. № А 6712; пръстен мед, плоска халка, разширена в елипсовиден щит, неясна пентаграма и наклонени резки; диам. 21 мм; Инв. № А 6713; Обр. 4_3; разложен меден накит в областта на главата.

Гроб 73/89. И-З/1,50; ръце ниско към бедрените кости, д. 1,70 м.

Гроб 74/89. И-З/1,50; ръце на корема, дълж. 1,80 м; вторично използван гроб, костите от първото погребение до краката.

Гроб 75/89. И-З/1,50; ръце на гърдите, дълж. 1,70 м; ямата частично засегната от гроб 74.

Гроб 76/89. И-З/1,50; двоен; ръце на таза, дълж. 1,40 м.

Инвентар: пръстен, мед, плоска халка, разширена в елипсовиден щит, диам. 20 мм; Инв. № А 6718.

Гроб 77/89. И-З/1,50; дясна ръка на таза, лява – на гърдите, дълж. 1,60 м.

Гроб 79/89. И-З/1,50; изтлели костни останки, дълж. 1,50 м.

Разрушени гробове, при изкоп на колектор по ул. Николаевска през 1974 г., дълб. 2,00 м. Инвентар: част от пафта, бронз, кръгла корубеста плочка с релефен бордюр; кукичка за закопчаване; на опъковата страна припоена плоска ос; диам. 29 мм; Инв. № А 2746; Обр. 4_5.

1. Разкопки на автора, проведени през 1985 г. и 1989 г., съобразно етапите в реконструкцията на ул. Радецки и района около черквата "Св. Богородица", построена през 1865 г. Вж.: *К. Койчева.* Археологически разкопки в Габрово. – ГМСБ, 14, 1988, 59-76.
2. *К. Койчева.* Цит. съч., с. 74.
3. *К. Койчева.* Относно мястото и датировката на черквата "Св. Петка" в Габрово. (под печат).
4. В приложения каталог номерацията на гробовете е по реда на откриването, независимо от установените нива. Тя е водена поотделно за всяка година.
5. Монетите са определени от Ив. Йорданов.
6. *В. Нешева.* Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, № 2, с. 23.
7. *Д. Митова-Джонова.* Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV век. – ИЕИМ, 3, 1958, с. 48.
8. *П. Гатев.* Накити от погребения от XI-XII век. – Археология, 1977, № 1, с. 43.
9. *С. Георгиева и Д. Бучински.* Старото златарство във Враца. С., 1959, Табл. 17.
10. *Ат. Попов.* Художествените занаяти в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, Табл. I_7.
11. *Й. Чангова.* Средновековно селище над тракийския град Севтополис (XI-XIV в.). С., 1972, с. 116, обр. 95_1.
12. *В. Нешева.* Средновековни накити от Варненския музей. – ИНМВ, 21 (36), 1985, с. 116, Табл. III.
13. *Г. Атанасов.* Традиционен български накит (по повод колекцията от пафти в Силистренския музей). – Българска ет-

нография,1987, № 4, с. 26.

14 *С. Георгиева и Р. Пешева.* Средновековен български некропол при гр. Ловеч и накитите, намерени в него. – ИАИ, 20, 1955, 511-554.15 *Н. Ангелов.* Средновековен некропол в Търново. – ИОМВТ, 1, 1962, 23-35.

15 *Н. Ангелов.* Средновековен некропол в Търново. – ИОМВТ, 1, 1962, 23-35.16 *Ат. Милчев и К. Койчева.* Археологически данни за поселищния живот на две крепости в Габровски окръг. – ГМСБ, 4, 1978, с. 57.

17 *Й. Чангова.* Некрополът. – В: Перник, 2, 1983, с. 182.

18 *Й. Чангова.* Средновековно селище над..., 123-134.

19 *К. Койчева.* Археологически разкопки в..., 65-67.

КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В КАЛУГЕРИЦА

Бони Петрунова

В т. 5 на Българска историческа библиотека Васил Миков публикува резултатите от проучванията на некропола в с. Калугерица (дн. квартал на гр. Каспичан) от 1925 и 1932 г., когато са разкопани съответно 7 и 24 гроба[1]. Той ги датира в XV-XVII в., като изрично подчертава, че откритите материали не са достатъчни за да се определи началната и крайната дата на използване на гробището. За съжаление, в публикацията липсва план на проучените гробове, коментарът на находките е твърде общ, няма снимки и рисунки. Неизяснен остава въпросът за произхода и стиловата характеристика на надгробията, което всъщност е и причината изследователите да се насочат към този некропол. В насипите на гробовете Миков открива фрагменти керамика, която датира в XIII-XIV в. Тя му дава основание да допусне, че по време на Второто царство на същото място е съществувало селище[2].

За първи път старото гробище в Калугерица е споменато от Карел Шкорпил в сб. Абоба – Плиска, където са публикувани снимки на две антропоморфни надгробия[3]. Това са каменни плочи с трапецовидно тяло и кръгла глава, върху която с плитки врязвания са очертани очи, нос и уста. При едната с две врязани линии е изобразен нимб. Изпълнението е небрежно и отклонението му от вертикалната ос на паметника създава впечатлението, че главата е леко наклонена на една страна. Днес в некропола е останало само едно надгробие от този вид. Според Шкорпил те представляват отглас от обичаите на прабългарите да поставят като надгробни паметници статуите на своите умрели[4].

През лятото на 1990 г. проучванията на некропола в Калугерица бяха възобновени[5]. В цялото гробище са останали едва осем каменни кръста от вида, описан в таблицата при гробове № 4, № 11 и № 12, докато Миков съобщава за стотина[6]. Сондажите източно от големите каменни кръстове показаха, че там е копано и преди. Следи от гробни ями и човешки кости не се откриха.

В некропола бяха регистрирани общо 217 надгробия, като в югоизточната му част, ако се съди по надписите, са най-късните. Ето защо, проучванията бяха проведени в северната и североизточната част. Надгробията на проучените гробове са описани в таблицата и представят основните типове паметници, използвани в това гробище. Останалите, в по-голямата си част изглежда представляват по-ранни или по-късни техни варианти. При гр. № 3 и гр. № 7 бяха подбрани плочи с еднотипна украса, за да се проследи по възможност продължителността на нейното използване.

Всички надгробия са изработени от сив мадарски пясъчник. Поставяни са известно време след самото погребение, ето защо не винаги попадат точно в западния край на гробната яма. Понякога под един паметник се откри-

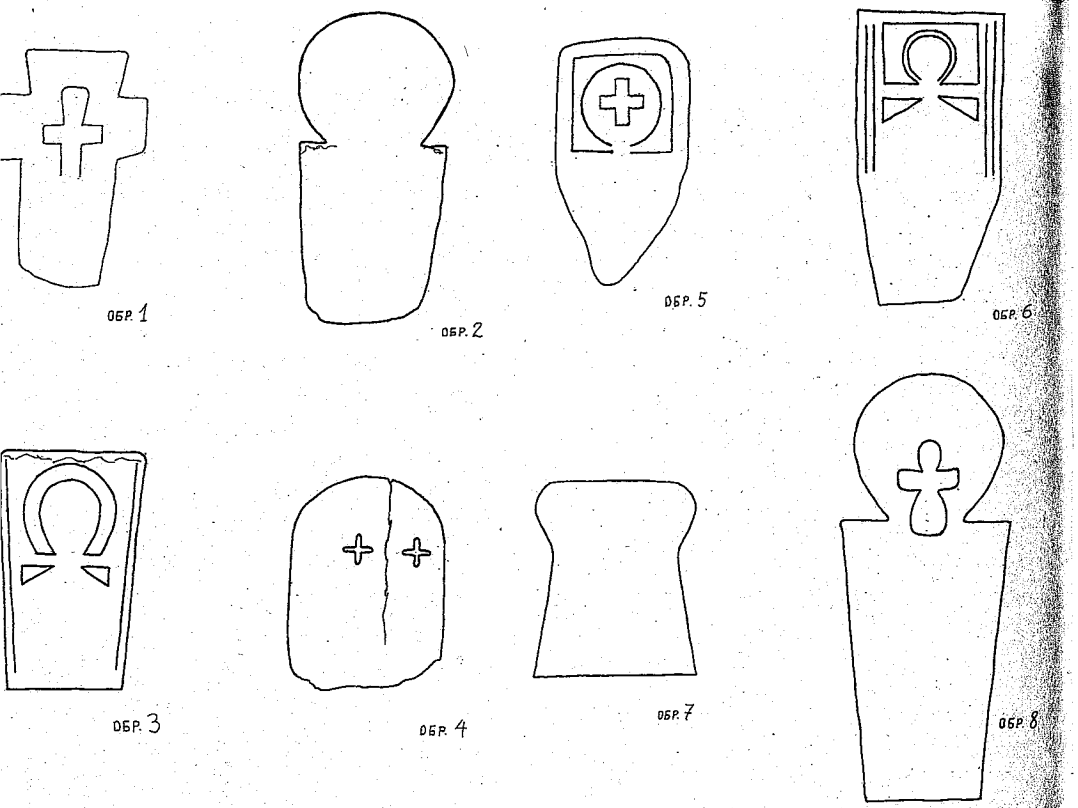

Обр. 1 – 8. Надгробни паметници от некропола в Калугерица.

ват няколко гроба (гр. № 7 и гр. № 8) или вторични погребения в същия гроб (гр. № 3).

При пет от проучените гробове на повърхността се очертава продълговата елипса от необработени, в един от случаите плочести камъни. Този начин на ограждане е известен от двата некропола при с. Крагулево, Толбухинско (IX-X в.)[7], при някои от гробовете северно от Мадарския конник (XIII-XVI в.)[8], както и от некропола при с. Терзийско, община Сунгурларе (XVII-XVIII в.)[9]. Посочените некрополи, без да изчерпват всички подобни случаи, показват, че се касае за една практика, разпространена през цялото Средновековие. Любка Бобчева смята, че това е тюркска традиция, внесена в християнския обряд от прабългарите[10]. Според Х. Вакарелски известното от XIX в. ограждане на пръстта над гроба с камъни е различно от споменатите елипси, които той смята за продължение на древни езически традиции[11]. В същия смисъл може да се разглежда и становището за ритуалното отделяне на гроба от света на живите[12]. Най-вероятното обяснение на елипсите от камъни на повърхността на гроба при някои от средновековните гробове, в това число и в Калугерица е преплитането на стари традиции и практически съображения. Прави впечатление, че този вид маркировка се среща много по-често в Североизточна България отколкото в останалите райони на страната.

Погребенията в Калугерица са извършвани в правоъгълни гробни ями дори когато в тях са поставяни трапецовидни ковчези. Масово използуване на ковчези е регистрирано и в по-ранния некропол северно от Мадарския конник[13]. За разлика от Калугерица, там при свързването на дъските са използувани железни гвоздеи. Твърде вероятно е за XV-XVIII в.наличието на ковчег да е показател за по-големи материални възможности, или за висок социален статус на покойника, които за този период често са се припокрívали. Така например, в гр. № 6 заедно с добре запазения ковчег бе открит и най-многобройния сред проучените през 1990 г. гробове инвентар.

От всички гробове, с най-малко отклонение от обичайната ориентация (запад – изток) е гр. № 12, от който са се запазили на място черепът и костите на десния крак – 12° на юг. Особено голямо е отклонението при гр. № 10 – 48° на юг. При гр. № 6 ямата е с отклонение 30° на юг, а надгробната плоча е с лице на североизток.

Християнският канон за трупополагане е общоизвестен и в таблицата са отбелязани само положенията на ръцете, които за броя на проучените гробове, показват голямо разнообразие. Липса на подобна информация от 1925 и 1932 години не позволява да се направят някакви обобщения. Положението на черепите, обаче показва, че при всичките гробове главата на погребвания е била поставяна нависоко. Вероятно за целта са използвани възглавници от нетраен материал, който не е оставил следи в гроба. Прави впечатление също, че гробните ями били оформяни почти с размерите на покойника. При гроб № 9 ковчегът явно не е бил "по мярка" и костите на стъпалата плътно опират в източната дъска, а гръбначният стълб е изкривен.

Както всички некрополи от този период, така и калугерският е беден откъм инвентар. Миков съобщава за находки от два гроба: в единия железен бръснач, и във втория – пръстен с кръгла халка, на която е прикрепена висока кръгла плочка, две кухи медни копчета и железни налчета от токовете на обувките. Като се прибавят и малобройните предмети от 1990 г. става ясно, че при покойниците са оставяни техни лични вещи, елементи от облеклото и украшения. Би могло да се допусне, че железният бръснач и пинсетата с халка, открита отдясно на тазовите кости в гр. № 13, свидетелстват за професиите на починалите. Според Пейо Гатев такива пинсети са били използвани за оформяне брадата на мъжа и са се носели окачени на кръста[14].

При разкопките през 1925 г. около черепите на два женски скелета са открити по една широка сърмена лента. Подобни ленти с позлатени нишки са известни и от некропола при Мадара[15]. Откритата в гр. № 6 сърмена лента има геометричен орнамент, широка е 4-4,5 см, а следите от металзираната нишка свършват при слепоочията. Скелетът е на стара жена и единствено при нея откритите монети са две. Те датират гроба във втората половина на XVIII в. Това засега сочи горната хронологическа граница на използването на този накит за глава, известен от средновековните некрополи при В. Търново, Черковна, Враца, Луковит, Търговище, Неговановци, Калиакра и др. и коментиран вече в археологическата литература[16]. Резултатите от проучванията в Калиакра, Мадара и Калугерица показват, че поне за Североизточна България това е един характерен женски накит за глава от XIII до XVIII в.

През 1990 г. в осем гроба бяха открити монети[17]. Почти всичките се намираха до или под костите от китките на ръцете. За този регионален вариант на разпространения през късното средновековие отглас от античния "Харонов обол" съществува и мнение, че това са монети, поставяни в кожена торбичка или окачвани на връв и

рикрепяни за китката на ръката. В някои села на Североизточна България това се практикува и до днес[18]. В такъв случай обаче, монетите губят значението си на "пари за път" или "пари на оня свят". Те са амулет, носен привеж, придружаващ покойника като нова лична вещ, а семантичната им връзка с погребалния обряд трябва да се разглежда отделно от т. н. "Харонов обол".

В два гроба (№ 2 и № 10) бяха открити фрагменти от паници, които се датират в XIV-XVII в. В единия случай те са непосредствено върху капака на по-стария, в западния му край. Поставянето на храна в гроба също е стара традиция, която през късното средновековие има своите регионални варианти. В Калугерица, вероятно, съдът от който се е преливало виното или в който е раздавала храна, е бил натрошаван преди засипването на гроба. В Южна и Североизточна България, Източна и Южна Сърбия, Черна Гора и Източна Херцеговина това действие се обяснява като начин "да се спре смъртта", "да не се допусне да умират и други хора от рода". Твърде възможно е керамика, датирана XIII-XIV в., за която споменава Миков, да е свидетелство за погребалните и поменалните ритуали на населението, погребвало в този некропол. В насипите на гробовете и по повърхността се откриват и фрагменти керамика от края на бронзовата и началото на железната епохи[19].

Интересна информация некрополът на Калугерица дава по отношение на надгробната каменна пластика. Досега регионалните изследвания по този въпрос[20], както и някои обобщителни публикации[21], се опират преди всичко на надписите и датите, които обхващат в повечето случаи времето след XVII в. Тук паметниците са без указана дата и се датират от материала и мотивите, открити в гробовете.

Най-общо надгробията от Калугерица се разделят на три основни вида: антропоморфни паметници, каменни кръстове и плочи с пластична украса. Първите са най-ранни, като дори кръстът, изобразен на паметника при гр. № 10, наподобява човешка фигура. Подобно надгробие от Копривщица е публикувано от Николай Райнов[22]. То е изработено от бял мрамор и е без надпис. По-късно датираните паметници от същия вид в Копривщица[23] потвърждават идеята за едновременното развитие и запазване на формите. Наличието на антропоморфни надгробия в некрополите от късното средновековие има своето обяснение както в етнообразователните процеси на българската култура, така и в новите източни влияния през османския период, които се наслагват върху старите семантични представи.

Каменните кръстове с височина около 1,60-2,10 м са вероятно едновременни с антропоморфните. Те продължават да се изработват, дори когато масово се налага използването на правоъгълни и трапецовидни плочи с различна украса, като само размерите им се намаляват. Калугерските надгробия не потвърждават хипотезата, че кръстът се появява по-късно и като представа да бъде украса на плочата придава силует на надгробието[24]. Тук най-късните надгробия са вече плочи, върху които ранните антропоморфни и кръстовидни форми се проявяват врязани в различни варианти, според въображението на майстора каменоделец. Така например надгробията при гр. № 3 и гр. № 7, върху които в плитък релеф са очертани глава с нимб, а чрез триъгълници са загатнати раменатa на фигурата, битуват в продължение на един век. Като прототип на тази композиция могат да се приемат надгробията от първия вид, чийто антропоморфен силует е станал украса на плочата.

Най-многобройни в некропола са обикновените правоъгълни плочи с вдълбан или изпъкнал равнораменен кръст в средата (43 бр.). Твърде често се среща и изображението на врязан кръст в кръг (гр. № 6). Това е един символ, познат още от праисторията, който се преоткрива и преосмисля в различните исторически епохи. В тази връзка можем да се позовем на публикувания от Т. Герасимов оброчен кръст от с. Вълчедръм, Ломско, датиран в XVI в[25]. Върху него е изобразено колело с вписан кръст, а надписът е посвещение на св. Кирик и св. Юлита, чийто празник се чества на един от горещниците. Именно с тези светци авторът свързва семантично съчетаването на слънчевите символи – кръга и кръста. В сведенията на Васил Маринов за историята на с. Калугерица се споменава, че името на селото е във връзка с калугерите, обитавали манастира "Кирика". Би могло да се допусне, че именно с този факт са свързани и изображенията на вписан кръг върху част от надгробията в Калугерица.

Гроб №	Надгробие	Оформление на гроба на повърхността	Гробно съоръжение	Положение на ръцете	Инвентар	Монети в гроба	Датировка
1	Каменен кръст. На източната страна – изпъкнал кръст с къси рамена. Вис. – 0,80 м. (Обр. 1_1)	Елипса от необработени камъни. 2,20 × 1,15 м.	Правоъгълна яма с дъски от север, юг и отгоре. 1,70 × 0,55 м.	скръстени на корема	–	Сребърна монета – върху гръдния кош, до костите от пръстите на лявата ръка.	Ахмед III 1703 – 1730 г.
2	Кръгла глава и правоъгълни рамене. Без украси. Вис. – 1,05 м. (Обр. 1_2)	Като при гроб №1	Правоъгълна яма, дребни камъни от изток и север. 1,65 × 0,60 м.	лява – в обл. на корема, дясна – сгъната към рамото.	1 три кремъчета – в източния край на гробната яма; 2. фрагменти от паница – в насипа	Сребърно "пара", пробито – отдясно върху гръдния кош.	Началото на XVII в.
3	Трапецовидна плоча. От изток вдълбан нимб и два триъгълника, рамкирани отстрани с по една врязана линия. Вис. – 0,82 м. (Обр. 1_3)	Върху гроба – два необработени камъка, в източния край – каменен блок с правоъгълно сечение и дължина – 0,40 м.	Правоъгълна яма, от север редица от необработени дребни камъни. 1,75 × 0,80 м.	лява – на гърдите, дясна – на корема.	–	Сребърно "пара", пробито – до костите от пръстите на лявата ръка.	Началото на XVII в.
4	Равнораменен кръст, върху източната страна – изпъкнал кръст с удължено долно рамо.	Пространството източно от кръста е разкопавано преди. Не се откриха човешки кости и следи от гробна яма.		–	–	–	–
5	Небрежно обработен камък, гробната част оформена овално. На лицевата страна – два малки, врязани кръста. Вис. – 0,74 м. (Обр. 1_4)	–	Правоъгълна яма. От север, юг, запад и отгоре – дъски. 1,55 × 0,57 м.	лява – на корема, дясна – на гърдите.	–	–	–

1	2	3	4	5	6	7	8
6	Трапецовидна плоча със заоблени ъгли. На лицевата страна е врязан квадрат, в който е вписан кръг, а в него е вписан кръст. Вис. – 0,86 м. (Обр. 1_5)	–	Правоъгълна яма и трапецовиден ковчег с размери: 1,90 × 0,85 × 0,40 м	лява – на гърдите, дясна – на корема.	1. Железен нож с костена дръжка – до десния крак. Дълж. – 0,12 м. 2. Следи от сърмена панделка – върху черепа.	Две сребърни монети – при костите на дясната ръка и върху таза.	Мустафа III 1757 – 1774 г.
7	Правоъгълна плоча На лицевата страна – изпъкнал кръг, вписан в квадрат. Вис. – 1,02 м. (Обр. 1_6)	Елипса от необработени камъни, поставени на разстояние един от друг. 1,90 × 0,85 м.	Правоъгълна яма. 1,55 × 0,60 м.	една до друга на гърдите, дясната – по-близо до черепа.	–	Сребърна монета върху гръдния кош. Пробита.	Махмуд I 1730 – 1754 г.
8		Под маркировката описана при гроб № 7.	Правоъгълна яма. Следи от дъска от север. 1,10 × 0,75 м.	дясна – на гърдите, лява – на корема.	–	Сребърна монета в областта на гръдния кош.	Махмуд I 1730 – 11754 г.
9	Малка плоча с овална глава и трапецовидно тяло. Без украса. Вис. – 0,66 м. (Обр. 1_7)	Редица от дребни камъни от север и изток.	Правоъгълна яма и трапецовиден ковчег с размери: 1,65 × 0,65 × 0,40 м	лява – на гърдите, дясна – на корема.	–	Сребърно акче под костите от дясната ръка.	Края на XI в.
10	Плоча с кръгла глава, къси рамене и трапецовидно тяло. На лицевата страна – антропоморфен изпъкнал кръст. Вис – 1,48 м. (Обр. 1_8)	Елипса от плочести камъни. 1,90 × 0,90 м.	Правоъгълна яма със следи от дъски от всички страни. 1,88 × 0,72 м.	на корема, вероятно с преплетени пръсти.	–	Сребърно акче до костите на дясната ръка.	Края на XVI в.

1	2	3	4	5	6	7	8
	Голям кръст, на лицевата страна на който в плитък релефе изсечен малък изпъкнал кръст. Вис. – 2,80 м.	Елипса от необработени камъни, на разстояние един от друг. Частично запазена.	Гробът е разкопан преди.	на място – череп и костите на десния крак.	1. Желязна пинсета с халка за окачване – отдясно до таза.	–	–
	Голям кръст, на лицевата страна – по едно врязано кръстче върху раменната. Вис. – 1,50 м.	Гробът е разкопаван преди.	Правоъгълна яма. 1,80 х 0,70 м.	на място – череп.	–	–	–
				на гърдите, едната до другата, дясната – по-близо до черепа.	–	–	–

[1] *В. Миков*. Български гробища от XV-XVII в. до с. Калугерица (Новопазарска околия) – БИБ, 5, 1932-33, т. 2, с. 163-164.

[2] *В. Миков*. Цит. съч., с. 164.

[3] *К. Шкорпил*. Абоба – Плиска, X, С., 1905, табл. IXXXII, обр. 3 и 4.

[4] По въпроса за връзката между "каменните баби" и късносредновековните антропоморфни надгробия вж.: *Д. Овчаров*. За българската антропоморфна каменна пластика – Векове, 1990, 4, с. 43-44., с чието мнение, че обвързването на паметници с различна етнокултурна характеристика, независимо от функционалната им връзка и типологично сходство, "...може да доведе до опростено разбиране на явлението и до погрешно очертаване на културно-историческото развитие на нашите земи", сме съгласни.

[5] Благодаря на колегата Т. Балабанов (АИМ – Шумен) за възможността да проуча този некропол, както и за активната му помощ по време на разкопките.

[6] Един от тези кръстове се намира на гроба на Карел Шкорпил в Плиска. Колегата Р. Рашев ми показа снимки на вдигането на друг каменен кръст, който е трябвало да бъде поставен при паметника, посветен на 1300 годишнината от създаването на Българската държава в гр. Шумен.

[7] *Л. Бобчева*. Топографско разположение и обозначение на гробовете в средновековните некрополи. – Векове, 1983, 3, с. 33.

[8] *В. Миков*. Гробни находки – сб. Мадара, I, 1934, с. 147.

[9] Разкопки на автора от 1990 и 1991 г.

[10] *Л. Бобчева*. Цит. съч., с. 34.

[11] *Х. Вакарелски*. Български погребални обряди, С., 1990, с. 125.

[12] *М.Ваклинова*. Археологията и някои проблеми на етногенезата на българите. – Проблеми на развитие на българската народност и нация, С., 1988, с. 104.

[13] *В. Миков*. Гробни находки..., с. 148.

[14] Устни сведения на н.с. Пейо Гатев, за които му благодаря.

[15] *В. Миков*. Гробни находки..., с. 157.

[16] *С. Георгиева*. Български средновековни накити – Археология, 1961, I, с. 8; *Д. Овчаров*. За един средновековен накит за глава през късното средновековие – МПК, 1971, 3, с. 16-20; *В. Нешева*. Женският костюм през Втората Българска държава (1186-1396) – дисертация.

[17] Монетите са определени от Константин Дочев на когото изказвам благодарност. В таблицата те са представени в отделна графа, тъй като са едновременно датиращ материал и елемент от обредните действия.

[18] По сведения на Р. Рашев и Т. Балабанов.

[19] Керамиката е определена от Т. Балабанов, според когото некрополът лежи върху селище от късната бронзова епоха.

[20] *Т. Драганова*. Й. Димитров. За някои по забележителни надгробни плочи от XVIII-XIX в. във В. Търново, Арбанаси и околните селища – ГМСБ, XIII, 1987, с.107-124; *Николай Райнов*. Копривщенски надгробни кръстове, плочи и зидани извори – Год. на народната библиотека в Пловдив, 1923, с.213-283 и др.

[21] *П. Петров*. Кръговидни паметници в Западна България – Археология, 1962, 2, с.17-24; Същият. Реликтни декоративни елементи на оброчните и гробните паметници в Северозападна България – МПК, 1968, 3, с.43-48.

[22] *Н. Райнов*. Цит. съч., с.237, обр.96.

[23] Пак там, с.215, обр.27 и 72.

[24] Пак там, с.270.

[25] *Т. Герасимов*. Един български паметник от XVI в. – Изв. на института за български език, 7, 1962, с.55-61.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА СКРИТО ХРИСТИЯНСТВО В РОДОПИТЕ

Никола Дамянов

а скритото християнство в Родопи-
е научните изследвания са оскъдни,
о феноменът на проявление на двуве-
ие сред прозелитите (новопокръсте-
ите) в Родопите е познат на специ-
листите по етнографски материали.
музеите на Родопската област се
ъхраняват много християнски релик-
и, произхождащи от мюсюлмански
реди. Най-ярки веществени свидетел-
ства, свързани с тайното християнс-
во, съдържа колекцията на Средноро-
опския исторически музей – Смолян.
могат да се подредят така: тепелъ-
с кръст и християнската символи-
"Исус Христос Ника", пафти с двуг-
в орел в хералдическа поза с кръст,
място с корона, пафти с изображение
манастир, икони на дърво и руски
ампи със "свети образи", нагръдни
ъстове и божигробски мощехрани-
елници, просфорници и други[1].

Резултатите от извършените архе-
логически проучвания на късните нек-
рополи (XV-XIX в.) в Родопите позво-
ляха използуването на регистрирания в
тях погребален обред като историчес-
извор за етническата характерис-
ика на населението и дадоха за пър-
път в науката археологически сви-
етелства за скрито християнство.
ай-значимите от тях – своеобраз-
ите "гробни паметници", са предмет
настоящото съобщение.

Гробни паметници са регистрирани
сега неколкократно в некрополите на
рино, Беден, Арда и Забърдо. Нами-
рат се в гробовете от XVI-XIX в., ко-
гато в съответните селища била въз-
приета като официална мохамеданска
религия. Спорадичното откриване на
горните паметници и тяхното датира-
не чрез обичая "Харонов обол" от
края на XVI до края на XIX в. свидетел-
ствува за размера, продължителност-
та и изобщо за съдбата на скритото
християнство[2]. Става ясно, че то в
Родопите е предопределено най-вече
от рязко променилата се социално-ре-
лигиозна среда. Проучените гробни
паметници и други археологически свиде-
телства за скрито християнство
потвърждават силния ислямизационен
процес и стремеж на османските влас-
ти за изкореняване на българската
християнска мирогледна система в
страгетическата планина. Всъщност
откритите със средствата на архе-
логията свидетелства за скрито хрис-
тиянство в Родопите потвърждават,
че прозелитите (довчерашните хрис-
тияни), не можейки отведнъж да ста-
нат истински мюсюлмани, били прину-
дени зад ислямска фасада тайно да
спазват догмите на старата христи-
янска вяра[3]. Разбира се, от казаното
дотук, в Родопите не можем да очак-
ваме цели села и райони със скрити
християни, както това е в Мала Азия,
Албания, Стара Сърбия, Северна Маке-
дония и други.

Откритите от нас гробни паметни-
ци могат условно да бъдат обособени
по вид и време в шест варианта:

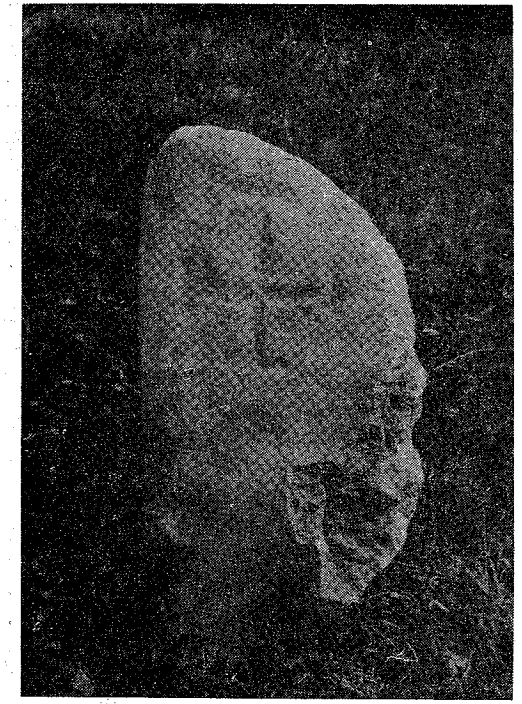

Обр. 1. Гробен паметник (XII в.) от некропола при с. Борино.

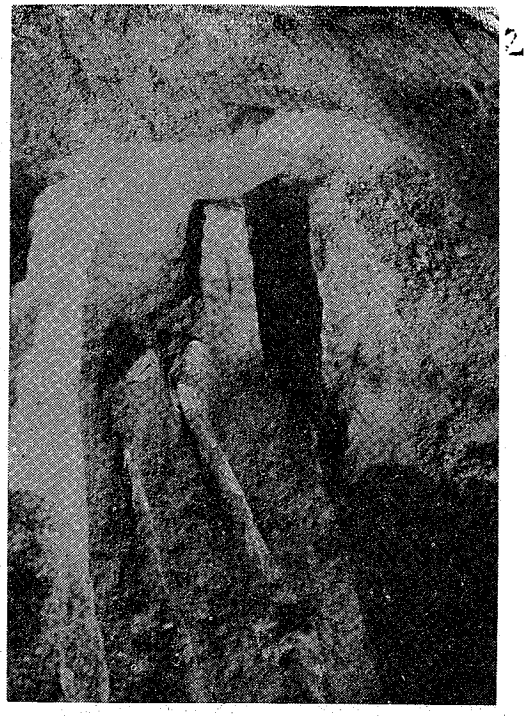

Обр. 2. Гробен паметник (средата на XII в.) от некропола при с. Борино.

Първи вариант. Това са типичните за Родопска област надгробни камъни, взети на готово от природата или частично пригодени за целта, с врязване на кръст върху лицевата (гладката) страна. По понятни причини, в семейна среда, тези паметници били тайно подготвяни и скрито поставяни вътре в западната страна на гробната камера, непосредствено до главата на погребания индивид (Арда, Беден) или малко над нея – на стъпало, предвидено при изкопаването на гроба (Беден). Височината на тези гробни паметници варира от 50 до 70 см и съответства на височината на надгробните паметници. Този вариант гробни паметници е типичен за края на XVI и XVII в., когато на повърхността на гробовете се намират предимно религиозно неангажирани надгробия или напълно липсват такива. Тогава, макар и малка част от надгробните камъни с врязан кръст, били поставяни скрито вътре в гробовете като реакция на помохамеданчените от първата масова ислямизация в Родопите.

Втори вариант. Той по време съответствува на първия и засега е познат от единствен представител (Забърдо). Представлява каменен кръст, изработен от бигор. Горната част на кръста е отчупена. Съдейки от общите пропорции на кръста, можем да предположим, че височината му не е надвишавала 80 см.

Трети вариант. Този вариант от гробни паметници е засвидетелствуван многократно (Борино). Сравнително масово в гробовете се откриват парчета от антични тухли с гравирани кръстове. По всяка вероятност част от тези паметници са резултат от стара практика, съживена през ви-

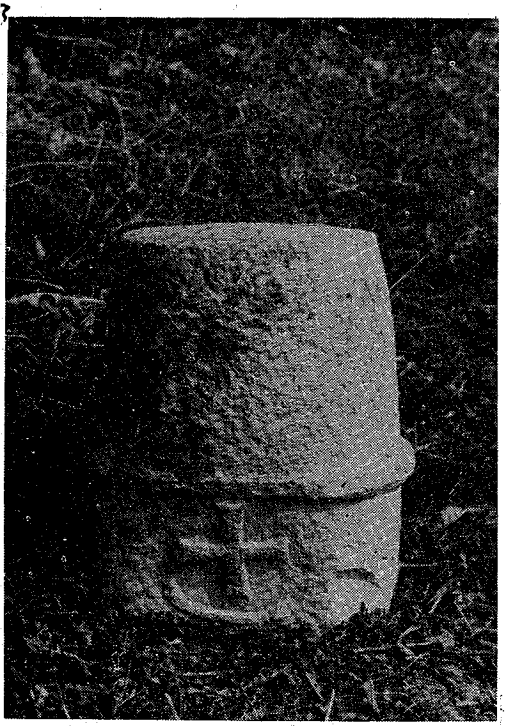

Обр. 3. Гробен и надгробен паметник (началото на XVIII в.) от некропола на с. Беден.

зантийското владичество и българското средновековие (Некрополът на църквата в кв.Веселчане в Кърджали, некрополът при т.н. Балдуинова кула на Царевец и др.). Част от тези плочки обаче са били скрити под главата и краката на погребаните. Те се датират в първата четвърт на XVI в. от обичая "Харонов обол".

Четвърти вариант. По начин на изработване този археологически паметник за скрито християнство (Борино) е сходен с паметниците от трети вариант. Новото тук е, че парчето антична тухла, върху която е врязан кръстът, е вградено неподвижно като неразделна (източна) част на гробната камера. Този случай има аналогия със зидан гроб, открит в раннохристиянската базилика край с. Гела. По местонахождението в некропола нашият случай се отнася към средата на XVI в.

Пети вариант. Представител на този вариант е гробен паметник от мек варовиков камък, обработен като неправилно пресечена пирамида. В горната част на паметника дълбоко е врязан кръст с удължени рамене. Той има височина 30 см и е изправен в югоизточния ъгъл на гробната камера. Османска султанска монета (обичаят "Харонов обол") определя неговата дата – средата на XVIII в.

Шести вариант. Паметникът е изработен от мек варовиков камък. Има форма на пресечен конус с размери: височина – 31 см, диаметър в основата – 24 см, диаметър в най-високата му част – 21 см. На 12 см от основата е изработен бордюр, който разделя конуса на две неравномерни части: долна – 12 см и горна – 19 см. В долната част е изчукан релефен кръст, висок 11 см. По сведение на намервача до бордюра паметникът е бил заровен, а над бордюра – стърчал над гроба. Явно авторите на паметника са се стремили да задоволят изискванията и на официалната мохамеданска религия, и на скрито изповядваната християнска религия. Този особено характерен археологически паметник няма точна дата, но вероятно той произхожда от най-късната част на некропола (Беден), когато местната османска власт не само забранявала поставянето на християнски надгробни паметници, но и изисквала задължително поставяне на мохамедански надгробия.

Както се вижда, със средствата на археологията се хвърля допълнителна светлина върху скритото християнство – най-драстичната форма на преходно състояние на родопското население по пътя му да запази връзката със старата си вяра и своите сънародници[4].

1 *Н. Дамянов.* Родопа – българска твърдина, тематичен план за изложба на ОИМ, Смолян, 1970, с. 5-9.

2 *Н. Дамянов.* Концепция за експозиция на Окръжния исторически музей – Смолян, 1982, с. 17-31.

3 *Стр. Димитров.* Скритото християнство и ислямизационните процеси в османската държава, Сп. ИП, 1987,№ 3, с. 18-34. *St. Skendi,* Crypto-christianity in the Balkans area under the ottomans. – Slavic Review, 1967q) 2, 227-246.

4 *М. Вакринова,* Археологията и някои проблеми на етногенезата на българите, Сб. Проблеми на развитието на българската народност и нация, С., 1988, БАН, с. 107.

СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА № 1 ОТ ПОДГРАДИЕТО НА КРЕПОСТТА "КРАСЕН" КРАЙ ПАНАГЮРИЩЕ

Андрей Меламед

През 1978 г., при теренни обхождания на Подградието на крепостта "Красен", след оран, бяха забелязани големи късове сивобял хоросан и ломени камъни от градеж – по всяка вероятност от деструктирани зидове. Според местното население от близкото с. Бъта, на това място се е намирал манастир, известен под името "Св. Димитър". Още същата година започнаха редовни археологически проучвания на обекта[1], които продължиха два сезона. Разкритата сграда се оказа действително църква, която според отклонението от посоката изток-запад в южна посока, може да се предположи, че е започната да се изгражда на деня на Солунския Чудотворец.

Градежът се оказа непосредствено под повърхността на съвременния терен. Поради дългогодишната земеделска обработка на земята и денивелацията в посока север-юг – от хълма на крепостта "Красен" към коритото на р. Луда Яна, сградата е леко разтворена от западната страна и южния и западен зидове са запазени само в субструкция. Подложката на градежа е от хоросан и дребни ломени камъни.

Общият вид на църквата е следния (обр. 1): еднокорабна, едноапсидна, като от външната страна апсидата е тристенна, с дължина на страната 1,70 м. Дължината на сградата по оста изток-запад е 14,40 м, а ширината 6,90 м. Дълбочината на апсидата е 1,20 м и отвора е 2,25 м. От двете страни на апсидата раменете ѝ са с дължина 1,50 м. Градежът е от ломени камъни, споени с хоросан. Дебелината на зидовете варира от 1,90 м до 0,85 м. Входът на църквата е от запад, като той е фланкиран от два зида с посока изток-запад с дължина съответно от север – 0,75 м и юг – 1,10 м. Ширината му е 1,85 м. На разстояние 3,05 м от източната стена има преграден зид, който отделя предапсидното пространство от останалата част на наоса с вход към олтаря, разположен по надлъжната ос с ширина 1,70 м. Преградният зид е с ширина от 0,95 м до 1,05 м. Това отделяне на олтарното пространство от мястото на молещите се е зарегистрирано още в късноантичната традиция[2] на църковната архитектура и продължава и през средновековието[3] (обр. 2 и 3).

Особен интерес за нас представляват четирите контрафорса, разположени от външната страна на северния и южен зидове. Те са с ширина 0,30 м и дължина – 0,75 м. Разстоянието между двойката от север е 4,10 м, а на тази от юг – 3,45 м. Фактът, че по двойки те не са в една ос, според нас се дължи на деструкцията, от една страна, и на видимото пресукване на сградата, вследствие денивелацията на терена. Влияние е оказала и дългогодишната селскостопанска обработка на терена. От южната страна двата контрафорса са продължени в посока юг с допълнително изградени зидове от валуни,

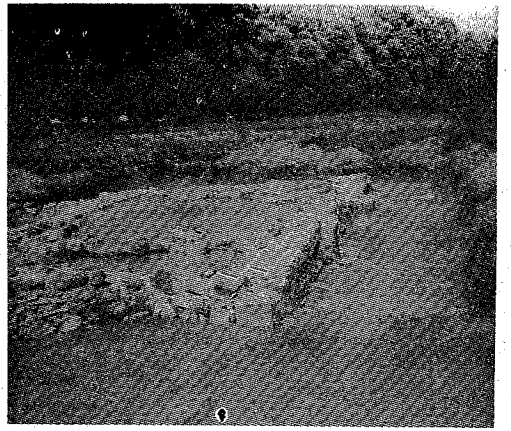

Обр. 1. Църква № 1 край средновековната крепост "Красен" – поглед от северозапад.

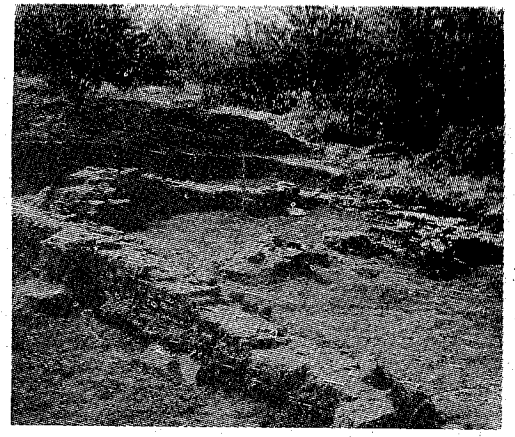

Обр. 2. Църква № 1 край средновековната крепост "Красен" – поглед от североизток.

които оформят помещение с размери 3,65 м на 2,70 м. Тези зидове са долепени на фуга към контрафорсите. В него бяха открити складирани тухли и керемиди за евентуален ремонт на църквата.

При разчистването на вътрешността на сградата бяха намерени голямо количество тухли и керемиди, което навежда на мисълта, че градежът на стените на църквата е бил от редуващи се пояси от камъни и тухли. Особеност на обекта е голямото струпване на керемиди в пространството, ограничено от четирите контрафорса. Според нас това се дължи на факта, че покривната конструкция през периода до първото разрушаване на църквата през XIV-XV в. е била купулна. Определените от нас като контрафорси, конструктивно изградени елементи, са изпълнявали функцията на вградени, скрити колони, носещи купола.

Внимателното проучване на подовото ниво, което е на дълбочина 0,60 м от съвременната повърхност, и на олтарната преграда показват, че църквата е преживяла и втори период след разрушаването си от турските завоеватели. Бяха намерени холандски гулдени от XVII в. и една поправка в олтарната преграда. Входът към олтаря бива стеснен с 1,00 м и неговата ширина става 0,70 м. Стесняването е извършено чрез симетрично изграждане на два малки зида от двете страни на входа, които са долепени на фуга и са с малък отстъп от лицето на зида в посока изток 0,05 м.

Върху струпването на строителна керамика върху пода на църквата бяха намерени и следи от горяла дървена конструкция. Това показва, че през втория период на своето съществуване – XV-XVII в. покривът е бил двускатен.

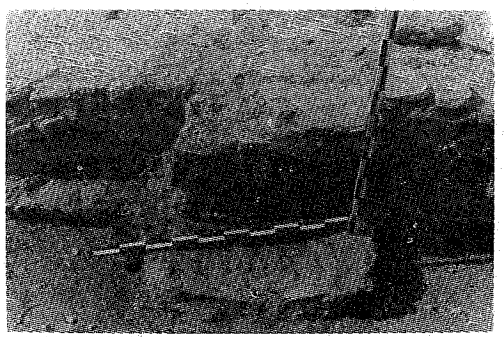

Обр. 3. Църква № 1 край средновековната крепост "Красен" – контрафорс от северната страна с част от настилката около църквата.

При разчистването на вътрешно-църковното пространство се намериха и няколко фрагмента от мазилка с фрески, в характерните за късното средновековие цветове – червено, охра и зелено, както и отделни елементи от фигурални композиции[4]. Тези находки също потвърждават извода, че църквата е съществувала през периода XIII-XVII в.

Около църквата се попадна на останки от малък некропол, но гробовете бяха разрушени с изключение на гр. № 4 от външната северна страна на апсидата. В него погребаният е положен по гръб с ориентация запад-изток и с ръце, скръстени на гърдите. Инвентар липсва.

В заключение можем да твърдим, че разкритата църква № 1 на територията на Подградието на крепостта "Красен" е построена през периода XIII-XIV в., след което бива разрушена и по-късно възстановената сграда е изпълнявала своите храмови функции до XVII в.

[1] Благодаря на научния ръководител на обект "Красен", Димитър Топтанов, за възможността да публикувам този интересен обект на средновековната архитектура.

[2] *Н. Чанева,* Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV до VI в. в България, Археология, 1968, кн. 2 и цитираната там литература; *В. Иванова,* Стари църкви и манастири в българските земи IV-XII в., ГНМ, 1922/25, т. VI, с. 429-582.

[3] *Н. Мавродинов,* Старобългарска църковна архитектура. Изкуство и критика, 1942, кн. V, с. 298-305; *А. Протич,* Същност и развитие на българската църковна архитектура. ИБАИ, 1921/22, I, с. 186-205.

[4] След проведени консултации с проф. Л. Прашков, от ВИИИ "Николай Павлович", позовавайки се на неговото мнение, приемаме твърдението за хронологическия обхват на намерените стенописни фрагменти и му изказваме благодарност за оказаната помощ.

Приноси към българската археология
I

Под редакцията на: Димитър Овчаров,
Ирина Щерева

Художник: М. Станчев
Коректор: С. Николова
Техн. редактор: Б. Биджев
Издателство: „Аргес" - София

Печат: ИЦ „Строителство и архитектура" – София, тел. 57 50 31